

ISSN 1694-5220

**Министерство образования и науки
Кыргызской Республики**

**КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ БАТЫРАЛЫ СЫДЫКОВА**

**НАУКА
ОБРАЗОВАНИЕ
ТЕХНИКА**

Международный научный журнал

№ 2 (77), 2023

Ош – 2023

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

- Райымбаев Ч.К.** - гл. редактор, ректор Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б.Сыдыкова (КУМУ), доктор экономических наук, профессор
- Исманов М.М.** - заместитель главного редактора, проректор по науке КУМУ, доктор технических наук, доцент
- Самиева Ж.Т.** - ответственный секретарь, директор НИИ «Инновационные технологии» КУМУ, доктор биологических наук, доцент

Технические науки

- Абидов А.О.** - доктор технических наук, профессор
- Воробьев А.Е.** - доктор технических наук, профессор
- Кенжаев И.Г.** - доктор технических наук, профессор
- Мамасаидов М.Т.** - доктор технических наук, профессор
- Маруфий А.Т.** - доктор технических наук, профессор
- Мендекеев Р.А.** - доктор технических наук, профессор

Физико - математические науки

- Джураев А.М.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Панков П.С.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Сатыбаев А.Дж.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Ташполотов Ы.Т.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Курбаналиев А.Ы.** - доктор физико-математических наук, профессор

Химико - биологические науки

- Жумабаева Т.Т.** - доктор биологических наук, профессор
- Мурзубраимов Б.М.** - доктор химических наук, профессор
- Смаилов Э.А.** - доктор сельскохозяйственных наук, профессор

Медицинские науки

- Мамасаидов А.Т.** - доктор медицинских наук, профессор
- Шатманов С.Т.** - доктор медицинских наук, профессор
- Маметов Р.Р.** - доктор медицинских наук, доцент

Экономические науки

- Култаев Т.Ч.** - доктор экономических наук, профессор
- Кожошев А.О.** - доктор экономических наук, профессор
- Кудбиев Д.** - доктор экономических наук, профессор

Историко - философские науки

- Асанканов А.А.** - доктор исторических наук, профессор
- Балтабаева А.Т.** - доктор философских наук, профессор КУМУ
- Нурумбетов Б.А.** - доктор исторических наук, профессор
- Шарипова Э.К.** - доктор философских наук, профессор

Филологические науки

- Абдувалиев И.** - доктор филологических наук, профессор
- Зулпукаров К.З.** - доктор филологических наук, профессор
- Мадмарова Г.** - доктор филологических наук, доцент

Педагогические науки

- Бабаев Д.Б.** - доктор педагогических наук, профессор
Сакиева С.С. - доктор педагогических наук, профессор
Момуналиев С. - доктор педагогических наук, профессор

Юридические науки

- Базарбаев Э.Б.** - доктор юридических наук, профессор
Кокоева А.М. - доктор юридических наук, доцент
Кулдышева Г.К. - доктор юридических наук, профессор
Мурзаibraимов Н.Б. - доктор юридических наук, профессор

Географические науки

- Низамиев А.Г.** - доктор географических наук, профессор
Камилова Л.И. - кандидат географических наук, доцент КУМУ
Обдунов Э.А. - кандидат географических наук, доцент

Учредитель:

Кыргызско-Узбекский Международный
университет им. Б.Сыдыкова
Журнал зарегистрирован
Министерством юстиции
Кыргызской Республики
Рег. свидетельство № 387 от 23.06.1999 г.
Перерегистрирован № 387 от 30.07. 2021г.

Адрес редакции:

723503, Кыргызстан, г. Ош, ул. Исанова, 79
Тел./Факс: (03222) 4-20-64, 4-20-79, 5-53-45
E-mail: ismanov1970@mail.ru; info@not.kg;
nurkyz.alisherovna78@bk.ru;
Web сайт: www.not.kg;
Подписной индекс: 77361

Журнал зарегистрирован в Национальной книжной палате Кыргызской Республики с присвоением международного шифра ISSN 1694-5220 от 15.01.2004 г.

Журнал «Наука. Образование. Техника» (НОТ) был основан в 1999 году, включен в систему российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Договор о размещении журнала «НОТ» в научной электронной библиотеке (НЭБ) РИНЦ, № 717-11/2015 от 12.11.2015 г. Двухлетний импакт-фактор РИНЦ (2021 г.) – 0,368. Присвоен префикс DOI: 10.54834.

Журнал входит в перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных Национальной аттестационной комиссией при Президенте Кыргызской Республики (НАК ПКР) для опубликования результатов диссертационных работ по 12 направлениям наук. Согласно постановлению президиума НАК ПКР № 588 от 29.12.2022 г. журнал имеет 20 баллов.

Статьи, принятые к публикации, размещаются в полнотекстовом формате на сайте НЭБ РИНЦ - elibrary.ru, КУМУ- not.kg.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника» издаётся Кыргызско-Узбекским Международным университетом имени Батыралы Сыдыкова 3 раза в год. В нем публикуются основные результаты научных исследований (диссертационных работ) по 12 направлениям наук.

Научная статья в журнал «Наука. Образование. Техника» может быть представлена на кыргызском, русском и английском языках, с подписью автора(ов). Одновременно со статьей автор(ы) представляет(ют) рецензию члена редсовета, заключение экспертной комиссии (ведущих учёных) и проверки по системе «Антиплагиат». После подписывается двухсторонний Договор на выполнение научно-издательских работ.

Направляя статью в редакцию журнала «Наука. Образование. Техника», автор(ы) на безвозмездной основе передает(ют) издательству на срок действия авторского права по действующему законодательству Кыргызской Республики исключительное право на использование статьи или отдельной ее части (в случае принятия редакционным советом статьи к опубликованию) на территории всех государств, где авторские права в силу международных договоров Кыргызской Республики являются охраняемыми, в том числе следующие права: на воспроизведение, на распространение, на публичный показ, на доведение до всеобщего сведения и переработку (и исключительное право на использование переведенного и/или переработанного произведения вышеуказанными способами).

Особое внимание следует обратить на требования к содержанию и оформлению статьи, ясность и лаконичность стиля, точность и последовательность в изложении материала. Требования к содержанию и оформлению статей для публикации в журнале «Наука. Образование. Техника» с учетом ее структуры представлены на следующей странице. Рукопись статьи структурно оформляется в следующей последовательности:

1. УДК (индекс по таблицам универсальной десятичной классификации), располагается слева сверху;

2. Ф.И.О. автора(ов), учёная степень и звание, должность, название организации располагаются справа сверху;

3. Название статьи (на кыргызском, русском и англ. языках) - на следующей строке, по центру страницы;

4. Аннотация (на кыргызском, русском и англ. языках) - на следующих строках, выравниванием по ширине страницы;

5. Ключевые слова (8 -10 слов, не более двух строк) - на следующей строке;

6. Основной текст статьи;

7. Выводы по результатам исследований;

8. Список литературы.

Решение о публикации принимается редакционным советом журнала после проверки на плагиат, экспертного заключения и рецензирования, учитывая актуальность, научную новизну, практическую и экономическую значимость представленных материалов.

Журнал распространяется по подписке через каталоги государственного предприятия «Кыргыз почтасы» (индекс – 77361), а также путем прямой редакционной подписки. Материалы следует направлять по адресу: 723503, г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова, 2-й учебный корпус. Редакция международного научного журнала «Наука. Образование. Техника».

Тел./факс: (03222) 4-20-64, 4-20-79, 5-53-45.

E-mail: ismanov1970@mail.ru; info@not.kg

Web сайт: www.not.kg

УДК 624.072.02

Маруфий А.Т.

д.т.н., профессор Ошского технолог. универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

Турдажиева Э.Н.

инженер Ошского технологического универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

Алиева А.П.

инженер Ошского технологического универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

ДЕФОРМАЦИЯЛЫК НЕГИЗДЕГИ ЧЕКТҮҮ УСТУНДУН РЕАЛДУУ ИШТЕШИН ТОЛУК КӨРСӨТҮҮЧҮ ШАРТТАРЫН ЭСКЕ АЛУУ МЕНЕН ЭСЕПТӨӨ АЛГОРИТМИ

Изилдөөнүн предмети болуп деформациялык негиздеги чектүү устундун реалдуу иштешин толук көрсөтүүчү шарттар эсептелинет. Изилдөөнүн максаты - деформациялык негиздеги чектүү устундун реалдуу иштешин толук көрсөтүүчү шарттарын эске алуу менен эсептөө алгоритмин иштеп чыгуу. Изилдөөлөр чектүү айырмачылыктар методуна негизделип деформациялык негиздеги чектүү устундун эсептөө алгоритмин иштеп чыгуу үчүн жүргүзүлдү. Чектүү айырмачылыктар методунун өзгөчөлүгү устундун ийилишинин кадимки дифференциалдык теңдемесинин бардык туундуларын чектүү айырмачылык мамилелер менен алмаштырууда турат. Жыйынтыгында төртүнчү даражадагы кадимки дифференциалдык теңдемени чечүүнүн ордуна белгисиз ийилүүсү бар устундун белгиленген чекиттеринин саны үчүн алгебралык теңдемелердин системасы алынган. Устунга канчалык көп чекиттери белгисиз четтөөлөр менен белгиленсе, чечим ошончолук так болору белгиленген. Натыйжада, устундун реалдуу ишин толугураак чагылдырган шарттарды эске алуу менен, Винклердин ийкемдүү жерпайда чектүү устунду ийилүү маселеси үчүн аналитикалык чечим алынган. Алынган натыйжалардын илимий мааниси чөкмө жерпайдагы долбоорлоодо тилкелүү фундаменттердин иш жүзүндөгү иштөө шарттарын эске алууда турат. Бул жумушта кабыл алынган эсептөө схемасы чөкмө жерпайдагы имараттардын жана курулмалардын тилкелүү фундаменттерин долбоорлоодо же фундаменттин астынан ар кандай инженердик коммуникацияларды өткөрүүдө колдонулат. Келечекте плиталуу фундаменттерди долбоорлоо схемалары түрүндө бир кыйла татаал конструкциялар боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү зарылдыгы белгиленген.

Негизги сөздөр: *устун; алгоритм; ийкемдүү винклердик негизи; толук эмес байланыш; чектүү айырмачылыктар; ийилүү; четтөө; туундулар.*

АЛГОРИТМ РАСЧЕТА КОНЕЧНОЙ БАЛКИ НА ДЕФОРМИРУЕМОМ ОСНОВАНИИ С УЧЕТОМ УСЛОВИЙ ОТРАЖАЮЩИХ ЕЁ РЕАЛЬНУЮ РАБОТУ

Предметом исследования является условия, отражающие реальную работу конечной балки на деформируемом основании. Целью исследования является разработка алгоритма расчета конечной балки на деформируемом основании с учетом условий отражающих её реальную работу. В исследованиях использованы методы конечных разностей для составления алгоритма расчета конечной балки на деформируемом основании. Суть метода конечных разностей заключается в замене всех производных обыкновенного дифференциального уравнения изгиба балки конечно-разностными отношениями. В результате вместо решения обыкновенного дифференциального уравнения четвертого порядка получено система алгебраических уравнений по числу намеченных точек балки с неизвестными прогибами. Выявлено, что, чем больше точек с неизвестными прогибами будет намечено на балке, тем решение будет более точным. В конечном итоге получено основное уравнение в конечных разностях в общем виде для расчета конечных балок на винклеровском упругом основании с учетом неполного контакта с грунтовым основанием. В результате получено аналитическое решение задачи изгиба конечной балки на винклеровском упругом основании с учетом условий наиболее полно отражающих её реальную работу. Научной новизной полученных результатов

является то, что в данной работе учитываются реальные условия работы ленточных фундаментов при проектировании на просадочных грунтах. Принятая в данной работе расчетная схема используется при проектировании ленточных фундаментов зданий и сооружений на просадочных грунтах или прохождении всевозможных инженерных коммуникаций под фундаментами. В перспективе возникает необходимость проведения исследований для более сложных конструкций фундаментов.

Ключевые слова: балка; алгоритм; упругое винклеровское основание; неполный контакт; конечные разности; изгиб; прогиб; производные.

THE ALGORITHM FOR CALCULATING THE FINAL BEAM ON A DEFORMABLE BASE, TAKING INTO ACCOUNT THE CONDITIONS REFLECTING ITS ACTUAL OPERATION

The subject of the study is the conditions reflecting the actual operation of the final beam on a deformable base. The purpose of the study is to develop an algorithm for calculating the final beam on a deformable base, taking into account the conditions reflecting its actual operation. The research uses finite difference methods to compile an algorithm for calculating a finite beam on a deformable base. The essence of the finite difference method is to replace all derivatives of the ordinary differential equation of beam bending with finite difference relations. As a result, instead of solving an ordinary differential equation of the fourth order, a system of algebraic equations is obtained for the number of planned points of the beam with unknown deflections. It is revealed that the more points with unknown deflections are mapped on the beam, the more accurate the solution will be. Finally, the basic equation in finite differences is obtained in general form for calculating finite beams on a Winkler elastic base, taking into account incomplete contact with the ground base. As a result, an analytical solution of the problem of bending a finite beam on a Winkler elastic base is obtained, taking into account the conditions that most fully reflect its real work. The scientific novelty of the results obtained is that this work takes into account the real working conditions of strip foundations when designing on subsident soils. The calculation scheme adopted in this work is used in the design of ribbon foundations of buildings and structures on subsident soils or the passage of all kinds of engineering communications under the foundations. In the future, there is a need to conduct research for more complex foundation structures.

Key words: beam; algorithm; elastic winkler base; incomplete contact; finite differences; bending; deflection; derivatives.

Введение. При проектировании ленточных фундаментов на просадочных грунтах, в виде лесовых отложений встречаются случаи просадок под зданиями и сооружениями. Важным свойством просадочных грунтов является то, что они при попадании влаги теряют несущую способность, в результате чего происходят провалы (неполный контакт конструкций ленточных фундаментов с грунтовым основанием). Это явление происходит в результате эксплуатации зданий и сооружений, где не должным образом решены вопросы ирригации. Расчет ленточных фундаментов обычно сводится к расчетной схеме различных схем балок на деформируемом основании. Когда нагрузка и участки неполного контакта расположены близко к краям ленточного фундамента, то их расчет сводится к расчету конечных балок на деформируемом основании с учетом неполного контакта балки с основанием. Такого рода явления встречаются, когда под зданиями и сооружениями проходят всевозможные инженерные коммуникации [1,2,3].

Целью исследования является составление алгоритма расчета конечной балки, опирающейся на винклеровское упругое основание с учетом неполного контакта балки с упругим основанием, в виде одной траншеи, расположенной в центре балки. Существуют различные модели грунтового основания, в данном исследовании выбрана винклеровская модель.

Метод исследования. Алгоритм расчета конечной балки на винклеровском упругом основании с учетом неполного контакта балки с основанием, расположенного под

центральной частью, составлен методом конечных разностей. Суть этого метода заключается в том, что все производные в исходном обыкновенном дифференциальном уравнении четвертого порядка изгиба балки заменяются конечно-разностными отношениями. В результате вместо решения дифференциального уравнения получена система алгебраических уравнений относительно функций прогибов по числу намеченных точек деления балки по ее длине.

Рассмотрим конечную балку длиной l , лежащую на винклеровском упругом основании под центральной частью, длина которой $2a$, где упругое основание отсутствует, то есть нет контакта балки с основанием (рисунок 1).

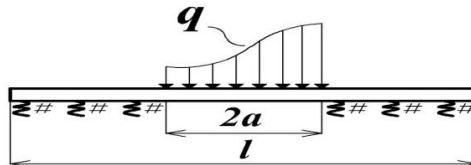

Рисунок 1 – Конечная балка длиной l , лежащая на винклеровском упругом основании

Дифференциальное уравнение изгиба балки на винклеровском упругом основании с учетом неполного контакта с основанием имеет вид [4,5]:

$$EJ \frac{d^4 y(x)}{dx^4} + k \theta(x - a) y(x) = q(x), \quad (1)$$

где: $y(x)$ – функция прогибов балки; J – момент инерции поперечного сечения балки ($\text{кг}\cdot\text{м}^2$); E – модуль упругости материала балки ($\text{кг}/\text{см}^2$); $\theta(x - a)$ – функция Хевисайда, учитывающая неполный контакт конструкции балки с упругим основанием; $q(x)$ – внешняя нагрузка; k – коэффициент постели основания ($\text{кг}/\text{см}^3$).

Алгоритм расчета. Разобьем балку на несколько частей по длине (рисунок 2, а, б и в).

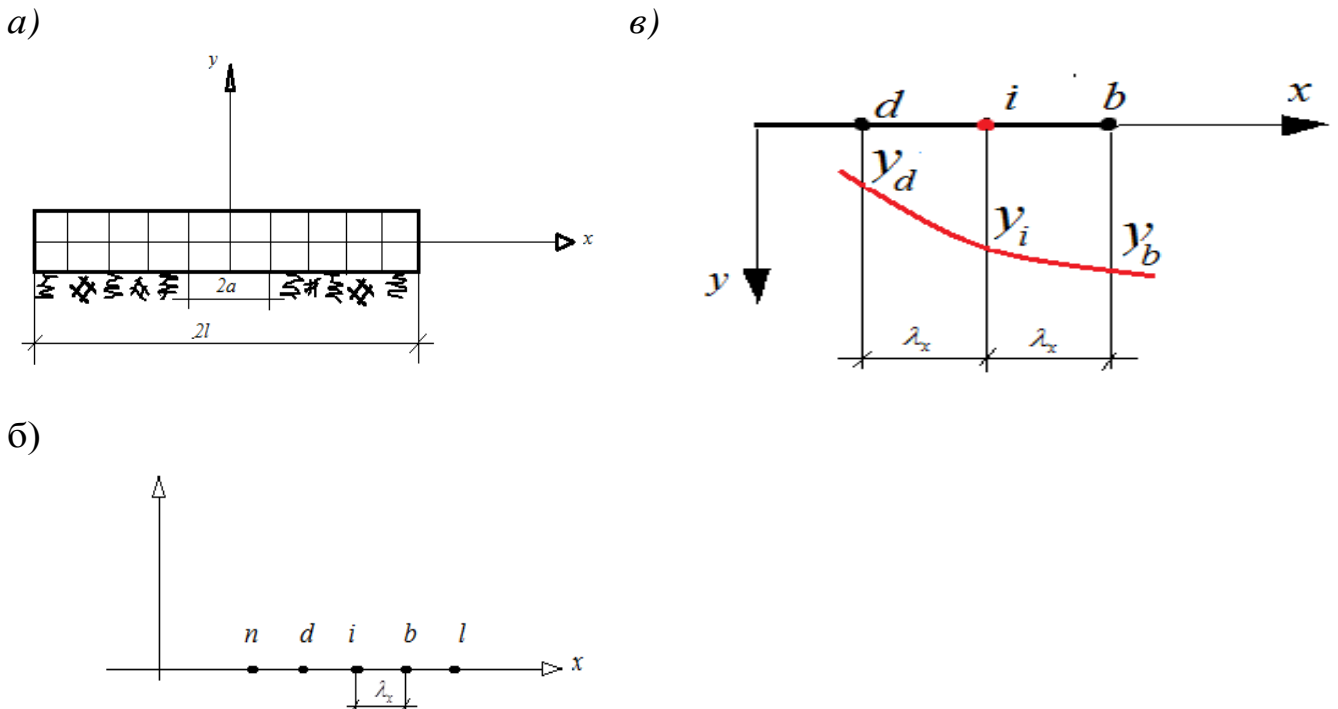

Рисунок 2 – Расчетные схемы балки для составления конечно-разностных уравнений

Рассмотрим плоскость XOY , проходящей через центральную точку i (рисунок 2, в) [6,7,8,9].

Выразим две первые производные в центральной точке i через прогибы балки в центральной точке и двух соседних с ней точках b и d . Для этого аппроксимируем кривую прогибов в точках i , b и d параболой второго порядка, проходящей через три ординаты прогибов y_d , y_i и y_b , отстоящих друг от друга на равном расстоянии λ_x (рисунок 2, в). Пусть координата центральной точки i будет x , координата точки $b(x + \lambda_x)$ и координата точки $d(x - \lambda_x)$, а парабола проходящая через прогибы в этих точках, имеет выражение

$$y_i = Ax^2 + Bx + C \quad (2)$$

Соответственно:

$$\frac{dy_i}{dx} = 2Ax + B \quad (3)$$

$$\frac{d^2 y_i}{dx^2} = 2A \quad (4)$$

На основании уравнения (2), запишем выражение для прогиба y_b :

$$\begin{aligned} y_b &= A(x + \lambda_x)^2 + B(x + \lambda_x) + C = Ax^2 + 2Ax\lambda_x + A\lambda_x^2 + Bx + B\lambda_x + C = \\ &= (Ax^2 + Bx + C) + 2Ax\lambda_x + A\lambda_x^2 + B\lambda_x = \\ &= y_i + 2Ax\lambda_x + A\lambda_x^2 + B\lambda_x = y_i + A(2\lambda_x x + \lambda_x^2) + B\lambda_x, \\ &\text{т.е. } y_b = y_i + A(2\lambda_x x + \lambda_x^2) + B\lambda_x. \end{aligned} \quad (5)$$

Аналогично для прогиба в точке d , т.е. y_d :

$$\begin{aligned} y_d &= A(x - \lambda_x)^2 + B(x - \lambda_x) + C = Ax^2 - 2Ax\lambda_x + A\lambda_x^2 + Bx - B\lambda_x + C = \\ &= (Ax^2 + Bx + C) - 2Ax\lambda_x + A\lambda_x^2 - B\lambda_x = \\ &= y_i + A(-2x\lambda_x + \lambda_x^2) - B\lambda_x; \\ &\text{т.е. } y_d = y_i + A(-2x\lambda_x + \lambda_x^2) - B\lambda_x; \end{aligned} \quad (6)$$

на основании уравнений (5) и (6) вычислим их разность:

$$\begin{aligned} y_b - y_d &= y_i + 2Ax\lambda_x + A\lambda_x^2 + B\lambda_x - y_i - A(-2x\lambda_x + \lambda_x^2) + B\lambda_x = \\ &= 2A\lambda_x x + A\lambda_x^2 + B\lambda_x + A2x\lambda_x - A\lambda_x^2 + B\lambda_x = \\ &4A\lambda_x x + 2B\lambda_x = (2Ax + B)2\lambda_x = 2\lambda_x \frac{dy_i}{dx}; \end{aligned}$$

на основании (3) $(2Ax + B) = \frac{dy_i}{dx}$;

т.е. $y_b - y_d = \frac{dy_i}{dx} 2\lambda_x$; отсюда определим первую производную функцию прогибов

$$\frac{dy_i}{dx} = \frac{y_b - y_d}{2\lambda_x} \quad (7)$$

Из тех же уравнений (5) и (6), определим их сумму:

$$\begin{aligned} y_b + y_d &= y_i + 2Ax\lambda_x + A\lambda_x^2 + B\lambda_x + y_i + A(-2x\lambda_x + \lambda_x^2) - B\lambda_x = \\ &= 2y_i + A2x\lambda_x + A\lambda_x^2 + B\lambda_x - 2A\lambda_x x + A\lambda_x^2 - B\lambda_x - 2y_i + 2A\lambda_x^2; \end{aligned}$$

$$\text{т.е. } y_b + y_d = 2y_i + 2A\lambda_x^2;$$

отсюда определим

$$2A = (y_b + y_d - 2y_i) \frac{1}{\lambda_x^2}; \text{ на основании формулы (4) } 2A = \frac{d^2 y_i}{dx^2} \text{ с учетом этого, получим}$$

вторую производную функцию прогибов:

$$\frac{d^2 y_i}{dx^2} = 2A = \frac{y_b - 2y_i + y_d}{\lambda_x^2}. \quad (8)$$

Далее составляем следующие производные в конечных разностях, для чего в свою очередь аппроксимируем параболой второго порядка соседние точки вторых производных, т.е.

$$\frac{d^2 y_i}{dx^2} = A_1 x^2 + B_1 x + C_1. \quad (9)$$

Производя затем такие же операции с применением уравнения (9), какие были проведены с применением уравнения (2) получим аналогичные выражения, как и (7), (8), с заменой в них прогибов балки на вторые производные.

Взяв производную из выражения (9), получим

$$\frac{d^3 y_i}{dx^3} = 2A_1 x + B_1. \quad (10)$$

Исходя из уравнения (9), запишем выражение для второй производной $\frac{d^2 y_b}{dx^2}$:

$$\begin{aligned} \frac{d^2 y_b}{dx^2} &= (x + \lambda_x)^2 A_1 + B_1(x + \lambda_x) + C_1 = A_1 x^2 + 2A_1 x \lambda_x + A_1 \lambda_x^2 + B_1 x + B_1 \lambda_x + C_1 = \\ &= (A_1 x^2 + B_1 x + C_1) + 2A_1 x \lambda_x + A_1 \lambda_x^2 + B_1 \lambda_x = \frac{d^2 y_i}{dx^2} + A_1(2x \lambda_x + \lambda_x^2) + B_1 \lambda_x; \end{aligned}$$

$$\text{т.е. } \frac{d^2 y_b}{dx^2} = \frac{d^2 y_i}{dx^2} + A_1(2x \lambda_x + \lambda_x^2) + B_1 \lambda_x; \quad (11)$$

Аналогично для второй производной прогиба $\frac{d^2 y_d}{dx^2}$:

$$\begin{aligned} \frac{d^2 y_d}{dx^2} &= A_1(x - \lambda_x)^2 + B_1(x - \lambda_x) + C_1 = A_1 x^2 - 2A_1 x \lambda_x + A_1 \lambda_x^2 + B_1 x - B_1 \lambda_x + C_1 = \\ &= (A_1 x^2 + B_1 x + C_1) - 2A_1 x \lambda_x + A_1 \lambda_x^2 - B_1 \lambda_x = \frac{d^2 y_i}{dx^2} + (-2x \lambda_x + \lambda_x^2) A_1 - B_1 \lambda_x; \end{aligned}$$

$$\text{т.е. } \frac{d^2 y_d}{dx^2} = \frac{d^2 y_i}{dx^2} + A_1(-2x \lambda_x + \lambda_x^2) - B_1 \lambda_x; \quad (12)$$

На основании полученных уравнений (11) и (12) определим их разность:

$$\begin{aligned} \frac{d^2 y_b}{dx^2} - \frac{d^2 y_d}{dx^2} &= \frac{d^2 y_i}{dx^2} + A_1(2x \lambda_x + \lambda_x^2) + B_1 \lambda_x - \frac{d^2 y_i}{dx^2} - A_1(-2x \lambda_x + \lambda_x^2) + B_1 \lambda_x = \\ &= A_1 2x \lambda_x + A_1 \lambda_x^2 + B_1 \lambda_x + A_1 2x \lambda_x - A_1 \lambda_x^2 + B_1 \lambda_x = 4A_1 x \lambda_x + 2B_1 \lambda_x = 2\lambda_x(2A_1 x + B_1); \end{aligned}$$

На основании уравнения (10), учитывая $2A_1 x + B_1 = \frac{d^3 y_i}{dx^3}$; запишем

$$\frac{d^2 y_b}{dx^2} - \frac{d^2 y_d}{dx^2} = 2\lambda_x \frac{d^3 y_i}{dx^3}, \text{ откуда}$$

$$\frac{d^3 y_i}{dx^3} = \frac{1}{2\lambda_x} \left(\frac{d^2 y_b}{dx^2} - \frac{d^2 y_d}{dx^2} \right) \quad (13)$$

Взяв производную из выражения (10), получим

$$\frac{d^4 y_i}{dx^4} = 2A_1 \quad (14)$$

Из уравнений (11) и (12), определим их сумму:

$$\begin{aligned} \frac{d^2 y_b}{dx^2} + \frac{d^2 y_d}{dx^2} &= \frac{d^2 y_i}{dx^2} + A_1(2x\lambda_x + \lambda_x^2) + B_1\lambda_x + \frac{d^2 y_i}{dx^2} + A_1(-2x\lambda_x + \lambda_x^2) - B_1\lambda_x = \\ &= 2\frac{d^2 y_i}{dx^2} + A_1 2x\lambda_x + A_1\lambda_x^2 + B_1\lambda_x - A_1 2x\lambda_x + A_1\lambda_x^2 - B_1\lambda_x = 2\frac{d^2 y_i}{dx^2} + 2A_1\lambda_x^2; \\ \frac{d^2 y_b}{dx^2} + \frac{d^2 y_d}{dx^2} &= 2\frac{d^2 y_i}{dx^2} + 2A_1\lambda_x^2; \end{aligned} \quad (15)$$

$$\frac{d^4 y_i}{dx^4} = 2A_1 = \left(\frac{d^2 y_b}{dx^2} + \frac{d^2 y_d}{dx^2} - 2\frac{d^2 y_i}{dx^2} \right) \frac{1}{\lambda_x^2} \quad (16)$$

Учитывая уравнение (8), выражения третьих и четвертых производных функции прогибов, выраженных в формулах (13) и (16), запишем в виде:

$$\frac{d^3 y_i}{dx^3} = \frac{1}{2\lambda_x} \left(\frac{y_i - 2y_b + y_l}{\lambda_x^2} - \frac{y_n - 2y_d + y_i}{\lambda_x^2} \right); \quad (17)$$

$$\frac{d^4 y_i}{dx^4} = \frac{1}{\lambda_x^2} \left(\frac{y_n - 2y_d + y_i}{\lambda_x^2} - 2\frac{y_d - 2y_i + y_b}{\lambda_x^2} + \frac{y_i - 2y_b + y_l}{\lambda_x^2} \right) \quad (18)$$

Окончательно выражения третьих и четвертых производных функции прогибов, запишем в виде:

$$\frac{d^3 y_i}{dx^3} = \frac{1}{2\lambda_x^3} (y_i - 2y_b + y_l - y_n + 2y_d - y_i) = \frac{1}{2\lambda_x^3} (-y_n + 2y_d - 2y_b + y_l); \quad (19)$$

$$\begin{aligned} \frac{d^4 y_i}{dx^4} &= \frac{1}{\lambda_x^4} [y_n - 2y_d + y_i - 2y_d + 4y_i - 2y_b + y_i - 2y_b + y_l] = \\ &= \frac{1}{\lambda_x^4} [6y_i - 4(y_d + y_b) + y_n + y_l] \end{aligned} \quad (20)$$

После получения всех необходимых производных подставим их в исходное дифференциальное уравнение изгиба балки, записываемое для точки i .

$$EJ \frac{6y_i - 4(y_d + y_b) + y_n + y_l}{\lambda_x^4} + k\theta (x - a)y_i = q \quad (21)$$

Выводы:

1. Получено аналитическое решение задачи изгиба конечной балки на виклеровском упругом основании с учетом условий отражающих её реальную работу;
2. Предложено замена решения дифференциальных уравнений четвертого порядка системой алгебраических уравнений по числу намеченных точек деления балки по ее длине, где по полученным значениям прогибов далее вычисляются изгибающие моменты и поперечные силы;

3. Определено, что предложенный метод разработки алгоритма расчета конечной балки на деформируемом основании с учетом условий отражающих её реальную работу является наиболее простым и доступным.

Список литературы:

1. **Маруфий, А.Т.** Алгоритм расчета полубесконечной балки на двухпараметрическом упругом основании с участком без основания на удалении от края под балкой [Текст] / А.Т. Маруфий, А.А. Эгембердиева // Известия КГТУ им. И. Раззакова. – Бишкек: КГТУ, 2019. - № 3 (51). – С. 126-133.
2. **Маруфий, А.Т.** Изгиб различных схем плит на упругом основании с учетом неполного контакта с основанием [Текст] / А.Т. Маруфий. – М.: АСВ, 2003. – 206 с.
3. **Маруфий, А.Т.** Исследование и анализ расчета конструкций на деформируемом основании [Текст] / А.Т. Маруфий, Э.Н. Турдажиева, А.П. Алиева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. – № 1. – С. 31-37.
4. **Маруфий, А.Т.** Численная реализация задачи об изгибе бесконечной балки на деформируемом упругом основании с учетом особых условий её работы [Текст] / А.Т. Маруфий, Э.Н. Турдажиева, А.С. Калыков // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. – № 3. – С. 5-12.
5. **Маруфий, А.Т.** Влияние коэффициента пропорциональности интенсивности продольных усилий, приложенных в срединной плоскости на напряженно деформированное состояние бесконечной плиты [Текст] / А.Т. Маруфий, А. Калыков // Известия КГТУ им. И. Раззакова. – Бишкек: КГТУ, 2022. - № 1 (61). – С. 104-108.
6. **Киселев, В.А.** Расчет пластин [Текст] / В.А. Киселев. – М.: Стройиздат, 1973. – 157 с.
7. **Леонтьев, Н.Н.** Расчет прямоугольной плиты на упругом двух параметрическом основании [Текст] / Н.Н. Киселев, А.Т. Маруфий / Сб. трудов МИСИ «Расчет пространственных конструкций». – Москва: МИСИ, 1983. – С. 122-126.
8. **Чемодуров, В.Т.** Численные методы в строительстве учебное пособие [Текст]: учеб. пособие / В.Т. Чемодуров, М.С. Сеитжелюлов. – Симферополь: АРИАЛ, 2016. – 112 с.
9. **Маруфий, А.Т.** Определение значений коэффициента относительной жесткости упругого основания в зависимости от параметров балки и коэффициента постели грунта [Текст] / А.Т. Маруфий, А.В. Цой, С.М. Муминов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – № 1. – С. 12-19.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_5

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК 629.331

Атамкулов У.Т.

к.т.н., доц. Ошского технологич. университета им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

ЖОЛДОРДУН ТРАНСПОРТТУК ЖАНА ЭКСПЛУАТАЦИЯЛЫК САПАТТАРЫНЫН ЖОЛ КЫРСЫКТАРДЫН ДЕҢГЭЭЛИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Бул жумушта жолдун транспорттук-эксплуатациялык көрсөткүчтөрүнүн жол кырсыктарына тийгизген таасири талкууланат. Расмий статистикага ылайык, жол кырсыктарынын пайда болушунда жол шарттарынын түздөн-түз ролу аз. Бирок жол кырсыгы болгон жерди кароо менен алардын пайда болуу өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жүргүзүлгөн деталдуу талдоо жол кырсыктарынын 60-80% түз же кыйыр себепкер экенин көрсөтүп турат. Изилдөөнүн максаты – автомобилдик жолдордун көрсөткүчтөрүн жана алардын жалпысынан авариянын деңгээлине тийгизген таасирин терең изилдөө. Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн талдоо, синтез ыкмалары, заманбап математикалык жана статистикалык методдор, эксперименталдык методго негизделген жалпы илимий методология колдонулган. Изилдөөлөрдүн натыйжасында авариянын көрсөткүчүнүн түз участкалардын узундугуна, пландагы ийри радиусуна, узунунан эңкейиштин чоңдугуна, жүрүүчү бөлүктүн туурасына, жолдун жүрүүчү бөлүгүнүн көрүнүү аралыктарына көз карандылыгы аныкталды. Алынган көз карандылыктын илимий мааниси жол шарттары айрым жол кырсыктарынын болгон жерлерин деталдуу талдоодо жана текшерүүдө

жана алардын пайда болуу өзгөчөлүгүн эске алуу менен жол кырсыктарынын 60-80%га жакынынын түз жө кыйыр себепкери экендигин далилдеди. Белгиленген көз карандылыктын практикалык мааниси жол кыймылынын эрежелерин бузуу боюнча чараларды күчөтүү жолу менен эмес, жолдорду курууда заманбап талаптарга ылайык келүүнү камсыздоо жолу менен жол кырсыктарын жана алардын оордугун кыскартууга мүмкүндүк берет. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжалары жолдорду долбоорлоого, курууга жана тейлөөгө болгон мамилени түп тамырынан бери өзгөртмөйүнчө жолдордогу кырсыктардын санын азайтуу мүмкүн эместигин көрсөттү.

Негизги сөздөр: жол кырсыктары; жол шарттары; ылдамдык; жолдун ийри радиусу; жол кыймылы; авариялыктын коэффициенти; жол участкагу; көрүү аралыгы.

ВЛИЯНИЕ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ И ИХ ЭКСПЛУАТАЦИОННЫХ КАЧЕСТВ НА УРОВЕНЬ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ ПРОИСШЕСТВИЙ

В данной работе предметом исследования является влияние транспортно-эксплуатационных показателей автомобильной дороги на дорожно-транспортные происшествия. Согласно официальным статистическим данным, непосредственная роль дорожных условий в возникновении дорожно-транспортных происшествий невелика. Но детальный анализ, проведенный с осмотром мест происшествий и учетом конкретных особенностей их возникновения, показывает, что дорожные условия являются прямой или косвенной причиной 60-80% дорожно-транспортных происшествий. Целью исследования является углубленное изучение показателей автомобильной дороги и их влияние на аварийность в целом. Для достижения поставленной цели исследования были использованы методы анализа, синтеза, современные математические и статистические методы, общенаучная методология основанная на экспериментальном методе. В результате исследований были получены зависимости коэффициента аварийности от длины прямых участков, от радиуса кривых в плане, от величины продольного уклона, от ширины проезжей части, от расстояния видимости в плане, от расстояния в продольном профиле. Научная ценность полученных зависимостей доказало, что дорожные условия при детальном анализе и осмотре мест происшествия некоторых дорожно-транспортных происшествий, и учет конкретных особенностей их возникновения, являются прямой или косвенной причиной около 60-80% аварий. Практическая значимость выявленных зависимостей дает возможность уменьшить дорожно-транспортные происшествия и их тяжесть посредством обеспечения соответствия современных требований строительства автомобильных дорог, а не ужесточением мер за нарушение правил дорожного движения. Полученные результаты исследований показали, что снизить уровень аварийности на автодорогах невозможно, если не будет кардинального изменения в подходе к проектированию, строительству и содержанию дорог.

Ключевые слова: дорожно-транспортные происшествия; дорожные условия; скорость; радиус кривой дороги; дорожное движение; коэффициент аварийности; участок дороги; дальность видимости.

THE NECESSITY OF REVISION OF OPINION ON THE INFLUENCE OF TRANSPORTATION OF EXPLOTATIONAL QUALITY OF AUTOMOBILE ROADWAYS ON THE LEVEL OF ACCIDENT

This article discusses the impact of the transport and operational indicators of the road on traffic accidents. According to official statistics, the direct role of road conditions in the occurrence of road traffic accidents (RTA) is small. But a detailed analysis, conducted with an inspection of the scene of accidents and taking into account the specific features of their occurrence, shows that road conditions are a direct or indirect cause of 60-80% of accidents. The purpose of the study is an in-depth study of the indicators of the highway and their impact on the accident rate in general. To achieve the goal of the study, methods of analysis, synthesis, modern mathematical and statistical methods, general scientific methodology based on the experimental method were used. As a result of the research, the dependencies of the accident rate on the length of straight sections, on the radius of curves in the plan, on the magnitude of the longitudinal slope, on the width of the carriageway, on the visibility distance in the plan, on the distance in the longitudinal profile were obtained. The scientific value of the dependencies obtained proved that road conditions in a detailed analysis and inspection of the scenes of some traffic accidents and taking into account the specific features of their occurrence, are a direct or indirect cause of about 60-80% of accidents. The practical significance of the

identified dependencies makes it possible to reduce road traffic accidents and their severity by ensuring compliance with modern requirements for the construction of roads, and not by tightening measures for violating traffic rules. The results of the research showed that it is impossible to reduce the accident rate on roads unless there is a fundamental change in the approach to the design, construction and maintenance of roads.

Key words: *traffic accidents, road conditions, speed, curved road radius, traffic, accident rate, road section, visibility range.*

Жолдордун транспорттук жана эксплуатациялык сапаттары.

Көптөгөн элементтерден жана ар кандай маанидеги түзүлүштөрдөн турган автомобиль жолунун (АЖ) абалын сапаттык баалоо үчүн көрсөткүчтөрдүн кеңири диапозону колдонулат. Техникалык деңгээлдин параметрлери жолдун туруктуу параметрлеринен көз каранды, алар эксплуатация учурунда сейрек өзгөрөт жана долбоорлоо стадиясында аныкталат. Ал эми жүрүүчү транспорт каражаттарынын, табигый-климаттык факторлордун, жолдорду тейлөө жана оңдоо иш чаралардын жалпысынан айтканда өзгөрүп турган жолдун өзгөрүлмө параметрлеринин таасиринен, жолдун эксплуатациялык абалынын көрсөткүчтөрү көз каранды [1].

Жолдун эксплуатациялык абалынын көрсөткүчтөрүнө көпчүлүк учурларда жолдун абалы, жүрүүчү бөлүктүн абалын, башкача айтканда тегиздигин, бекемдигин, бүдүрлүүлүгүн, эскиришин, жолго жабышып калуу коэффициентин мүнөздөгөн көрсөткүчтөр гана кирет. Бирок иш жүзүндө аларды кыймыл үчүн иш жүзүндө колдонулган жүрүүчү бөлүктүн кеңдигинин жана абалынын, тоголонуу каршылыгы, четинен бекемделген тилкелер жана ийиндер ж.б. көрсөткүчтөрү менен толукталышы керек.

Жолдун сапатын аныктоо үчүн жалпыланган мүнөздөмө болуп жолдун транспорттук-эксплуатациялык сапаттары түшүнүгү саналат, ал жолдун төмөнкү сапаттарын камтыйт:

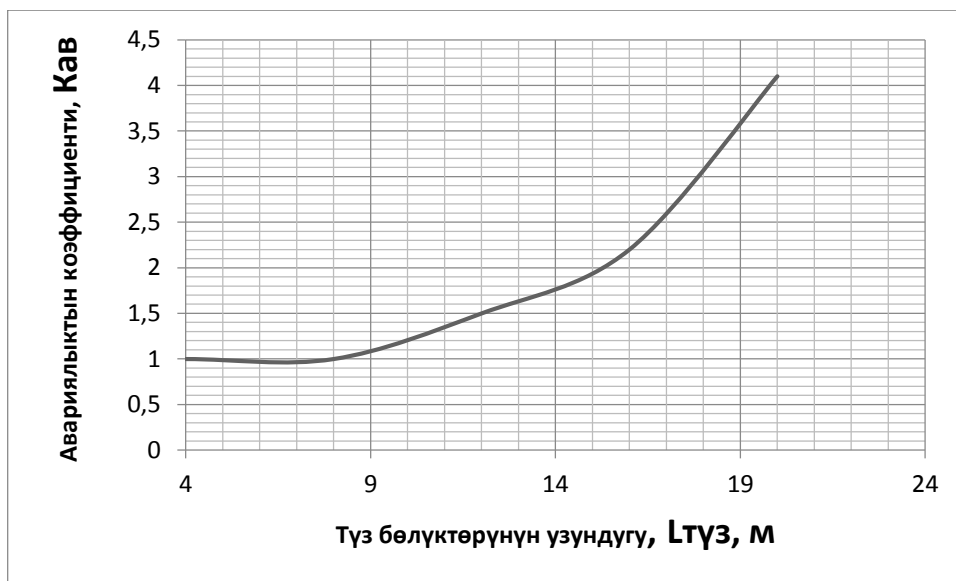
- инженердик жабдуулар жана каражаттар менен камсыз кылуу;
- эргономикалык сапаттар;
- экологиялык сапаттар.

Автомобиль жолунун транспорттук жана эксплуатациялык сапаттары жыл сайын же андан да көп мезгилде өзгөрүшү мүмкүн. Сезондук жыл ичиндеги өзгөрүүнүн мүнөзү негизинен климаттык шарттарга байланыштуу, ал эми узак мөөнөттөгү тейлөө процессинде эксплуатациялык көрсөткүчтөр жол кыймылынын шарттарына, жабуунун бекемдигине жана жолдун катмарларына көз каранды болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, жол кырсыктарынын ыктымалдыгы жогору болгон эң кооптуу жерлерде, адатта, жол кыймылы өзгөргөн аймактарда болот. Мындай жерлердин узундугу жолдун жалпы узундугунун 5% жакынын түзөт, жол кырсыктарынын 40% чейини ушул жерде болот [2].

Жол кырсыктарынын ыктымалдуулугуна жолдун айрым участкарунун таасири.

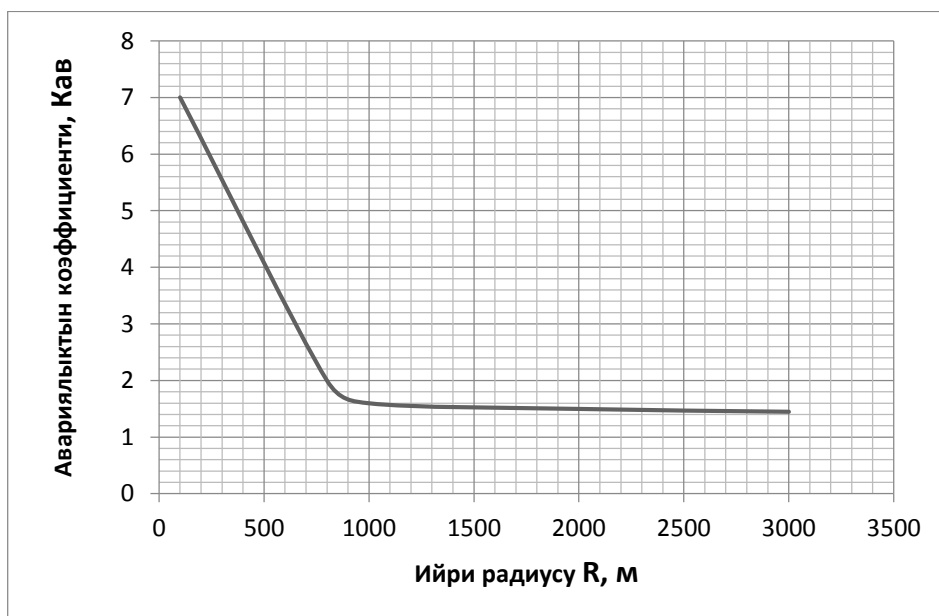
Жолдун түз бөлүктөрүндө айдоо айдоочулардын көңүл буруусунун төмөндөшүнө, реакция убактысынын көбөйүшүнө жана жай кыймыл аракеттерге алып келет [3]. Мындай аймактарда айдоочулардын 90% жогорку ылдамдыкта айдашкан үчүн кырсыктар көп учурайт. Түнкүсүн мындай аймактарда бири бирине келе жаткан унаалардын фарасынан көзүн сокур абалга келтирүү абалында, айдоочулардын катасынан жол кырсыктар көбөйүүдө. Жердин ландшафты канчалык монотондуу болсо, узун түз жолдо айдоочулардын реакциясынын убактысы ошончолук көп болот. Ошондуктан жолдун узундугу 10-12 чакырымды түзгөн түз участкарунда жол кырсыгынын 13-15% орто бөлүгүндө болсо, 80-85% авариялар эң четки тилкелерде топтолгон.

Жолдун түз бөлүгү канчалык узун болсо, жылына жолдун 1 километринде жолдогу кырсыктардын салыштырмалуу саны ошончолук жогору болот (1-сүрөт).

1-сүрөт. Жол кырсыктарынын салыштырмалуу санынын түз участкалардын узундугуна көз карандылыгы

Автомагистралдын кийинки участкалары планда кичинекей радиустагы ийри сызыктардын участкалары болуп саналат. Алар жол кырсыктардын чордону болуп саналат. Бул жерде жол кырсыктарынын жалпы санынын 10-15%ы болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, жол кырсыктын пайда болуу ыктымалдыгы канчалык ийри сызыктын радиусу кичине болсо, ошончолук жогору болот (2-сүрөт).

2-сүрөт. Жол кырсыгынын салыштырмалуу санынын пландагы ийри радиусуна көз карандылыгы

Жолдун ийри радиустары 600 метрден аз болгон участкалардогу кырсыктардын өсүшү көбүнчө алар келген ылдамдык менен бул участкаларга кирүү ылдамдыгынын

айырмачылыгынан улам келип чыгат [4]. Узак мөөнөттүү байкоолор көрсөткөндөй, айдоочулар мындай ийри сызыктардын ортосуна чейин азайган өзгөрүлмө ылдамдыкта өтүшөт, анан кайра ылдамдыктары жогорулайт. Практикада кичинекей радиустагы ийри сызыктардагы ылдамдыктын азайганын көрүүгө болот, ал эми айдоочулар траекторияны текшилөө үчүн ийри сызыктарды кесүүгө аракет кылышат.

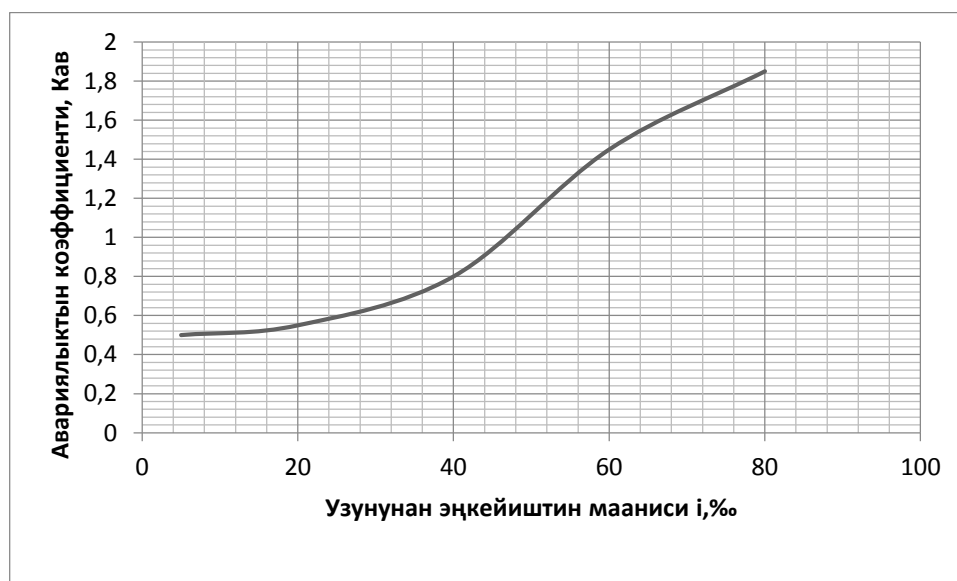
Планда узунунан кеткен эңкейиштер чоң мааниге ээ болгон жолдордун участкакторунда, жол кырсыктары бул участкактордогу кыймыл режими менен байланышкан.

Мисалы, жолдордун ылдый түшүү жана тик көтөрүлүү үчүн жол кырсыгынын төмөнкү түрлөрү мүнөздүү:

- тормоздун иштебей калышынан же ылдыйга түшүү ылдамдыгынын жогору болушунан улам жолдон чыгып кетүү (30-40%);
- түшүп бара жаткан унаалардын жана дөңгө чыгып жана ашуу маневрду жасаган унаалардын кагылышуусу (20-25%);
- дөңсөөдө ылдамдыгын басаңдаткан жүк ташуучу унааларды ашып өткөндө же токтоп калган унааларды айланып өтүп баратканда (15-18%) өйдө көздөй бара жаткан унаалардын кагылышуусу.

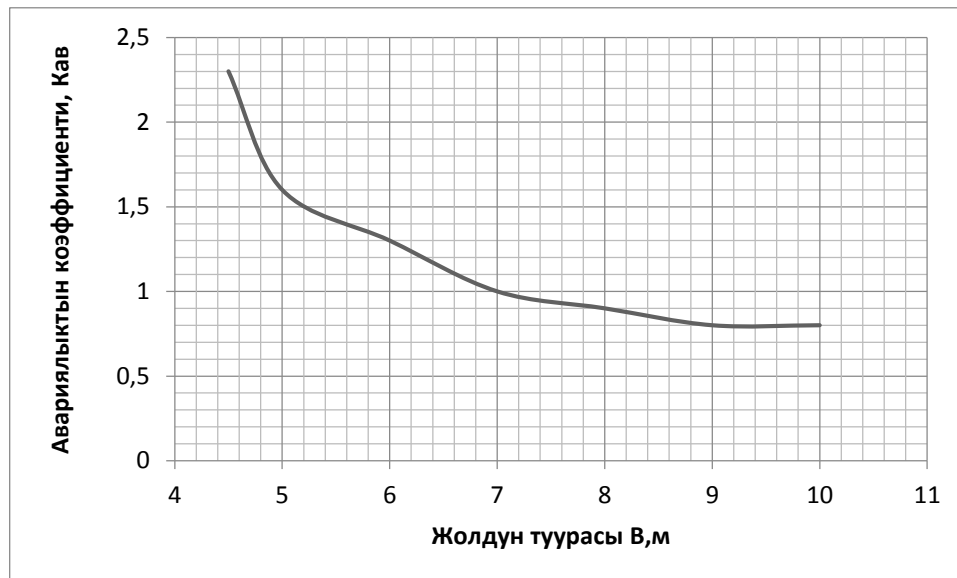
Ылдый жылып бараткан унаалар менен байланышкан кырсыктардын саны өйдөлүшкө чыкканга караганда 1,5-3 эсе көп, мындан тышкары, айдоо шарттарынын айырмасы узунунан кеткен эңкейиштердин кичинекей маанилеринде таасирин бере баштайт [5]. Буга ылдыйды карап түшүүлөрдө, чукул абалындагы тормоздоо учурунда жана тормоздор иштебей калганда тормоздук аралыктын узундугун көбөйтүү көмөктөшөт. Тик узун түшүүлөрдө жол кырсыктардын саны мындан да көп. Бул жердеги кырсыктардын көпчүлүгү жол көтөрүлүшүнүн чокусунда жана томпок вертикалдык ийри сызыктардын чокуларынан ары жагында, ошондой эле унаалар катуу ылдамдыкта кирген эңкейиштердин ийри сызыктардын түбүндө болот.

Узунунан кеткен эңкейиштердин тиктигинин жогорулашы менен статистикалык маалыматтарга ылайык, авариялардын санынын көбөйгөнүн даана көрүүгө болот (3-сүрөт).

3-сүрөт. Жол кырсыгынын салыштырмалуу санынын узунунан эңкейиш чоңдугуна көз карандылыгы

Жол участкакторунун туурасынан кеткен профилинин элементтери жол кырсыктарына маанилүү таасир этүүчү көрсөткүч болуп саналат. Жолдун тар бөлүгүндө унаалардын ортосундагы жана дөңгөлөктөн тилкенин четине чейинки аралык, транспорт каражаттарын ишенимдүү жана коопсуз маневрлөө үчүн зарыл болгон ылдамдыкты төмөндөтүүнү талап кылат. Ошол эле учурда жолдун жүрүүчү бөлүгүнүн кендиги азайган сайын жол кырсыктарынын саны өсүүдө (4-сүрөт). Айдоочулардын жүрүүчү бөлүктүн туурасын пайдалануусу көбүнчө жолдордогу жээктердин абалына жана кендигине жараша болот.

4 - сүрөт. Жол кырсыгынын салыштырмалуу санынын жүрүүчү бөлүктүн туурасынан көз карандылыгы

Жол жээгиндеги унааларды токтотуу менен байланышкан жол кырсыктардын саны алардын жалпы санынын 15% түзөт. Алардын 25%дан ашыгы автоунаанын кабинасынан күтүлбөгөн жерден чыгып кеткен адамдар менен кагылышуулар же токтоп турган унаалардын артынан пайда болгон адамдар менен кагылышуулар.

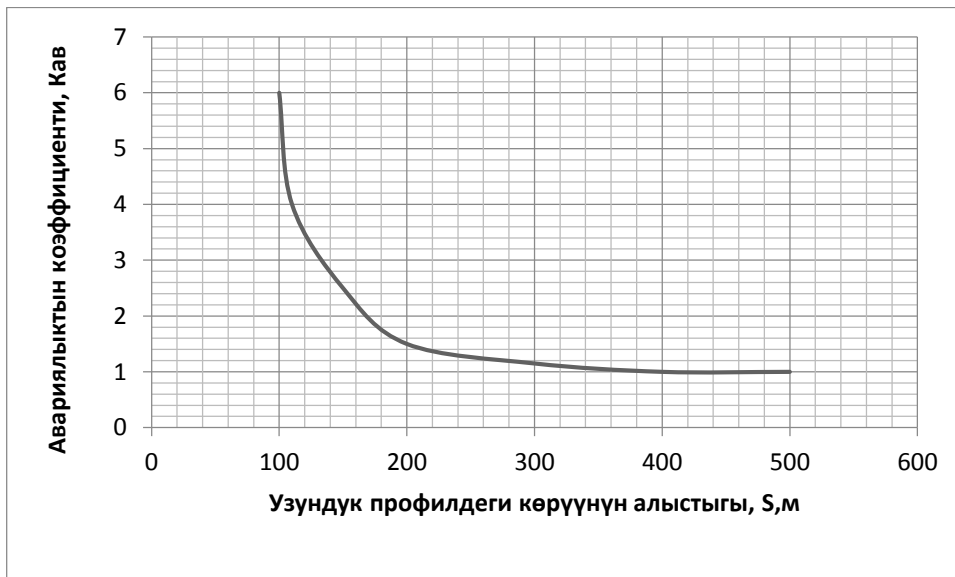
Жол кыймылынын коопсуздугунун жана жолдо белгиленген орточо ылдамдыктын маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири, бул жолдун көрүнүү аралыгы. Жогорку ылдамдыкты камсыз кылган жолдордо көрүнөө жетишсиз болгон айрым участкактор чоң коркунуч жаратат. Пандагы жана узунунан кеткен профилдеги ийри сызыктар боюнча унаалардын ашып өтүү учурундагы кагылышуулар да көрүүнүн жетишсиздиги менен байланыштуу.

Көптөгөн чет өлкөлүк изилдөөлөр көрсөткөндөй, пландагы жетишсиз көрүнүш, узунунан кеткен профилдеги жетишсиз көрүнүшкө караганда, кырсыктардын санына азыраак чагылдырылат (5,6-сүрөт).

5- сурет. Жол кырсыктардын салыштырмалуу санынын пландагы көрүү аралыкка көз карандылыгы

6- сурет. Жол кырсыктардын салыштырмалуу санынын узунунан кеткен профилдеги көрүнүү аралыкка көз карандылыгы

Көпчүлүк учурларда жол кырсыктары бир катар факторлордун өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы болуп саналат жана сейрек учурларда гана аларды бир гана себеп менен түшүндүрүүгө болот. Бирок, статистикалык маалыматтарды талдоодо, адатта, бир гана себеп көрсөтүлөт.

Расмий статистикага ылайык, жол кырсыктарын пайда кылууда жол шарттарынын түздөн-түз ролу анча чоң эмес жана кырсыктардын жалпы санынын 2% дан 25%га чейин түзөт [6]. Бирок, жол шарттарынын мындай анча чоң эмес таасири ички иштер кызматкерлери кырсыкты иликтөөдө жол элементтеринин өлчөмүн жана абалын, ошондой эле жол кырсыгы учурундагы аба ырайынын абалын объективдүү эсепке ала турган жабдууларды колдонбогондугу менен түшүндүрүлөт.

Практикада биз жолдордун ыңгайсыз шарттарынан улам келип чыккан кырсыктардын санына жолдордун же жол курулуштарынын ачык көрүнүп турган бузулушу менен

байланышкан кырсыктар гана кирерин көрүп жатабыз. Алар жол жабындардын тайгактыгы (40%), жол жабындардын тегиз эместиги (20%), жол жээктеринин жана көпүрөлөрдүн начар абалы (15%).

Ошондуктан жол кырсыктарынын пайда болушунда жолдордун абалынын ролун баалабай коюу кооптуу, анткени ал жаңы жолдорду курууга же учурдагы жолдорду реконструкциялоого, жол кыймылынын коопсуздугун жогорулатууга багытталган чараларды жакшыртууга негиз бербейт.

Айрым жол кырсыктары болгон жерди деталдуу талдоо, карап чыгуу учурунда жана алардын пайда болуу өзгөчөлүгүн эске алуу менен, жол кырсыктарынын 60-80%зы түз же кыйыр себепкери экендиги белгилүү болду.

Жол бөлүкчөлөрүнүн абалы жол кырсыктарынын коштолушуна себеп болуп, айдоочулардын катачылыктарына түрткү болгон.

Биздин Өлкөдө курулуп жаткан жолдордун жана азыркы этапта курулуп жаткан чет өлкөдөгү жолдордун сапатын салыштырып көрсөк, анда биздеги кеткен каражат 2,5-3 эсе жогору экенин көрсөтүп турат. Ошол эле учурда бул жолдордун иштөө мөөнөтү климаттык шарттары окшош чет мамлекеттердеги ушундай класстагы жолдорго караганда 3-5 эсеге төмөн [6,7,8]. Учурда жол кыймылынын коопсуздугун жогорулатуу максатында негизинен жол эрежесин бузуу боюнча чараларды күчөтүүгө чоң күч жумшалууда. Бирок ошол эле учурда трассада кыймылдын коопсуздугун камсыз кылуу мүмкүн эместиги факты бойдон калууда, анткени жолдор заманбап коопсуздук талаптарына шайкеш келбегендиктен, өздөрү коркунучтуу. Демек, жолдорду долбоорлоодо, курууда жана тейлөөдө принциптүү өзгөрүүлөр болмоюнча жолдордогу кырсыктардын санын кыскартуу мумкун эмес.

Республиканын унаа жолдорунун кооптуу участкалорунда автотранспорттордун кыймылынын режимин жана авариянын деңгээлин теориялык жана эксперименталдык изилдөөлөр төмөнкүдөй негизги тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди.

Жыйынтыктар:

1. Жол кыймылын башкаруу жана анын коопсуздугун жогорулатуу маселеси көп кырдуу, татаал, көптөгөн министрликтердин, ведомстволордун жана бүтүндөй өлкөнүн экономикасынын кызыкчылыктарына таасир этери жана аны чечүүнүн татаалдыгы бир нече эсеге көбөйөрү, ал дисциплиналар аралык чөйрөдө жана жаңы илимий жана практикалык иш-чараларга тиешелүү экендиги белгиленди;

2. Заманбап реалдуулук жол кыймылын башкаруунун жана анын коопсуздугун камсыз кылуунун күчтүү структурасын, жол инфраструктурасынын иштешин системалуу илимий негизделген мамлекеттик башкарууну талап кылары көрсөтүлдү;

3. Жол кыймылынын коопсуздугун жогорулатууга жана жол кырсыктарын кыскартууга багытталган иш-чаралардын негиздүүлүгү жол кырсыктарынын акыркы коэффициентине жарым-жартылай коэффициенттердин таасир этүү даражаларынын маанилерин эске алуу менен жүзөгө ашырылуучу жол шарттарына максаттуу таасир этүү менен жетишүү белгиленди;

4. Бүгүнкү күндө жол шарттарынын жол кыймылынын коопсуздугуна тийгизген таасирин терең изилдөө, жол кырсыктарынын пайда болушунда алардын ролу жөнүндө көз караштарды кайра карап чыгуу зарылчылыгы аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Бабков, В.Ф.** Дорожные условия и безопасность движения [Текст] / В.Ф. Бабков. – М.: Транспорт, 1982. – 288 с.
2. **Бородина, С.Г.** Проектирование сооружений обслуживания на автомобильных дорогах с учетом обеспечения безопасности движения [Текст]: автореф. дис. ... канд. техн. наук / С.Г. Бородина. – Москва, 1982. – 19 с.
3. **Васильев, А.П.** Эксплуатация автомобильных дорог [Текст] / А.П. Васильев. – М.: Академия, 2010. – 320 с.
4. **Клишковштейн, Г.И.** Организация дорожного движения [Текст] / Г.И. Клишковштейн. – М.: Транспорт, 1982. – 240 с.
5. **Атамкулов, У.Т.** Мониторинг дорожной и придорожной инфраструктуры автотранспортного коридора Бишкек-Ош [Текст] / У.Т. Атамкулов // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2012. - № 9. – С. 16-22.
6. **Атамкулов, У.Т.** Влияния дорожных условий горных и высокогорных дорог Кыргызстана на работу автомобилей [Текст] / У.Т. Атамкулов, Т.Ы. Маткеримов // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2011. - № 10. – С. 30-33.
7. **Абидов, А.О.** Поворотные механизмы [Текст] / [А.О. Абидов, А.К. Кадыркулов, С.Н. Касымбеков и др.] // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2011. – №3,4. – С. 71 – 74.
8. **Маткеримов, Т.Ы.** Транзитные автомобильные дороги и безопасность движения [Текст] / Т.Ы. Маткеримов, И.А. Машиев, У.Т. Атамкулов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. – №4. – С. 65 – 69.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_11

Поступила в редакцию: 06.03.2023 г.

УДК 622.271.4

Тажиев К.Т.*д.т.н, проф., зав. лаб. ИГиОН НАН Кыргызской Республики***Карабаева Б.К.***аспирант ИГиОН НАН Кыргызской Республики***Тажиев Д.К.***к.т.н, зав. лаб. ИГиОН НАН Кыргызской Республики*

ЖЕРҮЙ АЛТЫН КЕНИН АЧЫК ТҮРДӨ ИШТЕТҮҮДӨ МЕРЧИМ-АГЫМДУУ ЫКМАСЫН КОЛДОНУУ ҮЧҮН МАЙДАЛООЧУ ЖАБДЫКТАРДЫ ТАНДОО ЖАНА НЕГИЗДӨӨ

Изилдөөнүн предмети – мерчим-агымдуу ыкманы колдонуу менен Жерүй алтын кенин үнөмдүү казып алуу жараяны саналат. Изилдөөнүн негизги максаты – мерчим–агымдуу ыкманын эң маанилүү элементи болгон майдалоочу жабдыктарды тандоо жана негиздөө. Майдалоочу жабдыктарды тандоодо жана негиздөөдө Жерүй кениндеги тоо-тектердин бекемдигинин мүнөздөмөлөрүн талдоо жана аныктоо ыкмалары колдонулган. Жүргүзүлгөн анализдердин жыйынтыгында Жерүй кенинин жогорку өндүрүмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн, жогорку катмардагы бош тоо-тектерди конвейер менен керектүү жерге жеткирүүдө, бош тоотектерди майдалоо үчүн СМД-118а жаак майдалагычы тандалып алынды. СМД-118а жаак майдалагычынын негизги артыкчылыктары, иштөө принциби жана техникалык мүнөздөмөлөрү келтирилген. Тоо-тектерди майдалоо процессине кеңейтилген техника-экономикалык эсептөөлөр жүргүзүлгөн. Жогоруда сунушталган майдалоочу жабдыктардын жогорку даражадагы натыйжалуулугу көрсөтүлдү. СМД-118а жаак майдалагычтарды колдонуу боюнча сунуштар иш жүзүндө чоң мааниге ээ жана аларды Жерүй кенинин иштетүүдө колдонууга сунушталган.

Негизги сөздөр: Жерүй; кен; бош тоо-тектер; майдалоо; бекемдик мүнөздөмөлөрү; өндүрүмдүүлүк; мерчим агым; технология.

ВЫБОР И ОБОСНОВАНИЕ ДРОБИЛЬНОГО ОБОРУДОВАНИЯ ДЛЯ ЦИКЛИЧНО-ПОТОЧНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ОТКРЫТОЙ РАЗРАБОТКЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ДЖЕРУЙ

Предметом исследования является рациональная отработка золоторудного месторождения Джеруй с помощью циклично-поточной технологии. Основная цель исследования – выбор и обоснование дробильного оборудования в качестве важного элемента циклично-поточной технологии. Использованы методы анализа прочностных характеристик горных пород месторождения Джеруй для выбора дробильного оборудования. В результате анализа для процесса дробления вскрышных горных пород была выбрана щековая дробилка СМД-118а, которая обеспечит высокую производительность рудника Джеруй. Приведены основные преимущества, принцип работы и технические характеристики щековых дробилок СМД-118а. Выполнены укрупненные технико-экономические расчеты по процессу дробления вскрышных пород, которые показали высокую эффективность рекомендуемого дробильного оборудования. Рекомендации по применению щековых дробилок СМД-118а имеют практическую значимость и могут быть использованы при разработке месторождения Джеруй.

Ключевые слова: Джеруй; месторождение; рудник; вскрышная порода; дробление; прочностные характеристики; производительность; циклично-поточная; технология.

SELECTION AND SUBSTANTIATION OF CRUSHING EQUIPMENT FOR CYCLE-FLOW TECHNOLOGY ON THE OPEN DEVELOPMENT OF JEROOY DEPOSIT

The subject of the study is the rational mining of the Jerooy gold deposit using cyclic flow technology (CFT). The main purpose of the study is selection and substantiation of crushing equipment as an important element of the CFT. Methods for analyzing of the strength characteristics of Jeroy deposit rocks were used to select crushing equipment. As a result of the analysis, the SMD-118a jaw crusher was chosen for the overburden rock crushing process, which will ensure high productivity of the Jerooy mine. The main advantages, principle of operation and technical characteristics of jaw crushers SMD-118a are given. The enlarged technical and economic calculations for the overburden crushing process were carried out, which showed the high efficiency of the recommended crushing equipment. Recommendations for using of SMD-118a jaw crushers have a practical importance and can be used in the development of Jerooy deposit.

Key words: Jerooy; deposit; mine; overburden rocks; crushing; strength characteristics; productivity; cyclic flow; technology.

Введение. Золоторудное месторождение Джеруй располагается на территории Таласского района Таласской области на северном склоне одноименного хребта в его приосевой части. Площадь месторождения на 60-70% сложена кварцевыми диоритами краевой фракции Чичкано-Колбинского батолита, среди которых заключены небольшие блоки и ксенолитоподобные обособления интенсивно дислоцированных и метаморфизованных отложений ортоауской свиты, представленных кварцево-роговообманковыми и кварцево-пироксено-полевошпатовыми парагнейсами, мигматитами, кварцево-сланцевыми сланцами и доломитовыми мраморами [1]. Прочностные свойства горных пород месторождения Джеруй представлены в таблице 1 [1].

Таблица 1 - Результаты определения предела прочности на одноосное сжатие горных пород месторождения Джеруй

№ п/п	Породы	Предел прочности на одноосное сжатие, МПа		Среднее значение, МПа
		минимальная	максимальная	
1	Кварцевый диорит	130	230,6	190,0

2	Кварцевый диорит окварцованный	163,4	219,6	175,9
3	Кварцевый диорит выветрелый	57,7	62,5	60,0
4	Кварц	212,8	246,5	220,0
5	Гнейс терригенного начала	118,9	201,5	135,0
6	Гнейс карбонатного начала	133,6	244,2	185,0
7	Гнейс карбонатного начала выветрелый	69,5	69,5	69,5
8	Кварцевые порфиры	236,6	236,6	236,6

Как видно из приведенных в таблице 1 прочностных характеристик, горные породы имеют достаточно высокую прочность, в основном они имеют в среднем коэффициент крепости по шкале Протодяконова 17-19, лишь выветрелые горные породы из-за нарушения структуры имеют низкую прочность.

Результаты исследований. Дробильный комплекс является важным элементом при применении циклично-поточной технологии, который осуществляет дробление горной массы до состояния пригодного для транспортировки ленточными конвейерами. В условиях карьеров Кыргызстана, наиболее перспективной технологической схемой является схема с дроблением пород и руд на полустационарных установках на месте горных работ, где сборочный транспорт – автомобильный, а магистральный – конвейерный [2].

Для дробления горных пород месторождения Джеруй больше всего подходят щековые дробилки, которые имеют меньшую массу и габариты по сравнению с конусными. На дробильно-сортировочном узле горная порода измельчается, как правило, за несколько стадий с применением различных дробилок, которые выбирают с учетом физико-механических свойств горных пород. Целесообразность применения карьерных дробильных агрегатов зависит от схем конструктивного исполнения, определяемых в зависимости от принятых принципов дробления. Исходя из прочностных свойств горных пород месторождения Джеруй и производственной мощности рудника нами рекомендуется для дробления вскрышных пород применять щековую дробилку СМД-118а, которая считается самой надежной и эффективной среди агрегатов такого типа, общий вид дробилки представлен на рисунке 1.

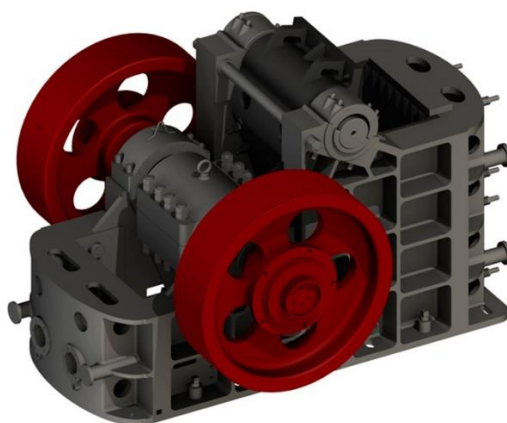

Рисунок 1. - Щековая дробилка СМД 118а

Щековую дробилку СМД 118а необходимо устанавливать на специально сооруженный из железобетона фундамент на сборочном участке карьера. Он должен быть прочным при вибрации машины в рабочем состоянии, чтобы не возникли трещины. Перед закладкой

фундамента нужно учитывать мощность узлов, частоту вращения и особенности грунта. Вначале следует осуществить пробный пуск дробилки на холостом ходу, т.е. обкатать установку в течение 60 минут. Затем уже дробилка СМД 118а будет работать в режиме, установленном производственным циклом. Дробленая вскрышная горная порода будет поступать на магистральный ленточный конвейер и транспортироваться в отвалы.

Весомым плюсом дробилки СМД 118а является возможность задавать размер конечного материала, а также ее приспособленность для раздробления горных пород с высокой прочностью на сжатие до 300 МПа. Дробилка СМД-118а – универсальная дробильная техника, предназначенная для измельчения твердых материалов путем сжатия кусков породы между двумя щеками, она ориентирована на дробление таких скальных горных пород, как мрамор, гранит, доломит, базальт и других пород с высокой степенью абразивности.

Принцип работы СМД-118а состоит в сжатии горной породы рабочими поверхностями, вследствие чего порода от сдвига и воздействия больших напряжений разрушается. Одна щека прикрепляется к шатуну, обеспечивающему перемещение верхнего края поверхности таким образом, что движения получаются качающими. Вторая щека остается неподвижной. Когда подвижная и неподвижная плиты сближаются, происходит дробление, а когда отдаляются, порода падает вниз. При этом одна плита находится по отношению к другой под углом так, чтобы обеспечивать широкую зону дробления в верхней части дробилки и узкую в нижней части. Процесс дробления осуществляется непрерывно при затягивании кусков пород в сужающееся пространство между параллельно расположенными валами, вращающимися навстречу друг на друга [3]. Основные технические характеристики рекомендуемой щековой дробилки СМД 118а приведены в таблице 2 [4].

Таблица 2 - Основные технические характеристики щековой дробилки СМД 118а

Основные параметры	Нормативные значения
Стандартный типоразмер	ЩДП 12х15
Размер куска наибольший между щеками	1000 мм
Разгрузочная щель	от 115 до 195 мм
Производительность	от 230 до 390 м ³ /ч
Мощность электродвигателя	160 киловатт
Общая масса	145,2 тонны
Частота вращения вала	140 об/мин

Для обеспечения годовой производительности рудника Джеруй по вскрыше 5200000 м³ необходимо установить на карьере 3 стационарные дробилки СМД-118а со средней производительностью одной дробилки равной 310 м³/ч. Общая производительность 3 дробилок составит 930 м³/ч. Годовая производительность 3 дробилок СМД-118а составит 5,3 миллиона кубических метров. При этом стоимость одной дробилки по рыночной цене составит 273 тыс. долларов США, общие капитальные затраты на приобретение 3 дробилок составляет 818 тыс. долларов США.

Эксплуатационные затраты процесса дробления горной массы включают в себя: заработную плату операторов, электроэнергию, амортизационные отчисления, расходы на приобретение запасных частей и ремонт оборудования [5].

На руднике Джеруй по проекту предусмотрен вахтовый метод работы в две смены. Для работы 3 дробилок СМД-118а рекомендуется штат из 12 операторов дробильных установок.

Расходы на электроэнергию в расчетах приняты в размере 3 цента за киловатт/час, остальные эксплуатационные расходы приняты в зависимости от общей стоимости оборудования.

Ниже в таблице 3 приводятся укрупненные технико-экономические показатели стадии дробления вскрышных горных пород с помощью рекомендуемых дробилок СМД-118а.

Таблица 3 - Техничко-экономические показатели стадии дроблению вскрышных горных пород месторождения Джеруй

№	Показатели	Единица измерения	Полученные значения
1	Годовая производительность по вскрыше	млн.м ³ .	5,2
2	Капитальные затраты на приобретение оборудования	тыс.долл.	818
3	Эксплуатационные затраты на обслуживание и ремонт оборудования	тыс.долл.	89,1
4	Капитальные затраты с учетом срока окупаемости (3 года)	тыс.долл.	3,7
5	Приведенные затраты	тыс.долл.	92,8
6	Себестоимость дробления 1 тонны вскрыши	долл.	71,6

Выводы:

1. Для рациональной и эффективной отработки месторождения Джеруй, в частности для дробления вскрышных горных пород при применении циклично-поточной технологии, рекомендовано щековые дробилки СМД-118а, которые обеспечивают высокую производительность рудника по вскрыше;

2. Выполненные укрупненные технико-экономические расчеты показали то, что при применении щековых дробилок СМД-118а повышается производительность рудника по вскрышным работам, при этом капитальные затраты на приобретении дробилок окупятся за 3 года, а себестоимость процесса дробления составила 71,6 долларов США на 1 тонну вскрышной породы.

Список литературы:

1. ТЭО целесообразности отработки месторождения Джеруй [Текст]: ЗАО ГПК «Азиярудпроект». – Бишкек, 2007. – 79 с.
2. **Васильев, М.В.** Циклично-поточная технология на рудных карьерах [Текст] / М.В. Васильев, А.Н. Шилин. – С.: Полиграфист, 1970. – 131 с.
3. Щековая дробилка СМД-118а [Электронный ресурс]. – 2023. – Режим доступа: <https://eurasia-group.ru/catalog/oborudovanie/gornorudnoe-oborudovanie/shchekovaya-drobilka/shchekovaya-drobilka-smd-118a/>.
4. Дробилка СМД-118а [Элект. ресурс]. – 2023.– Режим доступа: <https://crush-lider.ru/> (дата обращения 05.04.2023).
5. **Штокман, И.Г.** Расчет и конструирование горных транспортных машин и комплексов [Текст]: учебник для ВУЗов / [И.Г. Штокман, П.М. Кондрахин, В.Н. Маценко и др.] // под общ. ред. И.Г. Штокмана. – М.: Недра, 1975. - 463 с.
6. **Мендикеев, Р.А.** Конвейерные циклично-поточные технологии на угольных карьерах: состояние и перспективы применения в Кыргызской Республике [Текст] /Р.А. Мендикеев, Б.К. Карабаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022 – №3. – С.5 – 15.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_19

Поступила в редакцию: 17.04.2023 г.

УДК 687.02

Бакирова Н.А.*к.т.н., доцент Ошского технолог. университета им. М. Адышева, Кыргызская Республика***Сыдыкова Ж.А.***к.т.н., доцент Ошского технолог. университета им. М. Адышева, Кыргызская Республика*

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТИГУУ ИШКАНАЛАРЫНЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул жумушта Кыргызстандагы тигүү ишканаларынын түрлөрү жана өзгөчөлүктөрү изилдөөнүн предмети болуп саналат. Изилдөөнүн максаты болуп ишкананын ар бир структурасына түшүндүрмө берүү, чыгарылган продукциянын ассортиментине, кубаттуулугуна, сапатына, ошондой эле менчиктин уюштуруу-укуктук формасына жараша эң өнүктүрүлгөн формаларын белгилөө эсептелинет. Изилдөөлөрдө анализдөө, салыштыруу, байкоо жана топтоштуруу ыкмалары колдонулду. Алардын негизинде ишканалардын түрлөрүнүн салыштыруу таблицалары жана схемалары түзүлдү. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр Кыргызстанда технологиялык циклы аяктаган жана бүтпөгөн ишканалар бар экенин көрсөттү. Кыргызстан үчүн эң ыңгайлуу жана өнүккөн түрү бүтпөгөн өндүрүш цикли менен иштеген чакан ишканалар экени аныкталды. Алардын өнүгүшүнө жана кеңейишине таасирин тийгизген оң жана терс жактарына да аныкталган. Алынган натыйжалар жаңы баштаган ишканаларга жана иштеп жаткан ишканаларга алардын структурасын аныктоого жана өнүгүүнүн туура жолун тандоого жардам берери белгиленген. Келечекте жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде тигүү өндүрүшүн уюштуруунун ыкмалары сунушталган, ошондой эле ишканалардын өнүгүшүнө жана өсүшүнө ыңгайлуу болгон эң рационалдуу шарттар аныкталган.

Негизги сөздөр: *ишканалардын түрлөрү; тигүү цехи; пландоо; үй ишкерлер; ишкананын структурасы; кубаттуулугу; укуктук формасы; кийимдин сапаты.*

ТИПЫ И ОСОБЕННОСТИ ШВЕЙНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ КЫРГЫЗСТАНА

В данной работе предметом исследования является типы и особенности швейных предприятий Кыргызстана. Цель исследования – пояснение по каждой структуре предприятий и выявление наиболее развитые формы в зависимости от выпускаемого ассортимента, мощности, качества, а также правовой формы собственности. В исследованиях использованы методы анализа, сравнения, наблюдения и обобщения. Полученные результаты проведенных исследований показали, что в Кыргызстане есть предприятия с законченными и незаконченными циклами. На их основе составлены таблицы сравнений и схемы типов предприятий. Выявлено, что все же наиболее удобным и развитым типом для Кыргызстана являются малые предприятия с незаконченным циклом производства. Определены положительные и отрицательные аспекты, влияющие на их развитие и расширение. Полученные результаты могут помочь начинающим и существующим предприятиям определить их структуру и выбрать наиболее правильный путь развития. В дальнейшем на основе проведенных исследований будут предлагаться методы организации швейных производств, в которых будут определены наиболее рациональные условия, способствующие развитию и росту предприятий.

Ключевые слова: *типы предприятий швейный цех; планировка; надомницы; структура; мощность; правовая форма; качество одежды.*

TYPES AND PECULIARITIES OF GARMENT ENTERPRISES IN KYRGYZSTAN

In this paper, the subject of the study is the types and features of sewing enterprises in Kyrgyzstan. The purpose of the study is to explain each structure of enterprises and to identify the most developed forms depending on the assortment produced, capacity, quality, and legal form of ownership. The research used methods of analysis, comparison, observation and generalization. The results of the conducted research showed that there are enterprises with completed and incomplete cycles in Kyrgyzstan. On their basis, comparison tables and diagrams of enterprise types were compiled. It was revealed that the most convenient

and developed type for Kyrgyzstan are small enterprises with unfinished cycle of production. The positive and negative aspects affecting their development and expansion are identified. The results obtained can help start-ups and existing enterprises to determine their structure and choose the most appropriate way of development. In the future, based on the conducted research, methods of sewing production organization will be proposed, in which the most rational conditions contributing to the development and growth of enterprises will be determined.

Key words: types of enterprises; sewing shop; layout; homemakers; structure; capacity; legal form; quality of clothing.

В начале 90-х годов легкая промышленность в Кыргызстане имела стабильные экономические показатели. Но из-за сложившейся политической ситуации на постсоветском пространстве, в отраслях легкой промышленности имели место кардинальные изменения. За первое десятилетие Независимости страны были закрыты 95% советских крупных текстильных и швейных фабрик, которые были полностью ликвидированы или раздроблены и проданы в частные руки.

Благодаря географическо-политическому положению страны, самостоятельно стала развиваться швейная промышленность, представленная малыми и средними предприятиями. Если на 1998 год её доля во всей лёгкой промышленности составляла 10%, то уже через 10 лет эта цифра начала приближаться к 80% [1, 2, 5, 7].

Это стало возможным еще потому, что в Кыргызстане были высококвалифицированные специалисты с расформированных предприятий: модельеры-конструкторы, технологи швейного производства. Именно эти специалисты смогли помочь челнокам, продавцам, владельцам малых предприятий наладить в короткий срок изготовление моделей одежды, удовлетворяющих потребностям модного рынка.

Исследовательская часть. Швейные предприятия различаются по специализации, схемам производственного процесса и мощности.

Структурная схема швейных предприятий согласно [3, 4] бывает с законченным технологическим циклом и с незаконченным технологическим циклом. Более 25 лет и по сей день основная мощь швейной промышленности Кыргызстана представлена малыми предприятиями. Поэтому очень много малых предприятий, работающих по схемам швейных предприятий с незаконченным технологическим циклом головного предприятия (рисунок 1).

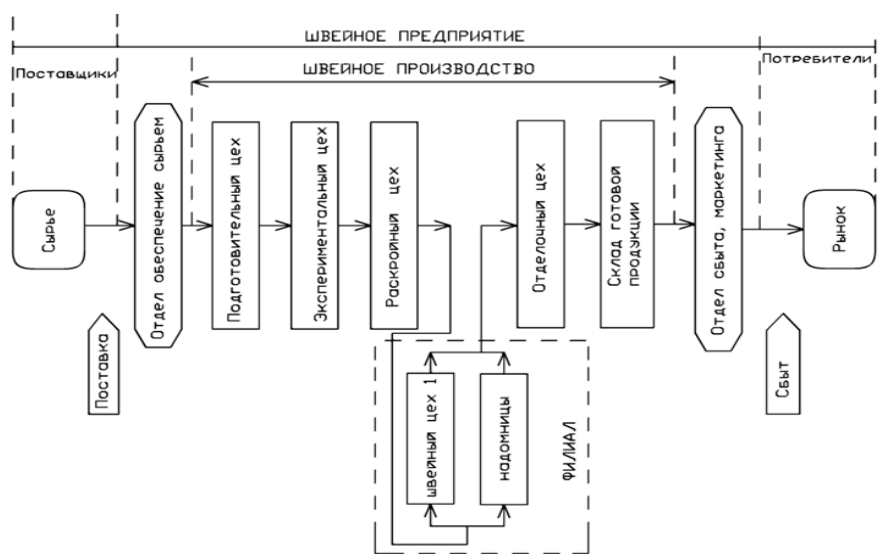

Рисунок 1 – Структура предприятия с незаконченным технологическим циклом головного предприятия

При такой структуре все стадии производства разделяются на несколько секций. Так, например, стадия приема заказа, изготовление лекал, т.е. процессы от творческой идеи, разработки лекал до пошива образца-эталона, раскроя деталей изделий, осуществляется на главном производстве. А технологические стадии пошива имеют предметную специализацию и производятся на отдельных малых производствах, в качестве аутсорсинга. Виды технологического процесса подразделяются на стадии пошива, ВТО, декорирования, отделочных работ и упаковка.

Далее главное производство собирает готовые изделия и доставляют в точки продажи.

Отдельные секции соединения и обработки деталей готового кроя выполняются надомницами. Надомницы — это швеи, которые выполняют, пошив на дому. У надомниц обычно дома есть только универсальная швейная машина и стачивающе-обметочная машина. К надомницам доставляется крой и детали уже прошедшие операции дублирования.

Как правило, при этом изготавливаются модели, которым требуется только окончательная ВТО. В основном это изделия второго слоя (блузки, футболки, юбки, платья, спортивные костюмы и др.) из трикотажа и тканей со смесовым содержанием волокон.

Крой более сложных моделей 2 слоя или изделия 3 слоя (куртки, плащи, парки, пальто и др.), которым требуется внутрипроцессное ВТО, доставляются малым цехам, где количество рабочих варьируется от 3 до 11 человек. Здесь конечно идет разделение труда в зависимости от вида оборудования. Для малых цехов является целесообразным применение оборудования с высокой степенью универсальности. Это, в основном, стачивающие машины, краеобметочные машины, стачивающе-обметочные машины, оборудование ВТО, также оборудование для отделочных работ: полуавтоматы для обметывания петель и пришивание пуговиц. Также может быть и другое специализированное оборудование.

Оплата труда при таком производстве проводится сразу по мере выполнения технологических операций полученного кроя.

Конечно качество изготавливаемых изделий надомницами будет низким по сравнению с изделиями, выпускаемыми на поточных предприятиях. В связи с этим и труд надомниц оплачивается низко. Надомницы в основном специализируются на пошиве одного или двух ассортиментов изделия. Объем заработной платы напрямую зависит от количества выпускаемой продукции.

Но нужно сказать, что и себестоимость таких изделий выходит низкой, что позволяет найти потребителей своего ценового сегмента. Также основные производители изделий выигрывают за счет количества проданной продукции.

Организация такого вида производства не требует большого числа инвестиций. Не нужно вкладывать деньги на аренду помещения, в оборудование, выделять статьи затрат на содержание производственного, складского, подсобного, социального (туалет, душ, место для обеда) помещения, амортизацию оборудования (таблица 1).

Для малых предприятий с незаконченным технологическим циклом головного предприятия требуются следующие помещения: офис для организатора, администратора, экспериментальной секции, помещение для закройного цеха, комната для хранения кроя, комната для ВТО и упаковки, помещение для складывания готовой продукции. Количество работников предприятия – 1 модельер - конструктор-технолог, 1 закройщик и 1 подсобник. Необходимое оборудование: стол для администратора, стол для конструктора, обычно длиной более 12 метров, специализированное раскройное оборудование.

Таблица 1 – Преимущества и недостатки для участников швейного предприятия с незаконченным технологическим циклом

Участники швейного предприятия	Преимущества	Недостатки
Для головного офиса	<ol style="list-style-type: none"> не нужны первоначальные инвестиции: на аренду помещения, в оборудование, нет дополнительных расходов на содержание бытовых, хозяйственных помещений; на амортизацию оборудования; на патенты; на налоги; на электроэнергию 	<ol style="list-style-type: none"> Нестабильный уровень качества. Невыполнение заказа в срок. Отправка на переделку. Отсутствие контроля качества на месте. Транспортные расходы при раздаче кроя и приеме (сборе) готовых изделий.
Для надомниц	<ol style="list-style-type: none"> Швей-надомницы помимо непосредственной работы могут заниматься домашними делами (стирка, готовка, уборка, воспитание детей). Исключаются транспортные расходы, затраты времени на дорогу. Свободный режим и график работы. Могут объединиться в малую бригаду состоящих из двух до пяти человек, которые живут близко друг к другу (родственники или соседи), в результате чего увеличивается выпуск готовых изделий. 	<ol style="list-style-type: none"> Закупка оборудования и приспособлений. Организация рабочего места в своем доме. Расходы на электроэнергию. Расходы на амортизацию и ремонт одежды.

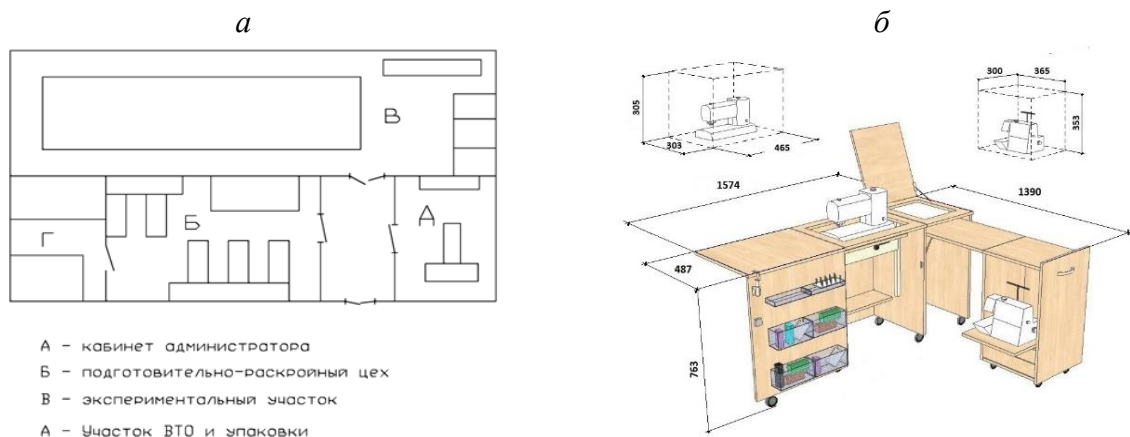

Рисунок 2 – Планировка швейных предприятий с незаконченным технологическим циклом: а – головного офиса; б – рабочего места надомницы

На рисунке 2 представлена планировка головного офиса и рабочего места надомниц предприятий с незаконченным технологическим циклом.

В последние годы широкое распространение получили швейные предприятия с законченным технологическим циклом, пользующиеся услугами внедренческой (рисковой) фирмы. Внедренческие фирмы занимаются приемом заказов на изготовление моделей одежды, доставкой сырья и фурнитуры в швейные цеха малой и средней мощности, а также отгрузкой готовой продукции и доставкой её до места сбыта (рисунок 3). На малых и средних швейных цехах технологический процесс изготовления является законченным. Специализация малых предприятий является предметной и стадийной (технологической). На этих предприятиях осуществляется подготовка образца-эталона модели одежды: эскизирование, подготовка лекал, отшив образца-эталона с выбором соответствующей технологии обработки и соответственно выбором необходимого технологического оборудования. Полученное сырье поступает на подготовительный участок, далее на раскройный участок. Выкроенные детали нумеруются и укомплектованные поступают на швейный цех.

Форма организации швейного участка может быть индивидуальной, бригадной, агрегатно-групповой и поточной со свободным ритмом. При этом выявляются преимущества и недостатки для участников швейного предприятия с законченным технологическим циклом (таблица 2), также пользующиеся услугами внедренческой (рисковой) фирмы (таблица 3).

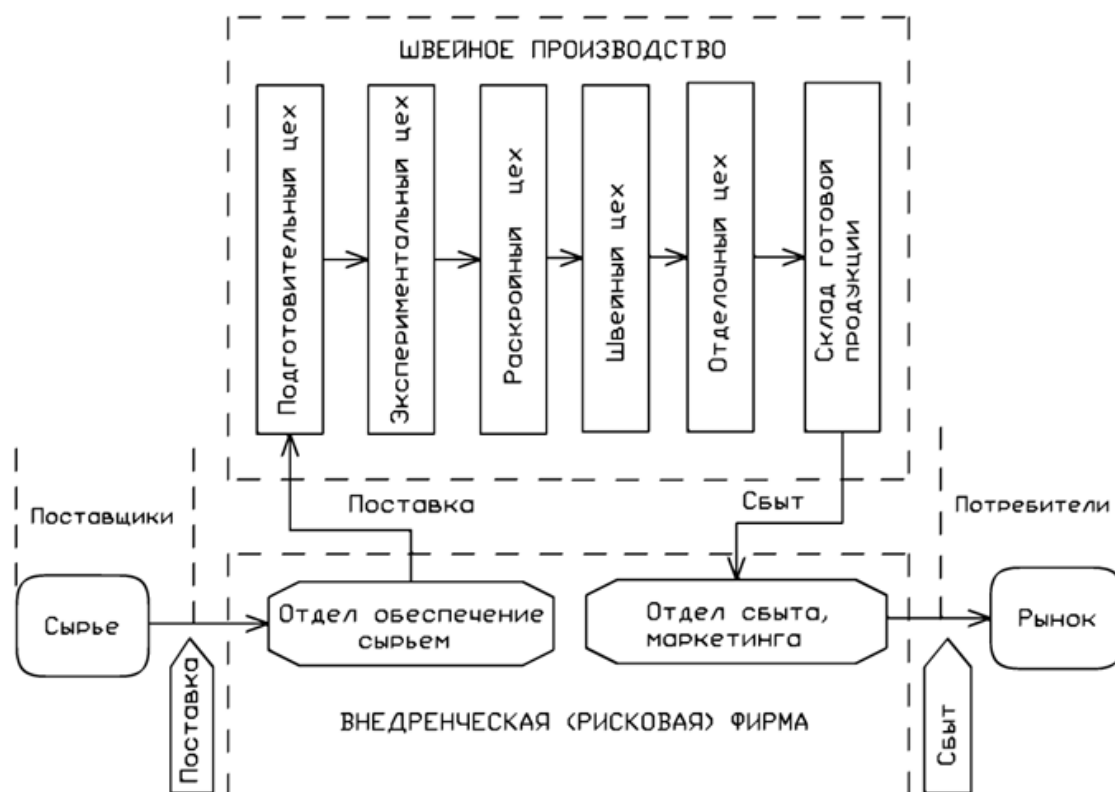

Рисунок 3 – Структура швейного предприятия с законченным технологическим циклом, пользующиеся услугами внедренческой (рисковой) фирмы

На швейном участке применяется универсальные прямострочные, краеобметочные, стачивающе-обметочные швейные машины, а также машины специального назначения. Оборудование для внутрипроцессного дублирования и ВТО располагаются на отдельном участке, т.к. в малых цехах не предусматривается общая вентиляционная система производственного помещения.

Готовые изделия поступают на отделочный участок, где применяются полуавтоматы для пробивания петель, пришивания пуговиц, а также выполняется процесс чистки и упаковки. Далее, полученные изделия складываются на этом же участке. В цехах малой мощности обычно не выделяется место для складирования готовой продукции, т.к. срок выполнения и отгрузки товара очень короткий от 3 до 5 дней. На рисунке 4 представлена схема планировки швейного цеха малой мощности [8].

Таблица 2 – Преимущества и недостатки для участников швейного предприятия с законченным технологическим циклом, пользующиеся услугами внедренческой (рисковой) фирмы

Участники швейного предприятия	Преимущества	Недостатки
Для внедренческих фирм	1. Не нужно первоначальные инвестиции: на аренду помещения, в оборудование. 2. Нет дополнительных расходов на содержание бытовых, хозяйственных помещений; на амортизацию оборудования; на патенты; на налоги; на электроэнергию. 3. Уменьшаются транспортные затраты	1. Стабильный уровень качества. 2. Заказы выполняются в установленный срок 3. Существует контроль качества в швейных цехах. 4. Отсутствие контроля качества на месте.
Для цехов малой мощности	1. Стабильная работа в оговоренные сроки. 2. Исключаются транспортные расходы, затраты времени на дорогу. 3. Строгий график работы. 4. Разделение труда между рабочими по специализации.	1. Закупка оборудования и приспособлений. 2. Организация рабочего места в своем доме. 3. Расходы на электроэнергию. 4. Расходы на амортизацию и ремонт одежды. 5. Переработка персонала в сезонные авралы.
Для цехов средней мощности	1. Строгий режим работы, в следствии чего уменьшается число выходов вне рабочего времени. 2. Исключаются транспортные расходы, затраты времени на дорогу.	1. Необходим постоянный контроль за качеством. 2. Желание заниматься производством своей продукции. 3. Увеличение производственных налогов.

Таблица 3 – Преимущества и недостатки для участников швейного предприятия с законченным технологическим циклом

Участники швейного предприятия	Преимущества	Недостатки
Для цехов средней мощности	<ol style="list-style-type: none"> 1. Стабильная работа в оговоренные сроки. 2. Исключаются транспортные расходы, затраты времени на дорогу. 3. Строгий график работы. 4. Разделение труда между рабочими по специализации. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закупка оборудования и приспособлений. 2. Организация рабочего места в своем доме. 3. Расходы на электроэнергию. 4. Расходы на амортизацию и ремонт одежды. 5. Переработка персонала в сезонные авралы.
Для швейных фабрик	<ol style="list-style-type: none"> 1. Строгий режим работы, в следствии чего уменьшается число выходов вне рабочего времени 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Низкий кадровый потенциал: отсутствие технологов, конструкторов, работающие с большими объемами. 2. Приглашение специалистов из заграницы. 3. Отсутствие собственного сырья

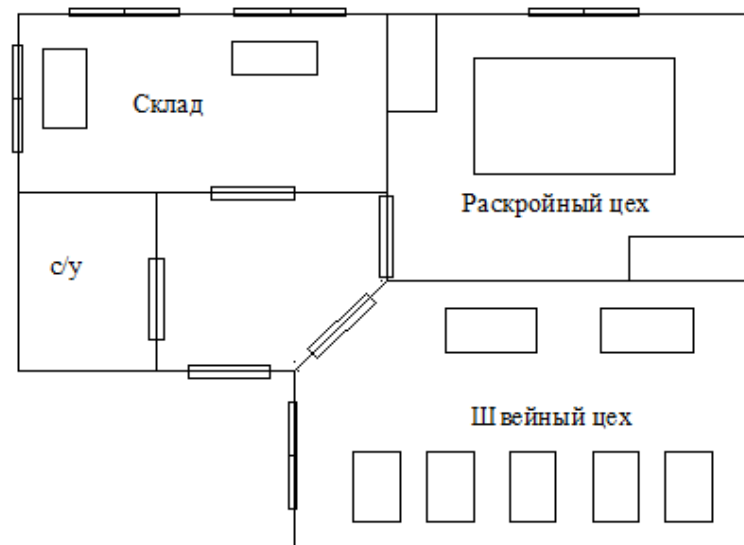

Рисунок 4 – Схема планировки швейного цеха малой мощности

В швейных цехах средней мощности, где численность рабочих достигает до 50 человек, используется более дорогостоящее оборудование [2]. Здесь уже применяются автоматизированные швейные машины, парогенераторы со специальными утюжильными столами и колодками, прессы для дублирования отдельных деталей изделия, а также полуавтоматы для пробивания петель с глазком. В этих цехах (рисунок 5) существует отлаженная работа с постоянными клиентами. Качество выпускаемой продукции на порядок выше, чем в малых цехах.

В последние 5 лет в Кыргызстане наблюдается тенденция инвестирования в крупные швейные предприятия, на которых работают более 200 работников и выше [7]. Данные

швейные фабрики относятся к предприятиям с законченным циклом производства: выпускаемая продукция проходит весь цикл обработки от поступления сырья до изготовления готовой продукции и ее сбыта (рисунок 6). Для увеличения мощности предприятия производится поддетальная специализация подразделений предприятия. Мощность данных предприятий составляет от 250 тысяч изделий в месяц и принимаются заказы от 10 тысяч единиц на одну модель и более. Выпускаемая продукция соответствует всем стандартам и стандартам качества ТС.

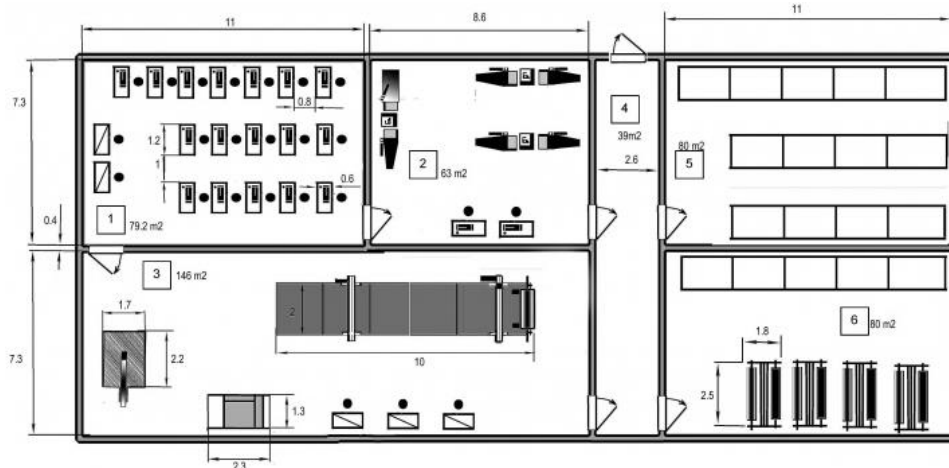

Рисунок 5 – Схема планировки швейного цеха средней мощности

Крупные предприятия отличаются развитой инфраструктурой. Производственный процесс предприятия включает основное производство, вспомогательное производство, обслуживающее хозяйство и подсобное производство. Основное и вспомогательное производство оснащено высококачественным автоматизированным оборудованием: универсальные машины, специальные машины, шаблонные машины и др. с микропроцессорным управлением, а также автоматизированные раскройные комплексы с настольными столами. В вспомогательном производстве для декорирования текстильных изделий применяются автоматизированные вышивальные комплексы, оборудование для шелкографии, лазерные станки для перфорации, гравировки и резки. На рисунке 7 представлена схема планировки крупного швейного предприятия [8].

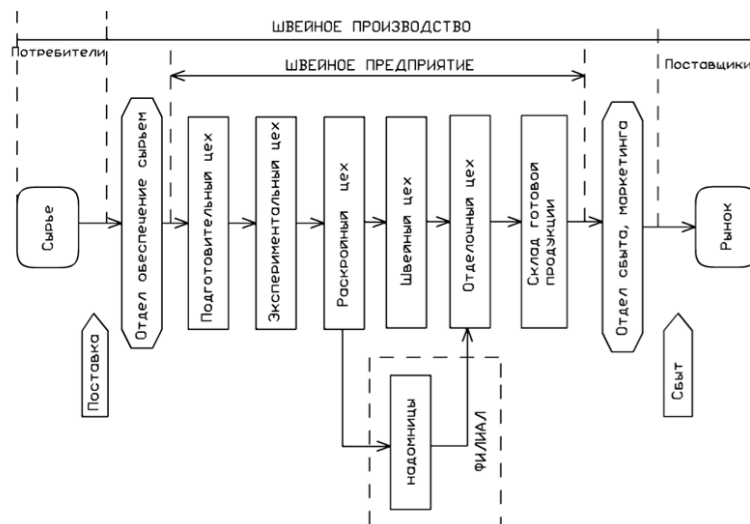

Рисунок 6 – Структура с законченным технологическим циклом головного предприятия

		ное, бригадное		технологически м циклом		
2	Малые цеха	Непоточное: индивидуаль ное, бригадное. Потоки со свободным ритмом: агрегатно- групповые	Подетальная Предметная	С незаконченным технологически м циклом. С законченным технологически м циклом, пользующиеся услугами внедренческой	1 слой – до 150 2 слой – до 100 3 слой – до 75	Краткосроч ный договор Патент ИП
3	Цеха средней мощности	Потоки комбинирова нные: конвейерные, агрегатно- групповые, малосерийн ые	Предметная Постадийная	С законченным технологически м циклом, пользующиеся услугами внедренческой. С законченным технологически м циклом	1 слой – до 500 2 слой – до 400 3 слой – до 375	Краткосроч ный или долгосрочн ый договор ИП ООО
4	Швейные фабрики	Потоки со строгим ритмом: конвейерные. Автоматичес кое производств о	Постадийная	С законченным технологически м циклом	1 слой – 1000- 2000 2 слой – 1000- 1500 3 слой – 800-1000	ООО АО

Выводы:

1. Переработаны и обновлены структурные схемы швейных предприятий Кыргызстана;
2. Даны характеристики относительно каждого типа предприятия, выявлены их преимущества и недостатки для участников швейного предприятия;
3. На основе анализа выявлено, что наиболее актуальным является работа малых и средних швейных предприятий с незаконченным технологическим циклом производства.

Список литературы:

1. Кыргызское швейное рабство [Электронный ресурс] // Press Digest Редакция КЫРГСООЦ. – Режим доступа: <https://kyrgsoc.org/kyrgyzskoe-shvejnoe-rabstvo/>.
2. Легпром Киргизии: отрасль, «шитая» импортными нитками [Электронный ресурс] // Press Digest. – Режим доступа: <https://dzen.ru/a/XO5Mq8ZMsQCubjpf>.
3. **Бирюкова, Н.П.** Организационные особенности проектирования швейного производства на малых предприятия [Текст]: ученые записки / Н.П. Бирюкова. – Орлов: ОГУ, 2008. – С. 17-22.

4. **Серова, Т.М.** Современные формы и методы проектирования швейного производства [Текст]: учебное пособие для вузов и сузов / [Т.М. Серова, А.И. Афанасьева и др.]. – М.: МГУДТ, 2004. – 288 с.
5. **Жилкина, Н.П.** Текстильная промышленность Кыргызстана на внешних рынках: возможности и барьеры [Текст] / Н.П. Жилкина // Научные исследования в Кыргызской Республике. – Бишкек: НАК ПКР, 2020. – № 2. – С. 64-74.
6. **Шакиев, Ш.О.** Малое предпринимательство в национальной экономике [Текст] / Ш.О. Шакиев // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2021. - № 2. – С. 33-37.
7. **Тилекеев, К.** Швейная промышленность и занятость молодежи в Кыргызстане: анализ производственно-сбытовой цепочки [Текст] / К. Тилекеев, Б. Токубек у., Д. Кирбашева. – Бишкек: Университет Центральной Азии, 2020. – 34 с.
8. Проектирование швейного производства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.perevalov.ru/cat/proektirovanie-shveyного-proizvodstva/>.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_24

Поступила в редакцию: 16.05.2023 г.

УДК 654.19

Мойдунов Т.Т.*к.т.н., доцент Ошского технолог. универ. им. М. Адышева, Кыргызская Республика*

САНАРИПТИК ТЕЛЕВИДЕНИЕ ЖАНА МОБИЛДИК БАЙЛАНЫШ СИСТЕМАЛАРЫНЫН ОРТОСУНДАГЫ РАДИОЖЫШТЫК ТИЛКЕСИН ПАЙДАЛАНУУНУ АНАЛИЗДӨӨ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп ультра жогорку жыштыктагы берүү тилкесинде санариптик жер үстүндөгү телекөрсөтүү системаларынын жана мобилдик кең тилкелүү системалардын жанаша жашоосу каралган. Изилдөөнүн максаты болуп санариптик телевидение жана мобилдик байланыш системаларынын ортосундагы радиоужыштык тилкесин пайдаланууну анализдөө эсептелинет. Изилдөөлөрдө анализдөө, салыштыруу жана жалпылоо илимий усулдары колдонулган. Усулдарга тиешелүү талаа өлчөө сценарийлеринин мүнөздөмөсүн камтыйт жана каналдын бюджеттик анализи, лабораториялык өлчөөлөр жана симуляциялар менен бирге колдонулуучу талаа өлчөөлөрүнүн ишенимдүү натыйжаларын кантип алуу боюнча этап-этабы менен көрсөтмөлөр берилген. Берүүнүн коргоо критерийлерин аныктоодо жана биргелешип жашоону изилдөөдө колдонулган моделдөө ыкмалары, алардын тактыгын жогорулатуу үчүн, талаадагы өлчөөлөрдөн алынган маалыматты кантип колдонсо болору көрсөтүлгөн. Көрсөтүлгөн талаа өлчөөлөрү боюнча сунуштар ар кандай санариптик жер үстүндөгү телекөрсөтүү-мобилдик кең тилкелүү жанаша жашоо сценарийлерине, ошондой эле спектрди бөлүштүрүү жана когнитивдик радио системаларын өлчөөлөрдүн кеңири спектрине карата колдонулушу мүмкүндүгү аныкталагн. Келечекте ультраужыштык телекөрсөтүү тилкесин колдонуунун мүмкүн болгон сценарийлерин аныктоо үчүн Европалык чогуу жашоонун мүмкүн болгон сценарийлерин жана жөнгө салуучу статусун карап чыгуу сунушталган.

Негизги сөздөр: санариптик жер үстүндөгү телекөрсөтүү системалары; мобилдик кең тилкелүү байланыш системалары; электромагниттик шайкештик.

АНАЛИЗ СОВМЕШНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЛОС РАДИОЧАСТОТ МЕЖДУ ЦИФРОВОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ И СИСТЕМ ПОДВИЖНОЙ СВЯЗИ

Предметом исследования данной работы является сосуществование систем цифрового наземного телевидения и мобильных широкополосных систем в полосе сверхвысоких частот передачи. Цель исследования - анализ совместного использования полос радиочастот между цифрового телевидения и систем подвижной связи. Методы включают описания сценариев полевых измерений и предоставляют пошаговые инструкции о том, как получить надежные результаты полевых измерений, используемые в сочетании с анализом бюджета канала, лабораторными измерениями и моделированием. Методы моделирования, используемые при определении критериев защиты передачи и в исследованиях сосуществования, показывают, как можно использовать информацию полевых

измерений для повышения их точности. Представленные рекомендации по полевым измерениям можно применять к любым сценариям сосуществования цифрового наземного телевидения - подвижной широкополосной связи, а также к широкому диапазону измерений совместного использования спектра и систем когнитивного радио. Рекомендуется провести обзор возможных сценариев сосуществования в Европе и регулирующего статуса для определения возможных будущих сценариев использования телевизионного диапазона УВЧ.

Ключевые слова: системы цифрового наземного телевидения; системы подвижной широкополосной связи; электромагнитная совместимость.

ANALYSIS OF RADIO FREQUENCY SHARING BETWEEN DIGITAL TELEVISION AND MOBILE COMMUNICATION SYSTEMS

The subject of this work is the coexistence of digital terrestrial television systems and mobile broadband systems in the microwave transmission band. The purpose of the study is to analyze the sharing of radio frequency bands between digital television and mobile communication systems. The methods include descriptions of field measurement scenarios and provide step-by-step instructions on how to obtain reliable field measurement results, used in conjunction with channel budget analysis, laboratory measurements, and simulations. The modeling techniques used in defining transmission protection criteria and in coexistence studies show how information from field measurements can be used to improve their accuracy. The recommendations for field measurements presented can be applied to any digital terrestrial television-mobile broadband coexistence scenarios, as well as to a wide range of measurements of spectrum sharing and cognitive radio systems. It is recommended that a review of possible coexistence scenarios in Europe and the regulatory status be undertaken to identify possible future scenarios for the use of the UHF television band.

Key words: digital terrestrial television systems; mobile broadband communication systems; electromagnetic compatibility.

В этой работе рассматривается сосуществование цифрового наземного телевидения и подвижной широкополосной связи, что актуально, поскольку спектр цифрового наземного телевидения уже был перераспределен для использования подвижной широкополосной связи, и дальнейшее перераспределение находится в стадии изучения. Таким образом, передачи цифрового наземного телевидения и подвижной широкополосной связи уже работают в соседних полосах частот, и проводятся широкие исследования работы в той же полосе частот.

Основными оригинальными вкладами в эту статью являются описание того, как различные методы изучения сосуществования цифрового наземного телевидения -подвижной широкополосной связи должны использоваться вместе, чтобы преодолеть их недостатки и получить реалистичные результаты, и рекомендации по проведению полевых измерений. Термин «полевое измерение» используется для обозначения измерений радиосигнала, проводимых за пределами контролируемой лабораторной среды для получения числовых результатов для критериев защиты приема цифрового наземного телевидения.

Результаты исследований сосуществования могут быть использованы в регулировании и стандартизации для разработки рамок и стандартов совместного использования спектра для оптимизации использования ограниченных ресурсов спектра и удовлетворения потребностей увеличения объема трафика беспроводной связи [1-4]. При рассмотрении вопроса о совместном использовании спектра в полосе частот важно изучить и понять характеристики существующих пользователей спектра, чтобы как максимизировать пропускную способность для пользователей совместного использования спектра, так и свести к минимуму помехи существующим пользователям. В конечном счете, цель состоит в том, чтобы устранить проблемы сосуществования между различными услугами путем разработки единой экосистемы для предоставления различных типов услуг, таких как услуги подвижной широкополосной связи и цифрового наземного телевидения, рассматриваемые в этой статье.

Исследования сосуществования беспроводных сетей способствуют разработке более динамичных методов использования спектра, необходимых для создания такой экосистемы.

Материалы и методы

Моделирование широко используется в исследованиях сосуществования, поскольку оно предлагает недорогой метод для проведения большого количества исследований. На практике реалистичность моделирования ограничена упрощающими предположениями, которые необходимо использовать в процессе моделирования [5]. При моделировании часто используются параметры, определенные минимальными требованиями в нормативных актах и стандартах, которые могут значительно отличаться от реальных характеристик передатчика или приемника. Моделирование обычно оценивает только один тип механизма помех, но на практике помехи в совокупности создаются комбинацией различных механизмов помех. Таким образом, моделирование и теоретические исследования часто дают только направленно правильные результаты. Измерения следует использовать для обеспечения более полной и реалистичной оценки сосуществования [6].

На рисунок 1 показан сигнал цифрового наземного телевидения слева, а для иллюстрации радио защиты (РЗ) как в совмещенном канале, так и в соседнем канале на одном изображении; источник помех показан как на совмещенном канале с передачей цифрового наземного телевидения, так и на соседнем канале справа. Уровень помех на этом изображении равен максимально допустимому уровню, и, таким образом, РЗ представляет собой отношение между цифровым наземным телевидением и мощностями мешающего сигнала. Когда уровень помех равен или меньше максимального предела, определенного РЗ, вероятность ошибок настолько мала, что выполняется критерий качества приема цифрового наземного телевидения. Вероятность ошибок увеличивается с более высокими уровнями помех, и критерий качества приема цифрового наземного телевидения больше не выполняется.

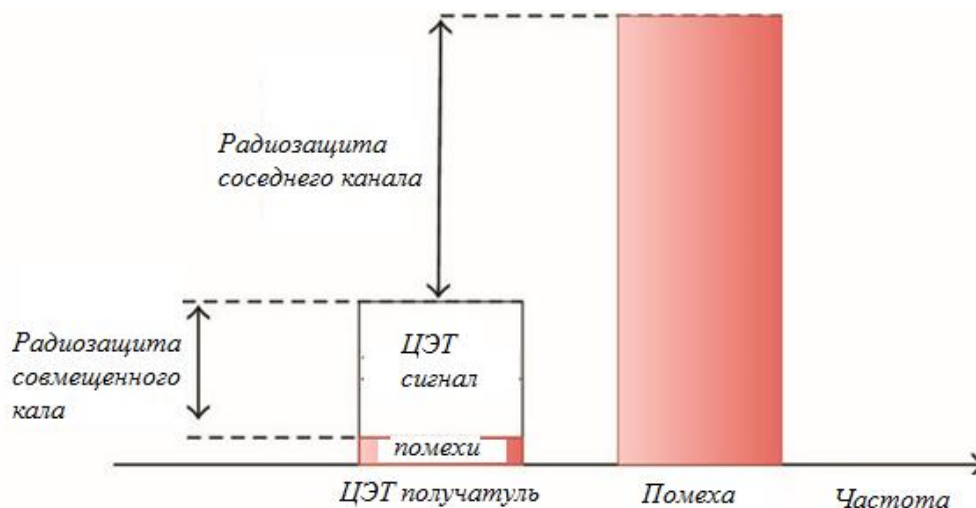

Рисунок 1. - Определение защитных отношений по совмещенному каналу и соседнему каналу

Типичные значения радио защиты (РЗ) при работе в совмещенном канале составляют порядка 20 дБ. Это означает, что сигнал цифрового наземного телевидения должен быть на 20 дБ выше общих помех от всех источников помех и фонового шума. Таким образом, работа в совмещенном канале нежелательна при малых географических расстояниях разноса, поскольку это ограничит мощность передачи подвижной широкополосной связи очень низкими уровнями, а подвижной широкополосной связи будет страдать от высоких уровней

помех от передач цифрового наземного телевидения. При работе по соседнему каналу значения РЗ отрицательны (обычно порядка от -30 до -60 дБ), что означает, что мешающие сигналы могут иметь более высокие уровни мощности, чем передача цифрового наземного телевидения. РЗ определяется на растре канала 8 МГц, используемом для европейских передач цифрового наземного телевидения.

Исследования РЗ системы цифрового наземного телевидения изначально были основаны на достижении целевого коэффициента битовых ошибок (КБО) по битам измеренное между внутренним и внешним кодами в DVB-T (англ. Digital Video Broadcasting — Terrestrial) европейский стандарт эфирного цифрового телевидения [7], отвечающее квазибезошибочному (КзБО) качеству изображения «менее одной нескорректированной ошибки в час». Коммерческие приемники часто не позволяют измерять КБО, а критерий КБО не подходит для портативного или мобильного приема, где флуктуации КБО очень велики [7]. Таким образом, метод субъективной точки отказа (СТО) был создан. Критерием качества в СТО является именно безошибочное изображение на экране телевизора, что соответствует качеству изображения, при котором за время наблюдения 20 с на изображении может быть видна максимум одна ошибка. РЗ сигнала цифрового наземного телевидения по отношению к мешающему сигналу измеряется на входе приемника при уровнях сигнала, дающих только безошибочное изображение, и округляется до следующего большего целого числа. РЗ СТО на 1-2 дБ ниже, чем необходимо для получения КБО для обеспечения качества изображения КзБО (точные значения разницы между точкой потери изображения и диапазоном приема КБО между 1,3 и 2 дБ для DVB-T).

Основным недостатком СТО является необходимость длительного времени наблюдения и сложность их автоматизации. На практике они требуют, чтобы человек постоянно следил за качеством изображения. Лабораторные измерения легче автоматизировать, но в полевых условиях взаимодействие между несколькими людьми, работающими с измерительным и передающим оборудованием, не может быть полностью автоматизировано. Даже если бы автоматизацию можно было использовать в полевых условиях, измерительный персонал все равно был бы занят в течение длительного времени наблюдения.

Перегрузка приемника цифрового наземного телевидения - это нелинейная характеристика приемника, при которой приемник начинает терять способность отличать принятый сигнал цифрового наземного телевидения от других сигналов на других частотах, когда уровень сигнала находится на пороге перегрузки или превышает его. Поведение приемника является линейным до тех пор, пока не будет достигнут порог перегрузки. При этом пороге приемник перестает вести себя линейно, но не обязательно немедленно выходит из строя [8]. Когда приемник находится в состоянии перегрузки, РР больше не применяются, и приемник не может отображать передачи цифрового наземного телевидения независимо от того, насколько высок уровень принимаемого сигнала цифрового наземного телевидения.

Характеристики перегрузки сильно различаются между различными приемниками цифрового наземного телевидения, доступными в настоящее время на европейском рынке [7]. События перегрузки обычно происходят вблизи базовых станций LTE700/800 (англ. *Long-Term Evolution*, букв) - стандарт беспроводной высокоскоростной передачи данных, где общие уровни сигналов, возникающие в результате передач подвижной широкополосной связи и цифрового наземного телевидения, высоки. Гармонизированный стандарт приемника цифрового наземного телевидения [8] требует, чтобы приемники выдерживали уровень сигнала - 4 децибел-милливатт (дБм) без перехода в состояние перегрузки, но большинство приемников цифрового наземного телевидения, выпущенных до Гармонизированного стандарта, не соответствуют это требование к производительности [9].

Влияние переходных помех на РЗ особенно актуально в случае источников помех LTE. Они могут полностью появляться или исчезать случайным образом и иметь длительные промежутки без активности передачи, что создает сложную ситуацию для автоматического регулирования усиления (APU) приемника цифрового наземного телевидения. Были измерены защитные отношения даже на 10-12 дБ выше, когда источник помех применяется к сценарию приема цифрового наземного телевидения после того, как сигнал цифрового наземного телевидения уже был получен (помехи вводятся после того, как сигнал цифрового наземного телевидения был получен) [9].

Директива по радиоборудованию (RED) [10] в 2014 г. определила, что необходимо создать требования к характеристикам приемника, чтобы обеспечить эффективное использование спектра в ЕС. RED вступил в силу 13 июня 2016 года, и Гармонизированные стандарты для радиоборудования необходимо обновить, чтобы они соответствовали требованиям RED. Окончательная черновая версия стандарта *EN 303 340: Гармонизированный стандарт для приемников цифрового наземного телевидения, отвечающий основным требованиям, определенным в RED*, был выпущен в марте 2016 г. и определяет требования к характеристикам приемника цифрового наземного телевидения в отношении помех, особенно от LTE в 700 и 800 МГц. Гармонизированный стандарт определяет требования к чувствительности приемника, характеристике подавления приемника от сильных внеполосных помех, перегрузки приемника и нежелательных излучений в области побочных излучений. Радиоборудование, не соответствующее соответствующему Гармонизированному стандарту, не может выйти на внутренний рынок ЕС после окончания переходного периода 13 июня 2017 года.

Выводы:

1. Представлен обзор использования диапазона телевидения УВЧ и обзор сосуществования цифрового наземного телевидения и подвижной широкополосной связи, а также описано, как можно использовать различные методы изучения сосуществования цифрового наземного телевидения и подвижной широкополосной связи для получения реалистичных и точных результатов;
2. Определены рекомендации по проведению полевых измерений для изучения сосуществования цифрового наземного телевидения-подвижной широкополосной связи и рассматривается, как можно использовать наблюдения полевых измерений для получения более реалистичных результатов моделирования;
3. Предложены способы развития систем беспроводной связи, целью которого является переход от статического монополярного распределения спектра к более динамичному сосуществованию различных систем и более эффективному использованию ограниченных ресурсов спектра;
4. Даны рекомендации по полевым измерениям, которые могут быть применены к любым сценариям сосуществования цифрового наземного телевидения - подвижной широкополосной связи, а также к широкому диапазону измерений совместного использования спектра и систем когнитивного радио;
5. Выявлено, что вещание цифрового наземного телевидения на ультравысоких частотах в последние годы не было стабильной рабочей средой, и ожидается, что изменения в использовании радиовещательного спектра продолжатся в будущем;
6. Определено, что в ближайшем будущем LTE SDL представляется наиболее реальным сценарием сосуществования подвижной широкополосной связи в диапазоне УВЧ-вещания с

точки зрения технической совместимости с цифрового наземного телевидения и с точки зрения совместимости с соглашением GE06;

7. Выявлено, что в долгосрочной перспективе подвижной широкополосной связи и цифрового наземного телевидения сольются в одну экосистему, которая доставляет все типы контента и самостоятельно выбирает, является ли оптимальный режим передачи широкополосным, многоадресным или одноадресным.

Список литературы:

1. Европейская комиссия, COM/2012/478 [Электронный ресурс]. Содействие совместному использованию ресурсов радиочастотного спектра на внутреннем рынке, сентябрь 2012 г. – Режим доступа: <https://base.garant.ru/72073988/>.
2. Президентский совет консультантов по науке и технологиям, реализация полного потенциала государственного спектра для стимулирования экономического роста, июль 2012 г. [Текст].
3. **Tehrani, S.** Лицензированные схемы совместного использования спектра для операторов мобильной связи: обзор и перспективы [Текст] / [S. Tehrani, D. Vahid, H. Triantafyllou и др.] // IEEE Communications Surveys & Tutorials. – 2016. – vol. 18. – С. 2591–2623.
4. **Мустонен, М.** Модель процесса для последних концепций совместного использования спектра при разработке политики [Текст] / [М. Мустонен, М. Матинмикко, О. Холланд и др.] // Политика в области электросвязи. – 2017.
5. **Коц, Д.** Экспериментальная оценка предположений о моделировании беспроводной связи [Текст] / [Д. Коц, К. Ньюпорт, Р.С. Грей и др.] // в материалах 7-го симпозиума ACM по моделированию, анализу и моделированию беспроводных и мобильных устройств. – Венеция, 2004. – С. 78-82.
6. **Kelly, IY.** Сосуществование: теория и практика [Текст] / IY. Kelly, HW. Perlow // IEEE Wireless Communications. – 2017. – vol. 24. - С. 96–101.
7. **Фадда, М.** Проблемы помех для связи VANET в TVWS в городских условиях [Текст] / М. Фадда, М. Муррони, В. Попеску // IEEE Transactions on Vehicular Technology. – 2016. – v ol. 65. – С. 4952–4958.
8. **Попеску, В.** Проблемы помех и защиты в совмещенном канале и соседнем канале для работы DVB-T2 и IEEE 802.22 WRAN [Текст] / [В. Попеску, М. Фадда, М. Муррони и др.] // IEEE Transactions on Broadcasting. – 2014. – С. 693–700.
9. МСЭ-R, Отчет МСЭ-R ВТ.2382-1: Описание помех цифровому наземному телевизионному приемнику. – 2016.
10. **Браун, П.** BBC Research & Информационный документ о разработке WHP 288 [Текст] / [П. Браун, Д. Дарлингтон, П. Кесби и др.] // Тестирование совместимости WSD в исследовательском центре здания: экспериментальная проверка нормативных предложений ofcom. – 2014.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_34

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 654.19

Мойдунов Т.Т.

к.т.н., доцент Ошского технолог. универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

Саримсаков А.А.

к.т.н., доцент Ошского технолог. универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

ЭКОНОМИКАНЫ КАМСЫЗ КЫЛУУ ҮЧҮН РАДИОЖЫШТЫК СПЕКТРЛЕРИН БАШКАРУУ

Бул жумушта изилдөө предмети болуп байланыш тармактарын жана радио жыштыгын биргелешип пайдалануунун концепциясын бөлүштүрүү маселелери саналат. Изилдөөнүн максаты - экономиканы камсыз кылуу үчүн радиожыштык спектрлерин башкаруу системаларын анализдөө. Изилдөөлөрдө анализ, салыштыруу жана жалпылоо илимий методдору колдонулган. Спектрди бөлүштүрүү үчүн радиожыштык спектрин бөлүшүү модели боюнча изилдөөлөр жергиликтүү масштабда интернетин колдонуунун жардамында жүргүзүлгөн. Интернетти чоң масштабда жайылтуу модели иштелип чыгып, 5G стандартын жайылтууга салыштырмалуу спектралдык

эффективдүүлүгү бааланган. Бул жумушта толугу менен тармак ресурстарына суроо-талап менен сунуштун динамикалык дал келишине негизделген спектрди бөлүштүрүүнүн жаңы жолу сунушталган. Ал бөлүшүү экономиканын парадигмасынын принциптерине негизделген. Спектрди бөлүштүрүү учурдагы абалынын жана новатордук усулдун деталдуу талдоосу берилген. Келечекте бөлүшүү экономикасынын принциптерине негизделген спектрди бөлүштүрүүнүн жаңы формасын негизделет, андан кийин буга жетишүүгө боло турган системалык архитектура сунушталат. Натыйжалардын негизинде бул ыкманын артыкчылыктарын интернеттин массалык түрдө жайылышына байланыштуу болгон мисал менен көрсөтүлгөн. Ошондой эле акыркы корутундулар жана андан аркы изилдөөлөр үчүн маанилүү аспектилер берилген.

Негизги сөздөр: радио жыштык спектрин башкаруу; радио жыштык спектрин бөлүшүү; буюмдардын массалык интернетин колдонуу.

УПРАВЛЕНИЯ РАДИОЧАСТОТНОГО СПЕКТРА ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИКИ

В данной работе предметом исследования является свойства распределения беспроводного спектра в сетях связи и концепции совместного использования полос радиочастот. Цель исследования – анализ систем управления радиочастотного спектра для обеспечения экономики. Данный подход поможет смягчить резкий скачок спроса на беспроводной спектр, характерный для мира. Проведены исследования на модели совместного использования радиочастотного спектра для распределения спектра в этой парадигме как вариант использования массового интернета вещей в локальном масштабе. Смоделированы большое развертывание интернета и оценены спектральные эффективности системы при управлении по сравнению со стандартным развертыванием 5G. В работе предложен новый способ совместного использования спектра, полностью основанный на динамическом согласовании предложения и спроса на ресурсы сети. Он основан на принципах парадигмы экономики совместного потребления. Представлен подробный анализ современного состояния совместного использования спектра и новаторских вкладов. Обоснованы новые формы совместного использования спектра, основанное на принципах экономики совместного использования, далее предложена архитектура системы, с помощью которой это может быть достигнуто. На полученные результаты проиллюстрированы преимущества этого подхода на примере использования, связанном с массовым развертыванием интернета. Также приведены окончательные выводы и важные аспекты для дальнейшего изучения.

Ключевые слова: управление радиочастотного спектра; совместное использование радиочастотного спектра; использования массового интернета вещей.

RADIO FREQUENCY SPECTRUM MANAGEMENT TO ENSURE THE ECONOMY

In this paper, the subject of research is the properties of the distribution of the wireless spectrum in communication networks and the concept of sharing radio frequency bands. The purpose of the study is the analysis of radio frequency spectrum control systems to ensure the economy. This approach will help mitigate the sharp jump in demand for wireless spectrum characteristic of the world. Studies have been conducted on the model of sharing the radio frequency spectrum for spectrum distribution in this paradigm as a variant of using the mass Internet of Things on a local scale. A large deployment of the Internet was simulated and the spectral efficiency of the system in management compared to the standard 5G deployment was evaluated. The paper proposes a new method of spectrum sharing, based entirely on the dynamic coordination of supply and demand for network resources. It is based on the principles of the paradigm of the sharing economy. A detailed analysis of the current state of spectrum sharing and innovative contributions is presented. New forms of spectrum sharing based on the principles of the sharing economy are substantiated, then the architecture of the system with which this can be achieved is proposed. Based on the results obtained, the advantages of this approach are illustrated by an example of use associated with the mass deployment of the Internet. The final conclusions and important aspects for further study are also given.

Key words: radio frequency spectrum management; sharing of the radio frequency spectrum; use of the mass Internet of Things.

Количество используемых мобильных телефонов и планшетов в настоящее время значительно превышает количество стационарных телефонов и проводных устройств. Помимо телефонов и планшетов, к Интернету теперь также подключены миллиарды других

устройств, включая персональные устройства, автомобили, камеры, медицинские приборы, мусорные баки, светофоры и различные промышленные датчики и приводы. Это появление Интернета вещей (IoT) привело к резкому увеличению трафика данных по беспроводным средам. По данным Cisco (сетевое оборудование) [1], этот трафик вырос на 63% по сравнению с 2015 годом, достигнув в среднем 7,2 эксабайта в месяц. Пятое поколение мобильных сетей (5G) представляет собой значительную часть последних разработок в области беспроводной связи и, как ожидается, будет поддерживать этот массовый рост беспроводного Интернета вещей и потоковой передачи видео сверхвысокого разрешения. Это приведет к дальнейшему увеличению трафика беспроводной передачи данных, по крайней мере, в 5 раз к 2024 году [2].

Телекоммуникационная отрасль и регулирующие органы сталкиваются с серьезной проблемой удовлетворения этих постоянно растущих требований к пропускной способности беспроводной связи. Спектральные ресурсы всегда были дефицитными, и в будущем их станет еще больше. Нынешняя стратегия распределения спектра, которая по-прежнему основана на статическом распределении полос частот, многими рассматривается как расточительная. Было сделано несколько вкладов в уменьшение перегрузки спектра с использованием полос высоких радиочастот и связи в видимом свете. Однако широко признано, что несущие частоты ниже 6 ГГц в основном необходимы для беспроводной связи, включая 5G, из-за их более подходящих характеристик распространения. Учитывая этот пригодный для использования спектр, обсуждаются два типа решений. Во-первых, выделить больше спектра для связи, что неизбежно означает восстановление блоков низких и средних частот. Это решение, часто называемое рефреймингом или рефармингом спектра, слишком ограничено, когда приходится сталкиваться с такими высокими требованиями к радиочастотному спектру.

Второй тип решений – это различные формы совместного использования спектра. Совместному использованию спектра в последние несколько лет уделяется большое внимание, и оно продвигается как альтернатива фиксированной модели лицензирования, которая использовалась почти столетие. Обычно обсуждаются три структуры спектра, включающие в себя подходы гражданская широкополосная радиослужба Citizen Broadband Radio Service (CBRS), лицензионный общий доступ Licensed Shared Access (LSA) и параллельный общий доступ Concurrent Shared Access (CSA), которые обсуждаются более подробно в следующем разделе. Ключевое наблюдение, однако, заключается в том, что все эти модели по-прежнему полагаются на основного держателя лицензии (организацию или группу организаций), который имеет первичные права и может разрешить другим сторонам использовать спектр, который не использует основной держатель, только в квази-динамический способ.

Существуют полосы частот, где распределение (административное или рыночное) не применяется. Такие полосы частот, широко известные как не лицензируемые полосы частот, не принадлежат какой-либо организации и могут свободно использоваться заинтересованными сторонами для различных приложений [3]. Наиболее известная полоса частот в этом классе - 2,4 ГГц, которая широко используется для Wi-Fi, Bluetooth и многих других технологий связи. Здесь спектр разделяется дизайном протокола, но в конечном итоге приводит к полному истощению диапазона [4].

В настоящее время в распределении спектра по-прежнему преобладает административное распределение, контролируемое национальными регулирующими органами. Эти регуляторы также устанавливают статические условия того, как операторы могут использовать выделенный спектр, выраженный в предлагаемой пропускной

способности, покрытия и т. д., хотя эти условия не всегда отражают реальные потребности пользователей беспроводной связи [5].

Альтернативный подход заключается в применении законов рынка для стимулирования более справедливого и более ориентированного на потребителя распределения ресурсов спектра. При этом право на эксплуатацию блоков радиочастот будет предоставлено операторам, которые наиболее ценят этот спектр, например, по результатам аукционов. Этот подход был очень успешным в эпоху 3G, 4G и 5G.

Разновидностью LSA является CSA [6]. Здесь несколько операторов имеют общий доступ к одному и тому же блоку спектра, но скоординированным и управляемым образом. Примером может служить лицензирование клубов: лицензия выдается клубу операторов. Оператор может использовать весь блок, если он является единственным провайдером в регионе. Когда другой член клуба также хочет работать в этой области, он имеет право на справедливую долю блока. Это форма динамического совместного использования спектра, но временные шкалы измеряются неделями или месяцами, а не минутами или часами. CBRS также недавно был разрешен для использования в Соединенных Штатах. Здесь трехуровневая структура авторизации спектра позволяет одновременно использовать различные коммерческие модели для диапазона 3,5 ГГц [7]. Самый высокий уровень - это действующий доступ, при котором часть полосы частот резервируется для работы радара, аналогично административному распределению. На втором уровне, приоритетном доступе, поддиапазоны 10 МГц лицензируются на коммерческой основе, например, при рыночном распределении. В Общем авторизованном доступе пользователям разрешается использовать любую часть полосы, не назначенную пользователям более высокого уровня, но все же им необходимо приобрести временную недорогую лицензию на использование спектра, например, в одном здании.

Эффективное использование спектра станет ключевой проблемой в 6G и столкнется с дополнительными проблемами по сравнению с современными беспроводными технологиями, в основном из-за целевых скоростей передачи данных в несколько гигабит и более широкого набора потенциальных диапазонов спектра и стратегий управления спектром. Поэтому для 6G потребуются новые и интеллектуальные модели распределения и совместного использования спектра. Внедрение технологий виртуализации, программного обеспечения и программирования, включая искусственный интеллект (ИИ), несомненно, поможет решить эти проблемы. Эта тенденция уже началась в 5G, например, с введением SDN (программно-конфигурируемая сеть) и NFV (виртуализация сетевых функций) в ядро, как мы упоминали ранее, что сделало возможными такие концепции, как мобильные граничные вычисления Mobile Edge Computing (MEC) и нарезка сети. Эти ограничения можно резюмировать следующим образом:

- Существующие механизмы и платформы совместного использования спектра признают только операторов в качестве поставщиков услуг, тем самым исключая другие организации, которые владеют беспроводной сетью или управляют ею и которые могли бы предлагать доступ к беспроводному спектру;

- Им не хватает гибкости, что отражено в архитектуре современных беспроводных систем и их протоколах радиодоступа и распределения, которые слишком элементарны и не учитывают характеристики беспроводных устройств и их требования к трафику данных. Например, устройство IoT всегда будет пытаться подключиться к базовой станции своего оператора, хотя могут быть более близкие узлы сети радиодоступа (RAN), которые могут сэкономить им энергию.

Поэтому в этой статье наша цель состоит в том, чтобы устранить эти ограничения, предложив новую модель совместного использования спектра, применимую к сетям 6G, которая полностью основана на динамическом согласовании предложения и спроса на сетевые ресурсы. Он основан на принципах парадигмы экономики совместного потребления. В этой модели любой объект, который владеет или управляет беспроводным устройством (мобильными телефонами, точками доступа Wi-Fi и т. д.), может предлагать доступ к беспроводному спектру и, следовательно, может способствовать подключению беспроводных устройств.

Для нашего анализа мы сосредоточимся на двух показателях производительности:

- Отношение сигнал/помеха плюс шум (SINR): это среднее значение SINR для всех устройств IoT в сети;
- Вероятность отказа в подключении: это процент устройств, которые не могут достичь своих требований к скорости передачи данных.

Мы использовали имитацию плотного развертывания устройств IoT, обслуживаемых набором RAN, принадлежащих разным сетевым операторам, и все они развернуты на открытой площадке размером 250 м × 250 м. Затем мы представим подходы, которые могут обеспечить подключение к устройствам IoT при оптимизации пропускной способности сети, а также как они будут работать по мере увеличения количества устройств. Каждая сеть RAN может быть либо базовой станцией 5G (gNB), либо точкой доступа Wi-Fi 802.11ah (AP). В частности, подключение 5G обеспечивается 4 gNB, а подключение Wi-Fi предлагается 16 точками доступа 802.11ah. Кроме того, 20 узлов принадлежат 4 разным операторам, каждый из которых управляет 5 узлами. Мы предполагаем, что каждый узел предлагает восходящий канал шириной 5 МГц, работающий в диапазоне частот 880–915 МГц, и восходящий канал шириной 4 МГц в диапазоне частот 900–928 МГц в случае gNB и точек доступа Wi-Fi соответственно. Мы также предполагаем, что устройства IoT имеют мощность передачи от 1 до 10 дБм и скорость передачи данных от 8 кбит/с до 128 кбит/с. Выбранные настройки соответствуют плотной среде и следуют спецификациям 3GPP и IEEE. Обратите внимание, что цель этой реализации состоит в том, чтобы продемонстрировать преимущества нашей новой парадигмы совместного использования спектра, которую мы предполагаем для сетей 6G следующего поколения, посредством масштабного варианта использования IoT с использованием технологий, доступных в настоящее время на рынке, т. е. Wi-Fi и 5G. Как мы покажем в оставшейся части этого раздела, эти результаты будут стимулировать дальнейшие исследования, чтобы расширить наш подход на технологии следующего поколения на основе 6G.

Более того, для сравнения мы рассматриваем упрощенную версию 5G, которая соединяет каждое устройство IoT с ближайшим из 5 доступных узлов и не имеет доступа к возможностям подключения, предлагаемым другими операторами, тогда как контроллер может использовать всю среду. Реализация основанная на совместном использовании алгоритм Smart Connectivity на своей плоскости совместного использования радиоресурсов на основе информации, собранной на плоскости инфраструктуры. Эта информация включает в себя индикатор уровня принимаемого сигнала (RSSI), отслеживаемый RAN с каждого устройства IoT, и количество устройств, подключенных к каждой RAN. Этот алгоритм динамически подключает каждое устройство IoT к сети RAN, принадлежащей любому оператору RAN, имеющему наименьшее количество подключений и обеспечивающему достаточный RSSI на основе требований к скорости передачи данных.

Результаты производительности с точки зрения SINR для различного количества устройств IoT, распределенных в развернутой области. Верхний и нижний края прямоугольников на графике представляют собой 25-й и 75-й процентиля значений. Средние значения обозначены центральными красными линиями. Усы расширяют значения SINR до самых крайних точек, которые еще не считаются выбросами, а значения, которые мы считали выбросами, обозначены красными точками. Наш подход обеспечивает лучшую производительность с точки зрения SINR по сравнению с обычной работой 5G независимо от того, сколько устройств IoT подключено к сети.

Выводы:

1. Определено, что текущие модели распределения спектра для 5G по-прежнему основаны на относительно статичном распределении полос частот и централизованном лицензировании, при этом единственная альтернатива предоставляется не лицензируемыми полосами частот. Выявлено, что в любом случае при высоком спросе наблюдается ненужная перегрузка из-за неоптимального управления использованием спектра, допускаемого этими моделями;

2. Предложено новое видение совместного использования спектра в беспроводных и мобильных сетях, основанное на последних разработках экономических моделей совместного использования общих благ;

3. Представлена системная архитектура, открытой платформы, способной реализовать эту новую модель совместного использования, который основан на использовании спектра между операторами для оптимизации эффективности и масштабируемости на высоком уровне и основан на концепции программирования спектра вплоть до отдельных радиопрimitives для обеспечения точного управления протоколами;

4. Выявлено, что полученные результаты включают более широкое применение платформы для оптимизации других показателей, таких как эффективность, безопасность и качество обслуживания. Другими важными областями для исследования являются верхние плоскости платформы и межоператорская система распределения спектра.

Список литературы:

1. Ежегодный Интернет-отчет Cisco [Электронный ресурс]. – 2020. – Режим доступа: <https://www.cisco.com/c/en/us/solutions/collateral/executive-perspectives/annual-internet-report/white-paper-c11-741490.html>.
2. Отчет Эрикссон о мобильности [Электронный ресурс]. – 2020. – Режим доступа: <https://www.ericsson.com/en/mobility-report/reports/november-2020>.
3. Совместное использование спектра [Электронный ресурс]: позиция GSMA в отношении общественной политики. – 2019. – Режим доступа: <https://www.gsma.com/spectrum/wpcontent/uploads/2019/09/Spectrum-Sharing-PPP.pdf>.
4. **Базелон, К.** Лицензированные или нелицензионные: экономические соображения при поэтапном распределении спектра [Текст] / К. Базелон // Сообщество IEEE. Mag. – 2009. – С. 110-116.
5. **Хартог, Ф.** Путь к решению трагедии общественного пользования Wi-Fi в многоквартирных домах [Текст] / [Ф. Хартог, А. Расчелла, Ф. Бухафс и др.] // В материалах 27-й Междун. конфер. по сетям и приложениям электросвязи (ITNAC). – Мельбурн, 2017. – С. 1-6.
6. **Анкер, П.** От управления использованием спектра к управлению использованием спектра [Текст] / П. Анкер // Телекоммун. Политика. – 2017. – С. 486-497.
7. **Мустонен, М.** Эволюция в сторону когнитивных сотовых систем: лицензированный общий доступ для оптимизации сети [Текст] / [М. Мустонен, М. Матинмикко, М. Палола и др.]. – Сообщество IEEE. Mag. – 2015. – С. 68–74.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_39

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 53,044 (5752).

Кулбаев А.З.

ст. преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

Абдулазизов Т.А.

к.х.н., доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

КАРА-ШОРО МАМЛЕКЕТТИК УЛУТТУК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНДАГЫ МИНЕРАЛДЫК СУУЛАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ

Бул жумуштун изилдөө предмети болуп Кара-Шоро Мамлекеттик улуттук жаратылыш паркындагы минералдык суулар эсептелет. Изилдөөнүн максаты болуп жаратылыш паркындагы минералдык суулардын экологиялык абалын аныктоо. Минералдык булактардагы суунун физикалык жана химиялык көрсөткүчтөрүн аныктоодо химиялык методдордон көлөмдүк жана салмактык методдор колдонулду, суутектик көрсөткүч рН-150 прибору менен аныкталды. Жаратылыш паркындагы булак сууларынын суутектик көрсөткүчү бирдей мааниге ээ эмес начар кычкыл чөйрөдөн начар негиздик чөйрөгө чейин өзгөргөн, суутектик көрсөткүчтүн мындай мааниге ээ болушу суунун курамындагы туздардын гидролизинен көз каранды. Башка булактарга салыштырганда Котур-Булакта шордуулук башкача айтканда кальцийдин жана магнийдин туздарынын сандык көрсөткүчү, хлориддер Көз-Булакта 1,33 эсе жана Котур-Булакта 298,8 эсе, сульфат иондорунун сандык көрсөткүчү Көз-Булакта, №1, №2 Кулубек-Булак жана Котур-Булактарга салыштырганда 1,6 жана 1,7 эсеге жогору. Жалпы минералдуулугу боюнча ашкана дарылоочу суу, курамында темирдин иондору болгондуктан, дарыгердин кеңешинин негизинде анемия менен жабыркаган адамдарга колдонууга сунушталат.

***Негизги сөздөр:** Кара-Шоро; жаратылыш паркы; минерал суу; дарылык суу; булак; курам; көрсөткүч; чөйрө.*

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ МИНЕРАЛЬНЫХ ВОД ГОСУДАРСТВЕННОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА КАРА-ШОРО

Предметом исследования данной работы является минеральные воды Государственного национального природного парка Кара-Шоро. Целью исследования является определение экологического состояния минеральных вод данного природного парка. Для определения физико-химических показателей минеральных вод, использованы специальные методы химии, водородный показатель определялся при помощи прибора рН-150. Водородный показатель в минеральных водах не имеет одинаковое значение, варьирует от слабокислой до слабоосновной среды, значение водородного показателя, зависит от гидролиза солей в воде. В Котур-Булаке жесткость воды высокая, так как количество солей кальция и магния выше по сравнению с другими источниками. Содержание хлоридов по сравнению с другими исследованными источниками в Коз-Булаке выше в 1,33 раза, чем №1, №2 Кулубек-Булаке и в 298,8 раза Котур-Булаке. Количественный показатель сульфат-ионов в Коз-Булаке ниже в 1,6 и 1,7 раза по сравнению с источниками №1, №2 Кулубек-Булака и Котур-Булака. По общей минерализации лечебно-столовая вода может использоваться как питьевая, так же по рекомендации врача больным страдающие анемией, так как содержится ионы железа.

***Ключевые слова:** Кара-Шоро; природный парк; минеральная вода; лечебная вода; родник; состав; показатель; среда.*

ECOLOGICAL STATE OF MINERAL WATERS OF THE STATE NATIONAL NATURAL PARK KARA-SHORO

Annotation In this article, the ecological state of mineral waters in the State National Natural Park Kara-Shoro was studied. The object of the study is the mineral waters in the State National Natural Park Kara-Shoro. To determine the physico-chemical parameters of mineral water sources, the study was carried out from chemical methods using volumetric (to determine hardness, calcium, magnesium and chlorine ions) and weight (to determine sulfate ions), the pH was determined on a pH-150 device. The pH value in mineral waters does not have the same value, it varied from slightly acidic to weakly basic environment, the value of the pH value depends on the hydrolysis of salts in water. Rigidity in Kotur-Bulak is high; the amount of calcium and

magnesium salts is higher compared to other sources. The content of chlorides in comparison with other studied sources in Koz-Bulak is 1.33 times higher than in No. 1, No. 2 Kulubek-Bulak and 298.8 times higher in Kotur-Bulak. The quantitative indicator of sulfate ions in Koz-Bulak is 1.6 and 1.7 times lower compared to springs No. 1, No. 2 Kulubek-Bulak and Kotur-Bulak. Quantitative indicators of ions of toxic chemical elements are below MPC. According to the general mineralization, medicinal table water can be used by people suffering from anemia, on the recommendation of a doctor, since it contains iron ions.

Key words: Kara-Shoro; natural Park; mineral water; medicinal water; spring; compound; Index; habitat.

Минералдык суу - бул өтө кең түшүнүк, так аныктамасы жок. Минералдык суулар дарылык жана өнөр жайлык максатта колдонулат. Дарылык сууларга өзүнүн физикалык-химиялык өзгөчөлүгү боюнча адамдын организмине дарылык таасир этүүчү (көмүр кычкыл газы, күкүрт суутек ж. б.) суулар кирет. Өнөр жайлык баалуу сууларга эл чарбасына пайдалуу компоненттерди (аш туз, бром, йод, бор) алууга боло турган суулар кирет [1].

Минералдык суулардын химиялык курамы үч аниондун – HCO_3^- , SO_4^{2-} , Cl^- жана үч катиондун – Ca^{2+} , Mg^{2+} , Na^+ менен аныкталат. Бул алты иондун катышы жер астындагы суулардын негизги касиеттерин – щелочтуулугун, туздуулугун жана шордуулугун аныктайт [1]. Минералдык суулар аниондук курамы боюнча төмөнкүлөргө бөлүнөт: хлориддик, гидрокарбонаттык, сульфаттык, гидрокарбонат-хлориддик, гидрокарбонат-сульфаттык, сульфат-тык-хлориддик, ал эми катиондук курам боюнча натрийлүү, кальцийлүү, магнийлүү, магний-кальцийлүү, темирлүү ж.б. болуп бөлүнөт. Минералдык суулардын курамы татаал, колдонуу максатында үч категорияга бөлүнөт:

- **Ашкана суусу.** Бул күнүмдүк колдонууга ылайыктуу минералдык (табигый) суу. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун ичүүчү суунун сапаты боюнча сунуштарына ылайык туздуулугу 1 г/л чейин келет. Бирок, мындай суунун химиялык курамын так изилдөө тоскоолдук кылбайт, анткени кээ бир оорулардан жапа чеккен адамдар үчүн жеке иондордун сандык көрсөткүчү ашыкча болушу мүмкүн. Кальцийдин ионун көп болушу кандын уюшу жана кан тамырларда тромбдордун пайда болушуна жакын адамдарга сунушталбайт. Натрийдин ионун көп болушу гипертония, бөйрөк жана жүрөк оорулары менен жабыркагандарга сунушталбайт. Сульфаттар ич алдырма таасирге ээ, хлориддер тамак сиңирүү трактынын иштешине таасир этет.

- **Ашкана дарылоочу суусу,** эң кеңири таралган жалпы минералдуулугу 1-10 г/л. Бул суулар, эреже катары, тамак-аш даярдоо үчүн ылайыктуу эмес, бирок ичүү үчүн колдонулат. Алар белгилүү бир дарылоо таасири бар, бирок дарыгердин сунушу боюнча туура колдонулганда гана. Бул учурда сунушталган бир-эки стакан суу жакшылыктан башка эч нерсе алып келбейт. Мындай сууну чексиз колдонуу организмдеги туз балансынын олуттуу бузулушуна жана өнөкөт оорулардын күчөшүнө алып келет. Сунуштар бир гана адис дарыгер тарабынан жана белгилүү бир адамга берилиши мүмкүн.

- **Дарылоочу суу** жалпы минералдуулугу 10 г/л жогору, дарылык максатта гана колдонулат. Мындай сууну дарыгердин сунушу менен пайдаланууга мүмкүн [2].

Кыргыз Республикасынын аймагында дүйнөлүк курортологияда колдонулуп жүргөн 40 типтеги минералдуу суунун 30 тиби табылган. Гидрогеологдор минералдык суулардын түрлөрү жана сапаты боюнча ажыратып, алардын пайда болуу дооруна ылайык ар кандай геологиялык жана экономикалык алты топко бөлүшөт:

- Кара-Балта жана Чүй сууларынын ортосуна жайгашкан минералдык жана дарылык касиеттери бар сууларга Ак-Суу (Жаргаш), Ысык-Ата, Аламүдүн, Кара-Балта, Кызыл Суу, Желди-Суу жана Шабыр кирет. Ысык-Көл аймагында жайгашкан минералдык жана дары

суулар Улакол, Туура-Суу, Ара-Бел (Бурхан), Жети-Өгүз, Ак-Суу, Жуукучук, Бозучук, Чоң-Кызыл-Суу, Кереге-Таш, Алтын-Арашан, Үч-Кайнар, Күрмөнтү, Уй-Тал, Кутургу, Айтөр, Балыкчы, Жыргалаң өндүү жерлерден чыгат.

- Соң-Көл аймагындагы минералдык жана дары суулар: Кара-Кече, Бешене-Сай, Чамынды, Үкөк, Ак-Терек, Киндик, Соң-Көл, Үгүт, Чет-Кууганды, Арал, Түгөлсай, Көкөмерен, Нарын, Актал.

- Борбордук Тянь-Шандагы минералдык жана дары суулар: Байбиче, Кызыл-Белес, Шилбили, Чаувай, Сурташ, Күлүк, Каракол, Терек, Сөөк, Түз-Ашуу, Келүүбек, Аркар-Шору, Коңур-Дөбө, Кара-Кулжа, Пчан, Кара-Дөбө, Чатыр-Көл, Үсөлөк, Шор-Суу жана Бешбелчир-Арашан ичиш үчүн пайдаланылып жатат.

- Фергана өрөөнүндөгү минералдык жана дары суулар: Жалал-Абад, Гүлчө, Уу-Саз, Кочкор-Ата, Кара-Шоро, Сузак, Шор Булак, Чангырташ, Көк-Таш, Майлы-Сай, Төө-Моюн, Эски Ноокат, Кызыл-Кайрагач, Ак-Таш, Кадамжай, Шуран, Яркутан, Чоң Кара, Риштан, Ак Сарай, Кайрагач, Тузлук, Таш-Рабат ж.б.

- Заралды, Кызыл-Суу минералдык жана дары суулар: Сүлүктү, Раут, Гаумыш, Арча-Башы, Жылуу-Суу, Кара-Кабак, Чоң Алай. Бул минералдык жана арашан суулары курамы боюнча айырмаланып турат [3].

- Дарылык касиетке ээ болгон суулардын катарына «Кара-Шоро» биринчи жолу 1966-жылы Кыргыз ССРинин өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын категориясына киргизилген, кийинчерээк «Кара-Шоро» мамлекеттик жаратылыш паркына, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1996-жылдын 2-августундагы №353 токтомуна ылайык улуттук паркка айландырылган [4,5]. Кара-Шоро Мамлекеттик Улуттук жаратылыш паркында кыш мезгилинде суук мезгили январь айына туура келет, төмөнкү тоо алкактарында -10°C дан -15°C га чейин, ал эми жогорку тоо алкактарында -25°C га, жылдын эң ысык мезгили июль айына туура келип, абанын орточо айлык температурасы деңиз деңгээлинин бийиктигине жараша $+20^{\circ}\text{C}$ дан $+24^{\circ}\text{C}$ га чейин жетет.

Изилдөө предметине «Кара-Шоро» Мамлекеттик Улуттук жаратылыш паркындагы минералдык суулар.

Изилдөөнүн негизги максатына «Кара-Шоро» Мамлекеттик Улуттук жаратылыш паркындагы минералдык суунун экологиялык абалын аныктоо.

Анализге №1 жана №2 Кулубек –Булактардан, Котур –Булактан, Көз-Булактан үлгүлөр ГОСТ 23268.0-91 боюнча 2022-жылдын 5-августунда алынды. Минералдык булактардагы суунун физикалык жана химиялык көрсөткүчтөрүн аныктоодо химиялык жана физико-химиялык методдор колдонулду. Химиялык методдордон көлөмдүк (шордуулукту, кальцийди, магнийди жана хлордун иондорун аныктоодо) жана салмактык (сульфат иондорун аныктоодо) методдор колдонулду, рН-150 прибору менен суунун рН мааниси аныкталды [6-7]. Кара- Шоро минералдык булактардагы суунун физико- химиялык көрсөткүчтөрү 1-таблицада келтирилген.

1-таблица. Кара-Шоро минералдык булактардагы суунун физико-химиялык көрсөткүчтөрү

№	Аныкталуучу көрсөткүчтөр	Бирдиги	Булактар			
			№1 Кулубек-Булак	№2 Кулубек- Булак	Котур- Булак	Көз- Булак
1	Жыты	балл	0	0	5	0

2	Суутектик көрсөткүч	pH	6,56	8,0	7.16	6.21
3	Шордуулугу	°Ж	23,74	23,0	27,3	21,0
4	Нитраттар	мг/л	>0,1	>0,1	> 0.1	0.55
5	Хлориддер	мг/л	2774,16	2774,16	12,35	3691.39
6	Аммиак	мг/л	3,0	3,0	> 0.1	0.215
7	Нитриттер	мг/л	>0,003	>0,003	> 0.003	> 0.003
8	Сульфаттар	мг/л	62,54	60,44	65,4	38,0
9	Темир	мг/л	4,5	4,7	-	-
10	Фториддер	мг/л	2,05	2,00	-	-
	Кургак масса	мг/л	5111	5500	6213	4346

1-таблицада көрүнүп тургандай минералдык суунун физикалык жана химиялык көрсөткүчтөрү ичилүүчү сууга тиешелүү болгон ГОСТтор (ГОСТ 31954-2012, ГОСТ 18164-72, ГОСТ 4245-72, ГОСТ 33045-2014 ж.б.) боюнча аныкталган. Жогоруда аталган булактарда суутектик көрсөткүч бирдей мааниге ээ эмес начар кычкыл чөйрөдөн начар негиздик чөйрөгө чейин өзгөргөн. Суутектик көрсөткүчтүн мындай мааниге ээ болушу суунун курамындагы туздардын гидролизинен көз каранды. Шордуулугу 21,0-27,3°Ж чейин жетет. Котур-Булакта шордуулук жогору б.а. кальцийдин жана магнийдин туздарынын сандык көрсөткүчү башка булактарга салыштырганда жогору болот. Хлориддер Көз – Булакка башка изилденген булактарга салыштырганда 1,33эсе (№1 жана №2 Кулубек- Булактарына) жана 298,8 эсе (Котур- Булакка) жогору. Сульфат иондорунун сандык көрсөткүчү Көз- Булакка, №1 жана №2 Кулубек- Булактарына, ошондой эле Котур-Булакка салыштырганда 1,6 жана 1,7 эсеге төмөн.

Кара-Шоро Мамлекеттик Улуттук жаратылыш паркындагы минералдык суулардын курамындагы уулу элементтердин иондорунун сандык көрсөткүчтөрү 2-таблицада келтирилген.

2-таблица. Кара-Шоро минералдык булактардагы суудагы уулу элементтердин иондорунун сандык көрсөткүчтөрү

Уулу элементтердин иондору	Милли грамм/литр (мг/л)	Чегине жеткен жөнү бар концен трация (ЧЖК)	Методдор
Pb ²⁺	0.00077	0.01	ГОСТ 31866-2012 (ИВА)
Zn ²⁺	0.0005	1.0	ГОСТ 31866-2012 (ИВА)
Cd ²⁺	0.00067	0.001	ГОСТ 31866-2012 (ИВА)
Cu ²⁺	0.0005	1.0	ГОСТ 31866-2012 (ИВА)
As ³⁺	0.001	0.01	МУ 08-47/241 (ИВА)
Hg ²⁺	0.00005	0.0005	МУ 08-47/296 (ИВА)

2-таблицада көрүнүп тургандай уулу элементтердин сандык көрсөткүчтөрү чегине жеткен жөнү бар концентрациядан төмөн.

Жыйынтык

Изилдөөлөрдүн натыйжасында Кара-Шоро Мамлекеттик Улуттук жаратылыш паркындагы минералдык суулардын экологиялык абалы химиялык курамынан көз каранды. Негизинен аниондордон хлориддер Көз – Булакка башка изилденген булактарга

салыштырганда 1,33эсе (№1 Кулубек- Булак, №2 Кулубек- Булак) жана 298,8 эсе (Котур-Булак) жогору, ал эми сульфат иондорунун сандык көрсөткүчү Көз- Булакка №1 Кулубек-Булак, №2 Кулубек- Булак жана Котур-Булакка салыштырганда 1,6 жана 1,7 эсеге төмөн. Уулу элементтердин сандык көрсөткүчтөрү ЧЖК төмөн. Жалпы минералдуулугу боюнча ашкана дарылоочу суу, курамында темирдин иондору болгондуктан дарыгердин кеңеши менен анемия оорусу менен жабыркаган адамдар колдонсо болот.

Адабияттар тизмеси:

1. **Посохов, Е.В.** Минеральные воды (лечебные, промышленные и энергетические) [Текст] / Е.В. Посохов, Н.И. Толстихин. – Л.: Недра, 1977. – 240 с.
2. **Лидин, А.** Минеральные воды [Текст] / А. Лидин. – Л.: Феникс, 2009. – 256 с.
3. Кыргызстандын дары суулары [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Phttps://ky.wikipedia.org.
4. **Дуйсенов, Э.Э.** Комплексный правовой анализ сети особо охраняемых природных территорий в Кыргызской Республике [Текст] / Э.Э. Дуйсенов, У.А. Айтмаматова // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – М.: РАЕ, 2016. – № 8-3. – С. 468-472.
5. Постановление правительства Кыргызской Республики от 2 августа 1996 года № 353 Об образовании государственных природных парков «Кара-Шоро» в Узгенском районе Ошской области и «Беш-Таш» в Таласском районе Таласской области.
6. **Уильямс, У.Дж.** Определение анионов [Текст] / У.Дж. Уильямс. – М: Химия, 1982. – 624 с.
7. **Крешков, А.П.** Основы аналитической химии [Текст] / А.П. Крешков. – М.: Химия, 1970. – 456 с.
8. **Мамытов, А.С.** Исследование влияния наполнителей различного химико-минералогического состава на свойства портанцемента[Текст] / А.С.Мамытов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2010. – №1. – С. 36–40.
9. **Шамшиев, Б.Н.** Экология заповедных территорий Кыргызстана [Текст] / [Б.Н. Шамшиев, Э. Ибраев, Ж.А. Исмаилова] // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2015. – №2. – С. 103–106.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_45

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК: 504.064

Айдыралиева Ч.Б.

аспирант Кыргызский нац. аграрный универ. им. К.И. Скрябина, Кыргызская Республика

Худайбергенова Б.М.

д.б.н., проф. Института биотехнологии НАН Кыргызской Республики

БИШКЕК ШААРЫНДАГЫ ТОПУРАКТЫН ЖАНА АЙЛАНА ЧӨЙРӨНҮН БУЛГАНЫШЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК БААЛОО

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары Бишкек шаарынын калктуу аймактарында топурактардын оор металлдар менен жалпы химиялык булганышынын салыштырма абалы болууда. Изилдөөнүн максатына Бишкек шаарынын батыш жана түштүк аймактарында кыртыштын булгануу даражасын баалоо жана оор металлдардын курамын аныктоо болуп саналат. Изилдөөнүн объектисине 2 аймак кирүүдө: биринчи аймак - Ош базарынын батыш району, экинчи аймакка парктын түштүк району изилденген. Изилдөө методдору: топурак курамыдагы оор металлдардын, уулдуулугу боюнча биринчи даражадагы химиялык элементтерди (Cr, Zn, As, Pb) аныктоо үчүн, портативдик рентген-флуоресценттик спектрометр Delta колдонулган. Изилдөөлөрдүн жүрүшүндө шаардын батыш бөлүгү үчүн топурактагы оор элементтердин жалпы концентрациясы орточо коркунучтуу, ал эми кээ бир участкакторунда булгануунун комплекстүү көрсөткүчү боюнча кооптуу деп аныкталды. Бишкектин түштүк бөлүгү шаардын батыш бөлүгүнө караганда бир топ төмөн. Изилдөө көрсөткөндөй, шаардын түштүк бөлүгүндөгү булгануунун жалпы көрсөткүчү айлана-чөйрөгө коркунуч туудурбайт.

Негизги сөздөр: топурак; оор металлдар; уулдуулугу; фондук курамы; баллдык курамы; жалпы химиялык булгануу; кларк.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ЗАГРЯЗНЕНИЯ ПОЧВ И ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ГОРОДА БИШКЕК

В данной работе предметом исследования является сравнительный анализ суммарного химического загрязнения почв тяжелого металла населенных территорий Бишкека. Целью исследования данной работы: оценить степень загрязнения почвы и определить содержание тяжёлых металлов западной и южной части города Бишкек. Объектом исследования является исследованных две территории: первая территория – район западная часть района Ошского рынка, вторая территория – южная часть района парка. Методы исследования: для определения в почвенных образцах содержания токсичности первой степени тяжелых металлов, использован портативный рентгенфлуоресцентный спектрометр Delta. В ходе проведенных исследований установлено, что суммарная концентрация тяжелых элементов в почве для западной части города относятся умеренно опасным, а некоторых пробных площадок относятся опасным для комплексного показателя загрязнения южной части города Бишкек значительно ниже, чем для западной части города. Исследования показала, что суммарный показатель загрязнения для южной части города не представляет опасности для окружающей среды.

Ключевые слова: почва; тяжелые металлы; токсичность; фоновое содержание; балловое содержание; суммарное химическое загрязнение; кларк.

ENVIRONMENTAL ASSESSMENT OF THE IMPACT OF POLLUTANTS ON THE STATE OF THE ENVIRONMENT ON THE EXAMPLE OF SOILS IN BISHKEK

The purpose of this work is to assess the degree of soil contamination and determine the content of heavy metals in the western and southern parts of the city of Bishkek. Object of research: 2 territories were investigated. The first territory is the Osh market district (western), the second territory is the park district (southern). Research methods: To determine the first degree toxicity of heavy metals (Cr, Zn, As, Pb) in soil samples, a portable X-ray fluorescence spectrometer DELTA was used. Conclusion: in the course of the conducted studies, it was found that the total concentration of heavy elements in the soil for the western part of the city is moderately hazardous, and some of the test sites are hazardous. For the complex indicator of pollution in the southern part of Bishkek, it is significantly lower than for the western part of the city. The study showed that the total pollution indicator for the southern part of the city does not pose a danger to the environment.

Keywords: soil; heavy metals (HM); toxicity; background content (BC); scoring content; total chemical pollution; clark.

Введение. Загрязнение почвы приводит к негативным последствиям для всех форм жизни, обитающих в данной экосистеме. Водорастворимые поллютанты вступают в химическую цепь реакций, приводящих к уменьшению фильтрации и запаса органических веществ. Загрязнение почвы нарушает баланс питательных элементов почвы, загрязняет грунтовые воды. К наиболее распространенным загрязнителям почвы относятся органические вещества, тяжелые металлы, стойкие загрязнители, такие как промышленные отходы и фармацевтические препараты [1].

Поллютанты могут попасть в грунтовые воды; затем они постепенно накапливаются в тканях растений и далее могут переходить ко всем участникам трофической цепи. Загрязнение почвы также влияет на снижение урожайности и качества сельскохозяйственных культур, что приводит, в свою очередь, к высоким экономическим издержкам [2].

Загрязнения среды обитания могут приводить к различным терратогенным заболеваниям, различные видам интоксикаций, обострению хронических заболеваний, онкологическим заболеваниям, а также к летальным исходам. Рядом авторов выявлена положительная корреляция между показателями здоровья населения и степенью загрязненности почв: наблюдается рост хронических заболеваний, повышение частоты

патологии беременности и родов, отклонения в физическом развитии детей, нарушается функциональное состояние сердечно-сосудистой системы [3,4].

Мониторинг экологической ситуации позволяет оценить степень загрязнения окружающей среды, а также прогнозировать последствия загрязнения. Основными поллютантами окружающей среды, в частности, почвы, являются выхлопные газы от автотранспорта, отходы промышленного производства, деятельность ТЭЦ, сточные воды [5].

Загрязнение почвенного покрова, как правило, происходит группой загрязняющих веществ одновременно, в зависимости от источника загрязнения. При изучении загрязнения почвы ТМ рекомендуется определение суммарных количественных характеристик, представляющих объективную оценку загрязнения почвы несколькими загрязняющими веществами. В основе вычисления суммарного показателя химического загрязнения необходим расчет коэффициента концентрации, зависящего от фактического содержания элемента в почве и его фонового содержания [6,7].

Цель работы: сравнительный анализ суммарного химического загрязнения почв ТМ населенных территорий г. Бишкек.

Объекты исследования: исследования проводились в 2018-2019 гг. на участках г. Бишкек, различающихся по транспортной нагрузке. В качестве объектов исследования были выбраны 2 территории: первая - западная территория, ограниченная следующими улицами: ул. Л. Толстого (1,2,3 пробные точки (ПТ)), ул. Садыгалиева (4,5,6 ПТ), пр. Ден Сяопина (7,8,9 ПТ), ул. Асаналиева (10,11,12 ПТ) (рисунок 1), а вторая - южная территория, ограниченная улицами: Байтик-Баатыра (1,2,3 ПТ), А.Токомбаева (4,5,6 ПТ), парковой зоной города (7,8,9,10,11,12 ПТ) (рисунок 2).

Пробы почвы для исследований были выбраны методом конверта. Отбор каждой пробы проводился на расстоянии 500-1000 м. от точки к точке. Всего проанализировано 24 точки загрязнения.

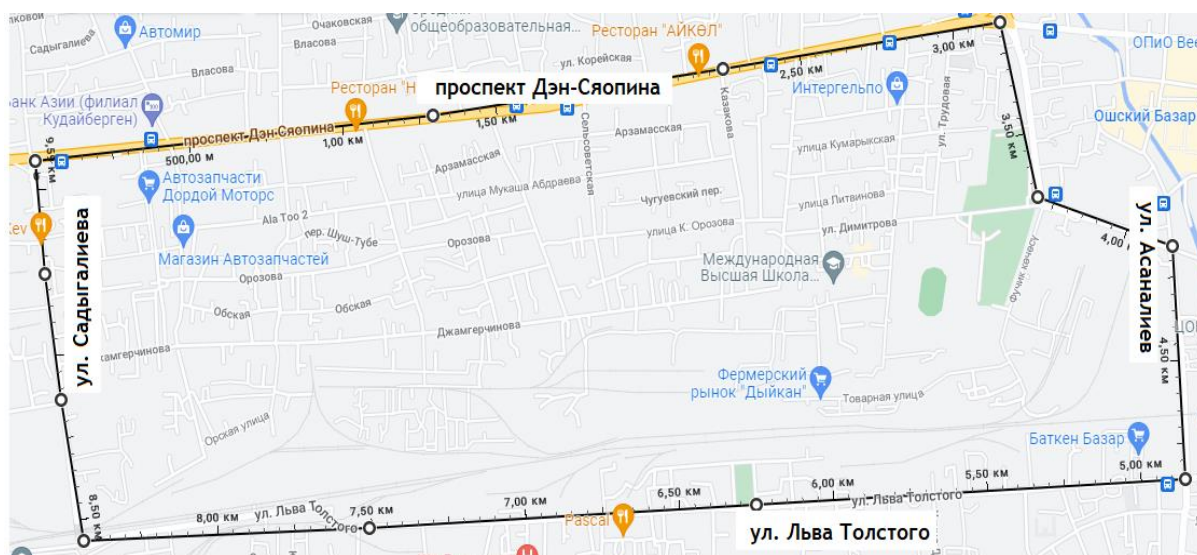

Рисунок 1 - Западная территория города Бишкек

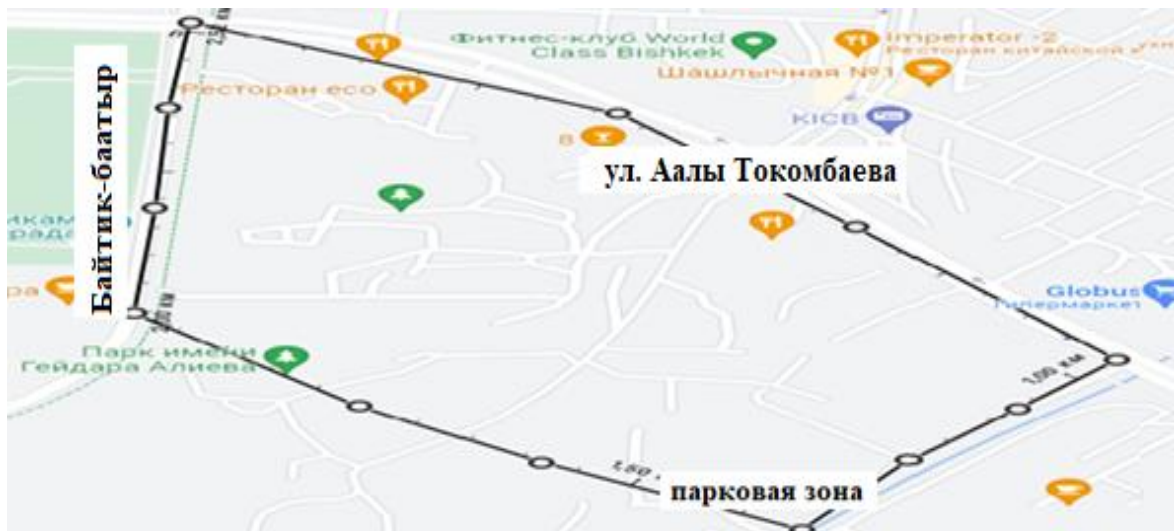

Рисунок 2 - Южная территория города Бишкек

Методы исследования: для определения содержания тяжелых металлов в почвенных образцах использован рентгенофлуоресцентный спектрометр DELTA. Прибор используется в сфере экологического мониторинга, для определения различных химических элементов в составе жидких и твердых сред.

Расчет суммарного загрязнения почв проведен согласно известным методам [7,8]. Были определены коэффициент концентрации (K_c) химического вещества (таблица 1), показатель суммарного загрязнения, без учета значений $K_c < 1$ (Z_c), далее с учетом значений $K_c < 1$, суммарного загрязнения с учетом разной токсичности тяжелых металлов ($Z_{ст}$), показатель суммарного загрязнения с учетом средних геометрических коэффициентов концентрации тяжелых элементов ($Z_{c(r)}$), и комплексный показатель суммарного загрязнения, учитывающий среднее геометрическое K_c и токсичность ТМ ($Z_{ст(r)}$) (таблица 1).

Результаты и обсуждение: в ходе работы исследованы по 12 образцов на каждой из двух выбранных территорий (рисунок 1-2). В таблице 1 указаны зональные фоновые содержания (ЗФС) ТМ из литературных данных [9], которые использовались далее для расчета суммарного показателя загрязнения почв. В расчете также использованы данные химических показателей ТМ почвы и коэффициенты концентрации (K_c) химического вещества западной и южной территорий города Бишкек. Все расчеты показателей загрязнения основаны на коэффициенте концентрации (K_c) каждого из элементов относительно фона.

Таблица 1- Кларк, зональные фоновые концентрации и значения ОДК и ПДК, мг/кг

	Cr	Zn	As	Pb	$Z_{c(r)}$
ЗФС	32,0	5,0	700	21	
ПП	Химические показатели почвы западной территории, мг/кг				
Сред. знач. 1-3 ПП	220,3	91,3	0,0	88,7	22
K_c	36,7	4,0	-	2,8	
Сред. знач. 4-6 ПП	186,7	134,3	0,0	109,7	26
K_c	31,1	5,8	-	3,4	
Сред. знач. 7-9 ПП	221	87	15,0	70,3	48,6
K_c	36,8	3,8	7,5	2,2	
Сред. знач. 10-12 ПП	302	85,7	24,0	92,7	70,6

K_c	50,3	3,7	12,0	2,9	
	Химические показатели почвы южной территории, мг/кг				$Z_{ст(г)}$
Сред. знач. 1-3 ПП	112,7	0,0	0,0	34,7	10,6
K_c	18,8	-	-	1,1	
Сред. знач. 4-6 ПП	106,7	0,0	0,0	35,7	11
K_c	17,8	-	-	1,1	
Сред. знач. 7-9 ПП	82,3	0,0	0,0	27,0	7,8
K_c	13,7	-	-	0,8	
Сред. знач. 10-12 ПП	77,0	0,0	0,0	19,3	6,2
K_c	12,8	-	-	0,6	

Показатель Ю.Е. Саета, классифицируется по степени опасности. Используется суммарный показатель Саета $Z_{ст(г)}$, значения которого проградированы по классам опасности. Суммарное загрязнение $Z_{ст(г)}$ по степени опасности характеризуются следующим образом: при значении меньше 16 - считается не опасным; в пределах 16-32- умеренно опасным; в пределах 32-128 – опасным; при значениях больше 128 – чрезвычайно опасным [10].

Степень опасности (токсичности) тяжелых металлов различна. Значения коэффициентов токсичности элементов классифицируется следующим образом: для элементов первого класса опасности рекомендуется применение коэффициента - $K_{т1}=1,5$, для элементов второго класса опасности $K_{т2}=1,0$, для элементов третьего класса опасности коэффициента - $K_{т3}=0,5$. В данной работе все тяжелые металлы разделены на три класса по опасности: первый - высокий класс, второй - средний класс и третий - низкий класс. Значения коэффициентов токсичности элементов представлены в таблице 2 [11].

Таблица 2. Классы опасности химических элементов, веществ в почвах и грунтах

Классы опасности	Химический элемент, загрязняющее вещество
1	Мышьяк, кадмий, свинец, ртуть, селен, цинк.
2	Никель, кобальт, медь, сурьма, хром, молибден.
3	Стронций, барий, вольфрам, марганец, ванадий.

При расчете суммарного загрязнения (Z_c) по показателю коэффициента концентрации химического вещества, были учтены все значения K_c , для всех загрязняющих веществ, которые были определены в образце. Если говорить именно о загрязнении почв, то значение K_c должно быть больше 1, то есть значение фоновой концентрации должно быть меньше значения фактической концентрации, что отражает накопление в почве поллютантов [11]. Поэтому подходы, предлагающие учет K_c , дают более объективную картину загрязнения почв, только при соблюдении того, что $K_c > 1$. Полученные данные по суммарному показателю загрязнения почв на всех ПП западной территории свидетельствуют о повышенном уровне загрязнения (рисунок 3).

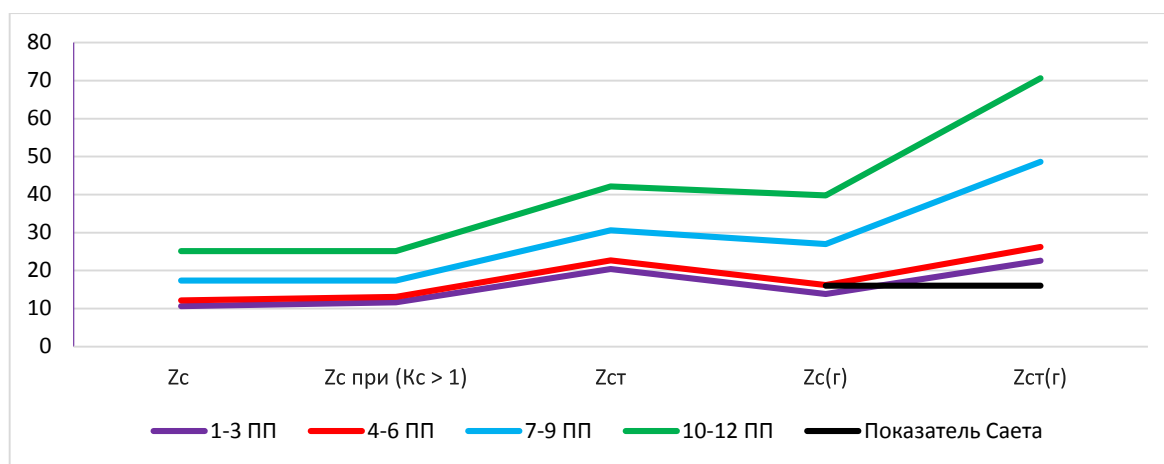

Рисунок 3 - Показатели суммарного загрязнения почв ТМ западной территории города Бишкек (мг\кг)

В наших исследованиях на западной территории, показатели суммарного загрязнения элементами с положительным коэффициентом концентрации по 1-3 ПП ($22 Z_{ст(r)}$) и 4-6 ПП ($26 Z_{ст(r)}$), превышают нормы по значению Саета, однако лежат в пределах умеренной опасности. В то же время по ПП 7-9 ($48,6 Z_{ст(r)}$) и ПП 10-12 ($70,6 Z_{ст(r)}$) в составе образцов обнаружено большое количество мышьяка и цинка (таблица 1), что повлияло на увеличение значений коэффициента Саета в два раза. Данные территории представляют повышенное загрязнение по ряду химических металлов.

Для почв парковой зоны (южная территория) по всем исследованным площадкам показатели загрязнений в несколько раз ниже, а значения суммарных коэффициентов концентрации $Z_{ст(r)}$ варьирует в пределах 6,2 - 11, что свидетельствует об отсутствии опасности загрязнений (рисунок 4).

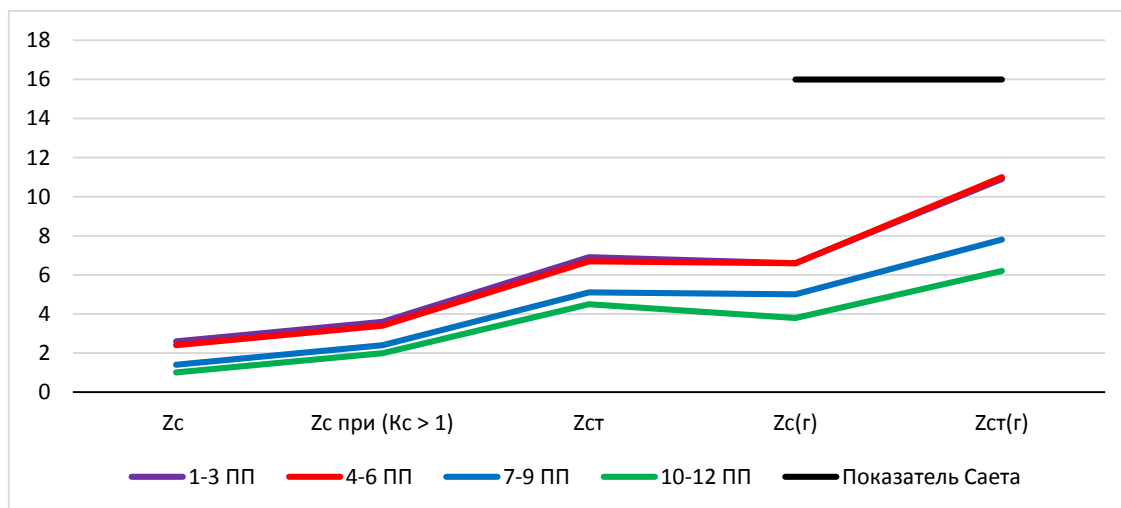

Рисунок 4 - Показатели суммарного загрязнения почв ТМ южной территории города Бишкек (мг/кг)

Показатель суммарного загрязнения с учетом степени опасности (токсичности) ТМ ($Z_{см}$), как и показатель характеристики полиэлементного загрязнения почв ($Z_{c(e)}$) значительно не различаются друг от друга, но значительно ниже показателей суммарного загрязнения для изученных территорий. Коэффициент опасности химического элемента (K_+) (таблица 2)

применяется при необходимости дифференцировать области загрязнения с учетом индивидуальных поллютантов.

Изученные территории западной и южной частей города различаются по комплексному показателю загрязнения с учетом класса токсичности тяжелых металлов. Данный метод оценки загрязнения более полно отражает картину загрязнения в отличие от расчета показателя суммарного загрязнения. По исследованным участкам по первой территории (западной) показатель суммарной концентрации тяжелых элементов в почве для 1-6 ПП в пределах 22-26, на основании этого показателя почвы данных площадок относятся к умеренно опасным, почвы пробных площадок в точках 7-12, (пр. Ден Сяопина (7,8,9 ПТ) и ул. Асаналиева (10,11,12 ПТ) (рисунок 1)), относятся к опасным, так как показатели суммарной концентрации тяжелых элементов для них составили 48,6-70,6 согласно критериям Ю.Н. Водяницким. Комплексный показатель загрязнения для южной части города значительно ниже по сравнению в западную часть города. Результаты расчетов коэффициентов суммарных показателей 6,2-11, свидетельствуют о том, что территории, ограниченные улицами Байтик-Баатыра (1,2,3 ПТ), ул. А.Токомбаева (4-6 ПТ) и парковой зоной города (7-12 ПТ) (рисунок 2), относятся к чистым зонам, не представляющим опасности.

Вывод

При изучении территории западной и южной части города, различающихся по транспортной нагрузке, сильно различается комплексный показатель суммарного загрязнения $Z_{ст(г)}$ для первой степени токсичности тяжелого металла. По результатам исследований участкам для некоторых точках западной территории, суммарное концентрация тяжелых элементов в почве относятся умеренно опасным, а в некоторых пробных площадках относятся опасным. Для южной части города значение $Z_{ст(г)}$, значительно ниже по сравнению с западной частью города. Исследование показала, что южная зона города (парковая зона) относятся чистым зонам и не представляющим опасность. Предельно допустимые концентрации не превышают нормы.

Список литературы:

1. **Скальный, А.В.** Химические элементы в физиологии и экологии человека [Текст] / А.В. Скальный. – Москва, 2004. – С. 104-105.
2. **Рифлекси, Р.А.** Основы общей экологии [Текст] / Р.А. Рифлекси. – Москва, 1979. – 364 с.
3. **Онищенко, Г.Г.** Гигиеническая оценка питьевого водообеспечения населения Российской Федерации: проблемы и пути рационального их решения [Текст] / Г.Г. Онищенко // Гигиена и санитария. – Москва, 2003. – № 1. – С. 3-6.
4. **Маймулов, В.Г.** Гигиеническая оценка влияния химического загрязнения окружающей среды мегаполиса на состояние здоровья детей [Текст] / В.Г. Маймулов, Н.А. Пацюк, Г.А. Баскович // Гигиена и санитария. – Москва, 2004. – № 1. – С. 31-34.
5. **Снакин, В.В.** Загрязнение биосферы свинцом: масштабы и перспективы для России [Текст] / В.В. Снакин // Медицина труда и промышленная экология. – Москва, 1999. – № 5. – С. 21-27.
6. **Сидоренко, В.Ф.** Формирование городской транспортной системы с учетом загрязнения воздушной среды выбросами автомобилей [Текст] / В.Ф. Сидоренко, А.М. Максимова // Строительство. – Санкт-Петербург, 1999. – № 11. – С. 121-148.
7. **Саэт, Ю.Е.** Геохимические принципы выявления зон воздействия промышленных выбросов в городских агломерациях [Текст] / Ю.Е. Саэт, Р.С. Смирнова // Ландшафтнотехнохимическое районирование и охрана среды. – Москва, 1983. – №2 – С. 320-324.
8. **Алексеев, Ю.В.** Тяжёлые металлы в почвах и растениях [Текст] / Ю.В. Алексеев. – Москва, 1987. – С. 141-142.
9. **Гаврилов, Ю.А.** Токсическое действие тяжёлых металлов на организм КРС [Текст] / Ю.А. Гаврилов, Ю.А. Макаров // Вестник РАСХН. – 2006. – № 5. – С. 81-83.

10. **Выборов, С.Г.** Современные проблемы загрязнения почв [Текст] / [С.Г. Выборов, А.И. Павелко, В.Н. Щукин и др.] // Межд. научная конф. – Москва, 2004. – № 7. – С. 195-197.
11. **Водяницкий, Ю.Н.** Формулы оценки суммарного загрязнения почв тяжелыми металлами и металлоидами [Текст] / Ю.Н. Водяницкий // Почвоведение. – 2010. – № 10. – С. 1276-1280.
12. **Айдыралиева, Ч.Б.** Сравнительный анализ загрязнения почв тяжелыми металлами на территории Бишкека [Текст] / Ч.Б. Айдыралиева, Б.М. Худайбергенова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №2. – С. 80 – 86.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_49

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 502.47

Исмаилова Ж.А.*аспирант Ошского технолог. университета им. М. Адышева, Кыргызская Республика***Мурзакулов С.С.***соискатель Ошского технолог. университета им. М. Адышева, Кыргызская Республика***Маметова К.К.***аспирант Ошского технолог. университета им. М. Адышева, Кыргызская Республика***Пернеев А.Н.***соискатель Ошского технолог. университета им. М. Адышева, Кыргызская Республика*

КЫРГЫЗ-АТА УЛУТТУК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНДАГЫ АРЧА ТОКОЙЛОРУНУН РЕКРЕАЦИЯЛЫК ТУРУКТУУЛУГУН БААЛОО

Бул жумушта изилдөө предмети катары Кыргыз-Ата улуттук жаратылыш паркынын аймагында жайгашкан арча токойлордун туруктуулугу каралды. Улуттук парктын аймагында жайгашкан арча токойлорго, өсүмдүктөргө жана кыртышка болгон рекреациялык таасирлерди аныктоо жана көп жылдык арча токойлордун туруктуулугуна экологиялык баа берүү максатында изилдөөлөр жүргүзүлдү. Изилдөөлөрдө токойчулук-таксациялык ыкмалар жана математикалык моделдеширүү, статистикалык, геоинформациялык жана картографиялык усулдар колдонулду. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында улуттук жаратылыш паркынын аймагында жайгашкан арча токойлорго, өсүмдүктөргө жана кыртышка болгон рекреациялык таасирлер изилденип, көп жылдык арча токойлордун туруктуулугуна экологиялык баа берилди. Алынган жыйынтыктардын негизинде парктын аймагындагы рекреациялык зонанын жакшы өнүгүшү үчүн зарыл шарттар такталып, анын ичинде рекреациялык зоналардын аянттары аныкталды жана рекреациялык зоналарды өнүктүрүүнүн генералдык планын түзүү менен ар кандай эс алууга зарыл болгон объектерди түзүү, туристтик багыттарды иштеп чыгуу, жергиликтүү жашоочулар менен эс алуучу шарттарды жакшыртуу боюнча генпланга жараша рекреациялык зоналарды өнүктүрүү, парктын аймагынан түшкөн каражаттарды рекреациялык зоналарды өнүктүрүүгө багыттоого ылайыктуу натыйжалуу практикалык сунуштар берилди. Токой парктарындагы арча токойлордун рекреациялык туруктуулугун жогорулатуу боюнча иш-чаралар сунушталып, дарактардын санитардык абалына мониторинг жүргүзүлүп, зыянкечтер жана оорулар менен жабыркагандарын аныктоо боюнча перспективдүү сунуштар көрсөтүлдү.

Негизги өздөр: жаратылыш; парк; экология; фактор; рекреация; зона; арча; токой; мониторинг; туризм.

ОЦЕНКА РЕКРЕАЦИОННОЙ УСТОЙЧИВОСТИ АРЧОВЫХ ЛЕСОВ В КЫРГЫЗ-АТИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ПРИРОДНОМ ПАРКЕ

В качестве предмета исследования в данной работе рассмотрена устойчивость арчовых лесов, расположенных в Кыргыз-Атинском национальном природном парке. Исследование проводилось с целью определения рекреационного воздействия на арчовые леса, растения, почвы и экологическая оценка устойчивости многолетних арчовых лесов, расположенные на территории природного парка.

В методике исследования использовались лесохозяйственное и математическое моделирование, а также статистические, геоинформационные и картографические методы. В результате исследований изучено рекреационное воздействие на арчевые леса, растения и почвы, расположенные на территории национального природного парка, а также дана экологическая оценка устойчивости многолетних арчевых лесов. На основании полученных результатов уточнены необходимые условия для благоустройства рекреационной зоны в парковой зоне, в том числе площади рекреационных зон, и составление генерального плана их развития, создание объектов, необходимых для различных рекреаций, развития туристических направлений и улучшения условий отдыха с местными жителями, были даны эффективные практические предложения по направлению средств, полученных от парковой территории. Предложены мероприятия по повышению рекреационной устойчивости арчевых лесов в лесопарках, проведен мониторинг санитарного состояния деревьев, представлены перспективные предложения по повышению пораженных вредителями и болезнями.

Ключевые слова: природа; парк; экология; фактор; рекреация; зона; можжевельник; лес; мониторинг; туризм.

ASSESSMENT OF RECREATIONAL SUSTAINABILITY OF JUNIPER FORESTS IN THE KYRGYZ-ATA STATE NATURAL PARK

The stability of juniper forests located in the Kyrgyz-Ata National Natural Park is considered as the subject of research in this work. The study was conducted to determine the recreational impact on juniper forests, plants, soils and ecological assessment of the sustainability of perennial juniper forests located on the territory of the natural park. The research methodology used forestry and mathematical modeling, as well as statistical, geoinformation and cartographic methods. As a result of the research, the recreational impact on juniper forests, plants and soils located on the territory of the national natural park were studied, as well as an ecological assessment of the stability of perennial juniper forests was given. Based on the results obtained, the necessary conditions for the improvement of the recreational zone in the park zone, including the area of recreational zones, and the composition of the master plan for their development, the creation of facilities necessary for various recreations, the development of tourist destinations and the improvement of recreation conditions with local residents were clarified, effective practical proposals were given for the direction of funds received from the park territories. Measures are proposed to improve the recreational stability of juniper forests in forest parks, the sanitary condition of trees is monitored, and promising proposals are presented to improve those affected by pests and diseases.

Key words: Nature, park, ecology, factor, recreation, zone, juniper, forest, monitoring, tourism.

Киришүү. Азыркы күндө Кыргызстанда биоартүрдүүлүктүн, экологиялык, эстетикалык, илимий баалуулукка ээ болгон уникалдуу жаратылыш комплекстеринин жана орундарын сактоо максатында жалпы аянты 947,0 миң га аянттагы өзгөчө коргоолуучу жаратылыш аймактарынын бирикмеси (ООПТ) түзүлгөн. Анын ичинде: 8 мамлекеттик улуттук жаратылыш парктары (241,3 миң га), 9 мамлекеттик коруктар (380,0 миң га), андан тышкары жалпы аянты 325,4 миң га болгон: 10 токой, 23 ботаникалык, 19 геологиялык, 2 бирдиктүү (комплексный) жана 14 мергенчилик (зоологиялык) заказниктер бар [1].

Улуттук парк Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1992-жылдын 18-мартындагы “Республиканын арча токойлорун сактоо жана коргоо чаралары” жөнүндөгү № 82 – токтомунун негизинде Республикадагы өзгөчө баалуу болгон арча токойлорун сактап калуу жана калыбына келтирүү максатында түзүлгөн. Аймагы негизинен эки чоң Кара-Кой жана Мазар жылгаларынын ичинде жайгашкан [1].

“Кыргыз-Ата” улуттук жаратылыш паркы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1992-жылы 18-мартындагы “Республиканын арча токойлорун сактоо жана коргоо чаралары” жөнүндөгү №82-токтомуна негизинде республикадагы өзгөчө баалуу болгон арча токойлорун сактап калуу жана калыбына келтирүү максатында түзүлгөн. Парктын аймагы негизинен эки чоң Кара-Кой жана Мазар жылгаларынын ичинде жайгашкан.

Улуттук парк өзгөчө экологиялык, геоботаникалык жана фауналык баалуулуктарга ээ арчалуу токойлордун кайталангыс жаратылыш комплексин сактоо максатында түзүлгөн жана алар корголуучу жаратылыш аймактарынын жаңы формасы болуп саналат, мында пайдалануунун өзгөчө корголуучу режими орнотулган.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын уникалдуу токойлорунун ар кандай экологиялык факторлордун: антропогендик, рекреациялык таасирлердин өсүшүнөн улам биологиялык көп түрдүүлүгүнүн жаратылыштык деңгээли жыл сайын төмөндөп жаткандыгына байланыштуу, алардын жаратылыштык функцияларын толук кандуу аткаруу мүмкүнчүлүгү кооптуу абалда калууда. Кыргыз-Ата улуттук жаратылыш паркынын (КУЖП) арча токойлорунун туруктуулугунун тең салмактуулугун сактоо үчүн түрлөрдүн биологиялык, экологиялык өзгөчөлүктөрүн жана рекреациялык функцияларын жогорулатуучу иш-чараларды иштеп чыгуу зарыл.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын аймагында жайгашкан арча токойлорго, өсүмдүктөргө жана кыртышка болгон рекреациялык таасирлерди изилдөө жана көп жылдык арча токойлордун туруктуулугуна экологиялык баа берүү.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Изилдөөнүн коюлган максатына жетүү үчүн өзгөчө корукка алынган жаратылыштык аймактарды изилдеп үйрөнүү үчүн токойчулук-таксациялык, ыкмалар, математикалык моделдештирүү, статистикалык, геоинформациялык, картографиялык, талаалык изилдөө, эксперимент методдору колдонулду. Ошондой эле белгилүү илимпоздордун (Н. Ган, 1962; К. Ахматов, Н. Камчыбеков 1997; Камель Шорфи. 2005; К. Д. Мухамедшин 1967, Б.А. Токторалиев, Б.Н. Шамшиев, Ы.К. Ааматов 2001 ж.б.) эмгектерин колдондук. [1,2,3,5,7]

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Кыргыз-Ата МУЖПда МТФнын жерлеринин жалпы аянты 11172 га, анын ичинде токой каптаган жерлери – 2974,9 га түзөт. Улуттук парк деңиз деңгээлинен 2200-4000м бийик чектерде Алай тоо кыркасынын тундук жантаймаларында жайгашкан. Мында токойлуу жерлердин тоолуу рельефи, бийиктик зонасы менен кескин айырмаланып турат. Рекреациялык токой пайдалануучу объекттер катары биз мамлекеттик токой фондунун бардык жерлерин эсепке алабыз, алар токой каптоолору бар – токойлуу жерлер, ошондой эле токой каптоолору жок – альпы шалбаасы, дарыялар, көлдөр, ачык жерлер, жолдор, аскалар [7].

Изилдөөлөр парктын арча токойлору жайгашкан эки токой зоналары: салыштыруу үчүн улуттук жаратылыш паркынын токой чарбачылык маанидеги жана рекреациялык маанидеги зоналары алынды. Адамдардын түрдүү жыл мезгилдеринде жана сутка ичиндеги убакыттарындагы келип-кетүү даражаларын эске алуу менен парктын аймагына келүүчүлөрдүн саны туураалуу маалыматтар катталып турду.

Парктын рекреациясын өнүктүрүү үчүн бул аймактын сейрек кездешүүчү кооздугун жана токойлордун таң калыштуу гармониядагы жаратылыштык ландшафттарын, кайталангыс пейзаждарын жана физикалык-географиялык абалдарын, өсүмдүктөр жана жаныбарлардын көп түрдүүлүгүн, жаратылыштык эстеликтердин жана маданияттын болушу, бардык эс алуу мезгилиндеги жаратылыштык аба-ырайынын комфорттуулугун камсыздаган көрүнүштөрдү чечүү максатында жаратылыштык көп түрдүүлүктү коргоо жана рекреациялык токой пайдаланууда негативдүү (терс) эффектерди минималдаштыруу иш аракеттерин комплекстүү аткаруу зарыл [4].

Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркында токой чарба иштерин пландоо жана жүргүзүү ыңгайлуу болушу үчүн улуттук паркка бекитип берилген мамлекеттик токой

фондунун жерлерин башкаруу максатына жана ал жерлерде өскөн өсүмдүктөр дүйнөсүнө жараша негизги 4 зонага бөлүүгө болот. (1-сүрөт)

1 – сүрөт. Кыргыз-Ата улуттук паркынын токойлуу жерлеринин аянты зоналар боюнча пайыздык (%) көрсөтүлүшү

1-таблица. Кыргыз-Ата улуттук паркынын зоналар боюнча аянты

№ к/н	Зоналардын аталышы	Ээлеген аянты, га
1.	Токой чарбалык	6175
2.	Коруктук	2082
3.	Рекреациялык	1870
4.	Буфердик	1045
	Бардыгы	11172

1-таблицада көрсөтүлгөндөй рекреациялык зона - эмгекчилердин эс алуусун жана жер таануучу туризмди уюштуруу максатында түзүлгөн жана жалпы аянты (1870 га) жерди камтыйт. Улуттук парктын рекреациялык зонасында парктын жерлерин жана токойлорун, негизги жаратылыштык ресурстарды сарамжал пайдалануу менен чарбалык иш-аракеттерди жүргүзүү менен бул аймактар элдердин эс алуусун уюштурууга жана туризмге, балык уулоого багытталган. Бул зонага тиешелүү болгон аймактарда ар түрдүү туристтик (жөө, ат, велосипед, лыжа, автомобиль, карда жүрүүчү техника менен) жана экскурсиялык маршруттар (багыттар) каралган. Орточо критикалык сыйымдуулук 1 га аянттагы зона үчүн – 2,9 кишини түзөт. Рекреациялык аймактын эс алуу зонасынын сыйымдуулугу – 5 миң кишиге долбоорлонгон [3].

Улуттук паркка туристтердин, эс алуучулардын келиши. Улуттук парктын Кыргызстанга белгилүү болгон жаратылыштын кооз жерлери Кара-Кой, Мазар, Берик-Суу жылгасынан башталат. Анын кире беришинде эс алуучуларды каттоо учун атайын текшерүү бөлүмү ачылган, негизги иши паркка келген эс алуучуларды каттоо болуп эсептелет. Жыл

сайын эс алуучулардын, дем алуучулардын саны көп байкалып жатат. Рекреациялык зонанын негизги максаты эс алуучулардын келишине кыска мөөнөттө шарт түзүү, кызмат көрсөтүү. Эки сааттан эки күнгө чейинки эс алуучулардын 4 багыт жолу (маршрут) түзүлгөн. Алардын тун оочу жана эс алуучу жери аныкталган. Бул жолдор менен жөө, атчан жана автомашиналар менен жүрүүгө болот. Жай айында боз үйлөрдө эс алууга болот. Эс алуучулар Ноокат районунан, Ош шаарынан, азыраагы Фергана өрөөнүнөн келүүдө. Көбүнчө, эс алуу жана Мазарга сыйынуу үчүн келишет.

Рекреациялык зона туризмди өнүктүрүүгө багытталып, эс алуучулар үчүн түзүлгөн, мындан сырткары жергиликтүү калк жана негизги айдоо аянттар жайгашкан.

2-сүрөт. Рекреациялык зонада эс алуучулар

Бул зонага төмөнкүлөр кирет:

- Карагой, Мазарсай, Чоң Мурдачы сууларынын бойлору;
- Мазар жылгасы;
- Чоң Мурдачы жылгасы

Рекреациялык аймактардын негизги милдети болуп келүүчүлөрдүн кыска убакыттагы эс алуусу үчүн түрдүү кызматтарды көрсөтүү саналат. 2 сааттан, 2 суткага чейинки 4 туристтик багыттар (маршрут) түзүлүп, эс алуучу жана түнөөчү орундар аныкталган. Анын бардыгы парктын кире беришинен орун алган атайын картада көрсөтүлгөн. Рекреациялык аймактарга келип эс алуучулардан түшкөн пайда бүгүнкү күндө – 379,3 миң сомду түзөт. Парктын аймагына келип эс алуучулардын негизги бөлүгүн өлкөбүздүн түштүк аймактарынын жана Ош шаарынын жашоочулары түзгөн (2-таблица) [6].

2-таблица. Изилдөө жүргүзүлгөн жылдары парктын аймагына туристтердин келиши (2018-2020-жж.)

№	Жылдар	Өлкөлөрдөн туристтердин келиши		Туристтердин саны	Бир атуул үчүн төлөнүүчү акы (сом менен)
		КМШдан алыскы өлкөлөрдөн	жана чет Кыргызстандан		
1	2018	76	8091	8167	30-00
2	2019	83	12 977	13060	30-00
3	2020	24	2812	2836	140-10

Жогоруда 2-таблицада көрсөтүлгөндөй эс алуучулар негизинен Кыргызстандан, андан кийин КМШ өлкөлөрүнөн, аз санда чет элдик жарандардан келишет. Парктын аймагында «Мазар», «Кыргыз-Ата», «Мазар-Сай», «Алтын-Бешик», «Дары-Булак» деген ыйык жерлери бар.

Акыркы убактарда эс алуучулардын саны көбөйүүдө, бирок эс алууга толук шарттын жоктугунан чет элдик эс алуучулар аз келүүдө. Калктын жаратылышта эс алуу керектөөлөрү жылдан жылга өсүүдө. Парктын рекреациялык зонасын өнүктүрүүгө жол тармагынын канааттандырбаган абалын кошо алганда мүмкүнчүлүгүнүн жана тийиштүү базанын жоктугу кедергилик кылууда.

Токойдун ачык мейкиндик менен айкалышып турушу биологиялык жактан алып караганда салыштырмалуу биокөптүрдүүлүгү эс алуучуларды жана туристтерди өзүнө тартып турат. Мындай көрүнүш биринчи кезекте көлдөрдүн жээктеринде жана токойдун ичиндеги жолдорго таандык. Жаратылыштык объекттерге эс алуучулардын көп санда келиши ал объекттердин абалынын негативдүү өзгөрүүлөрүнө алып келиши ыктымал. Жерлерди көп тепселегендин натыйжасында топурактагы аба өтүүчү тешикчелер азайып, аэрациясы начарлайт, буулануу күчөп, топурактын көлөмдүк салмагы жогорулап, жыйынтыгында гидрологиялык режим бузулат, өсүмдүктөрдүн тиричиликке жөндөмдүүлүгү төмөндөп, патогендик процесстер өөрчүп, токойлордун өлүмүнө алып келет. Бул процесстер кыска убакыттагы байкоолордо анализденди жана дайыма эле ачык байкала бербейт. Ошондуктан эң алгач дарактардын абалына, токой төшөлүүлөрүнө, топурактын үстүңкү катмарындагы жабууларына, курт-кумурскаларга, макромицеттерге тынымсыз мониторинг жүргүзүп туруу зарыл.

Арча токойлоруна рекреациялык таасирлердин интенсивдүүлүгү белгилүү деңгээлде парктын өзгөрүшүнө алып келет. Токой паркынын айрым аймактарына эс алуучулардын келиши белгилүү деңгээлде жылдын мезгилдерине, сезонго жана суткага жараша көз каранды. Рекреациянын таасири астында токойлордогу жаңы көчөттөр жана токойчолор жоголот. Жандуулардын түрдүк курамынын топурактын үстүңкү бетиндеги ар түрдүүлүгү жаңыдан өсүп чыккан шарттарга жана рекреациялык таасирлердин даражасына көз каранды. Учурда арчалуу зоналардагы токойлорду кыюуга болгон мораторий токой экосистемаларынын туруктуулугунун жогорулашына алып келүүдө.

Арча токойлорунун рекреациялык туруктуулугунун абалын баалоо Кыргыз-Ата МУЖПынын рекреациялык зоналарында жүргүзүлдү.

Жыйынтыктар:

1. Жаратылыш чөйрөсүн коргоо – территорияны рекреациялык максатта өздөштүрүүдөгү эң башкы талап. Мында антропогендик басым жаратылыштык-рекреациялык системанын туруктуулук чеги мыйзам ченемдүүлүгүн бузбашы керек. Бул максатта аймактагы демографиялык кырдаал, атмосфералык абанын булгануусу, сууну пайдалануу, жер иштетүү, табигый коркунучтуу кубулуштардын болуусу сыяктуу факторлор иликтенди;

2. Аймактын табигый-рекреациялык потенциалын геоэкологиялык жагдайда комплекстүү баалоо территориянын туристтик ресурстарынын жана шарттарынын сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү боюнча объективдүү жана динамикалуу маалыматтардын базасын түзүп, аларды эффективдүү пайдаланууга, кайра калыбына келтирүүгө жана коргоого көмөк берет. Рекреациялык ресурстарды рационалдуу пайдалануу, туризм тармагынын объектилерин территория боюнча пропорционалдуу жайгаштыруу, рекреациялык басымды туура бөлүштүрүү сыяктуу иш-чараларды өткөрүү зарыл экендиги көрсөтүлдү;

3. Жаратылышты рекреациялык пайдалануунун режимин жана ресурстардын калыбына келүү мүмкүнчүлүгүн сактоо менен аймактык туризмди экологиялык принциптердин негизинде өнүктүрүү жана сарамжалдуулук критерийлерин башкы орунга коюу зарыл. Мында, рекреациялык зонага: жээк аянттарын (Карагой, Мазарсай, Кургансай, Чонмурдачи), Мазар (39-квартал) жана Чонмурдачи (19-квартал) жер аянттарын рекреациялык зоналарга кошуу, ал эми токой чарба зонасы башка зоналарда жүргүзүлгөн өзгөрүүлөргө ылайык өзгөртүү. Буфердик зонасына Кыргыз-Ата дарыясынын нугундагы жер аянттарын буфердик зона катары калтыруу, бул зонанын калган бөлүгүн түндүк чегара тарабын токой чарба зонасына кошуу керектиги белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Мухамедшин, К.Д.** Арчовые леса и редколесья Южной Киргизии [Текст] / К.Д. Мухамедшин. – Фрунзе: Кыргызстан, 1967. – 247 с.
2. **Ахматов, К.** Токой чарбасы боюнча терминдердин орусча – кыргызча сөздүгү [Текст] / К. Ахматов, Н. Камчыбеков. – Бишкек, 1997. – 133 с.
3. **Ган, П.А.** Арчовые леса Киргизии: (состояние, значение и методы восстановления) [Текст] / П.А. Ган, А.В. Чуб. – Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – 56 с.
4. **Камель, Ш.** Социальный и экономический контекст устойчивого управления арчовыми лесами на юге Кыргызстана: вопросы разработки стратегии на уровне лесхозов [Текст] / Ш. Камель. – Бишкек: JUMP – ЕС, 2005. – 86 с.
5. Материалы лесоустройства [Текст] // Инвентаризация земель Наукатского лесного опытного хозяйства. – Алма – Ата, 1989. – С. 2-18.
6. Проблемы можжевеловых лесов: поиск решений, способов, методов [Текст] // Материалы междунар. симп. – Бишкек: Кыргызстан, 2001. - 280 с.
7. **Токторалиев, Б.А.** Современное состояние лесного фонда Ошской-Баткенской областей [Текст] / Б.А. Токторалиев, Ы.К. Ааматов, Б.Н. Шамшиев // К природно-сырьевым ресурсом через высокие технологии. - Бишкек, 2001. - Вып. 2. – С. 77 - 85.
8. **Эргашов С.** Рекреационные ландшафты пригородов г.Джалал-Абад, Майли-Сай и Ош в регионе Теңир-Тоо [Текст] / А.З. Кулбаева, У.С. Эргешов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2012. - №1,2 - С. 93-96.
9. **Исмаилова, Ж.А.** Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркындагы арча токойлорун табигый калыбына келтирүү [Текст] / Р.Р. Абсаратов, Мамасадык уулу А. // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. - № 3 (75). – С. 64-67.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_56

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК: 581.84

Уметалиев М.Т.*ст. преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика***Дурсунбаева А.Ж.***преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика*

БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ *HEDYSARUM* L. (FABACEAE) ТУКУМУНУН АЙРЫМ ТҮРЛӨРҮНҮН ЖАЛБЫРАК САПЧАЛАРЫНЫН АНАТОМИЯЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА ДИАГНОСТИКАСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары Борбордук Азияда таркалган *Hedysarum* тукумунун 14 түрүнүн жалбырак сапчасынын туурасынан кесилишинин анатомиялык түзүлүшү каралды. Изилдөөнүн негизги максаты - *Hedysarum* тукумунун вегетативдик органдарын анатомиялык түзүлүшүн ар тараптуу изилдөө жана жаңы сапаттарын ачып көрсөтүү. Изилдөөнүн методдору болуп – табигый-илимий изилдөөлөрдө кеңири колдонулуучу метод боюнча жалбырак сапчасынын туурасынан кесилиши ортоңку бөлүгүнөн курч бритванын жардамы менен жука кесилип, микропрепараттар жалпы колдонулган метод менен жасалды жана изилденди. Изилдөөнүн натыйжасында алынган маалыматтар боюнча, жалбырак сапчасынын өткөрүүчү боочолордун саны жана размери жалбыракчалардын санына жана көлөмүнө көз караанды болбостон, түргө мүнөздүү болгондугу аныкталды. Жалбырак сапчанын борбордук бөлүгүнүн адаксиалдык жагындагы өткөрүүчү боочолордун жоктугу, бардык түргө мүнөздүү экендиги аныкталды. Жалбырак сапчалардын боочолор аралык механикалык тканынын клеткасынын дубалчасынын түзүлүшү боюнча, жашоо формасына, жалбырактын көлөмүнө жана жалбыракчалардын санына көз карандысыз 3 топко бөлүндү. *Hedysarum* тукумунун изилденген түрлөрү өткөрүүчү боочолорунун саны боюнча дагы 5 топко бөлүндү. Жалбырак сапчанын узундугу, туурасынын кесилишинин көрүнүшү, өткөрүүчү боочолордун саны, өткөрүүчү боочолор аралык механикалык ткандын болушу же жоктугу, түрлөрдүн жана түрлөрдүн группаларынын чек арасын тактоодо жакшы диагностикалык белги катары кызмат кылары сунушталды.

Негизги сөздөр: жалбырак сапча; механикалык ткань; өткөрүүчү боочо; абаксиалдык-адаксиалдык; колленхима; идиобласттар; флоэма; ксилема; паренхима.

АНАТОМИЧЕСКИЕ СТРОЕНИЯ И ДИАГНОСТИКА ЛИСТОВЫХ ЧЕРЕШКОВ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ РОДА *HEDYSARUM* L. (FABACEAE)

В данной работе в качестве предмета исследования применяется анатомическая структура поперечного сечения стеблей листьев 14 видов рода *Hedysarum*, распространенных в Центральной Азии. Основная цель исследования-всестороннее изучение анатомического строения вегетативных органов рода *Hedysarum* и выявление новых качеств. В работе исследованы методы, широко применяемое в естественнонаучных исследованиях, поперечный разрез стеблей листьев тонко срезался из средней части с помощью острой бритвы, микропрепараты изготавливались и изучались общепринятым методом. На основе данных, полученных в результате исследования, было установлено, что количество и размер проводящих пучков стеблей листьев зависят от вида, а не от количества и размера стеблей. Установлено, что для всех видов характерно отсутствие проводящих пучков на адаксиальной стороне центральной части листовой пластинки. По строению клеточной стенки междоузлий механической ткани стеблей листьев делятся на 3 группы, независимые от жизненной формы, размера листа и количества листочков. Изученные виды рода *Hedysarum* были разделены еще на 5 групп по количеству проводящих пучков. Длина стержня листа, внешний вид поперечного сечения ширины, количество проводящих пучков, наличие или отсутствие механической ткани между проводящими пучками могут служить хорошим диагностическим признаком при уточнении границ между видами и группами видов.

Ключевые слова: черешки; механическая ткань; проводящих пучков; абаксиально-адаксиально; колленхима; идиобласты; флоэма; ксилема; паренхима.

ANATOMICAL STRUCTURE OF LEAF PETIOLS OF SOME SPECIES OF THE GENUS HEDYSARUM L. (FABACEAE)

In this work, the anatomical structure of the cross-section of the stems of leaves of 14 species of the genus Hedysarum, common in Central Asia, is used as the subject of research. The main goal of the study is a comprehensive study of the anatomical structure of the vegetative organs of the genus Hedysarum and the identification of new qualities. In the work, the methods widely used in natural science research were investigated, the cross section of the leaf stems was thinly cut from the middle part with a sharp razor, micropreparations were made and studied by the generally accepted method. Based on the data obtained as a result of the study, it was found that the number and size of vascular leaf stem bundles depended on the species, and not on the number and size of the stems. It has been established that all species are characterized by the absence of conducting bundles on the adaxial side of the central part of the leaf blade. According to the structure of the cell wall of the internodes of the mechanical tissue of the stems, the leaves are divided into 3 groups, independent of the life form, leaf size and number of leaflets. The studied species of the genus Hedysarum were further divided into 5 groups according to the number of vascular bundles. The length of the leaf stem, the appearance of the cross section of the width, the number of vascular bundles, the presence or absence of mechanical tissue between the vascular bundles can serve as a good diagnostic sign in clarifying the boundaries between species and groups of species.

Key words: petioles; mechanical cloth; conductive beams; abaxial-adaxial; collenchyma; idioblasts; phloem; xylem; parenchyma.

Изучение отдельных таксонов методом сравнительной анатомии, вычисление признаков имеющих экологическое, диагностическое и эволюционное значения является перспективным общепризнанным направлением структурной ботаники [1, 2, 4].

Поскольку существует ряд нерешенных вопросов, касающихся морфологии, систематики и филогении рода Hedysarum, важно всестороннее изучение биологического разнообразия отдельных систематических групп, особенно эндемик этих родов, которые обычно мало изучены.

Представители родов Hedysarum и Astragalus являются медоносными, декоративными, лекарственными и, как все бобовые, считаются хорошими кормовыми растениями благодаря высокому содержанию белка и большой продуктивности зеленой массы. К тому же род Hedysarum является одной из самых интересных и трудных в систематическом отношении групп семейства бобовых, который послужил основным объектом нашего исследования.

Для уточнения состава рода, оценки таксономического положения отдельных внутривидовых групп и выяснения взаимоотношений между ними необходимо его всестороннее изучение, а строение черешка может стать дополнительным признаком при решении этих вопросов [1, 2].

Объектами нашего исследования послужили следующие виды *Hedysarum*, обитающие в Центральной Азии: *H. chaitocarpum*, *H. pumilum*, *H. Severtzovii*, *H. iomuticum*, *H. cephalotes*, *H. micropterum*, *H. daraut-kurganicum*, *H. drobovii*, *H. wrightianum*, *H. baldshuanicum*, *H. songaricum*, *H. montanum*, *H. dentikulatum*, *H. flavescens*.

Общими чертами в строении черешка изученных видов рода Hedysarum являются 3-5(7) - угольные, в очертании черешки с более или менее хорошо выраженными ребрами в местах прохождения крупных проводящих пучков, выемка (ложбинка) различного размера на адаксиальной стороне, 1-2 - рядная угольная субэпидермальная колленхима, идиобласты в субэпидермальном слое, отсутствие хлоренхимы, наличие 1-3 - рядной тонкостенной паренхимы внутрь от колленхимы. Проводящие пучки располагаются более или менее по дуге, из них 3-5 (6) крупных синтетических, другие – более мелкие простые, расположены между

ними. Механическая ткань представлена «шапочками» из лубяных волокон над флоэмой, паренхима тонкостенная.

По очертанию поперечного среза черешка изучаемые виды рода *Hedysarum* подразделяются на 5 групп.

В первую группу входят 4 вида - *H. iomuticum*, *H. montanum*, *H. wrightianum*, *H. daraut-kurganicum*, черешки которых в очертании сильно вытянуты в абаксиально - адаксиальном направлении, слабо 5-6-угольные. Для них характерно наличие одного крупного и двух менее крупных пучка, другие (между ними) мелкие и очень мелкие. У *H. iomuticum* проводящая система 10-12 пучковая, без межпучковой механической ткани, боковые пучки без смещения; *H. montanum* отличается от предыдущего вида меньшим числом (8) проводящих пучков, но наличием межпучковой механической ткани и смещением боковых (они расположены на разных плоскостях), а *H. wrightianum* и *H. daraut-kurganicum* отличаются от *H. iomuticum* лишь 5-пучковостью, наличием межпучковой механической ткани и смещением боковых пучков. Эти четыре вида выделяются среди других тем, что выемки на адаксиальной стороне принимают, боковое положение.

Поперечные срезы черешков *H. dentikulatum*, *H. severzovii*, *H. pumilum*, образует 2-группу, они в очертании обратно полушаровидные, с глубокой выемкой на адаксиальной стороне, 3-4-угольные, без смещения боковых пучков; проводящая система *H. dentikulatum* 8-10 пучковая, с несколько выдающейся с абаксиальной стороны медианной жилкой, у двух других 4-5-пучковая, с сильно выдающейся медианной жилкой и межпучковой механической тканью, отсутствующей только как и других на адаксиальной стороне под выемкой. У *H. cephalotes*, составляющего 3-группу, поперечный срез черешка в очертании крыловидно-треугольной формы, с заметной выемкой на адаксиальной стороне, с 9 проводящими пучками; из них два крупных боковых, один незначительно меньшего размера медианный с резко выдающимся углом и 6 более или менее мелких пучков.

H. flavescens, *H. drobovii*, *H. baldschuanicum*, *H. songaricum* *H. micropterum* выходят в 4-группу, очертание поперечного среза черешка которых обратнойцевидное, с глубокой выемкой на адаксиальной стороне, то - есть черешки в очертании вытянутые в абаксиально - адаксиальном направлении с выраженными ребрами в местах прохождения крупных пучков. У *H. flavescens* и *H. songaricum* по 7-10 проводящих пучков без межпучковой механической ткани и резким глубоким углублением на адаксиальной стороне: у *H. songaricum* 3 крупных и 4-5 мелких с механической тканью над флоэмой, *H. flavescens* один крупный, 2 средних размеров, 4 мелких и 3-4 очень мелких без механической (колленхиматозной) ткани над флоэмой, в центре «сердцевины» образована полость. У других 3х видов формируется межпучковая механическая ткань, прерываемая, как и у других видов, на адаксиальной стороне под выемкой: у *H. baldschuanicum* черешки крупные, с проводящей системой из 3-5 пучков - из самого крупного медианного, двух пучков средних и 2 очень мелких размеров, без механической ткани над флоэмой (или без них); проводящая система *H. drobovii* и *H. micropterum* 6-7-пучковая, состоит из одного крупного, 2-3 средних, 3 мелких пучков с механической тканью над флоэмой. Таким образом, последние два вида из этой группы - *H. Severzovii*, *H. pumilum* - обнаруживают сходство строением черешка.

Черешок последнего вида - *H. chaitocarpum*, в очертании округло-пятиугольный, с более или менее выраженными ребрами в местах прохождения проводящих пучков и с широкой неглубокой выемкой на адаксиальной стороне, где прерывается межпучковая механическая ткань. Проводящих пучков 10-12: один крупный медианный, 4-средних, 4-5- мелких и 2- очень мелких над флоэмой.

Как явствует из приведенных данных длина черешка, очертание поперечного среза, число проводящих пучков, наличие или отсутствие межпучковой механической ткани могут служить хорошими диагностическими признаками в разграничении видов и группы видов.

По количеству проводящих пучков изучаемые виды рода *Hedysarum* подразделяются так же на 5 групп. Первая группа включает *H. flavescens*, *H. chaitocarpum* и *H. iomuticum*, у которых она состоит из 10-12 пучков; вторая группа состоит из пяти видов - *H. cephalotes*, *H. baldschuanica*, *H. montanum*, *H. denticulatum*, *H. songaricum*, проводящая система у которых состоит из 7-9 пучков; третью группу образуют 3 вида, *H. daraut - kurganicum*, *H. micropterum* и *H. wrightianum* с 5 проводящими пучками и *H. drobovii* с шестью, *H. severzovii* и *H. pumilum* с 3-5 проводящими пучками.

Величина пучков неодинакова в пределах вида: у *H. songaricum*, *H. flavescens*, *H. iomuticum*, *H. montanum* и *H. cephalotes* самых крупных по 3, все остальные средних и мелких размеров; у *H. Severzovii* крупных пучка 2, 1 или 2 пучка средних размеров, черешки у остальных видов имеют по одному крупному пучку, по 2-4- средних размеров и по 2-6 мелких.

Общее количество и размеры пучков черешка характеризуют виды и группу видов независимо от размера листа и количества пар листочков. Всем видам характерно отсутствие проводящего пучка в центральной части адаксиальной стороны черешка.

По строению стенок клеток межпучковой механической ткани черешка, виды подразделяются на 3 группы независимо от жизненной формы, размера листа и количества в нем листочков. У *H. baldschuanicum*, *H. drobovii*, *H. cephalotes*, *H. chaitocarpum* она узкая склеренхимная вследствие утолщения и одревеснения оболочек клеток; у *H. micropterum*, *H. denticulatum*, *H. Severzovii*, *H. daraut – kurganicum*, *H. montanum*, *H. pumilum* стенки клеток межпучковой паренхимы также более или менее утолщаются, но стенки остаются целлюлозными - имеет колленхиматозную структуру. У остальных четырех видов - *H. flavescens*, *H. iomuticum*, *H. songaricum* и *H. wrightianum*, - проводящая система истинно дискретного строения - пучки расположены по кольцу в толще паренхимы. Следовательно, строение проводящей системы черешка, число проводящих пучков и их размеры не связаны с условиями местообитания видов и являются диагностическими и эволюционными.

Надо отметить, что в результате формирования одревесневших и целлюлозных стенок проводящая система в обоих случаях из-за отсутствия проводящего пучка с адаксиальной стороны черешка приобретает форму сплошной ложной дуги, подковы или другие формы.

Выводы:

1. Выявлено, что общее количества и размеры пучков черешка характеризуют их виды и группы, видов независимо от размера листа и количества пар листочков. В сем видам характерна отсутствие проводящего пучка в центральной части адаксиальной стороны черешка;

2. Показано, что по строению стенок клеток межпучковой механической ткани черешка, виды подразделяются на 3 группы независимо от жизненной формы, размера листа и количества в нем листочков;

3. Определено, что строение проводящей системы черешка, число проводящих пучков и их размеры не связаны с условиями местообитания видов и являются диагностическими и эволюционными.

Список литературы:

1. Гатцук, Л.Е. Жизненные формы в роде *Hedysarum* L. [Текст]. И их эволюционные взаимоотношения // Бюл. МОИП. Отд. Биол. – 1967. - № 72 (3). – С. 53-64.

2. **Дариев, А.А.** Анатомическое строение черешка родов [Текст] / А.А. Дариев // Бот. Журнал. – 1974. – Т. 59. - № 4. – С. 564-572.
3. **Черепанов, С.К.** Сем. Fabaceae. Род. Amorpha L. [Текст] / С.К. Черепанов // Сосудистые растения СССР. – Л.: Наука, 1990. – С. 436-437.
4. **Яковлев, Г.П.** Подсемейство 3. Faboideae L. –Papilionoideae D/C/- Мотыльковые, Бобовые земного шара [Текст] / Г.П. Яковлев. – Л.: Наука, 1991. – С. 51-102.
5. **Самиева, Ж.Т.** Современные пути решения проблемы повышения рентабельности и экологизации сельскохозяйственного производства и его переработки [Текст] / Ж.Т. Самиева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2019. – №1. – С. 122-129.
6. **Самиева, Ж.Т.** Агротехнические способы накопления никотина в растении NicotianaГ. [Текст] / [Ж.Т. Самиева, Э.А. Смаилов, Р.А.Абдуллаева] // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2020. – №1. – С. 35-42.
7. **Камилова, Л.Т.** Возделывание сорта черешни Cerasus Avium в Кадамжайском районе Баткенской области в условиях изменения климата [Текст] / Л.Т. Камилова, Ж.Т. Самиева, Б.У. Хасанов, Э. Мидинова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №2. – С. 66 – 73.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_63

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 614.2+26.89

Жапаров К.А.

к.м.н., и.о. доцента Ошского государ. универ, Кыргызская Республика

Маматов А.М.

к.м.н. Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

Абдирасулова Ж.А.

преп. Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

Адылбекова А.А.

преп. Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

Жакиева В.Т.

преп. Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

ДАРЫГЕР МЕНЕН БЕЙТАПТЫН ӨЗ АРА МАМИЛЕЛЕРИНДЕГИ КОНФЛИКТТИК КЫРДААЛДЫ АНАЛИЗДӨӨ ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ

Бул жумуштун изилдөө предмети катары амбулаториялык медициналык жардам көрсөтүүчү дарыгер менен бейтаптын ортосунда пайда болуучу конфликттер каралган. Изилдөөнүн максаты-дарыгер менен бейтаптын өз ара мамилесиндеги конфликттердин кеңири таралган түрлөрү жана себептери, аларды чечүүнүн мүмкүн болгон жолдорун аныктоо. Изилдөөнүн негизги ыкмаларына суроо берүү жана эксперттик баалоо болду. Изилдөөнүн негизинде алынган маалыматтарда дарыгер менен бейтаптын өз ара мамиле процессиндеги олуттуу көйгөй – бул бейтаптын керектөөчү катары мамилеси жана дайындалган дарылоону так аткарбагандыгы болууда. Конфликтти чечүүнүн негизги ыкмасына сүйлөшүү практикасы колдонулду. Алынган жыйынтыктардын илимий баалуулугуна бул биринчи жолу дарыгер менен бейтаптын ортосундагы конфликттүү кырдаалдарга анализ жүргүзүлүп, конфликтти чечүүнүн эң эффективдүү жолу сунушталган. Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси: конфликтти чечүүнүн эң эффективдүү жана өз ара пайдалуу жолун аныктоодо. Дарыгер менен бейтаптын өз ара мамилесинде конфликттик кырдаалдар сөзсүз болот. Ошон үчүн бул көйгөй башка көз караштардан да каралышы керек жана каралат.

***Негизги сөздөр:** конфликт; конфликттик кырдаалдар; конфликттерди чечүү; сүйлөшүүлөр; дарыгер; бейтап; анкета; сурамжылоо; чатак; кызыкчылыктар; позиция; амбулаториялык кабыл алуу.*

АНАЛИЗ КОНФЛИКТНОЙ СИТУАЦИИ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ВРАЧА И ПАЦИЕНТА И ИХ РАЗРЕШЕНИЕ

В данной работе предметом исследования является конфликты, возникающие между пациентами и врачами, которые оказывают амбулаторную помощь. Цель исследования: выявление наиболее распространенных видов и причин конфликтов во взаимоотношениях врача и пациента, возможных способов их разрешения. Основными методами исследования служили анкетирование и экспертная оценка. На основе исследования получены данные: наиболее значимая проблема в процессе взаимодействия врача и пациента – это потребительское отношение пациента и несоблюдение назначенного лечения. Основным методом разрешения конфликта – переговорная практика. Научная ценность полученных результатов заключается в том, что впервые проведен анализ конфликтных ситуаций между врачом и пациентом, и рекомендован наиболее эффективный путь разрешения конфликта. Практическая значимость полученных результатов заключается в выявлении наиболее эффективно и взаимовыгодного способа разрешения конфликтов. Конфликтные ситуации неизбежны во взаимоотношениях врача и пациента. Поэтому данная проблема должна и будет изучаться.

***Ключевые слова:** конфликт; конфликтные ситуации; разрешение конфликтов; переговоры; врач; пациент; анкета; опрос; скандал; интересы; позиция; амбулаторный прием.*

ANALYSIS OF THE CONFLICT SITUATION IN THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DOCTOR AND THE PATIENT AND THEIR PERMISSION

In this work, the subject of the study is the conflicts that arise between patients and doctors who provide outpatient care. The purpose of the study: to identify a set of common types and causes of conflicts in the relationship between a doctor and patient, and possible ways to resolve them. Questioning and expert evaluation served as the main research methods. On the basis of the study, data were obtained: the most significant problem in the process of interaction between the doctor and the patient is the patient's consumer attitude and non-compliance with the prescribed treatment. The main method of conflict resolution is negotiation practice. The scientific value of the results obtained lies in the fact that for the first time an analysis of conflict situations between a doctor and patient was carried out and the most effective way to resolve the conflict was recommended. The practical significance of the results obtained lies in the most effective and mutually beneficial way to resolve conflicts. Conflict situations are inevitable in the relationship between doctor and patient. Therefore, yes, the problem should be studied from other points of view.

Key words: conflict; conflict situations; conflict resolution; negotiations; doctor; patient; questionnaire; survey; scandal; interests; position; outpatient appointment.

Актуальность. В настоящее время, в условиях, когда ежедневно увеличивается «темп и ритм жизни», когда стрессу подвергаются почти каждый, когда люди, связанные узами совместной деловой активности сталкиваются в своих интересах, конфликт и конфликтные ситуации между сторонами неизбежны [1].

Кроме того увеличивающаяся социальная напряженность, рост цен на медицинские услуги и медикаменты, все возрастающие темпы жизни, а также специфика самих учреждений здравоохранения заставляет иначе оценивать и регулировать данную ситуацию.

Избежать возникновения конфликтов независимо от сферы деятельности практически невозможно, как невозможно и оставить его неразрешенным. Заинтересованность медицинских учреждений в благоприятном климате и установлении положительных традиций внутри коллектива, соблюдение установленных норм и предписаний приводит к необходимости изучения методов управления персоналом в организации и стилей поведения при конфликтных ситуациях [2].

Конфликт – это столкновение противоположно направленных, несовместимых друг с другом интересов или потребностей. В конфликте всегда присутствуют три основных компонента: 1) противоречие, столкновение позиций; 2) значимые для человека интересы; 3) конфликтное поведение [3].

Конфликтные ситуации -это противоречивые позиции сторон по какому – либо поводу, стремление к противоположным целям, использование различных средств по их достижению, не совпадению интересов, желаний и так далее. Достаточно часто в основе конфликтной ситуации лежат объективные противоречия, но иногда бывает достаточно какой – либо мелочи: не удачно сказанного слова, мнения, то есть инцидента – и конфликт может начаться [4].

Причинами возникновения конфликтов в сфере медицины выступают: организационные, экономические, деонтологические, диагностические, лечебные, профилактические, а также психологические, которые могут быть вызваны просчетами руководителя. Кроме того, на уровень конфликтности оказывает влияние профиль работы, возраст и стаж работы сотрудников.

Несмотря на осознанный выбор специальности и значительный опыт работы с людьми, низкая заработная плата, соответствующая лишь уровню прожиточного минимума, является одним из основных факторов, определяющим социопсихологический дискомфорт

медицинского персонала и влияющим на характер взаимоотношений в момент оказания помощи[5].

Цель: выявление наиболее распространенных видов и причин конфликтов во взаимоотношениях врача и пациента, и возможных способов их разрешения.

Материалы и методы: в целях получения объективной оценки уровня конфликтности современных отношений между врачом и пациентом нами было проведено исследование, основанное на анкетировании врачей хирургического профиля из центров семейной медицины и стационаров города Ош, Ошской области, и города Бишкек, ведущих амбулаторный прием. В опросе приняли участие врачи хирургического профиля. Возраст респондентов колеблется от 25 до 65 лет, стаж работы в здравоохранении от 3 до 40 лет. Общее количество респондентов составило 35 человек.

По данным исследования 47% врачей оценили частоту возникновения конфликта с пациентом в процессе врачебного контактанесколько раз в год. 25% охарактеризовали частоту конфликта несколько раз в месяц. 17%, ответили, что вынуждены принимать участие в конфликте с пациентом несколько раз в неделю. 7% опрошенных врачей сообщили, что конфликты с пациентом возникают несколько раз в день. 8% ответили, что не сталкивались с конфликтами на приеме.

При анализе анкетированных данных, полученных в результате данного опроса, связи между частотой возникновения конфликтов с возрастом, полом, местом работы врачей, а также специализацией и стажем работы в здравоохранении не выявлено.

На основании полученных данных можно утверждать, что 79% врачей сталкиваются с конфликтами в процессе врачебного приема, причем 51% вступают в конфликт не реже нескольких раз в месяц. Исходя из этих данных, мы можем охарактеризовать современные взаимоотношения врача и пациента как отношения с повышенным уровнем вероятности возникновения конфликта. При этом, вероятность возникновения конфликта не связана с возрастом, полом, специализацией или стажем работы врача в сфере здравоохранения.

Одним из деструктивных социальных последствий конфликта между врачом и пациентом является формирование негативных социальных образов пациента и врача. Особенно в последнее время так называемый «Синдром блогера» все чаще становится катализатором конфликтных ситуаций во взаимоотношениях врача и пациента, создавая образ отрицательного героя среди всего населения.

Неудовлетворенность пациентов взаимодействием с одним или несколькими врачами формирует так называемый «образ врага» и вырабатывается негативное отношение общества к представителям здравоохранения в целом. Признаками восприятия врача как врага являются недоверие к нему, возложение на него вины за все происходящее вплоть до ожидания причинения вреда.

С целью выявления частоты наступления тех или иных деструктивных последствий конфликта для врача, в рамках анкетирования врачей и анализа их ответов нами была получена следующие данные.

11% опрошенных врачей утверждают, что сталкиваются с оскорблениями при возникновении конфликта с пациентами с частотой от 1 до 7 случаев из 10 возникших конфликтов. 38% врачей сталкивались с оскорблениями со стороны пациента 1-2 раза за практику и 42% утверждают, что никогда не подвергались оскорблениям со стороны пациентов.

С таким отрицательным последствием конфликта как угрозы со стороны пациента 5% опрошенных врачей сталкиваются с частотой от 2 до 5 случаев из 10 возникших с пациентом

конфликтов. 33% респондентов сталкивались с угрозами 1-2 раза за практику, а 63% не сталкивались никогда.

10% врачей отметили, что сталкивались с публичным скандалом, как последствием конфликта с пациентом, с частотой от 2 до 5 случаев из 10. 19% врачей становились участниками публичных скандалов 1-2 раза за практику, а 59% никогда не сталкивались с данным последствием конфликта.

Из опрошенных врачей 7% утверждают, что пациенты, с которыми у них возникают конфликты, пишут жалобы директору медицинского учреждения с частотой от 1 до 3 случаев из 10 возникших конфликтов. 36% врачей сталкивались с жалобами главному врачу 1-2 раза за практику, а 57% не сталкивались никогда.

11% врачей 1-2 раза за практику сталкивались с жалобами на себя в министерство здравоохранения, которые подали их пациенты после возникновения конфликта на врачебном приеме. 89% никогда не сталкивались с жалобами в министерство здравоохранения.

5% опрошенных врачей 1-2 раза за практику сталкивались с заявлениями в прокуратуру, которые подали пациенты, с которыми у них возникал конфликт. 95% врачей не сталкивались с данными негативным последствием конфликта в процессе врачебного приема.

Всякого рода конфликты между врачом и пациентом ухудшают качество оказания медицинской помощи населению, влекут за собой множество других деструктивных последствий психологического, социального, экономического и юридического значения. По данным проведенного нами опроса, наиболее распространенными деструктивными последствиями для врача являются оскорбления со стороны пациента, жалобы директору медицинского учреждения и публичные скандалы.

Для того, чтобы равномерно распределить ответственность и избежать негативных последствий, врачу необходимо убедить пациента принять часть ответственности за лечение на себя. В этих целях врачом могут быть применены различные переговорные техники.

Анализ проведенного нами опроса врачей показал, что наиболее значимой проблемой в процессе взаимодействия врача и пациента является проблема потребительской установки пациента и несоблюдения назначенного лечения. В качестве решения данной проблемы врачами могут быть использованы переговорные технологии и коммуникативные приемы, способствующие устранению ощущения статусного и информационного неравенства, эффективному перераспределению ответственности и формированию отношений сотрудничества.

Переговорное воздействие на проблему информационного характера заключается в применении коммуникативных техник, направленных на формирования доверия к мнению врача, а также пособничества в самостоятельном формировании корректных взглядов у пациента при помощи тактики задавания наводящих вопросов.

Наиболее значимой по оценкам врачей проблемой эффективного проведения врачебного приема является проявляемое пациентом невежливое, неуважительное отношение. Процесс разрешения данной проблемы также возможен при помощи применения переговорных практик и требует от врача аналитического подхода к поведению пациента. Аналитический подход к конфликтному поведению пациента позволяет врачу выявить потребность пациента, фрустрация которой подталкивает пациента к конфронтации.

Выводы:

1. С учетом общих целей врача и пациента – скорейшее выздоровление и восстановление трудоспособности пациента, целесообразно применение переговорных практик, необходимо убедить пациента принять часть ответственности за лечение на себя;

2. Владение навыками эффективных переговоров для врача считать важным профессиональным ресурсом и необходимым качеством;
3. С учетом общественной важности данной проблемы для качества оказания здравоохранительных услуг, целесообразно включения курсов переговорных практик в образовательный процесс студентов-медиков всех специальностей;
4. Переговорные способы профилактики и своевременного конструктивного разрешения конфликтов между врачами и пациентами необходимо рассматривать как элемент системного подхода к снижению уровня частоты и интенсивности конфликтов в области медицины.

Список литературы:

1. **Андреев, В.И.** Конфликтология. Искусство ведение споров, переговоров [Текст] / В.И. Андреев. – Казань, 1992. – 265 с.
2. **Аносова, Л.И.** Анализ эффективности коммуникаций в управленческой деятельности руководителей сестринских служб ЛПУ [Текст] / Л.И. Аносова // Главная медицинская сестра: журнал для руководителя среднего медперсонала ЛПУ. – 2003. - № 6 – С. 123-130.
3. **Анцупов, А.Я.** Конфликтология [Текст] / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 552 с.
4. **Анцупов, А.Я.** Конфликтология: теория, история, библиография [Текст] / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М.: Военный унив-т, 1996. – 145 с.
5. **Бойко, В.В.** Социально-психологический климат коллектива и личность [Текст] / В.В. Бойко, А.Г. Ковалев, В.Н. Панферов. – М.: Мысль, 1983. – 207 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_68

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК – 614.2+26.89

Жапаров К.А.

к.м.н., и.о. доцента Ошского государ. универ, Кыргызская Республика

Маматов А.М.

к.м.н. Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

Абдирасулова Ж.А.

преп. Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

Кудайбердиева А.И.

преп. Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

Жээнбекова Г.Б.

преп. Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

SWOT АНАЛИЗ АМБУЛАТОРИЯЛЫК ХИРУРГИЯЛЫК ЖАРДАМДЫ СТРАТЕГИЯЛЫК ПЛАНДОО ИНСТРУМЕНТИ КАТАРЫ

Бул берилген иштин изилдөө предмети катары калкка амбулаториялык хирургиялык жардам, хирургиялык жардамдын перспективдүү түрү катары көрсөтүү эсептелет. Изилдөөнүн максаты – стратегиялык пландоонун методу катары SWOT анализдин негизинде амбулаториялык хирургиянын өнүгүүсүнө таасирин тийгизүүчү ички жана тышкы факторлорго баа берүү. Изилдөөнүн негизги ыкмасы – анализ. Анализ жүргүзүүнүн негизинде алынган натыйжалар: калкка амбулаториялык жардам көрсөтүүнүн өнүгүү перспективаларын аныктоо үчүн, анын күчтүү жана алсыз жактары табылган. Ошондой эле өнүгүүгө жолтоо болуучу сырткы коркунучтар белгиленген. Алынган жыйынтыктардын илимий баалуулугу болуп биринчи жолу үй-бүлөлүк медицина институту шартында амбулаториялык хирургиялык жардамдын өнүгүү перспективаларына баа берүү эсептелет. Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси: калкка квалификациялуу медициналык жардам берүү жеткиликтүүлүгү, системанын бюджетти жана үй-бүлөнүн бюджетти чоң каржылык

жана материалдык ресурстарын үнөмдөөсү камсыз болот. Амбулаториялык хирургиянын өнүгүүсү госпиталдык хирургия жана үй-бүлөлүк медицинанын өнүгүүсү менен тыгыз байланышкан. Ошондуктан бул изилдөө медициналык, экономикалык жана уюштуруучулук багытында улантылат.

Негизги сөздөр: SWOT анализ; амбулатордук хирургия; стратегиялык максаттар; күчтүү жактары; алсыз жактары; коркунучтар; бюджет; үнөмдөө; кичи инвазиялык хирургия; үй-бүлөлүк медицина; ички жана сырткы факторлор; максаттуу аудитория.

SWOT АНАЛИЗ, КАК ИНСТРУМЕНТ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ АМБУЛАТОРНОЙ ХИРУРГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ

В данной работе предметом исследования является оказание амбулаторной хирургической помощи населению, как перспективный вид хирургической помощи. Цель исследования – на основе SWOT анализа, как метода стратегического планирования, оценить внутренние и внешние факторы, которые влияют на развитие амбулаторной хирургической помощи. Основным методом исследования – аналитический. На основе анализа получены результаты: выявлены сильные и слабые стороны оказания амбулаторной хирургической помощи населению для определения перспективы ее развития. А также обозначены внешние угрозы, препятствующие развитию. Научная ценность полученных результатов заключается в том, что впервые в условиях института семейной медицины оценены перспективы развития амбулаторной хирургической помощи. Практическая значимость полученных результатов состоит в том, что будет обеспечивать доступность получения квалифицированной медицинской помощи населению, экономия больших финансовых и материальных ресурсов бюджета системы, и семейного бюджета пациентов. Развитие амбулаторной хирургической помощи тесно связано с развитием госпитальной хирургии и семейной медицины. В связи с этим данное исследование будет продолжен по медицинским, экономическим и организационным направлениям.

Ключевые слова: SWOT анализ; амбулаторная хирургия; стратегические цели; сильная сторона; слабая сторона; угрозы; бюджет; экономия; малоинвазивная хирургия; семейная медицина; внешние и внутренние факторы; целевые аудитории.

SWOT ANALYSIS AS A STRATEGIC PLANNING TOOL OUTPATIENT SURGICAL CARE

In this paper, the subject of the study is the provision of outpatient surgical care to the population as a promising type of surgical care. The purpose of the study is to evaluate internal and external factors that influence the development of outpatient surgical care on the basis of SWOT analysis as a method of strategic planning. The main research method is analytical. Based on the results of the analysis obtained: strengths and weaknesses identified outpatient surgical care for the population to determine the prospects for development. External threats threatening development are also identified. The scientific value of the results was that for the first time in the conditions of the institute of Family Medicine, the prospects for the development of outpatient surgery were evaluated. The practical significance of the results obtained is that it ensures the availability of qualified medical care to the population, saving large financial and material resources of the budget system and the family budget of patients. The development of outpatient surgical care is associated with the development of hospital surgery and family medicine. In this regard, this study will be continued for medical, economic and organizational reasons of the direction.

Key words: SWOT analysis; outpatient surgery; strategic goals; strengths; weaknesses; threats; budget; economy; minimally invasive surgery; family medicine; external and internal factors; target audiences.

МИССИЯ: обеспечения доступности оказания высококвалифицированной амбулаторной хирургической помощи населению на уровне хирургических кабинетов центров семейной медицины и хирургических отделений дневного пребывания стационаров.

ВИДЕНИЯ: к 2027-году создание на базе консультативно-диагностических отделений центров семейной медицины современных амбулаторных многопрофильных центров, способных оказывать высококвалифицированную амбулаторную хирургическую помощь населению. Внедрение малоинвазивных методов хирургических вмешательств. Обеспечение

доступных, эффективных и безопасных методов лечения, ориентированные на клинические протоколы и стандарты, и удовлетворенности потребности всех слоев населения.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ: к 2027- году обеспечения многопрофильной амбулаторной хирургической помощи, ориентированной на нужды каждого человека с акцентом на качестве и безопасности медицинской помощи. Снижение доли госпитализаций среди больных с хирургической патологией.

К2024 году разработать нормативно-правовые документы по усовершенствованию оказания амбулаторной хирургической помощи. К 2025 году городах Ош и Бишкек, в областных центрах на базе городских и областных центров семейной медицины создать амбулаторные хирургические центры с возможностью оказания малоинвазивной хирургической помощи населению. Хирургические отделения дневного пребывания стационаров оснастить малоинвазивными оборудованями и современными аппаратами и инструментами. К этому времени 50% семейных врачей, из числа молодых кадров, обучит к навыкам оказания малой хирургической помощи. К 2025 году повысить уровень заработной платы врачей, ведущих амбулаторный прием до уровня заработных плат врачей вторичного и третичного уровня. К 2027 году по республике организовывать по одному амбулаторному хирургическому центру с возможностью оказания малоинвазивной хирургической помощи из расчета на 100000 приписанного населения. К 2027 году улучшить материально-техническую базу хирургических кабинетов центров семейной медицины и обучить 95% семейных врачей к навыкам оказания малой хирургической помощи.

Таблица 1 – SWOT-анализ

Возможности	Угрозы
<ol style="list-style-type: none"> Наличие базовых инфраструктур хирургических кабинетов в центрах семейной медицины и хирургических отделений дневного пребывания в стационарах. Наличие приписанного и застрахованного населения Большое количество больных, нуждающиеся в получении хирургической помощи в амбулаторных условиях. Отдельные специалисты, умеющие оказывать квалифицированную медицинскую помощь на амбулаторном уровне. Декларация международной Алма-Атинской конференции о развитии ПМСП. Создание института семейной медицины согласно требованиям реформы системы здравоохранения в Кыргызстане 	<ol style="list-style-type: none"> Слабая инфраструктура центров семейной медицины и отделений краткосрочного пребывания стационаров. Нехватка квалифицированных кадров на амбулаторном уровне. Недостаточное финансирование для приобретения эффективных медикаментов и современных оборудований и хирургических инструментов. Частая смена руководства страны и Министерства Здравоохранения с частыми трансформациями стратегии развития системы здравоохранения. Форс-мажорные обстоятельства в стране и мире: пандемии и войны.
Сильные стороны	Слабые стороны
<ol style="list-style-type: none"> Многие хирургические кабинеты центров семейной медицины могут служить готовой 	<ol style="list-style-type: none"> Низкий уровень заработной платы по сравнению с вторичным и

<p>базой для усиления и усовершенствования амбулаторной хирургической помощи.</p> <p>2. Амбулаторная хирургическая помощь является одной из самой востребованной медицинской помощью по сравнению с другими отраслями.</p> <p>3. Одинаково нуждаются в амбулаторной хирургической помощи все слои и категории населения, особенно дети.</p> <p>4. Наличие приписанного и застрахованного населения, имеющие право получают медицинскую помощь по линии ФОМС и программы государственных гарантий.</p> <p>5. Совместная работа с семейными врачами и медсестрами по лечению, наблюдению и оздоровлению больных – гарантия успешного лечения.</p> <p>6. Доступность, дешевизна амбулаторной хирургической помощи по сравнению со стационарной помощью.</p> <p>7. Психологический комфорт в процессе получения лечения по сравнению с больничными койками.</p> <p>8. Семейными врачами выписываются рецепты на получение льготных лекарств для больных. Таким образом часть лечения компенсируется за счет ПГГ.</p> <p>9. Электронное здравоохранение, в перспективе внедрение телемедицины обеспечить непрерывный контроль за здоровьем каждого больного и члена семьи.</p> <p>10. Значительная экономия финансовых и материальных средств государства, больного и членов его семьи.</p> <p>11. Создание и укрепление института семейной медицины со стратегией укрепления материально-технической базы первичной медико-санитарной помощи.</p> <p>12. Программа государственно-частного партнерства помогает улучшить качество оказываемой помощи.</p>	<p>третичным уровнем здравоохранения.</p> <p>2. Абсолютное отсутствие мотиваций, карьерного роста.</p> <p>3. Слабая оснащённость кабинетов хирургического профиля на первичном уровне оборудованиями, инструментами и медикаментами.</p> <p>4. Большая текучесть кадров – врачей и медицинских сестер.</p> <p>5. Постоянная недоукомплектованность кадрами.</p> <p>6. Нехватка квалифицированных специалистов на первичном уровне.</p> <p>7. Отсутствие нормативно-правовых документов по усовершенствованию амбулаторной хирургической помощи.</p> <p>8. Отсутствие политической воли и заинтересованности руководителей и организаторов здравоохранения.</p>
---	--

Таблица 2 – Матрица SWOT

Внутренние факторы Внешние факторы	Список внутренних сильных сторон:	Список внутренних слабых сторон:
---------------------------------------	-----------------------------------	----------------------------------

<p>Список внешних возможностей:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Наличие приписанного и застрахованного населения. 2. Большая нужда в амбулаторной хирургической помощи среди всех слоев и категории населения. 3. Наличие в системе здравоохранения института семейной медицины. 	<p>1. Наличие базовых инфраструктур хирургических кабинетов в центрах семейной медицины и хирургических отделений дневного пребывания в стационарах.</p> <p>2. Доступность, дешевизна амбулаторной хирургической помощи по сравнению со стационарной помощью.</p> <p>3. Значительная экономия финансовых и материальных средств государства, больного и членов его семьи.</p>	<p>1. Слабая инфраструктура центров семейной медицины и отделений краткосрочного пребывания стационаров.</p> <p>2. Нехватка квалифицированных кадров на амбулаторном уровне.</p> <p>3. Недостаточное финансирование для приобретения эффективных медикаментов и современных оборудований и хирургических инструментов.</p>
<p>Список внешних угроз:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Отсутствие нормативно-правовых документов по развитию амбулаторной хирургической помощи. 2. Частая смена руководства страны и Министерства Здравоохранения с частыми трансформациями стратегии развития системы здравоохранения. 3. Форс-мажорные обстоятельства в стране и мире: пандемии и войны. 	<p>1. Создание и укрепление института семейной медицины со стратегией укрепления материально-технической базы первичной медико-санитарной помощи.</p> <p>2. Электронное здравоохранение, в перспективе внедрение телемедицины обеспечить непрерывный контроль за здоровьем каждого больного и члена семьи.</p> <p>3. Программа государственно-частного партнерства помогает улучшить качество оказываемой помощи.</p>	<p>1. Отсутствие нормативно-правовых документов по усовершенствованию амбулаторной хирургической помощи.</p> <p>2. Отсутствие политической воли и заинтересованности руководителей и организаторов здравоохранения.</p>

Позиционирование амбулаторной хирургической помощи:

1. Амбулаторная хирургическая помощь является одной из самой востребованной медицинской помощью по сравнению с другими отраслями.

2. Одинаково нуждаются в амбулаторной хирургической помощи все слои и категории населения, особенно дети.
3. Совместная работа с семейными врачами и медсестрами по лечению, наблюдению и оздоровлению больных – гарантия успешного лечения.
4. Доступность, дешевизна амбулаторной хирургической помощи по сравнению со стационарной помощью.
5. Психологический комфорт в процессе получения лечения по сравнению с больничными койками.
6. Семейными врачами выписываются рецепты на получение льготных лекарств для больных. Таким образом часть лечения компенсируется за счет ПГГ.
7. Значительная экономия финансовых и материальных средств государства, больного и членов его семьи.

Стратегический план коммуникаций

1. К 2027-году создание на базе консультативно-диагностических отделений центров семейной медицины современных амбулаторных многопрофильных центров, способных оказывать высококвалифицированную амбулаторную хирургическую помощь населению.
2. Внедрение малоинвазивных методов хирургических вмешательств.
3. Обеспечение доступных, эффективных и безопасных методов лечения, ориентированные на клинические протоколы и стандарты, и удовлетворенности потребности всех слоев населения.
4. Снижение доли госпитализаций среди больных с хирургической патологией

Таблица 3 – Определение своих ЦА

Аудитории	Каких действий мы от нее ждем? (поведенческая цель)		Что она делает на настоящий момент? (и почему)	Каких действий, по ее мнению, мы ждем от нее
Кабинет министров, МЗ КР, координаторы здрав, ФОМС	Поддержка амбулаторных центров в кадровых и финансовых ресурсах.	ВЗАИМНОЕ ПОНИМАНИЕ	Недостаточное финансирование, недостаток НПА	Нормативно-правовых документов
Органы МТУ	Совместная работа по улучшению качества медуслуг		Недостаточная поддержка в обеспечении материально-технической базы	Обеспечение материально-технической базы, здания
СМИ	Информации о деятельности амбулаторных центров		Недостаточно поддерживают для открытия сайта нет финансирования	Поддержка в усилении амбулаторной помощи

Население	Ответственность и забота о здоровье, ведение ЗОЖ, выполнение всех рекомендаций врача.		Плохая информативность, недисциплинированность	Ответственность за свое здоровье.
Международные доноры	Поддержка в развитии амбулаторной хирургической помощи.		Методическая помощь на регулярной основе.	Материально-техническую помощь
Медицинские работники	Постоянное повышение квалификации. Соблюдение должностных инструкций.		Дефицит и текучесть кадров	Высокой квалификации
Поставщики	Доставка эффективных изделий медицинского назначения и лек. средств по доступной цене		Ограничение поставок без прохождения процедуры госзакупок	Большие заказы и расширение спектра заказов
Семейные врачи	Обеспечение преемственности в процессе лечения.		Перенаправление пациентов	Лечение по более широкому спектру нозологий.

Таблица 4 – Приоритетизация аудиторий

Аудитории	Каких действий мы от нее ждем? (из раб.табл 1: поведенческая цель)	Наша способность эффективно наладить с ней контакт (оценить от 1 до 10) А	Влияние на цель программы (оценить от 1 до 10) Б	Категория (вес) А x Б
Кабинет министров, МЗ КР, координаторы здрав. ФОМС	Поддержка амбулаторных центров в кадровых и финансовых ресурсах.	6	9	54
Органы МТУ	Совместная работа по улучшению качества медуслуг	6	7	42
СМИ	информации о деятельности амбулаторных центров	8	8	64

Население	Ответственность и забота о здоровье, ведение ЗОЖ, выполнение всех рекомендаций врача.	9	10	90
Международные доноры	Поддержка в развитии амбулаторной хирургической помощи.	10	10	100
Поставщики	Доставка эффективных изделий медицинского назначения и лек. средств по доступной цене	6	6	36
Медицинские работники	Постоянное повышение квалификации. Соблюдение должностных инструкций.	9	9	81
Семейные врачи	Обеспечение преемственности в процессе лечения.	9	9	81

Стратегические цели

Таблица 5 – Приоритеты аудитории и стратегические идеи

Приоритетные аудитории (из табл. 2: посл. столбец)	Цель стратегической коммуникации	«взаимное непонимание»	О чем они беспокоятся больше всего	«взаимное непонимание»	Наша ключевая стратегическая идея
Медицинские работники	Постоянное повышение квалификации. Соблюдение должностных инструкций.		Отсутствие мотиваций, возможности карьерного роста.		Врач+больной=победим любую болезнь
Семейные врачи	Обеспечение преемственности в процессе лечения.		Перегруженность на работе. Нехватка квалифицированных кадров		Учиться, учиться и учиться
Население	Ответственность и забота о здоровье, ведение ЗОЖ, выполнение всех рекомендаций врача.		Недоступность квалифицированной медицинской помощи		Каждый сам в ответе за свое здоровье

Аудит коммуникации

Таблица 6 – Аудит коммуникаций: приравнивание коммуникаций к организационным целям

Приоритетные аудитории	Цель стратегической коммуникации	Текущие коммуникации с аудиторией	Приравнена к целям? Да или Нет (определите цель)	Рекомендованные изменения в коммуникациях с аудиторией
Медицинские работники-врачи	Постоянное повышение квалификации. Умение оказывать квалифицированную помощь на амбулаторном уровне	Поиск возможностей повышения квалификации.	да	Расширение спектров оказываемой амбулаторной хирургической помощи
Семейные врачи	Обеспечение преемственности в процессе лечения.	Непрерывное консультирование по разным вопросам, обсуждение на врачебных конференциях	да	Снижение доли госпитализированных больных
Население	Ответственность и забота о здоровье, ведение ЗОЖ, выполнение всех рекомендаций врача.	Доступ к квалифицированной медицинской помощи	да	Раннее выявление больных и квалифицированное лечение

Тактика реализации

Таблица 7 – План коммуникации: стратегия и тактика

Приоритетная аудитория	Медицинские работники – врачи-хирурги, ведущие амбулаторный прием.
Размер аудитории и местонахождение	Врачи-хирурги. КДО и АДО ЦСМ и стационаров.
Каких действий мы от нее ждем	Умение оказывать широкий спектр амбулаторных хирургических услуг.
Ключевая(ые) стратегическая(ие) идея(и)	Врач+больной=победим любую болезнь
Цель стратегической коммуникации	Обеспечения доступности оказания высококвалифицированной амбулаторной хирургической помощи населению

Выводы:

1. Амбулаторная хирургическая помощь, как стационарзамещающая технология, на данный момент во всем мире является одной из самой востребованной медицинской помощью;
2. Больше всех в амбулаторной хирургической помощи нуждаются дети и малообеспеченные слои населения;
3. Совместная работа с семейными врачами и медсестрами по лечению, наблюдению и оздоровлению больных – гарантия успешного лечения;
4. Доступность, дешевизна амбулаторной хирургической помощи по сравнению со стационарной помощью, психологический комфорт в процессе получения лечения по сравнению с больничными койками - главные преимущества данного вида медицинской помощи;
5. Семейными врачами выписываются рецепты на получение льготных лекарств для больных. Таким образом часть лечения компенсируется за счет ПГГ и происходит значительная экономия финансовых и материальных средств государства, больного и членов его семьи.

Список литературы:

1. **Казакова, Н.А.** Современный стратегический анализ: учебник и практикум для магистратуры [Текст] / Н.А. Казакова. – М.: Юрайт, 2019. – 469 с.
2. **Отварухина, Н.С.** Современный стратегический анализ [Текст]: учеб. и практикум для вузов / Н.С. Отварухина, В.Р. Веснин. – М.: Юрайт, 2020. – 427 с.
3. **Розанова, Н.М.** Конкурентные стратегии современной фирмы [Текст]: учеб. и практикум для вузов / Н.М. Розанова. – М.: Юрайт, 2020. – 343 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_72

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

Тыныстанова М.М.

аспирант Кыргызского экономич. универ. им. М.Рыскулбекова, Кыргызская Республика

ЕВРАЗИЯЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК БИРИМДИКТЕГИ ӨЛКӨЛӨРДҮН КӨМҮСКӨ ЭКОНОМИКАСЫ: ӨСҮҮ ФАКТОРЛОРУ ЖАНА КЕСЕПЕТТЕРИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп Евразиялык экономикалык биримдиктеги өлкөлөрдөгү коррупциянын жана көмүскө экономиканын өсүү факторлору эсептелинет. Изилдөөнүн максаты - евразиялык экономикалык биримдиктеги өлкөлөрүндөгү коррупциянын жана көмүскө экономикасынын өсүү факторлорун аныктоо жана алардын кесепеттерин талдоо. Изилдөөлөрдө топтомдуу талдоону жүргүзүүгө жардам берген анализ жана синтез, индукция жана дедукция, салыштырмалуу, системдүү, түзүмдүк анализ методдору колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыктары коррупцияны азайтуу жана өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу максатында салык, бажы жана фискалдык саясатты реформалоонун артыкчылыктануу негиздеринин бири болорун көрсөткөн. Алынган жыйынтыктардын практикалык баалуулугу: берилген талдоонун корутундулары коррупция проблемалары боюнча илимий эмгектерге негиз боло алат. Бул темадагы келечек изилдөөлөр боюнча сунуштар Кыргыз Республикасынын аймактарынын экономикалык көрсөткүчтөрүн пландаштыруу жана болжолдоо жагынан кызыгууну жаратары белгиленген. Коррупция маселелерин изилдөөдө санариптештирүү инструменттерин колдонуу менен мамлекеттин фискалдык саясатын күчөтүү зарыл экендиги сунушталган.

Негизги сөздөр: коррупция; аймактык экономика; модернизациялоо; стратегиялык тармактар; көмүскө экономика; экономиканы диверсификациялоо; бюджет.

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА В СТРАНАХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА: ФАКТОРЫ РОСТА И ПОСЛЕДСТВИЯ

В данной работе предметом исследования является факторы роста коррупции и теневой экономики в странах Евразийского Экономического Союза. Цель исследования: определение факторов роста коррупции и теневой экономики в странах евразийского экономического союза и анализ их последствий. В исследованиях использованы следующие методы: анализ и синтез, индуктивный и дедуктивный, сравнительный, системный и структурный анализ. Полученные результаты являются одним из приоритетных баз для реформирования налоговой, таможенной и фискальной политики, направленное на сокращение коррупции и повышения эффективности производства. Практическая значимость полученных результатов: выводы представленного анализа могут послужить основой для научных работ, посвященных проблемам коррупции. Рекомендации о перспективах исследований по данной теме представляют интерес в парадигме планирования и прогнозирования экономических показателей регионов Кыргызской Республики. Предложено, что при исследовании вопросов коррупции необходимо усилить фискальную политику государства с применением инструментов цифровизации.

Ключевые слова: коррупция; региональная экономика; модернизация; стратегические отрасли; теневая экономика; диверсификация экономики; бюджет.

SHADOW ECONOMY IN THE COUNTRIES OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION: GROWTH FACTORS AND CONSEQUENCES

In this paper, the subject of the study is the growth factors of the shadow economy in the countries of the Eurasian Economic Union. The purpose of the study: to determine the factors of growth of the shadow economy in the countries of the Eurasian Economic Union and to analyze their consequences. The following methods are used in research: analysis and synthesis, inductive and deductive, comparative, systemic and structural analysis. The results obtained are one of the priority bases for reforming tax, customs and fiscal policy aimed at reducing corruption and improving production efficiency. Practical significance of the results obtained: the conclusions of the presented analysis can serve as a basis for scientific papers on corruption problems. Recommendations on the prospects of research on this topic are of interest in the paradigm of

planning and forecasting economic indicators of the regions of the Kyrgyz Republic. It is suggested that in the study of corruption issues, it is necessary to strengthen the fiscal policy of the state with the use of digitalization tools.

Key words: *corruption; regional economy; modernization; strategic industries; shadow economy; economic diversification; budget.*

Актуальность рассмотрения темы объемов «теневого экономики» в странах Евразийского экономического союза (ЕАЭС), обусловлено в первую очередь, значительными структурными и социально-политическими изменениями, произошедшими за последние 30 лет. Тогда все руководство суверенных государств ставили перед собой задачи обеспечения роста экономического и социального процветания с переходом на самостоятельное суверенное управление пост советскими республиками. Главным образом, речь тогда шла о предстоящей попытке модернизации экономики и системы государственного управления по западноевропейскому стандарту. В этой парадигме в своих приоритетных устремлениях новоиспечённые постсоветские государства почти ничем не отличались от стран Центральной и Восточной Европы. Они хотели одного и того же, а именно полноценной демократии, гражданского общества, социального рыночного хозяйства и наконец, открытой экономики и равноправного участия в международных экономических отношениях с целью повышения конкурентоспособности отечественной продукции и расширения доли высокотехнологичных изделий в национальном производстве и экспорте.

Разница, заключается только в том, что у нас на месте бывшего СССР для реализации указанных целей надеялись сформировать принципиально новую интеграционную группировку в формате СНГ, ЕАЭС, ШОС, РИК, БРИКС и так далее, в то время страны центрально восточной Европы после роспуска совета экономической взаимопомощи сразу же обозначили свое твёрдое намерение войти в Европейский союз (ЕС). Следует подчеркнуть, что государства нового содружества (СНГ) в момент его образования даже теоритически не ставили вопрос о вступлении в ЕС, не говоря уже о НАТО. Сейчас эти намерения в значительной степени оправданы с учетом происходящих ныне политических и экономических кризисных ситуаций в странах западной Европы.

После освобождения от социалистического тоталитаризма бывший «второй мир» в социально – экономическом отношении не только не приблизился к желаемым стандартам Запада, но и даже отдалился от них. В особенно плачевном положении оказались именно новые независимые государства (ННГ) на постсоветском пространстве (в т.ч. страны Центральной Азии), где при стремительном снижении реальных личных доходов граждан резко увеличилось неравенство в их распределении, появились некогда неслыханные социальные прослойки-олигархи. По данным исследования ООН, на рубеже XX-XXI более 140 миллионов человек имели доход менее 4,0 долларов США в день, тогда как в конце 80-х годов таковых было на порядок меньше.

Практически в каждой стране бывшего СССР с большей или меньшей степени произошел демодернизация (прежде всего дикая приватизация стратегических отраслей, предприятий страны, в т.ч. Кыргызской Республике) и даже архаизация общественной жизни, а в некоторых республиках чуть ли не в буквальном смысле слова имеет место «трагический транзит в средневековье».

Во-первых, вместо свободой демократии в большинстве стран СНГ сформировались жестко авторитарные политические системы, а в остальных-хрупко-дефективные демократии.

Во-вторых, вместо гражданского общества повсюду наблюдается атомизация (распыление) социума, утрата людьми интереса к самоорганизации, возрождение отцовской трагедии упования на «мудрое» руководство.

В - третьих, вместо социально рыночной экономики практически в каждом из новых постсоветских стран утвердилось что-то похожее кланово-феодалный периферийный капитализм с ярко выраженной тенденцией примитивизации структуры экономики (по методике западного мира), патологического материального неравенства и массовой бедности.

Наконец, - в четвертых, несмотря постоянные ритуальные заклинания глав большинства стран бывшего СССР о целесообразности «равноправного» интеграционного блока (прежде всего экономического) здесь возникло, по существу, дезинтегрированное (фрагментированное) пространство, участники которого сплошь и рядом относятся друг к другу с взаимной подозрительностью, а то и с явной враждебностью, о чем наглядно свидетельствует нынешняя военная конфронтация России и Украины, естественно руками Западной Европы и США. Будущее постсоветских стран ещё окончательно не predetermined. Но оно зависит от того, как мы действуем сегодня. В нашем трудно прогнозируемом мире возможно все, и стало быть, перемены в нем могут быть не только плохими. Во всяком случае, появление «интеграционного окна» (прежде всего ЕАЭС) возможностей на рассматриваемом пространстве вполне вероятно. Некоторые шансы здесь налицо.

Во – первых, есть и существует Евразийский союз.

Во – вторых, имеется общая заинтересованность большинства участников в диверсификации экономик, структура которых подвергалась, как уже отмечалось, значительной примитивизации за годы реформ.

В – третьих, появляется солидный интерес в области обеспечения безопасности вообще и противодействия агрессивному исламскому радикализму, и санкционной политике Западных стран во главе США. Список шансов можно продолжить, но сейчас не это главное.

Исторический аспект которое произошло в конце XX и начале XXI века со странами Советского Союза в большей степени связан с возникновением Крупномасштабной коррупции и «теневой экономики».

Коррупция стала одной из самых острых проблем государственного управления, которая представляет угрозу национальным интересам многих стран мира, в том числе и Кыргызская Республика (КР). Издержки, возникающие в системе государственного управления, пропорционально провоцируют ускорение коррупционных схем, что приводит к снижению реальных темпов социально-экономического роста страны, к свертыванию целых отраслей производства, которые теряют свою конкурентоспособность, и как следствие, отечественный рынок труда сужается, растет безработица, усиливается подвижность населения, трудовая миграция и др.

К числу факторов, создающих условия и возможности для продвижения коррупционной схемы в КР (и для стран ЕАЭС) относятся следующие:

- выдача лицензии и других разрешительных документов для участия в конкретных видах деятельности (например: для открытия торговых сетей, ресторанного бизнеса и т.д.);
- выделение и трансформация земельных участков с нарушением требований земельного, водного кодекса;
- распределение товаров и услуг, предоставляемых государственными институтами, или обеспечения свободного доступа к ним;
- принятие незаконных решений в отношении госзакупок среди участников тендера;

- необоснованное предоставление предприятиям налоговых стимулов и льгот, «избирательная» оплата таможенных пошлин;

- незаконный прием на работу и продвижение по службе в государственном секторе;

- предоставление крупным компаниям, прежде всего иностранным, территорий земельного фонда без учета соблюдения экологических норм и требований (особенно в горнодобывающей отрасли – компания Кумтор);

Одним из ключевых факторов роста коррупции стала приватизация бюджетообразующих стратегических предприятий (переходный период).

Коррупция как социально экономический феномен имеет свои закономерности и субъектный состав, тесно переплетенный с теневой экономикой, то есть, уровень коррупции ведет к пропорциональному росту «теневой экономики». По экспертным оценкам Министерства экономики КР и Всемирного банка ежегодный ущерб в республиканский бюджет от коррупции в Кыргызской Республике составляет порядка 700,0 млн. долл. США [1], то есть порядка 40% доходов бюджета или 10-12% к ВВП (в долларовом эквиваленте), а в сомовом эквиваленте объем коррупции на сегодня составляет почти 60,0 млрд. сомов.

По данным рейтинга индекса восприятия коррупции за 2021 год наименее коррумпированным странам относятся 5 государств: Дания, Финляндия, Новая Зеландия, Норвегия и Сингапур, где баллы, характеризующие уровень восприятия коррупции составляет от 85 до 88 (макс. – 100, миним. – 0 балл). Рейтинг членов ЕАЭС выглядит следующим образом [2]:

- 1) Армения – 58 место (49 балл);
- 2) Белоруссия – 82 место (41 балл);
- 3) Казахстан – 102 место (37 балл);
- 4) Россия – 136 место (29 балл);
- 5) Кыргызстан – 144 место (27 балл).

Высокий уровень коррупции и излишняя бюрократия в КР, на которую жалуются инвесторы при запуске и ведения бизнеса, обуславливаются, прежде всего:

- отсутствие доверия инвесторов к госорганам по защите прав инвесторов. Инвесторы не доверяют действующей системе рассмотрения жалоб в судебных органах, а также испытывают дискриминацию при вынесении досудебных и судебных решений. Кроме того, имеются отчеты об отсутствии гарантий со стороны государства в отношении защиты имущества и в вопросах налогового администрирования, в том числе в части возврата НДС на экспорт;

- вмешательство правоохранительных и фискальных органов в деятельность хоз. субъектов, следствием чего становится уход предпринимателей в тень, рост коррупции, потеря налоговых поступлений, снижение деловой активности и в конечном итоге отток частного капитала из страны;

- сложностью подключения к инженерным коммуникациям (электричество, тепло, интернет и так далее);

- отсутствие связи с местным населением и конфликтами, вызванными плохой информированностью о будущем проекте и его возможных преимуществах.

Актуальность исследования темы коррупции и «теневой экономики» всегда остается в повестке дня и ученые будут открывать еще новые горизонты в нашем часто изменяющемся глобальном мире.

На сегодня очевидными факторами роста коррупции и «теневой экономики» выступают внешние заимствования финансовых ресурсов у МВФ, ВБ, ЕБРР и других международных

институтов кредитования, являющихся основными игроками финансового рынка Мира, приоритетно лоббирующие свои интересы.

Текущий внешний долг КР составляет 5,2 млрд. долларов США, а в рейтинге восприятия коррупции занимает 144 место из 180 стран, намного ниже чем страны участники ЕАЭС.

По официальным данным коррупционный оборот в КР составляет около 38,4% к ВВП. Объем ВВП КР на сегодня немного превышает 8,0 млрд. долларов США, государственный бюджет – 3,5 млрд. долларов [3]. Основная доля внешнего долга приходится на 3 сектора (около 83%):

1. Кумтор, кредит на добычу золотого рудника около 320,0 млн. долларов США;
2. Энергетический сектор страны за последние 15 лет набрал почти 2,0 млрд. долларов кредита, большая часть которых приходится на Китай;
3. Транспортная инфраструктура около 2,0 млрд. долларов США.

Следовательно, из 5,2 млрд. долларов внешнего долга 4.3 млрд. долл. США приходится на вышеуказанные сектора экономики.

В связи с тем, что объектом рассмотрения и анализа является «теневая экономика» в первую очередь необходимо указать, до последнего времени ученые-экономисты не уделяли достаточного внимания всестороннему и системному изучению этой проблемы.

Необходимо отметить, что в терминологии экономической литературы встречаются различные толкования, подразумевающие «теневую экономику», в том числе «теневой сектор экономики», «нелегальная экономика» и так далее.

Сейчас отдельные ученые экономисты считают, что в легальной экономической системе, в модели кругооборота доходов, всегда присутствует государство [4], а в случае с «теневой экономикой» экономические и социальные функции государства будут сведены к минимуму или полностью отсутствовать.

Однако многочисленные факты доказывают участие государственных структур в управлении «теневой экономикой». Следовательно, можно утверждать о существовании управляемости коррупции со стороны государственных структур, из чего возникает новое понятие - управляемая коррупция.

Выводы:

1. Определено, что одним из факторов роста коррупции является не совершенность законодательных, нормативных документов, регулирующих бюджетной, финансовой, налоговой, таможенной политикой государства;
2. Выявлено, что международные финансовые институты создавали «благоприятные» условия для распространения коррупционных схем в странах Евразийского экономического союза. Участниками «теневой экономики», а значит, роста коррупции становятся государственные структуры, что приводит к управляемости коррупции.

Список литературы:

1. Коррупция в Кыргызстане: масштабы, причины и возможности снижения [Текст]: отчеты Министерства экономики КР и Всемирного банка. – Бишкек: МЭ КР и ВБ, 2014. – 172 с.
2. Индекс восприятия коррупции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021/index/swe>. – Загл с экрана.
3. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stat.kg/>. – Загл. с экрана.
4. **Станковская, И.К.** Экономическая теория: учебник [Текст] / И.К. Станковская, И.А. Стрелец. – М.: ЭКСМО, 2006. – 448 с.

5. **Азимов, Ж.М.** Прямые иностранные инвестиции в странах СНГ: современные проблемы [Текст] / Ж.М. Азимов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. – № 1. – С. 31–34.
6. **Абдиев, М.Ж.** Перспективы участия Кыргызской Республики в продовольственном рынке Евразийского экономического союза [Текст] / М.Ж. Абдиев, Батыр у. А., У.Н. Момунов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2015. – №2. – С. 157–160.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_82

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК: 327.83

Орунбеков Б.О.

к.полит.н., ст. преп. Кыргызско-Турецкого универ. Манас, Кыргызская Республика

СОВЕТТИК ЖУРНАЛИСТИКАНЫН САЯСИЙ-ИДЕОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА КООМДУК ЖООПКЕРЧИЛИГИ

Бул жумушта изилдөө предмети болуп коммунисттик доордогу журналистиканын тарыхый, саясий-идеологиялык талаптары, аларды аткаруу шарттары эсептелинет. Изилдөөнүн максаты - совет доорунун бир өңүрү - улуттук журналистиканын жалпы өзгөчөлүгү, коомдук жоопкерчилигинин деңгээлин ар кандай көз караштан кенен талдап көрүү. Изилдөөлөрдө адабияттарды талдоо, салыштыруу жана тарыхый илимий методдор колдонулган. Совет доорундагы басма сөздүн башкы стратегиясында саясий идеология башкы ролду ойногондугу өзгөчө белгиленген. Коомдук чөйрөдөгү тарбия, билим берүү, маданият, экономика жана башка тармактардын бардыгы компартиянын принциптери менен байланышкандыктан бардык деңгээлдеги бийликтер жалпыга маалымдоо каражаттарын башкарышып, толук эркиндик берилбегендиги көрсөтүлгөн. Совет доорундагы басылмаларга карата коммунисттик саясаттын катуу экендигине карабай бийлик башындагыларга сын макалалар жазылганы белгиленген. Маалымат каражатына илинген андай жетекчилерди сөзсүз компартиянын комитеттеринин бюролорунда карап, иштен алуу, партиядан чыгаруу маселелери каралгандыгы жазылган. Сөз эркиндигине чектөөлөрдүн болгонуна карабай социалисттик түзүлүштүн учурунда журналисттердин инсандык кадыр-баркы, коомдогу жоопкерчилиги, салмагы, орду жогору болгону баса белгиленген.

Негизги сөздөр: журналистика; социализм; коммунисттик партия; редакция; цензура; идеология; сөз эркиндиги; редактор; макала; бийлик; коомдук жоопкерчилик.

ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ СОВЕТСКОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ

В данной работе предметом исследования являются исторические и политико-идеологические требования журналистики коммунистической эпохи и условия их выполнения. Цель исследования - всесторонний анализ один из аспектов советской эпохи, как общая черта отечественной журналистики и уровень социальной ответственности с разных точек зрения. В исследованиях использованы методы анализа источников, сравнения, а также исторический метод. Отмечено, что в советский период главной стратегией средств массовой информации была политическая идеология. Представлено, что в общественной среде вопросы воспитания, образования, культуры, всех отраслей экономики были тесно связаны с принципами партии и средства массовой информации не имели свободу, и управлялись ими. Отмечено, что в советский период, несмотря на жесткую коммунистическую политику были написаны статьи, критикующие руководителей органов власти. Описано, что в бюро комитета компартии рассматривались вопросы увольнения с работы и исключения из партии тех руководителей, которые попали в критику средств массовой информации. Выявлено, что в социалистической системе, несмотря на определенные ограничения свободы слова честь и достоинства, ответственность в обществе, вес журналистов было на высоте.

Ключевые слова: журналистика; социализм; коммунистическая партия; редакция; цензура; идеология; свобода слова; редактор; статья; власть; общественная ответственность.

POLITICAL, IDEOLOGICAL FEATURES AND SOCIAL RESPONSIBILITY OF SOVIET JOURNALISM

In this paper, the subject of research is the historical and political-ideological requirements of journalism of the communist era and the conditions for their implementation. The purpose of the study is a comprehensive analysis of one of the aspects of the Soviet era, as a common feature of domestic journalism and the level of social responsibility from different points of view. The research uses methods of source

analysis, comparison, as well as the statistical method. It is noted that in the Soviet period, the main strategy of the mass media was political ideology. It is presented that in the public environment, issues of upbringing, education, culture, and all sectors of the economy were closely related to the principles of the party and the mass media did not have freedom and were controlled by them. It is noted that during the Soviet period, despite the harsh communist policy, articles were written criticizing the leaders of the authorities. It is described that the bureau of the Communist Party committee considered the issues of dismissal from work and exclusion from the party of those leaders who were criticized by the media. It is revealed that in the socialist system, despite certain restrictions on freedom of speech, honor and dignity, responsibility in society, the weight of journalists was on top.

Key words: *journalism; socialism; communist party; editorial office; censorship; ideology; freedom of speech; editor; article; power; social responsibility.*

Илимде оозеки тарых деген түшүнүк, термин бар. Ал XX кылымдын орто чендеринде калыптанган жаңы илимий сабак катары университеттерде окутулат. Оозеки тарых адамдан адамга, муундан-муунга өткөн маалымат берүүнүн формасы. Оозеки сүйлөшүү изилдөө тажрыйбасында биринчи тарыхый булак катары колдонулуп келген. Ар кандай окуялардын күбөлөрүнүн айкандарын байыркы грек тарыхчылары Геродот, Плиний, Тацит ж.б. өз эмгектеринде колдонушкан, пайдаланышкан. Жазуунун пайда болушу, китеп басып чыгаруу өнүгүп, маалыматтарды архивдештирүү башталганда оозеки тарыхтын мааниси жоголуп, коомдо экинчи планга сүрүлүп калган [1].

Атактуу илимпоз Томпсондун пикиринде оозеки тарых (oral history) - тарыхты изилдөөнүн ыкмасы, өткөн доордо жашаган адамдардын эскерүүлөрү аркылуу чогултулган өзгөчө социалдык тарых [2].

Акыркы жылдарда оозеки тарыхтын изилдөө аймагынын кеңейиши жана ар түрдүүлүгү социалдык илимдер менен тарых илиминин байланышы жакшырууда. Айталы, оозеки тарыхтын жардамы менен кыргыз тарыхына байланыштуу 1916-жылдагы Үркүн, 1918-1922-жылдардагы жарандык согуш, 1930-жылдардагы кулакка тартуу, репрессиялар, Улуу атамекендик согуш жөнүндө жаңы маалыматтар чыгууда. Салыштырууга жакшы шарттар болууда. Ошондон улам айтсак оозеки тарых салттуу тарыхты байытат, жаңы кырын ачат, жаңы көз караштарды айтат. Орус тарыхчысы А. И. Филюшкин айткандай “оозеки тарых – кайсы бир доордо жашаган адамдын жеке көргөн-билгенин, көз карашын, ойлорун, санаасын интервью ж.б. ыкмалар менен жазып алып, иликтеген илимдин бир тармагы” [3]. Советтик-тарыхчы Сигурд Шмитдттин аныктамасы боюнча оозеки тарых окуялардын катышуучулары же күбөлөрүнүн айткандарын атайын адистер аркылуу жазып алууну, иликтөөнү уюштурган илимий тажрыйба [4].

Совет заманында кыргыз профессионал басма сөз тарыхынын башаты 1924-жылы 7-ноябрда “Эркин -Тоо” гезитинин жарык көрүшү менен байланыштуу каралып, окутулуп келген. Кыргызстан азаттыгын алгандан бери улуттук басма сөздүн классикалык формадагы башталышы 1911-жылы Уфа шаарында жарык көргөн Молдо Кылычтын “Зилзала” китеби эсептелет [5]. Демек, кыргыз басмасынын тарых-таржымалы мындан 115 жыл илгери из сала баштаган десек болот.

Эми жогоруда айткан «Советтик кыргыз журналистикасы күбөлөрдүн сөзү менен» оозеки тарых китебинин ички мазмунун талдап көрөлү. Совет журналисттерине берилген башкы суроолордун бири - «совет заманында сөз эркиндиги бар беле» деп аталат. Жооп берген 42 журналисттин дээрлик көпчүлүгү сөз эркиндиги болгон эмес, анын ишмердүүлүгүнүн багыты, жолу компартия тарабынан жөнгө салынып тургандыгын жазышат. «Басма сөздөгү мамлекеттик сырларды сактоо боюнча Кыргыз Республикасынын министрлер советинин алдындагы башкы башкармасы» деп аталган мамлекеттик мекеме цензураны жөндөп турган.

«Ал учурдун бир жаман жери - сөз эркинди жок болчу. Мен 1984-1986-жылдары «Кыргызстандын № 1 цензору» болдум. Цензура боюнча жободо 27 пункт бар болчу. Анын бирин бузсаң гезит чыкпайт, ката кетирген журналист катуу жазага тартылчу»-дейт «Советтик Кыргызстан» гезитинин мурдагы башкы редактору Тилектеш Ишемкулов [6].

Эркиндик маселесине келе турган болсок, көпчүлүк учурда журналисттер редакторго “мен мунун жаза албайм” деп айтышчу эмес. Эгер журналист жакпаган бир иш чарага баргысы келбесе, “ал жакка барбайм” деп баш тарта алган эмес [6]. Бир гана райондук гезит менен балдар журналы цензурадан өтчү эмес. Башка баардык гезиттер, телевидение жана радиолор цензурадан өткөн. Даярдалган материалдар “главлид” деген кишилердин колунан өтчү. Алар карап, андан кийин уруксат колун коюп берчү. Көбүнчө “Бийликтегилерди сындабаш керек, өкмөткө таш ыргыткан макала жазбаш керек”, деген өңдүү саясий чектөөлөр болгонун белгилешет [6].

Дагы бир пикирлерде ал кезде сөз эркиндиги деген түшүнүк болгон эмес. Өлкө коммунисттик идеология менен гана жашаган. Совет заманында сөзсүз түрдө сөз эркиндиги үчүн жазалар, жумуштан бошотуп койгон учурлар болгон. Мисалга алсак, Көчкөн Сактанов деген жазуучу-журналистти Кочкордогу социалдык көрүнүштөрдү жазганы үчүн “Ала-Тоо” журналынан жумуштан айдашкан. “Ала-Тоонун” башкы редактору Шатман Садыбакасовду да кызматтан бошотушкан [6].

Бизди ошол учурдагы журналисттин негизги милдеттери кандай болгон деген суроо кызыктырды. Журналисттин негизги милдети кыргыз журтунун, кыргыз өлкөсүнүн моралдык, материалдык турмушун, өнүгүшүн, адабият, маданиятынын өнүгүшүн, экономикасын жана башкаларды чагылдыруу болгон, деген пикирлер көп [6]. Совет доорундагы басма сөздүн башкы стратегиясында саясий идеология башкы ролду ойногон. Коомдук чөйрөдөгү тарбия, билим берүү, маданият, экономика жана башка тармактардын бардыгы партиялык принциптер менен байланышкандыктан өлкөдө глобалдуу өнүгүү эмес, пландуу өнүгүү башкы орунда турган. Аны чагылдырууга журналисттерге чоң милдет жүктөлгөн [6].

Ошол убактагы журналисттердин дагы бир милдети партия жана өкмөттүн чечимдерин турмушка ашыруу үчүн иштеп жаткан ишкана-мекеме, колхоз-совхоздор жана алдыңкы эмгек адамдары жөнүндө даңазалап жазуу болгонун жашырышпайт [6]. Ага карабай совет учурундагы журналисттин эң негизги милдети оперативдүү, фактыга таянуу менен, оошкыйыш көрүнүштөрдү көз жаздымда калтырбай, чындыкка негиздеп чагылдыруу милдети турган [6].

Совет учурунда журналисттердин маянасы керектөөнү канааттандырчу беле, журналисттерге кандай социалдык колдоолор болгон, деп суроо койгонбуз. Жоопторду жалпылаштырганда журналисттердин орточо айлык акысы 120-150 сом, андан тышкары жазган макала үчүн калем акылар (гонорар) берилип турган (50-80 сом). Бул акча үй-бүлөнү багууга аздык кылган, жер кыдырып саякаттоого жете тургандай маяна эмес болчу, дегендер бар [6]. Ошентсе да журналисттерге үйдүн бекер берилиши чоң жетишкендик болгон. Ал кезде профсоюз деген уюм иштеген. Алар кимдин батири бар, кимдики жок, канча баласы бар, жашоо шарты кандай, деп изилдеп, ошого жараша бекер батыр берилип турган [6].

Совет өлкөсүндө маяналардын ортосундагы айырмачылык өтө чоң эмес болгон. Товарларга болгон суроо-талап чектелүү болгондуктан эки жакка барып-келүү да азыркы мезгилдегидей эркин эмес эле [6]. Калем акынын (гонорар) акчасына эле үйгө мебель жана башка чоң үй оокаттарын алышкан. Айлык акы тамак-аш, жол кире жана башка керектөөлөрдү толугу менен жапкан. Жыл сайын үй-бүлөсү менен курортторго барып, акысыз эс алып

келүүгө мүмкүнчүлүктөр берилген. Андан сырткары, балдарга жөлөкпул төлөнгөн деп жооп бергендер бар [6].

Биз баарлашкан журналисттердин көпчүлүгүнүн пикиринде совет заманында улуттун тарыхы, тилине байланыштуу көйгөйлөрдү ачык жазууга тыю салынган учурлар болгон. Октябрь революциясына чейинки кыргыз элинин тарыхы, ошол доордун көрүнүктүү инсандарынын ысымдары көп жылдар бою айтылбай, жазылбай келген. Кыргыз тилинин абалы көмүскөдө калган. Айрыкча мурдагы доордогу тарыхый инсандарга тап душманы катары мамиле жасалган. Совет мезгилиндеги 1920-жылдардагы окуялар, 1930-жылдардагы репрессия жөнүндө дээрлик айтылчу эмес. Алар жөнүндө горбачевдук кайра куруу, айкындык доорунда (1985-1990) гана ачыкталып, жазыла баштаган [6].

Биз калемдештерге бийлик, редакция тарабынан чектөө, кысым көрсөтүүлөр болчу беле, деген суроо койдук. Пикирлерди корутундулаганда расмий түрдө тигил же бул теманы жазууга ачык тыюу салынбаганы менен райондук, облустук жана республикалык гезиттер тиешелүү партиялык комитеттердин, мамлекеттик бийлик органдарынын басылмасы катары саналгандыктан өзүлөрү баш ийген органдардын ишин сындай алышкан эмес. Ал кезде жогортон көрсөтмө айтпаса-дебесе деле түшүнүктүү болгон. Коммунисттик партия эмне деп айтса ошону аткарышкан. Ал кезде партиялык съезддер, ар кандай конференциялар өткөн. Кийин көп материалдар партиянын съездеринин чечимдерин аткарууга багытталып жазылган [6].

Сурамжылоого катышкандар совет маалында журналисттерди аял жана эркек деп бөлүү, жынысына жараша мамиле жасоо көрүнүштөрү дээрлик жокко эсе болгон, деп жооп беришкен. Аял затынын эмгегин көкөлөтүү, аларды даназалоо, коомдук-мамлекеттик иштерге кеңири тартуу, аялдардын укугун коргоо, аларга окууга, иштөөгө кеңири мүмкүнчүлүктөрдүү берүүгө коммунисттик партия, совет бийлиги учурунда абдан көңүл бурулганын жазышат. Журналисттер арасынан да таланттуу кыз-келиндер өсүп чыккан. Алардын иштөөсүнө бардык шарттар түзүлгөн, кемсинтүү деген көрүнүштөр болгон эмес. Эркек журналисттер сыяктуу эле, аялдар да алыскы иш-сапарларына чыгышып, редакциялык тапшырмаларды аткарышкан. Көптөгөн аял журналисттер мамлекеттик сыйлык, наамдарга татыктуу болушкан [6].

“Совет доорунда аял журналист, эркек журналист деп бөлгөн эмес. Ошол учурда деле мыкты журналист кыздар болгон. Алар “Чалкан” сатиралык журналында, “Кыргызстан маданияты” гезитинде, телерадиолордо, башка басма сөздөрдө, райондук газеталарда иштешкен. Мен журналистикада окуганда бизде 14 кыз, 7 эле эркек бала окуганбыз. Алардын ичинен мыкты-мыкты диктор кыздар, тележурналисттер, редактор кыздар чыгышты. Мисалы, Ысык-Көлдүн Тоң райондук гезитинин редактору Мээркан Токсобаева менен бирге окуганмын. Азыр ал кыргыз маданиятына эмгек сиңирген кызматкер деген наам алган”, дейт аксылык журналист А. Калбаев [6].

Совет заманында улуттук баалуулуктарга байланыштуу темаларды жазууга чек коюлган деп айтылат. Ушул чынбы, деп суроо койдук, пикирлер, жооптор ар түрдүү. “Улуттук баалуулуктарга чек коюлган эмес, бирок саясий темаларга чек коюлган. 1930-жылдары репрессия болгондор, партиядан чыгарылгандар, кулакка кеткендер көп болгон. КГБнын көзөмөлүндө тургандыктан алар жөнүндө жазууга мүмкүн эмес болчу. Кыргыз чөйрөсү өзүнөн-өзү саясатташып, репрессиядан кийин коркуп, айрым нерселер тууралуу жазуудан өздөрү баш тартышкан. Чектөөлөр адамдардын өздөрүнө байланыштуу болгон, деген пикирлерди көп окудук [6].

“Менин жеке көз карашымда кыргыздын нукура сөздөрү унутулуп кеткен. “Кыргыз ССР Жогорку Советинин председатели” деп жазчубуз. 1990-жылдардан кийин эле совет кеңешке

алмашып, председатель дебей төрөгө деп калдык. Мекенди родина, айылдык кеңештин төрөгасын селсовет дечүбүз. Көрсө орус тилин сиңирүү аракетин аябай күчтүү болгон экен”, дейт Клара Тапкеева [6].

Сиздин жарыяланган макалаңыз боюнча чаралар көрүлгөнбү, жыйынтыктар чыгарылганбы, деген сурообузга журналисттердин дээрлик көпчүлүгү өз тажрыйбалары менен жооп беришкен. Мисалы, журналист Сүйүн Курманова минтип жазат: “Ак-Суу районунда балдардын атасы кайтыш болуп кеткенден кийин энеси таштап кетип, балдары жөнүндө бир макала чыккан. Бул макала боюнча талкуу аябай көп болду, райондук деңгээлде дагы, облустук деңгээлде дагы. Анан бүткүл мамлекеттик органдар бул окуяга реакция кылышты. Саламаттыкты сактоо, милиция кызматкерлери энесин издөөдө, билим берүү министрлиги балдарды окууга киргизүүдө, балдардын укугун социалдык бөлүм карады. Милициялар кетип калган аялды таап келишти, кайра-кайра жыйын болду анан ошонун тегерегинде үч ай изилдөөлөр жүрдү” [6].

Биз совет журналисттеринен “редактор берген тапшырмадан журналист баш тарта алчу беле” деген суроо узатканбыз. Баары макулдашып алгансып “редактордун тапшырмасынан баш тартуу деген болчу эмес” деп бир ооздон жооп беришкен. Редактор атайын жыйын өткөрүп ага бөлүм башчылар катышып, бир жумадан кийин гезитке чыга турган макалалар жөнүндө талкууланып, тапшырмалар берилчү. Тапшырмага эч ким, эч кандай каршылык көрсөтүп же баш тартта алган эмес [6]. “Редактордун берген тапшырмасынан баш тартуу ишинден айрылдың деген эле сөз болчу. Ошондуктан редактордун тапшырмасынан баш тарткан учур дегеле болчу эмес. Тапшырманы аткарышың керек болчу”, дейт М. Сабыров [6].

Советтик журналисттин жаза турган маалыматынын багыттары коммунисттик партия тарабынан аныкталган жана улуттук баалуулуктарга чектөө коюлган деген кептер бар. Анын чын-бышыгын жооптордон билсек болот. Ал мезгилде бардык басылмалар мамлекеттик коммунисттик партия тарабынан көзөмөлдөнүп турган. Гезит бетине жарыяланган материалдардын ички мазмуну тыкыр текшерилген. Орус тилин бүтүн элге таратып, жайылтууга аракеттер күчтүү болгон. Компартия тарабынан редакторлорго буйрук берилип, анын негизинде гана иш алып барууга милдеттендирилген. Совет бийлиги идеологиясын жайылтууда эң чоң күч катары гезит-журналдарды колдонуп, масштабдуу түрдө пропгандалык ишин жүргүзүп турган [6].

Совет заманында басылмаларга карата коммунисттик саясаттын катуу экендигине карабай бийлик башындагыларга сын макалалар жазылганын белгилешет. “Алар компартиянын идеологиясына шек келтирбегидей деңгээлде же компартиянын кайсы бир структурасынын көрсөтмөсүнө жараша жазылчу. Мисалы, айылдык, шаардык, райондук, кээде облустук деңгээлдеги жетекчилердин, партиялык, советтик кызматкерлердин иш-аракеттериндеги катачылыктар тууралуу кабарлар, сын макалалар, фельетондор жазылып турчу. Тоголок каттар тууралуу маалыматтар берилчү. Маалымат каражатына илинген андай жетекчилерди сөзсүз компартиянын комитеттеринин бюролорунда карап, иштен алчу, партиядан чыгарчу, жок дегенде сөгүш берчү” дейт журналист Бурул Сарыгулова [6].

Бүгүнкү кыргыз коомунда журналисттерди акчага азгырылган, анын айынан кимдир бирөөнүн буйругун аткарган адамдар катары сындагандар аз эмес. Ошондон улам совет заманында журналисттерди чакырып чай берип, акча сунуштоо болгонбу, деген суроо менен кайрылдык. Айрым типтүү жоопторду окуп көрөлүк. “Чарба, же мекеме жетекчиси журналисттерге атайлап чай беришчү эмес. Бирок, айрым жетекчилер жылына бир жолу журналисттерге көңүл буруп, бир чанач кымыз алып келип, берип коюшчу. Кээде кабарчы командировкалап чарбаларга барганда тамагын берип, унаа менен камсыздап койчу. Редактор

балан чарбанын жетекчиси менен жакшы мамиледе экен, ал анча-мынча каралашып турат экен, деп угуп калчубуз, бирок, көргөн эмесмин. Ал кезде тартип катуу эле, билинип калса эле прокуратура, милиция (ОБХСС) дароо кылтакка илишчү, дейт журналист Жалил Сапаров [6]. Совет журналисти К. Мамбетовдун пикиринде ал кезде журналист пара (акча) алыптыр деген болгон эмес. Командировкага барганда албетте, азыркыдай мейманкана, ашкана-кафе жок болгондуктан чай берген жетекчилер, жөн эле адамгерчилик менен сыйлаган адамдар болгон. Ал мамиле жамандап жазба дегенди түшүндүрчү эмес [6].

Биз калемдештерге “Советтик журналистика менен азыркы журналистиканын негизги айырмачылыгы эмнеде деп ойлойсуз” деген суроо узаттык, анын жыйынтыгы кандай болду? “Социалисттик түзүлүштүн учурунда журналисттердин азыркылардыкына караганда кадыр-барк, коомдогу салмактуу орду, өзүнүн инсандык жүзү болгон, бирок эркиндиги чектелүү болгон. Мурункулар сатылган эмес, ушул жагынан таза да, бийик да болушчу. Тилге аяр мамиле жасашып, орфографиялыкбы, грамматикалык болсун катага жол беришчү эмес, жоопкерчилик абдан жогору болгон дешет.

“Азыркы журналисттерди тилекке каршы басымдуу көпчүлүгү билимсиз, алар биздин бечара университеттерибизден диплом алды, болду, билимдүү болуп калдым деген ойдо, андан ары өспөй жатышат. Андан ары принципсиз, жеңил ойлуу, келегей тилдүү, майдачыл, “бардым, көрдүм, жаздымдан” ары кете албаган, текстин үстүнөн кадалып иштегенге мойну жар бербеген жалкоо болуп жатат. Мындай кайсарлыктан таланттуу калемгер эмес, “журналюга” эле келип чыгышы мүмкүн”, -дейт журналист Сүйүн Курманова [6].

Советтик журналистика бул тартип, жоопкерчилик жана тактык. Азыр журналисттердин жоопкерчилиги сураган мыйзам жок. Ошондуктан ашынган демократиянын айынан жапайы журналистика ооп бараткандайбыз, ким акча берсе, чындык ошол тарапта болууда, деген пикирлер арбын [6].

Азыр журналисттер үчүн мүмкүнчүлүк кеңири, каалаган темада, каалагандай маселе көтөрө алышат. Бирок, азыркылардын көпчүлүгү адамдын жүрөгүн оорутуп, ички дүйнөсүн жабырлантып коюудан коркушпайт. Канчалык орой, оор, ачуу сөз айтса, ошончолук өзүн кыйын сезген катмар пайда болду. Журналисттик ички кармануу азайып бара жатат. Адамгерчиликтен кетип, акчасын берсе, кылмышкерди, бандитти, паракорду деле колдой бере турган жазмакерлер бар. Журналист болобу, жазуучу, акын болобу, эң ириде адамга жол көрсөтүү, адамды тарбиялоо милдетин аткарышы керек. Журналисттин эмгегин адамдар көрүшөт, адамдар окушат, адамдар талдашат, андыктан ар бир журналисттин дилинде адамга деген чоң сүйүү, чоң урмат, чоң сый болуш керек, деген көз караштар да аз эмес [6].

Жыйынтыктар:

1. Совет доорундагы басма сөздүн башкы стратегиясында саясий идеология башкы ролду ойногону белгиленген. Коомдук чөйрөдөгү тарбия, билим берүү, маданият, экономика жана башка тармактардын бардыгы компартиянын принциптери менен байланышкандыктан бардык денгээлдеги бийликтер жалпыга маалымдоо каражаттарын башкарышып, толук эркиндик бербегендиги көрсөтүлгөн;

2. Совет заманында басылмаларга карата коммунисттик саясаттын катуу экендигине карабай бийлик башындагыларга сын макалалар жазылганы белгиленген. Маалымат каражатына илинген андай жетекчилерди сөзсүз компартиянын комитеттеринин бюролорунда карап, иштен алуу, партиядан чыгаруу маселелери каралгандыгы жазылган. Совет учурундагы журналисттер ыкчам, фактыга таянуу менен, оош-кыйыш көрүнүштөрдү көз жаздымда калтырбай, чындыкка негиздеп чагылдырышканы тастыкталган;

3. Суроого жооп берген журналисттердин көпчүлүгүнүн пикиринде совет заманында улуттун тарыхы, маданиятына, каада-салтына, тилине байланыштуу көйгөйлөрдү ачык жазууга тыю салынган учурлар болгонун көп белгилешкени көрсөтүлгөн. 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейинки кыргыз элинин тарыхы, андан кийинки мезгилдердеги окуялар, көрүнүктүү инсандарынын ысымдары көп жылдар бою айтылбай, жазылбай келгени белгиленген. Совет учурунда журналисттерге өкмөт тарабынан ар кандай социалдык колдоолор көп болгону жазылган;

4. Сөз эркиндигине чектөөлөрдүн болгонуна карабай социалисттик түзүлүштүн учурунда журналисттердин инсандык кадыр-баркы, коомдогу жоопкерчилиги, салмагы, орду жогору болгону белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. **Мокрова, М.В.** Устная история науки: от историографических традиций к комплексному источниковедению [Текст] / М.В. Мокрова. – М.: Станкин, 2004. – 253 с.
2. **Томпсон, П.** Голос прошлого. Устная история [Текст] / П. Томпсон. – М.: Весь Мир, 2003. – 368 с.
3. **Филюшкин, А.И.** Методические указания по проведению исследований по устной истории [Электронный ресурс] / А.И. Филюшкин. – Режим доступа: <http://www.world-war.ru/ustnaya-istoriya-golos-ot-pervogo-lica/>. – Загл. с экрана.
4. **Шмидт, С.О.** Предпосылки «устной истории» в историографической культуре России [Текст] / С.О. Шмидт // Тезисы докладов и сообщений по матер. чтения, посвященные памяти А.Л. Станиславского. – М.: МГИАИ, 1991. – С. 262-263.
5. Жазма адабиятты баштагандардын бири, акын Шамыркан уулу Молдо Кылычтын 150 жылдыгы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nlkr.gov.kg/zhazma-adabiyatty-bashtagandardyn-biri/>. – Загл. с экраны.
6. Советтик кыргыз журналистикасы күбөлөрдүн сөзү менен [Текст] / Б. Орунбеков. – Б.: Махprint, 2022. – 336 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_88

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Амердинова М.М.

д. филос.н., профессор Кыргызского гос. универ. им. И. Арабаева, Кыргызская Республика

Акматалиев А.Т.

к. филос. н., проректор Ошского техн. универ. им. М.М.Адышева, Кыргызская Республика

Акматова Г. Э.

ст. преп. Кыргызско-Узбекс. Междун.универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

АДЕП-АХЛАКТЫК АҢ-СЕЗИМ ЖҮРҮМ-ТУРУМДУН ОПТИМАЛДУУ МОДЕЛИ КАТАРЫ

Бул эмгекте азыркы жаштардын адеп-ахлактык аң-сезиминин маселелери изилдөөнүн предмети болуп саналат. Изилдөөнүн максаты - заманбап жаштарды өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу. Кыргыз элинин салттуу улуттук кийимдери аркылуу маданий жана руханий мурастарын өнүктүрүүнү сактоо. Изилдөө методдору: изилдөөдө системалуу, тарыхый, абстракттуу, ошондой эле талдоо жана жалпылоо ыкмалары колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыгында адеп-ахлактык аң-сезимди адамдардын бири-бирине жана коомдун ар кандай формаларына болгон реалдуу мамилелеринин принциптердин жыйындысы түрүндө чагылдырылышы деп эсептеген кыргыз элинин турмушунун өзгөчөлүктөрү чагылдырылган, коомдук жана коомдук жеке кызыкчылыктардын биримдигине жетишүү үчүн адамдардын баарлашуусун жана жүрүм-турумун жөнгө салуучу эрежелер, нормалар, баалоо. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу моралдык аң-сезим берилген коом үчүн жүрүм-турумдун оптималдуу моделин аныктаганында.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси азыркы коомдо моралдык аң-сезимдин ролун аныктоодо көрүнүп турат. Бул тема боюнча изилдөөнүн келечеги боюнча сунуштар: мындан аркы илимий изилдөөлөрдө моралдык аң-сезимди кеңири изилдеп, жүрүм-турумдун оптималдуу модели катары, тарыхтын критикалык учурларында коомдун адеп-ахлактык деңгээлинин төмөндүгүнүн себебин издөө, атап айтканда, революциялар учурунда мамлекеттеги тартиптин туруксуздуугу менен.

Негизги сөздөр: моралдык аң-сезим; жүрүм-турум модели; баалуулук; коом; цивилизация; адептүүлүк; салт; салт; идеалдуу.

ПРАВСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ КАК ОПТИМАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ПОВЕДЕНИЯ

В данной работе предметом исследования является вопросы нравственного сознания современной молодежи. Целью исследования является разработка рекомендации по развитию современной молодежи. Сохранение развития культурного и духовного наследия кыргызского народа через традиционные национальные одежды. Методы исследования: в исследовании использованы системный, исторический, абстрактный, а также методы анализа и обобщения. В результате исследования отражены особенности быта кыргызского народа, который рассматривает нравственное сознание представляет собой отражение реальных отношений людей друг к другу и к различным формам жизни общества в виде совокупности принципов, правил, норм, оценок, регулирующих общение и поведение людей в целях достижения единства общественных и личных интересов. Научная ценность полученных результатов заключается в том, что нравственное сознание определяет оптимальную для данного общества модель поведения. Практическая значимость полученных результатов проявляется в определении роли нравственного сознания в современном обществе. Рекомендации о перспективах исследований по данной теме: в дальнейших научных исследованиях более детально исследовать нравственное сознание, как оптимальную модель поведения, искать причину низкого уровня нравственности общества в критические моменты истории, а именно во время революций, при нестабильности порядка в государстве.

Ключевые слова: нравственное сознание; модель поведения; ценность; общество; цивилизация; мораль; традиция; обычай; идеал.

MORAL CONSCIOUSNESS AS OPTIMUM MODEL OF BEHAVIOR

In this work, the subject of research is the issues of moral consciousness of modern youth. The purpose of the study is to develop recommendations for the development of modern youth. Preservation of the development of the cultural and spiritual heritage of the Kyrgyz people through traditional national clothes. Research methods: the study used systemic, historical, abstract, as well as methods of analysis and generalization. As a result of the study, the features of the life of the Kyrgyz people are reflected, which considers moral consciousness to be a reflection of the real relations of people to each other and to various forms of society in the form of a set of principles, rules, norms, assessments that regulate communication and behavior of people in order to achieve the unity of social and social personal interests. The scientific value of the results obtained lies in the fact that moral consciousness determines the optimal model of behavior for a given society. The practical significance of the results obtained is manifested in determining the role of moral consciousness in modern society. Recommendations on the prospects for research on this topic: in further scientific research, investigate moral consciousness in more detail as an optimal model of behavior, look for the reason for the low level of morality of society at critical moments in history, namely during revolutions, with instability of order in the state.

Key words: moral consciousness; behavior model; value; society; civilization; morality; tradition; custom; ideal.

Распад СССР привел к образованию пятнадцати самостоятельных республик, в том числе Кыргызстана. Однако с обретением самостоятельности возникло множество непредвиденных проблем. Несмотря на определенную экономическую стабилизацию в республике последнее десятилетие, последствия глубокого системного кризиса, к сожалению, не преодолены в полной мере и по настоящее время. Этот кризис коснулся всех сфер

общественно-экономической жизни страны. Переход к рыночным отношениям в условиях идеологического вакуума, естественного отсутствия опыта новых хозяйственных отношений, аграрной низкоэффективной экономикой сопровождался духовным и нравственным кризисом. Переход к рыночным отношениям усилил пренебрежение нравственными принципами. Появилось стремление к обогащению любой ценой, которое в условиях резкого падения уровня жизни и расслоения общества по имущественному признаку стало пронизывать все слои нашего общества, включая органы государственной и местной власти.

В пользу данного утверждения говорит, в частности, тот факт, что из шести Президентов страны трое были смещены с занимаемой должности неконституционным путем. В таких условиях стало меняться в негативную сторону нравственное сознание социума. Нравственное сознание является отражением уникальных взаимоотношений людей друг к другу и к разным видам жизнедеятельности социума в форме комплексных положений, правил, норм, оценок, они регулируют общение и поведение людей, чтобы достичь единства социальных и личных интересов. Нравственное сознание определяется оптимальной для этого социума моделью поведения. Однако в условиях кризиса, особенно когда он по тем или иным причинам приобретает затяжной характер, становится затруднительным определить наилучшую парадигму поведения. Низкий уровень нравственности в обществе обычно ярко проявляется в критические моменты истории, а именно во время революций, гражданских, межгосударственных войн, когда порядок в государстве нестабилен. Нравственная сторона, как обычно, не учитывается при решении государственных задач: при проведении социально-экономических реформ, в промышленном производстве и сельском хозяйстве, что нередко приводит к негативным экологическим последствиям. При принятии многих решений на государственном уровне часто также не учитывается возможность их реализации при существующем уровне нравственности населения. Неблагоприятная ситуация во многих сферах жизни нашей республики является прямым следствием всех этих просчетов. Все вышесказанное, с одной стороны, обусловило избрание темы статьи, а с другой подтверждает высокую степень ее актуальности.

Данной статьи определяется целью исследования и заключается в том, что в работе впервые в отечественной философской мысли был проведен комплексный философский анализ эволюции нравственного сознания кыргызского народа, а также основные факторы, формирующие его.

При концептуальном рассмотрении научной статьи автор опирался на такие общие методы научного исследования, как историзм, системный, формально-логический, абстракция, аналогия и т.д. Широко используются системно-целостный, культурно-цивилизационный подходы, с учетом цивилизационных особенностей кыргызской традиционной культуры и традиционной нравственности.

К настоящему времени нравственное сознание имеет множество определений, что обусловлено тем, что оно представляет собой сложную, многоуровневую и полиструктурную систему, феномен. Так, по одному из определений, ее можно представить понимание индивидом норм нравственности, взаимоотношений в социуме, взглядов, идей, которые функционируют в социуме; комплекс знаний этического направления, моральных позиций, убеждений, чувств и тому подобное. Согласно иной трактовке, нравственное сознание является сознательно-усвоенной и внутренне-принятой системой убеждений, норм, правил моральных установок и поведения, которая регулирует взаимоотношения индивидов к себе и к социуму. Нравственное сознание нужно представлять в виде моральных терминов, заключений, выводов о совестливости, стыдстве, греховности, доброте и зло и т.п.

Нравственное сознание является одним из видов социального сознания, отражающая помимо этого и иные его виды, жизнедеятельность. Она включает в себя нравственные взаимоотношения, которые изменяется в историческом контексте и составляют субъективную сторону нравственности. В центре такого сознания стоит нравственная категория.

Нравственное сознание — сознательно усвоенная и внутренне принятая система принципов, норм, правил нравственной деятельности и поведения, регулирующая отношения людей друг к другу и к обществу [6].

В нравственном сознании принято различать 2 важных основ: эмоциональная и интеллектуальная. Эмоциональная основа выражается в форме мировоззрения, а это нравственные чувства, они включают в себе отношение личности к разным частям жизнедеятельности. Подход интеллектуального направления представляется в форме мировоззрения моральных норм, принципов, идеалов, понимания необходимости, пониманий о доброте, зле, справедливости, совестливости и.т.п. Взаимоотношение данных основ в нравственном сознании могут быть разными в различные исторические периоды и в миропонимании разных индивидов.

Нравственное сознание реагирует на свое реальное время.

В контексте нравственного сознания нужно выделять два уровня: обыденный и теоретический, которые неоправданно противоположны, так как, поднимаясь до теоретического сознания, индивид не оставляет своих чувств за дверью, они также могут подниматься на новый уровень, превращая его в то движение.

Значение ежедневного нравственного сознания в жизнедеятельности человека подтверждается и тем, что на протяжении всей истории большое количество людей в своей нравственной жизни ограничивается уровнем повседневного сознания, о чем довольно точно и образно сказал А. Лабриола: «Вся человеческая раса, по сути, никогда не имела времени или возможности посещать школу Платона или Оуэна, Песталоцци или Гербарта. Он делал то, что должен был делать» [1].

Но, будучи родственными друг другу, у социального и теоретического уровней нравственного сознания есть и отличия, которые состоит в глубине проявления нравственных проявлений. В повседневной жизнедеятельности индивиды в целом делают практически воспринятыми данными и не способны достичь глубины и суть того или иного процесса жизни социума.

Уровень обычного вида нравственного сознания нужно характеризовать как метод усвоения вселенной, она представляется в форме моральных терминов, выводов, заключений, обрядов и они отражаются в повседневных, бытовых, повторяющиеся отношениях между индивидами.

Теоретическая является способом усвоения Вселенной, и она представляется в форме моральных понятий, понятий, которые отражают глобальную моральную проблематику.

В эпистемологии нынешних научных литератур можно увидеть то, что в настоящее время отсутствует общепризнанной точки зрения, касающиеся структуры морального сознания.

Первое, в рассматриваемых на эту тему трудах рассматриваются лишь некоторые ее элементы; второе, нет никакой эпистемологической требовательности в причислении данных элементов к обычному или теоретическим уровням морального сознания; третье, принято выделять некоторые элементы в контексте морального сознания. Вышесказанное не может дать довольно полноценной трактовки как о моральном сознании, так и о его структуре, поскольку ученый А. Титаренко отмечал: «Структура нравственного сознания включает в себя

не просто комплекс уровней, а цельность, а там все связаны между собой и практически все элементы приобретают значение только в необыкновенной взаимосвязи с иными элементами» [2].

Следуя этой позиции, кроме того опираясь на конкретно-исторические методы в изучении нравственного сознания, эпистемология данного сложного процесса нужно начинать с повседневного уровня.

Нравственное сознание в обыденном уровне может быть представлено с некоторыми структурными элементами, такими как традиции, обычаи, нормы, оценки и т.д. Обычай является устойчивым элементом повседневного нравственного сознания и отражается в реальной действительности в форме структуры повторяющиеся действий и регулируют ряд общественных отношений с точки зрения доброты и зла непроизводственной области, основывающиеся на мощь общественного мнения и поддерживает тесную взаимосвязь с обрядами.

Традиция является исторически сложившийся прочным и долговечным элементом повседневного нравственного сознания, она активно оказывает влияние на общественную жизнь в разных ее контекстах, направляет человеческое поведение на совершенствование и становление гуманистических нравственных отношений между индивидами и они находятся в тесной взаимосвязи с эмоциональными сторонами его жизнедеятельности.

Нравственная норма является структурными элементом нравственного сознания и своего рода мерой возможной и неперемной версией поведения человека, на его основе будут осуществляться регулирующая деятельность и взаимоотношений людей со стороны добра и зла. Дать нравственную оценку - это значит, что у нравственного сознания с помощью структурного элемента будет установлено идентификация или неидентификация человеческого поведения к нравственным принципам. Значить вышесказанные дают основание в том, что между ними существует тесная взаимосвязь, однако основой этого уровня являются нравственные нормы, так как с их помощью становится вероятным согласование человеческих интересов, организация процесса коммуникации, сохранение и воспроизводство того минимума гуманизма во взаимоотношениях, без которого немислимо вообще действие субъектов общения.

Более высокая уровень конкретизации характерна теоретическому нравственному сознанию, которое характеризуется исследователем Г.Акмамбетовым как «система о должном, об идеале, о смысле жизни» [3]. С нашей точки зрения, такая дефиниция является неполноценным, так как он отметив в этом определении структурный состав теоретического нравственного сознания, не было возможности выделить в них фундаментальные компоненты – аксиология и аксиологические направления, они представляются как главное начало, объединяющие иные компоненты нравственного сознания в единое целое, выражающие его суть и в итоге обеспечивает императивное единство всего процесса нравственного сознания.

Неуместность выделения аксиологии и аксиологических направлений как главных компонентов нравственного сознания нужно объяснять таким образом, что они, во-первых, выражают общее оценочно-императивное стремление сознание человека к достижению определенных целей. Как верно отмечает исследователь Т.Пороховская, «Аксиологические направления являются структурными элементами сознания человека, определяющие содержательную часть его ориентации. В форме аксиологических направлений вследствие усвоения аксиологических смыслов в контексте социализации закрепляется значимое, самое основное для людей [4].

В истории мы знаем людей, подчинивших все свои мысли, чувства и т.п. к определенной высокой цели. Целеустремленность всей жизнедеятельности этих людей ясно показывает о нравственном аксиологии, пронизывающих их духовный круг. Эту цель нужно анализировать как высшую, подчиняющую волю и чувства данных индивидов, ставшую их аксиологическим направлением.

Во-вторых, ценности и ценностные ориентации вбирают в себя систему личностных смыслов отражаемого субъектом мира, о чем свидетельствуют используемое в психологии понятие «ценностно-смысловая сфера личности», а также результаты психологических исследований и разработок в области семантики [5].

В ценностях представлены все значимые для человека смыслы, но наиболее глобальным из них является смысл жизни, суть которого заключается в отношении личности к себе и обществу, к пониманию своего места в обществе и к осмыслению социального значения своей деятельности. То или иное понимание смысла жизни определяет всю линию поведения человека и является тем нравственным стержнем, на котором «крепятся» его моральные установки. Под «смыслом жизни» принято понимать осознание людьми основного содержания всей деятельности (прошлое, настоящее, будущее), которое определяет их место и значение в жизни общества.

Выводы

1. Определено, что в качестве базовых элементов нравственного сознания правомерно и целесообразно выделять ценности и ценностные ориентации, с их помощью выражается общая оценочно-императивная устремленность сознания людей на достижение тех или иных целей;
2. Выявлено, что ценности и ценностные ориентации выбирают в себя систему личностных смыслов отражаемого субъектом мира и являются связующим звеном нравственного сознания и поведения человека;
3. Показано, что ценностная основа моральных норм состоит в содержании информации о правильном и неправильном, о добре и зле, руководствуясь которой человек выбирает оптимальный вариант нравственного поведения.

Список литературы:

1. **Ларошфуко, Ф.** Суждения и афоризмы [Текст] / Ф. Ларошфуко, Б. Паскаль, Ж. де. Лабрюйер. – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.
2. **Титаренко, А.И.** Структуры нравственного сознания: Опыт этико-философского исследования [Текст] / А.И. Титаренко. – М.: Мысль, 1974. – 278 с.
3. **Акмамбетов, Г.Г.** Нравственная культура и личность [Текст] / Г.Г. Акмамбетов. – Алма-Ата: Знание, 1988. – 33 с.
4. **Пороховская, Т.И.** Ценность и оценка в морали [Текст] / Т.И. Пороховская. – Москва, 1988. – 170 с.
5. **Леонтьев, Д.А.** Человек и мир: логика жизненных отношений [Текст] / Д.А. Леонтьев // Логика, психология и семиотика: аспекты взаимодействия. – Киев, 1990. – С. 47–58.
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_philosophy.
7. **Акматалиев, А.Т.** Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания [Текст] / А.Т. Акматалиев, М.К. Сейдалиева. // Cross Cultural Studies: Education and Science. – 2022. – № 7(2). – С. 82-86.
8. **Акматалиев, А.Т.** Коомдун руханий жашоосунун диалектикасы [Текст] / А.Т. Акматалиев, Г.Э. Акматова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – С. 95-98.
9. **Акматалиев, А.Т.** Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания [Текст] / А.Т. Акматалиев // Бюлетень науки и практики. – Москва, 2022. - Том 8. - № 9. – С. 630-634.

10. **Акматалиев, А.Т.** Кризис духовной сферы. Бюллетень науки и практики [Текст] / А.Т. Акматалиев, Э.К. Шарипова, Ж.А. Кедейбаева. – 2022. - № 8(4). – С. 560-566.
11. **Акматалиев, А.Т.** Киргизское традиционное общество как основа нравственного сознания [Текст] / А.Т. Акматалиев. // Бюллетень науки и практики. – 2022. - № 8(9). – С. 630-634.
12. **Akmataliev, A.T.** Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People [Электронный ресурс] / [A.T. Akmataliev, S.T. Karabaeva, Zh.A. Kedeubaeva и др.]. // Res Militaris. – Paris, 2023. - Vol. 13. – No. 2: Volume 13, Number 2. – Режим доступа: <https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/2957>.
13. **Akmataliev, A.T.** Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System [Электронный ресурс] / [A.T. Akmataliev, A.S., Nurbaev, Kozubaev и др.]. // Baltic Journal of Law & Politics. – Kaunas, Lithuania, 2023. – Режим доступа: https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235.
14. **Тиленбаева, Г.Э.** Духовно-нравственные ценности и качества личности в современном обществе [Текст] / Г.Э. Тиленбаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. – №2. – С. 63- 69.
15. **Акматалиев, А.Т.** Нация - как основа формирования нравственного сознания в обществе. [Текст] / А.Т. Акматалиев, Г.Э. Акматова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №2. – С. 99 – 103.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_94

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 41: 943.41: 82 (043.3)

Суркеева В.Б.

к.филол. наук, доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Бисерова А.Х.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

ТИЛ МЕНЕН КЕПТИН ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК БЕЛГИЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп тил менен кептин айырмалоочу касиеттери саналат. Изилдөөнүн максаты катары тил менен кептин өз ара катышын дифференциялоочу белгилердин өңүтүндө мүнөздөө тандалып алынды. Изилдөөлөрдө салыштыруу, жандаштыруу жана моделдештирүү усулдары колдонулду. Изилдөөдө тил, кеп жана кеп ишмердүүлүгү түшүнүктөрүнүн биримдиги коммуникация теориясынын позициясынан көрсөтүлүп, алардын коомдогу өз ара байланышты уюштуруудагы ролу аныкталды. Тил менен кептин дифференциалдык белгилери ачыкталып, толук сыпатталып, алардын айрымдары биринчи жолу белгиленди. Изилдөөнүн жүрүшүндө тил менен кептин эң орчундуу теорияларына сереп салынып, конкреттүү кеп актылары биримдикте адамдын кеп ишмердигин жаратып, коомдогу маалымат кабыл алуу жана берүү жараянынын негизин түзүшү тууралуу жобо сунушталып, тастыктоого ээ болду. Алынган натыйжалар жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринде психолингвистика жана кеп ишмердигинин теориясы курстарын окутууда жана үйрөнүүдө колдонууга сунушталат.

Негизги сөздөр: тил; кеп; кеп ишмердүүлүгү; реципиент; сүйлөө; кепти кабыл алуу; ойлоо.

О ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ПРИЗНАКАХ ЯЗЫКА И РЕЧИ

В данной работе предметом исследования являются отличительные черты языка и речи. Цель исследования - охарактеризовать взаимоотношение языка и речи с позиции их дифференциальных признаков. В исследованиях использованы методы сравнения, сопоставления и моделирования. В результате проведенных исследований продемонстрировано единство языка, речи и речевой деятельности с позиции теории коммуникации, определена их роль в организации общения в социуме, выявлены и описаны дифференциальные признаки языка и речи в полном объеме, некоторые из них отмечены впервые. В ходе исследования проводился краткий обзор наиболее значимых теорий языка и речи, предложено, и обосновано положение о том, что конкретные речевые акты в совокупности образуют речевую деятельность человека, составляют основу приема и передачи информации в обществе. Полученные результаты рекомендуются к использованию в преподавании и изучении курсов психолингвистики, и теории речевой деятельности на филологических факультетах вузов.

Ключевые слова: язык; речь; речевая деятельность; реципиент; речепорождение; восприятие; мышление.

ABOUT DIFFERENTIAL FEATURES OF LANGUAGE AND SPEECH

The subject of this study is the distinctive features of language and speech. Its purpose is to characterize the relationship between language and speech, from the standpoint of their differential features. To achieve the goal, methods of comparison, comparison and modeling were used. The study demonstrates the unity of language, speech and speech activity from the standpoint of communication theory, defines their role in the organization of communication in society, identifies and describes the differential features of language and speech in full, some of them are noted for the first time. In the course of the study, a brief review of the most significant theories of language and speech was carried out, the position was proposed and substantiated that specific speech acts together form a person's speech activity and form the basis for receiving and transmitting information in society. The results obtained can be used in teaching and studying courses of psycholinguistics and the theory of speech activity at the philological faculties of universities.

Key words: language; speech; speech activity; recipient; speech production; perception; thinking.

Вводная часть. Соотношение понятий язык и речь имеет сложный характер. Формирование этих понятий и история взаимоотношений языка и речи в современной лингвистике основываются на ранее выдвинутых идеях, и концепциях ученых-языковедов. Рассмотрим наиболее значимые идеи, повлиявшие на сегодняшнее понимание, и обозначим актуальные современные ориентиры. Значительное влияние на представления лингвистов о языке, речи и речевой деятельности оказал Фердинанд де Соссюр. Именно он впервые в четкой форме разграничил речь и язык. Согласно его концепции, язык является готовым продуктом, а речь – «индивидуальным актом разума и воли» [1]. Тем самым Ф. де Соссюр противопоставил язык как социальное явление речи как индивидуальному явлению. С одной стороны, он разделил эти два понятия, а с другой – обозначил их взаимосвязь: «Речь необходима для того, чтобы сложился язык» [1].

В обыденном общении и дидактолингвистике язык и речь определяются как тождественные объекты сознания и познания. Именно так понимают некоторые языковеды и составители учебников «Русская речь» и «Русский язык» для начальных классов.

В языкознании глубоко осознаны различия между языком и речью. Мы ставим своей целью охарактеризовать основные подходы к разграничению этих двух лингвистических понятий с позиций современной теории речевой деятельности.

Исследовательская часть. В. фон Гумбольдт первым высказал догадку о том, что язык и речь – нечто разное и, что в речевой деятельности необходимо различать процесс и продукт, т.е. *energeia* и *ergon* [2]. Вероятно, такое понимание у Гумбольдта возникло под влиянием философских воззрений Г. Гегеля, который достаточно определенно разграничивал то, что стали называть позже языком и речью. Он писал: «Звук, получающий для определенных представлений дальнейшее расчленение – *речь* и ее система, *язык* – дают ощущениям, созерцаниям, представлениям второе существование, более высокое, чем их непосредственное наличное бытие...» [3]. Высшее и тончайшее в языке, полагал В. фон Гумбольдт, постигается и улавливается только в связной речи, и это лишний раз доказывает, что каждый язык заключается в акте его реального порождения [2].

Младограмматики с их индивидуалистическим психологизмом, по существу, сняли эту проблему, сосредоточив все внимание на речи (языке индивида), и объявили язык коллектива, нации и человечества научной абстракцией, фикцией, не заслуживающей изучения [4].

Мысль о том, что целое, именуемое языком, на самом деле представляет собой единство по меньшей мере двух явлений – языка и речи, была высказана в работе И.А. Бодуэна де Куртенэ «Некоторые общие замечания о языковедении и языке». Эта идея, к сожалению, не получила у него развития и не выросла в лингвистическую концепцию [4].

Разграничение языка и речи четко проведено Ф. де Соссюром, но в рамках теории речевой деятельности: «Изучение речевой деятельности распадается на две части, одна из них, основная, имеет своим предметом язык, т.е. нечто социальное по существу и независимое от индивида, эта наука чисто психическая; другая, второстепенная, имеет предметом индивидуальную сторону речевой деятельности, т.е. *речь*, включая *фонацию*; она психофизична» [1]. По его мнению, речь отличается от языка целым рядом основных свойств:

- 1) *речь* – это реализация, *язык* – установление;
- 2) *речь* индивидуальна, *язык* социален;
- 3) *речь* свободна, *язык* фиксирован;
- 4) *речь* случайна, *язык* существен.

В речевой деятельности как бы два уровня информации: осознаваемое (*речь*, смысл сказанного) и неосознаваемое (*язык*, структура).

Сам Ф. де Соссюр считал соотношение языка и речи основным предметом языкознания. Он считал, что в *langage* «речевой деятельности» соединены объекты принципиально разной природы: *langue* (язык) и *parole* (речь). Хотя язык и речь взаимообусловлены, они несводимы друг к другу и не могут рассматриваться с одной точки зрения. Речевая же деятельность, по мнению ученого, непознаваема, так как она неоднородна. На этом основании он настаивал на разграничении лингвистики языка и лингвистики речи.

Ученики и сторонники Ф. де Соссюра пошли еще дальше. Они стали противопоставлять язык речи и рассматривать их как два автономных объекта языкознания (Ш. Балли, А. Гардинер и др.).

А.Х. Гардинер предложил «применять наименование «язык» ко всему тому, что является традиционным и органическим в словах и сочетаниях слов, а наименование «речь» - ко всему тому, что определяется конкретными условиями, «значением» и «намерением» говорящего. Достоинством речи он считал прежде всего функции слов в высказывании и соответственно такие категории, как субъект, объект, настоящее историческое, предложение, понимаемое как отнесенное к действительности высказывание. А грамматическую структуру и типовые модели предложения он считал фактом языка [5].

В советском языкознании 30-х гг. XX в. язык рассматривался как полифункциональный феномен, изучение которого не может быть отделено от конкретных форм речи. Система языка определялась как совокупность правил и норм речевой деятельности (Л.В. Щерба, Л.П. Поливанова, С.И. Бернштейн и др.). Мысль Ф. де Соссюра о соприсутствии в феномене языка элементов системы и речи, напротив, побуждала формулировать достаточно жесткие принципы их разграничения.

Единство и различия языка и речи были предметом изучения советских языковедов. А.И. Смирницкий относил к языку все то, что воспроизводится в речи (слова, фразеологизмы, морфологические формы), а к речи – все то, что производится в процессе коммуникации (словосочетания, конкретные предложения) [7]. Эта точка зрения вызвала возражения тех, кто видел в языке и речи два аспекта одного феномена. Т.П. Ломтев полагал, что «все лингвистические единицы являются единицами языка и речи: одной своей стороной они обращены к языку, другой – к речи». Единицы речи суть реализации единиц языка. Эта точка зрения хорошо объясняет функционирование таких конструктивных единиц, как фонемы, морфемы, слова, синтаксические структуры в контексте дихотомий: фон - фонема, морф - морфема, в которых «эмический» (второй) член принадлежит системе языка и характеризуется инвариантными признаками, реализуемыми в речевых вариантах - фонах и морфах [7].

Мы ниже изложим свое понимание соотношения языка и речи, которое суммирует мнения других ученых-лингвистов.

Язык и речь едины, целостны с точки зрения коммуникации, приема и передачи информации, пользуются одними и теми же словесными знаками, номинируя предметы и явления окружающего мира и категоризируя их в сознании своих носителей. И в то же время язык и речь обладают существенными отличительными свойствами.

1. Хотя язык и речь имеют единую гносеологическую и семиотическую природу, они рассматриваются как явления разной степени абстракции. Язык – это общее, отвлеченное, речь - отдельное, конкретное явление.

2. Язык - средство общения, а речь - вид общения, является частным случаем относительно языка. Речь существует в виде говорения, слушания, письма и чтения, осуществляется на базе языка, пользуется его арсеналом.

3. Язык социален, речь индивидуальна. Язык фиксирует, накапливает, хранит опыт коллектива. Этот опыт в речи расчленяется, конкретизируется, передается и воспринимается через призму индивида. Язык обслуживает общество, его развитие обуславливается социальными силами. Каждый речевой акт психичен, подвержен воздействию психических факторов – ощущения, восприятия, представления, мышления, эмоций и пр.

4. Язык - это система. Он состоит из системы звуков, морфем, слов, словосочетаний и предложений. А речь не упорядочивается и как конкретное речевое произведение не допускает разгруппировки. Она асистемна.

5. Язык – совокупность единиц. Это множество гласных и согласных звуков, монофтонгов, дифтонгов и трифтонгов, корней и аффиксов, простых и сложных слов и т.д. Речь же - последовательность единиц. В речи единицы языка организуются последовательно, одна за другой. Единицы устной и письменной речи не всегда совпадают.

6. Язык представляет собой воспроизводимую систему знаков, которые, употребляясь, участвуют в создании новых речевых произведений. А речь и речевые образования неповторимы. Этикетная формула *Здравствуйте!* носит двойственный характер. Она является общей языковой единицей, употребляется как приветствие при встрече и невозможно установить статистику ее использования в русском языке. Она может выступать и как речевая единица. В этом случае предложение приобретает свойство неповторимости, обладая конкретным адресантом и адресатом, употребляясь в определенной ситуации, в определенном месте, в конкретное время и получая совершенно разное звучание.

7. Междометный императив *Здравствуйте!* является элементом формул приветствия, составляющих определенное множество (*Привет! Салам! Чао!* и т.д.) в памяти этноса. Он обладает потенцией употребляться и актуализироваться в речи. Переходя в речь, это слово-предложение становится речевым произведением. Данный факт подтверждает потенциальность языка и актуальность речи.

8. Языковые единицы существуют в состоянии «покоя». Они пассивны и резервны. Только речевая ситуация активизирует их, вычлняя из «резервуара» языка необходимые для речевого общения единицы и комбинируя их между собой для достижения целей коммуникации. Мы вправе противопоставить состояние движению, пассивный характер языка активности речи.

9. Язык статичен, его единицы разных уровней сосуществуют, даны одновременно, количественно определены, поддаются квантитативному анализу. А речь динамична, «многолика» и многообразна. Невозможно установить количество единиц речи, используемых индивидом, группой людей или обществом в устной и письменной форме. В данном случае мы можем говорить о противопоставлении языка речи по признаку «статика - динамика».

10. Язык определяется ограниченным числом единиц. Его составляющие допускают подсчет. А речевые произведения бесконечны и многообразны.

11. Язык моделируется. Его уровни могут быть представлены в схемах, таблицах, обобщающих формулах. Речь не допускает моделирования, формализации.

12. Язык противопоставляется речи по признаку объективности-субъективности. Язык не подчиняется воле говорящего и слушающего, функционирует независимо от своих носителей и пользователей. Тема, ход, композиция и содержание речи субъективны и определяются участниками общения и, прежде всего, производителем речи.

13. Язык - сущность, речь - явление. В языке представлена внутренняя основа коммуникации и отражены знания, опыт и мировоззрение этноса, в речи-внешние проявления

языкового содержания, непосредственно отражаемые и передаваемые в конкретных языковых знаках сообщения, события, факты.

14. Язык - общее, речь - частное. Общее реализуется в частном.

15. Язык обязателен. Нормы и правила языка строго соблюдаются его носителями. В отличие от него, речь произвольна. Речепорождение допускает свободный выбор единиц языка для передачи информации. Реципиент тоже сам определяет способы, пути, объем и содержание воспринимаемого сообщения.

16. Язык стабилен, изменяется медленно, носит устойчивый характер. Речь же подвижна. Манера произношения, ритмика, мелодическое устройство, повышение и понижение тона, пауза, логическое ударение, темп речи и другие черты интонации неустойчивы и зависят от индивидуальных особенностей производителя речи.

17. В языке имеется постоянный набор единиц. В нем нет ничего случайного, лишнего. В речи же много меняющихся, избыточных, уточняющих, дополняющих элементов.

18. Язык имеет уровневую организацию. Он состоит из фонологического, морфемно-морфологического, словообразовательного, лексико-семантического и синтаксического уровней, обладающих парадигматической, синтагматической и иерархической организацией. Речь характеризуется только синтагматикой, линейным строением, проявляющимся в сочетаниях звука со звуком, морфемы с морфемой, слова со словом, предложения с предложением.

19. Язык не имеет установку, нецеленаправлен. А речь носит преднамеренный характер и преследует определенную цель.

20. Язык существует независимо от времени и занимает большой его отрезок, исчисляемый столетиями. Речь краткосрочна и осуществляется в данную секунду, минуту или час.

21. Язык - это множество правил выбора и употребления знаков. В речи эти правила действуют и используются для приема и передачи информации.

22. Язык и речь противопоставляются по признаку «пользователь». Языком пользуется любой носитель языка, а речью - адресант (производитель) или адресат (реципиент). Носителем языка может быть человек, владеющий данным языком, а адресантом или адресатом - только конкретный участник общения в ролях говорящего или слушающего, пишущего или читающего.

23. Любой живой язык синхроничен, а речь диахронична, протекает во времени. Языковому «покою» противопоставляется процессуальность речи.

24. Речь всегда материальна, субстанциональна. Речевые единицы обладают реальными материальными качествами - произносимыми и воспринимаемыми звуками, словами и фразами. А язык формален, структурирован, допускает формальное описание.

25. Речь исторична, а язык «внеисторичен», ахроничен. Так писал В.А. Звегинцев. Речь полностью зависит от условий своей реализации, а язык стремится избавиться от этой зависимости. Речь испытывает воздействие всех факторов исторической и общественной среды, в которой функционирует язык, и поэтому является проводником исторических и культурных влияний. От этих воздействий речи язык защищается своими нормами и стандартными правилами.

26. Отношения между языковыми элементами складываются на основе функционально-семантической зависимости, а отношения между речевыми - на основе причинной зависимости. Причины обнаруживаются только во времени и вызывают постоянные изменения в речи.

27. Язык подчинен определенным лингвистическим закономерностям, «регулярен», а речь нерегулярна, носит спорадический характер. Закономерное в языке заключено в его структурной организации, замыкающей в себе. Отсутствие закономерности в речи связано с ее прагматичностью, обусловленностью неязыковыми факторами и воздействиями.

28. Язык обладает инвариантностью. Он инвариантен, по существу. Его единицы формируются в течение длительного времени, устойчивы и меняются очень медленно. В отличие от него, речь вариантна и видоизменяется в зависимости от места, времени и ситуации общения.

29. Язык существует независимо от обстановки, ситуации. Условия общения не влияют на язык и его уровни. Тогда как речь всегда ситуативно обусловлена (таблица 1).

Таблица 1 – Соотношение языка и речи

№	Параметры	Язык	Речь
1	По отношению к обществу	социальное	индивидуальное
2	Относительно общения	средство общения	вид общения
3	Относительно единиц общения	а) система б) множество	а) реализация б) элемент
4	Относительно правил	совокупность правил	действие правил
5	По характеру выражения	а) абстрактен б) объективен в) форма	а) реальна б) субъективна в) субстанция
6	По уровню активности	а) потенциален б) пассивен в) статичен	а) актуальна б) активна в) динамична
7	По уровню устойчивости	а) стабилен б) устойчив в) инвариантен	а) подвижна б) изменчива в) вариативна
8	По числу единиц	а) множественность б) разгруппированность	а) единичность б) отдельность/ автономность
9	По строению	а) уровневая структура б) многоступенчатость	а) единично-комбинируемая структура б) однородность
10	Относительно времени	а) вне времени б) синхроничен	а) в определенное время б) диахронична
11	Относительно пространства	вне определенного места	в определенном месте
12	По соотношению средств выражения	иерархичность	последовательность
13	По характеру выбора единиц	обязательность	свобода
14	По цели употребления	отсутствие цели	наличие цели
15	Относительно ситуации	отсутствие а) ситуации б) условия	наличие а) ситуации б) условия

		в) обстановки г) контекста	в) обстановки г) контекста
16	По уровню обобщения	а) общее б) сущность в) регулярность	а) частное б) явление в) нерегулярность
17	По характеру оцениваемости	не оценивается	оценивается
18	Причинная обусловленность	а) отсутствует причина б) не мотивируется	а) есть причина б) мотивируется
19	Участники общения	а) все носители языка б) всякий пользователь в) этнос	а) адресант и адресат б) данный пользователь в) представитель этноса

Можно было бы отметить также нерегулярно встречающиеся, спорадически проявляемые отличия речи от языка [10, 11]. Но изложенного достаточно, чтобы иметь полное представление об основаниях разграничения языка и речи.

Как видно из сказанного, в мировом и русском языкознании язык и речь представляются как два взаимосвязанных объекта лингвистического исследования.

Выводы:

1. Показано единство понятий языка, речи и речевой деятельности с позиции теории коммуникации, определена их роль в организации общения в социуме;
2. Выявлены и описаны в полном объеме дифференциальные признаки языка и речи, некоторые из них отмечаются впервые;
3. Выдвинуто и обосновано положение о том, что конкретные речевые акты в совокупности образуют речевую деятельность человека и составляют основу приема, и передачи информации в обществе.

Список литературы:

1. **Соссюр, де Ф.** Труды по языкознанию [Текст] / Ф. де Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – 393 с.
2. **Гумбольдт, фон В.** Избранные труды по языкознанию [Текст] / фон В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
3. **Гегель, Г.** Сочинения. Энциклопедия философских наук [Текст] / Г. Гегель. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 3. – 411 с.
4. **Хроленко, А.Т.** Теория языка [Текст]: учеб. пособ. / А.Т. Хроленко, В.Д. Бондалетов. – М.: Флинта, 2006. – 528 с.
5. **Гардинер, А.** Различие между «речью» и «языком» [Текст] / А. Гардинер, В.А. Звегинцев. – Москва, 1965. – Ч. 2. – С. 14-22.
6. **Ярцевой, В.Н.** Большой энциклопедический словарь. Языкознание [Текст] / В.Н. Ярцевой. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.
7. **Щерба, Л.В.** О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании [Текст] / Л.В. Щерба, В.А. Звегинцев. – М.: Госиздательство, 1965. – Ч. 2. – С. 361-373.
8. **Степанов, Ю.С.** Основы языкознания [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Просвещение, 1966. – 371 с.
9. **Богушевич, Д.Г.** Единица, функция, уровень: К проблеме классификации единиц языка [Текст] / Д.Г. Богушевич. – Минск: Высшая школа, 1985. – 264 с.
10. **Зулпукаров, К.З.** Тексттин негизги касиеттери жана алардын тутумундагы кайталануу-кайталанбоо конфигурациялары [Текст] / К.З. Зулпукаров, Г.Ж. Кожоева, С.К. Эшманова. – Ош: Ошбасмакана, 2014. – 155 с.
11. **Зулпукаров, К.З.** Лингвопоэтика менен лингвопаремиологиянын орчундуу маселелери [Текст] / [К.З. Зулпукаров, А.А. Абдулатов, С.Б. Эргешева и др.]. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2018. – 828 с.

12. Джусуева, А.А. Язык как средство хранения культурно-исторической информации [Текст] / А.А. Джусуева, А.М. Шерматова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2013. – №1. – С. 4 – 7.
13. Тагаева, Г.С. Оценивание качества языкового образования [Текст] / Г.С. Тагаева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. - №1. – С. 88 – 91.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_101

Поступила в редакцию: 28.02.2023 г.

УДК 82/821.0

Амиралиев С.М.*к.филол.н., доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика*

КЫРГЫЗ-КЫТАЙ ЛЕКСИКАЛЫК ШАЙКЕШТИКТЕРИНДЕГИ АЙРЫМ ФОНЕТИКАЛЫК МОДЕЛДЕРДИН ЖАНА АЛАРДЫН ВАРИАНТТАРЫНЫН НОМИНАНТТАРЫ ЖӨНҮНДӨ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп фонетикалык турпаты жана семантикалык мазмуну окшош кыргыз-кытай жалпы сөздөрү эсептелинет. Изилдөөнүн максаты – Евразия тилдеринде жана кыргыз тилинде түрдүү варианттарда берилүүчү маданияттар аралык бир уңгулуу лексемалардын этимологиялык түзүмүн ачыктоо. Изилдөөлөрдө моделдештирүү, реконструкциялоо, салыштыруу, окшоштуруу, жалпылоо жана башка ушул сыяктуу ыкмалар менен тыгыз байланыштагы салыштырма-тарыхый методу колдонулду. Изилдөөнүн жүрүшүндө кытай жана кыргыз тилдериндеги айрым сөздөрдүн этимологиялык жактан окшоштугу көрсөтүлүп, тилдер жана маданияттар аралык бир катар лексемалардын келип чыгышына карата жаңы түшүндүрмө сунушталды. Изилдөөнүн натыйжалары син-тибет жана алтай тилдеринин бүлөөлөрүнүн лингвоэтногенетикалык биримдигин аныктоодо, ошондой эле алардын байыркы тилдик абалын реконструкциялоодо негиз катары кызмат кылат. Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси мындагы натыйжаларды түрк жана син-тибет тилдеринин салыштырма грамматикасында, ошондой эле этимология жана лингвогенетика боюнча эмгектерде колдонууга мүмкүн экендигинде турат. Эки тилдин лексикалык бирдиктерин салыштырып изилдөө ар кайсы тилдик бүлөөлөрдүн генетикалык байланыштарын ностратиканын алкагында аныктоого өбөлгө боло алары белгиленди.

Негизги сөздөр: ностратика; тилдик бүлөөлөр; этимология; муун; фонетикалык моделдер; салыштыруу; кытай тили; кыргыз тили.

О НОМИНАНТАХ НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ И ИХ ВАРИАНТОВ В КЫРГЫЗСКО-КИТАЙСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ СООТВЕТСТВИЯХ

В данной работе предметом исследования является кыргызско-китайские общие слова, имеющие схожий фонетический облик и семантическое содержание. Целью исследования является выявление этимологической составляющей межкультурных однокорневых лексем двух языков в рамках фонетических формул, реализуемых в языках Евразии и кыргызском языке в различных вариантах. Для достижения поставленной цели использован сравнительно-исторический метод в тесной связи с такими приемами, как моделирование, реконструкция, сопоставление, аналогия, обобщение и другие. В процессе исследования показано этимологическое тождество некоторых лексем китайского и кыргызского языков, предложено новое объяснение происхождения целого ряда межъязыковых и межкультурных слов. Результаты, полученные в процессе исследования, служат базой для установления лингвоэтногенетического единства сино-тибетской и алтайской языковых семей, а также для реконструкции их праязыкового состояния. Практическая значимость полученных результатов состоит в возможности их использования сравнительной грамматике тюркских и сино-тибетских языков, а также в трудах по этимологии и лингвогенетике. Сравнительное исследование лексических единиц двух языков может быть предпосылкой для установления генетической связи разных языковых семей в рамках ностратики.

Ключевые слова: ностратика; языковые семьи; этимология; слог; фонетические модели; сравнение; китайский язык; кыргызский язык.

ABOUT THE NOMINEES OF SOME PHONETIC MODELS AND THEIR VARIANTS IN KYRGYZ-CHINESE LEXICAL CORRESPONDENCES

As the subject of the research were chosen the Kyrgyz-Chinese common words with similar phonetic forms and semantic content. The objective of this work is to identify the etymological component of the intercultural single-root lexemes of two languages within the phonetic formulas implemented in the languages of Eurasia and the Kyrgyz language in various versions. In order to achieve this objective, we used the comparative historical method in close connection with such techniques as modeling, reconstruction, comparison, analogy, generalization etc. In the researching process was shown the etymological identity of some lexemes of the Chinese and Kyrgyz languages, was offered a new explanation relating to the origin of a number interlanguage and intercultural words. The results obtained in the process of the study serve as a basis for establishing the linguoethnogenetic unity of the Sino-Tibetan and Altaic language families, as well as for reconstructing their proto-linguistic condition. The practical significance of the article lies in the possibility of using its results in the comparative grammar of the Turkic and Sino-Tibetan languages, as well as in works on etymology and linguogenetics. A comparative learning of lexical units of two languages can be a prerequisite for establishing a genetic link between different language families within the framework of Nostratics.

Key words: nostratics; language families; etymology; syllable; phonetic models; comparison; Chinese; Kyrgyz language.

Вводная часть. Фактический материал в статье анализируется под углом зрения ностратики. Как известно, ностратика является направлением в компаративистике, которое объясняет происхождение общих корней ряда языковых семей Евразии и Северной Африки (Х. Педерсен 1924, А.Б. Долгопольский 1964, 1967, В.М.Иллич-Свитыч 1968, 1976; Г.С. Старостин, Е.Я. Сатановский, А.В. Дыбо, А.Ю. Милитарев, И.И. Пейрос 2016 и др.) [1-5]. К ностратической макросемье языков относят алтайские (тюрко-монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский и японский), уральские (угро-финские и самодийские), индоевропейские, дравидийские, семито-хамитские и картвельские языки. Термин «ностратика» был предложен и американским лингвистом Алланом Бомхардом [4-6] и принят многими современными компаративистами. В настоящее время ученые-лингвисты стали шире представлять состав ностратических языков, включая в него нахско-дагестанские, сино-тибетские, чукотско-камчатские, эскимосско-алеутские и некоторые другие языки [7-10]. К настоящему моменту установлено свыше тысячи корневых и аффиксальных морфем, общих для этих языковых семей, среди которых отсутствуют слова моделей *СОСО/СӨСӨ/СОСУ* и их варианты, встречающиеся в кыргызском и китайском языках. Здесь буква С является знаком согласного звука, а буквы О и Ө – соответствующие гласные в составе слов. Этот фактор послужил основанием для выбора темы данной статьи. Следовательно, актуальность нашего исследования состоит в необходимости рассмотрения кыргызско-китайских лексических единиц, имеющих общие звуковые и смысловые соответствия в рамках определенной формулы, с позиции ностратики. Статья ставит своей целью восполнить данный пробел в ностратике путем сравнительного описания фактов двух языков, подводимых под вышеназванные формулы.

Исследовательская часть. В данной статье с помощью методов сравнения и сопоставления рассматриваются отдельные кыргызские слова, построенные по фонологическим формулам *СОСО/СӨСӨ/СОСУ* и имеющие этимологически идентичные эквиваленты в китайском языке. В нашей картотеке имеется ряд кыргызских слов,

построенных согласно правилам сингармонизма и представляющих собою эквиваленты несингармонических слогов китайского языка [8]. Мы ниже охарактеризуем некоторые из них.

Модель СОСО/СОСОС. Принято считать, что слово *оромол* (южн.) «женский головной платок, шаль» заимствовано из иранских языков. Факты ханью позволяют исправить эту досадную неточность. В кыргызском и китайском языках мы находим исходную основу слова. Слог *ráo* [рао] в древнем ханью имеет значение «обвязывать, обматывать, мотать» (в совр. [жао]). Ему созвучны кыргызские слова *оро* «заверни, обмотай», *ороо* «завернуть, обернуть, обмотать, мотать, запеленать, закутать», *орогуч* «обмотка, обертка», *оролуу* «быть завернутым, обернутым, закутанным, обернуться, завернуться, закутаться», *оромол* «женский головной платок». Основа *оро*, как видно, является продуктивной и базируется на целом ряде однокоренных слов, поэтому не является заимствованной. В ханью и иранских языках возможно употребление инициального *p*, а кыргызская артикуляция наращивает корень слова спереди, меняя его звуковой облик префиксоподобным незначимым элементом. Этот факт говорит о том, что к отдалению от прежних родственных языков приводят приобретенные в процессе развития новые индивидуальные свойства языка [7].

Слоги *tēn* «томить, тушить (в сосуде на медленном огне), настаивать (в термосе)», *mèn* «закрывать наглухо, плотно закрытый» и *tèn/mèn* «томить, тушить (на огне), томленный, тушенный; отпаривать, отмачивать», как видно, многозначны и составляют, на наш взгляд, первую часть кыргызского слова *мончо* «баня». К ней присоединяется многозначный слог *chǎo* «калить, сушить, тушить, поджаривать; каленый, тушенный, жареный» [11]. Под влиянием второго компонента дифтонга происходит регрессивная ассимиляция: его первый компонент уподобляется второму, а звук *e* первого слога тоже подвергается изменению под влиянием второго компонента дифтонга второго слога, становясь широким, огубленным и непереднеязычным: *tēn + chǎo = мончо* «баня».

Слово *мончо* состоит из китайских слогов. Такого слова, может быть, нет в этом языке. Мы не обнаружили его в словарях. Однако мы не сомневаемся в том, что оно образовано на базе китайского языка. Способ образования – сложение слогов. На это указывает состав слогов и их семантика. В китайском языке плеоназм и повтор слогов являются распространенными способами образования новых слов. К тому же объект этого названия не присущ кочевому образу жизни кыргызов.

В кыргызских юго-западных говорах встречается слово *чонтой* «карман». Ему соответствует литературная форма *чонтөк* «карман, мешочек из мошонки быка». Считаем, что они являются вариантами одного древнего слова, отличающимися друг от друга по широте-узости и непереднеядности-переднеядности гласных звуков, а также по сфере употребления. Есть основание высказать предположение о том, что два конечных слога в слове *окчонтой* «колчан», а именно: *-чонтой*, представляет собою рефлекс того пракорня, который является архетипом варьируемого слова *чонтой/чонтөк* (СОСОС/СӨСӨС). Первый из этих вариантов, кажется первичным по отношению ко второму, так как он имеет аналоги в китайском языке, где слог *chōng* «наполнять, заполнять, выступать в качестве», сочетаясь со слогом *dōi* «карман, мешок, кошель, корзина», мог образовать в древности сложное слово *chōng + dōi* [11]. Данное гипотетическое слово мы можем возвести к праформе **чондок*, предполагая возможность преобразования первой ее части в *чөн-/чон-/chōng*, второй части – в *-төк/-той/-dōi*. Чередование конечных *-к/-й* весьма распространено в кыргызском языке: *той* «насытиться» – *ток* «сытый», *жой* «ликвидировать» – *жок* «нет, отсутствует», *сой* «резать, резать» – *сок* «бить, рубить» и др. Известно, что кыргызские конечные *-к* и *-й* часто соответствуют китайским дифтонгам и трифтонгам: 1) *док* «запугивание, застрашивание,

шантаж, грубый окрик» - *dào* «грабитель, разбойник, вор, бандит, предатель, низкий человек, подлец, клеветник; воровство, хищение, грабеж, казнокрадство; заниматься разбоем (воровством), грабить, воровать, расхищать; присваивать, похищать; вороватый, нечистый; воровато, исподтишка, противозаконный, незаконный»; 2) *тик* «отвесный, вертикальный, крутой» - *дой* «крутой, отвесный, обрывистый, круто»; 3) *жак-/жагуу* «жечь, зажигать, зажигание, сжигание» - *jiāo* «поджигать, сжигать, опалить; гореть, обгореть, обгорелый; печь, жарить, поджаривать»; 4) *жак-/жагуу* «нравиться, подходить, быть на пользу» - *jìu* «подходить близко, сближаться с, прилагать, с, к, у, при; становиться на (сторону), как раз, вот-вот, близко; в соответствии с, на основании, согласно, по». Следующие примеры подтверждают наличие чередования кыргызского *-й* и китайского дифтонга или гласного-монофтонга: 1) *жой-/жоюу* «уничтожать, устранять, ликвидировать, утрачивать, терять; устранение, ликвидация, утрата» - *chū* «недоставать, не хватать, сматывать, сшибать, выгонять, увольнять», *chū* «увольнять, прогонять, лишать звания, изгонять»; 2) *кой-/коюу* «ударить (рукой), шлепнуть», *дагы бир кой!* «ударь (рукой, палкой) еще раз!» – *гиб* «ударить рукой, шлепнуть, дать облепуху (затрещину)».

Как видим, кыргызская формула *СӨСӨС* варьируется с диалектным *СОСОС*, который по качеству гласных сближается с сочетанием китайских слогов. Это говорит о том, что между разными фонетическими моделями слов одного языка может существовать отношение этимологической идентичности.

Модель СОСУ. Под формулу *СОСУ* подходит целый ряд слов кыргызского языка: *сокур* «слепой», *соку* «ступа», *чоку* «клюй» и др. В этом языке есть слово *коңшу* «сосед, соседний». По внешнему виду оно, кажется, имеет восточное происхождение. В китайском языке есть слова *gong* «совместно, вместе, сообща; общими силами (усилиями), совместный, общий, соединенный, объединенный; вместе иметь (пользоваться, получать); вместе, сообща делать (заниматься), участвовать, быть (находиться) вместе» и *shī* «наставник, воспитатель, учитель, преподаватель, техник, мастер, специалист, большой умелец, руководитель». Ср.: *gòngshì* «делать общее (одно) дело, иметь дело с; сотрудничать, совместно (сообща) действовать (работать), участвовать в деле; сотрудник, партнер, участник, компаньон, сподвижник» [11]. Следовательно, кыргызское слово *коңшу* «сосед, соседний» образовано с участием китайских слогов.

В русском языке имеется слово *чучело*. Н.М. Шанский связывает его со словом *чукча*, т.е. с названием одного из дальневосточных национальных меньшинств, имея в виду характер или внешний вид людей с позиции европейского языкового мышления [12]. Н.К. Дмитриев сравнивает его с уйгурским словом *чуче* «цыпленок» (ср. кырг. *жөжө/чөжө* «цыпленок»). Е.Н. Шипова усматривает в этом русском слове трансформу кыргызского слова *чочу*, реализуемого в словоформах *чочуп* «испугавшись», *чочуу* «пугаться, бояться, испуг, боязнь» [13]. С этим мнением согласен О.О. Сулейменов, казахский тюрколог [14]. Мы считаем это слово межэтническим. Мотивацию содержания и формы слова мы находим в китайских слогах, представляющих собою архетип синтагмы морфем: *chōi* «внезапно, неожиданно» и *chū* «робеть, робкий, робость, трусить, трусливый, трусость; пугаться, пугливый, застенчивый, застенчивость». Корень *чочу* «бойся» (эта форма непродуктивна) в кыргызском языке, следовательно, заимствованный, производный и сложный, построен по формуле *СОСУ*. Он входит в текст, проявляя многообразие морфологического развертывания: *чочуйм/чочуюм* «боюсь» (*чочу* «бойся», *-й* процессуальный аффикс настоящего-будущего времени, *-м* «я», т.е. признак 1 л. ед.ч.), *чочулайм/чочулаймын* «побаиваюсь», *чочулагансыйт* «кажется, побаивается», *чочугуч* «пугливый», *чочунчаак* «пугливый, боязливый, опасливый» и т.д. [15].

Формула $C\Theta C\Theta/C\Theta C\Theta$ в кыргызских словах. Кыргызское слово *жөжө/чөжө* (в говорах) «цыпленок», *жижи* (в говорах) «малыш, маленький ребенок» соотносительно с китайским слогом *jì* «младший ребенок, младший из сыновей, младшая дочь/сын, младший» [11] и, вероятно, образовано путем повтора.

К китайским лексемам, отражающим лингвоэтнокультурное своеобразие народа, относится и устаревшее слово *tǔláo*, которое тоже состоит из двух слогов (*tǔ* «земля, почва, грунт» и *láo* «сидеть в тюрьме») и имеет значение «тюрьма-подземелье, яма». Мы нашли его в «Большом русско-китайском словаре» [16]. Его нет в словаре О.В. Левиной и других изданиях. Эта находка позволяет увереннее говорить о происхождении кыргызского слова *төлө* в составе идиомы *жер төлө* «землянка». Второй компонент этого сочетания непрозрачен и непонятен простым носителям языка. К.К. Юдахин относит его к иранским заимствованиям [17]. Мы считаем его сино-тюрко-иранским по употреблению и китайским по происхождению. Закон гармонии звуков привел к единообразию звучания согласных и гласных в слове *төлө*. В обоих слогах употреблен переднеязычный гласный *ө*, предполагающий палатализацию предшествующих и последующих согласных. Сингармонизм – один из основных законов фонетического строя многих тюркских языков, особенно кыргызского.

К модели $C\Theta C\Theta$ подводится слово *бөлө* «дети двух сестер по отношению друг к другу», которое соотносится с алтайским *бөлө/пөлө*, калмыцким *бөлө*, ордосским *бөлө* «дети двух сестер», имеет многочисленные эквиваленты в других тюрко-монгольских и тунгусо-маньчжурских языках и сравнивается с китайским *bùluò/bùluo* «племя, род; становище, поселение, кочевье» в китайском языке [11]. Как видим, в китайско-кыргызском соответствии отмечается чередование гласных *ө/ù* и *ө/uo*, которое подвело кыргызское слово к рассматриваемой формуле.

Китайские слоги 1) *kōng* «пустой, пустопорожний, полый, холостой, пусто, без остатка»; 2) *kōng/kòng* «пустующий, незанятый, незаполненный, свободный, вакантный, праздный, ничем не занятый, порожняком, налегке, на свободе, без дела, безделье»; 3) *kòng* «пустынный, безлюдный (о местности), сквозной, проезжий, открытый, (на)сквозь; пустой, бессодержательный, бессмысленный, нереальный, ирреальный; безрезультатный, тщетный, напрасный; впустую, попусту, зря, напрасно, тщетно, безрезультатно; беспредельный, необъятный, обширный, широкий, уходящий вдаль (ввысь); весь, целый»; 4) *kōng/kòng* «быть/оставаться пустым, пустовать, опустеть» [16] этимологически связаны с кыргызским корнем *көң-* в словах: *көңдөй* «пустой, полый, незаполненный; бессодержательный, бессмысленный, неумный», *көңдөйлө-* «образовать пустоту, образовать пустое пространство», *көңдөв* (талас.) «полая часть стержня пера птицы»; 2) *кең* «широкий», *кеңдик* «широта, необъятность, обширность». Из этой парадигмы родственных слов к формуле $C\Theta C\Theta$ больше всего подходит форма *көңдөй* «пустой, полый», которая очень напоминает китайское производное слово *kōngtóu* «пустой, фиктивный, неискренний, показной, пустоголовый, безмозглый, болтун, враль; просвет, свободное время, окно (в расписании), пропуск, пробел (в тексте)» [16]. Вторая часть данного сложного слова сопоставима с существительным *tóu* «голова, прическа, вершина, верхушка, верх, головка», которое имеет этимологическую связь с некоторыми экспонентами кыргызской формулы $C\Theta C\Theta$: *төбө* «макушка (головы)», *төбө/дөбө* «холм, вершина холма», которые оформлены в рамках модели $C\Theta C\Theta$. К данной формуле имеет отношение глагольная основа *бөгө-* «прудить, запружать, преграждать путь, препятствовать, блокировать, сдерживать, обуздывать; преграждение, препятствование, сдерживание, обуздывание» (*бөгөт* «запруда, преграда, препятствие, блокировка, препятствование»), которая сравнивается с китайским слогом *biē* «сдерживать, обуздывать,

подавлять, блокировать, припирять к стенке; сдерживаться, терпеть, разразиться (гневом), вспылить, накричать, (дурной) нрав». Здесь видим, что дифтонг *-iē* трансформирован в кыргызском языке и соответствует звукосочетанию *-əθə*.

Заключительная часть. Теперь проанализируем некоторые межтюркские слова, связанные с вышеприведенными.

Кыргызское *көңдөй* тождественно с алтайским, барабинским, лебединским, телеутским, якутским *көңдөй*, койбальским, сагайским, хакасским *көңдей*, якутским *көңнөй*, барабинским *көндөй*, уйгурским диалектным *көнтей*, куманским *көңдой*, которые выражают значения «пустой, полый» (алтайский, барабинский, койбальский, лебединский, сагайский, телеутский, хакасский), «пустота» (хакасский), «дуплистый» (алтайский, якутский), «дупло» (алтайский, куманский), «никчемный, бесполезный, пустой» (якутский). Некоторые тюркологи (Л.З. Будагов, М. Рясенен, Э.К. Пекарский) считают их заимствованием из монгольских языков [18]. Действительно, в других алтайских языках мы находим примеры, сходные с тюркскими: а) монгольские: бурятское *хунды*, калмыцкое *көндә* «пустой, полый; полость, пустое пространство, пустота; дупло», халха-монгольское *хөндий*, ордосское *хөндии* «полый, пустой; полость, пространство, пустота; долина», дагурское *кондээ* «сфера» [19]; б) тунгусо-маньчжурские: *коңгилбу-* «стучать по полуму предмету», эвенкийское *кõң*, *кõңилма* «полый, пустой», *кõңгурõк* «полость, дупло, отверстие; полый, пустой», эвенское *кõңик* «полый предмет, трубка, кровеносный сосуд», негидальское *контухан* «пустой, полый», орокское *куңгэ* «дупло», нанайское *куңку* «дубина, колотушка (для глушения рыбы), удар (кулаком)» [20]. Как видим, в тюркских и других алтайских языках действуют формулы *СӨСЕС/СӨСОС/СӨСИС/СОСЭ/СУСУ/СОСУСОС/СУСЫ* в соответствии с их фонологическими закономерностями.

Вариант *СӨСӨС/СОСОС* не единичен. Чередование звуков *ə/o* мы находим и в кыргызских словах *бөкөчө* «бука, чудище» (в детской речи и в общении взрослых с детьми) / *мокочо* то же самое с эпитетическим *-ə/-o*. Последние имеют мотивацию в китайских словах: *тó* «злой дух, демон, дьявол, черт; чертовщина, дьявольщина, наваждение, зло; злой рок, злой; пристрастие, страсть, склонность, увлечение; чары, волшебство, магия, колдовство, волшебный, сверхъестественный» и *тóгуй* «бес, злой дух, демон, сатана, оборотень, привидение, чертовщина, дьявольщина». Слог *тó* «злой дух» является исходом кыргызского *бө-/мо-* в названных выше словах и в словах *бө* и *бөө* «шаман», встречающихся в ряде тюркских языков Сибири, а также в монгольских языках: бурятское, калмыцкое, халха-монгольское *бөө* «шаман» [21]. Аффикс *-ча/-чө* в кыргызских словах соответствует китайскому слову *chā* [ча] «как, словно» [7]. В тюркских языках есть двусложные наименования волшебства: 1) турецкое диалектное *бүкү/бүгү/бөгү*, турецкое, чагатайское *бүги*, турецкое диалектное *бүй*, турецкое, туркменское *бүйу*, гагаузское *бүү*, турецкое диалектное *бугу*, которые передают значения «волшебство, чародейство, колдовство» во всех языках [22]. Эти примеры убедительно объясняют происхождение первой части кыргызских слов *бөкөчө/мокочо* (кырг. *бөкө/моко* сравниваются с рус. *бука* «фантастическое существо, которым пугают детей; угрюмый, нелюдимый (о человеке)»).

Формула *СӨСӨС* имеет репрезентатив без начального согласного. Можно предположить о том, что китайское слово *ling* «легкий/легко, парящий, воздушный, свободный/свободно; нежный/нежно, мелодичный/мелодично» [16] на кыргызской почве преобразовано в существительное *өлөң* «песня; осока; пух, получаемый из коры плода осоки», принимая протетический звук. Это понятно, потому что в кыргызском языке почти не употребляется

звук *л*- в абсолютном начале слова. Данный факт свидетельствует об этимологической связи слова *өлөң* с вышеназванным китайским словом.

К подформуле *ӨСӨ* подходит два кыргызских слова. Китайское *ráo* (*рао* в древнем произношении, *жао* – в современном) «зажиточный, богатый, изобильный, многочисленный, в избытке, богатство, обогащение, обогащать» [16] могло послужить исходом кыргызской лексемы *өргөө* «богатая юрта, богато обставленная юрта; свадебная юрта, юрта для новобрачных» (*өргү-/өргүү* «отдых, спокойная размеренная жизнь; останавливаться на отдых; остановка на отдых; делать привал, привал; входить в силу, приобретать бодрость», *өргүт-/өргүтүү* «позволить отдых»). Переход дифтонга в звукосочетания с заднеязычным согласным – обычное явление. Ср., например, звуковые соответствия полисемантического слова *lǎo* в кыргызском языке: *улг-*, *илг-*, *улук* и т.д. в значениях «старый, пожилой, престарелый», «давным-давно, в стародавние времена», «старший (по чину), главный, глава» и т.д. [7] с протетическими звуками перед начальным *л*-.

Китайское слово *fèi* «легкое, легкие, легочный; цвет легких, красный цвет» [7] в древности могло иметь в финальной части звук *-к*, о чем свидетельствуют кыргызские слова *өлкө* «легкие; легкомысленный человек», *пөк* (южн.) «трухлявый, пористый, дуплистый (о дереве), дряблый, растяпа (о человеке)». Первое из этих слов соответствует формуле *ӨСӨ*.

Выводы:

1. Определено, что в кыргызском языке имеет место немало лексических единиц, подводимых под формулы *СОСО/ӨСӨ/СОСУ* и их вариантов, происхождение которых связано с китайским языком;
2. Доказано, что формулы *СОСО/ӨСӨ/СОСУ* в кыргызско-китайских лексических единицах, выполняют важную обобщающую и объясняющую функцию;
3. Выявлена роль фонетических формул *СОСО/ӨСӨ/СОСУ* приводящих к единообразию дифференцируемых или даже контрастируемых слогов китайского языка под действием сингармонизма;
4. На основе сравнительного анализа выяснилось, что в родственных языках описываемые модели подвергаются различным трансформациям;
5. Отмечена важность проанализированных в статье фактов для определения сущности и функций звуковой гармонии в тюркских языках, в том числе в кыргызском.

Список литературы:

1. Долгопольский, А.Б. Гипотеза древнейшего родства языковых семей Евразии с вероятностной точки зрения [Текст] / А.Б. Долгопольский // Вопросы языкознания. – М.: ИРЯ, 1964. - № 2. – С. 53-63.
2. Долгопольский, А.Б. В поисках далекого родства [Текст] / А.Б. Долгопольский // Русская речь. – М.: ИРЯ, 1967. - № 6. – С. 95-112.
3. Иллич-Свитыч, В.М. Соответствия смычных в ностратических языках [Текст]: этимология / В.М. Иллич-Свитыч. – М.: Наука, 1968. – С. 304-355.
4. Иллич-Свитыч, В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, алтайский, дравидийский) [Текст]: сравнительный словарь / В.М. Иллич-Свитыч. – М.: Наука, 1976. – 483 с.
5. Старостин, Г.С. К истокам языкового разнообразия. Десять бесед о сравнительно-историческом языкознании с Е.Я. Сатановским [Текст] / [Г.С. Старостин, А.В. Дыбо, А.Ю. Милитарев, И.И. Пейрос]. – М.: Дело, 2016. – 584 с.
6. Bomhard, A. Morphology and Vocabulary [Текст] / A. Bomhard, J. Kerns. – Leiden/Boston: Brill, 1994. – 678 p.

7. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-кыргызское сравнительное языкознание [Текст]: учеб. пособие / К.З. Зулпукаров. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2016. – 768 с.
8. **Зулпукаров, К.З.** Синтез как метод описания языка (вопросы казуСОЛОГИИ, СИНОЛОГИИ, АЛТАИСТИКИ и НОСТРАТИКИ) [Текст]: монография / К.З. Зулпукаров, С.М. АмИРАЛИЕВ. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2021. – 748 с.
9. **Zulpukarov, K.** Reflexes of the most ancient root *er “male” in Eurasian languages [Текст] / [K. Zulpukarov, S. Amiraliev and others] // Open Journal of Modern Linguistics. – California: Scientific Research Publishing, 2021. – Pp. 104-119.
10. **Зулпукаров, К.З.** Reflexes of the Most Ancient Root *Deng «Equal» in Eurasian Languages and Interpersonal Relationship Cognitions of Proverbs in the Kyrgyz Language [Текст] / [К.З. Зулпукаров, А.Т. Абдраева и др.] // Journal of Positive School Psychology. – Gorakhpur: Society of Psychology and Education, 2022. – V. 6. - № 4. - Pp. 3857-3866.
11. **Левина, О.В.** Большой китайско-русский и русско-китайский словарь [Текст] / О.В. Левина. – М.: Вече, 2012. – 960 с.
12. **Шанский, Н.М.** Этимологический словарь русского языка [Текст] / Н.М. Шанский. – Москва: МУ, 1965. – Т. 1. – С. 249.
13. **Дмитриев, Н.К.** Строй тюркских языков: избранные труды. [Текст] / Н.К. Дмитриев. – М.: Восточная литература, 1962. – 607 с.
14. **Сулейменов, О.О.** Тюрки до истории [Текст] / О.О. Сулейменов. – Алмата: Атамүра, 2002. – 27 с.
15. **Захарова, О.В.** Сопоставительная грамматика русского и кыргызского языков. Морфология [Текст] / О.В. Захарова. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 53 с.
16. **Баранова, З.И.** Большой русско-китайский словарь. Изд. 6-е, стереотип [Текст] / З.И. Баранова, А.В. Котов. – М.: Живой язык, 2008. – 568 с.
17. **Юдахин, К.К.** Кыргызско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – Ф.: Советская энциклопедия, 1965. – 974 с.
18. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ» [Текст] / Э.В. Севортян. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 368 с.
19. **Санжеев, Г.Д.** Этимологический словарь монгольских языков [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2016. – Т. 2. – 232 с.
20. **Цинциус, В.И.** Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] / В.И. Цинциус. – Л.: Наука, 1977. – Т. 2. – 410 с.
21. **Санжеев, Г.Д.** Этимологический словарь монгольских языков [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, Э.В. Шевернина. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2015. – Т. 1. – 102 с.
22. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» [Текст] / Э.В. Севортян. – М.: Наука, 1978. – С. 293-294.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_108

Поступила в редакцию: 10.02.2023 г.

УДК: 8.81.23

Сагынбаева Б.*д.филол.н., профессор Кыргызско-Турецкого универ. Манас, Кыргызская Республика***Кочорбай у. С.***аспирант Кыргызско-Турецкого универ. Манас, Кыргызская Республика*

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ КӨПТҮК САН МААНИСИНИН ТУЮНДУРУЛУСУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары түрк жана кыргыз тилдериндеги сан категориясынын көптүк сан мааниси тандалып алынды. Изилдөөнүн максаты – “мааниден формага” аспектисинде түрк жана кыргыз тилдериндеги көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүн аныктоо. Бул максатка жетиш үчүн функционалдык-семантикалык алкак методу, салыштырматарыхый, компаративдик анализ-синтез, контрастивдик жана диахрондук, синхрондук изилдөө

методдору колдонулду. Натыйжада изилдөөнүн жыйынтыгы – көптүк маанини функционалдык грамматика багытында изилдөө аркылуу бул маанини уюштуруучу тилдик бирдиктердин, тилдик деңгээлдердин көп кырдуу экендигин жана алардын тилдик системасын түзүүгө боло тургандыгын көрсөттү. Изилдөөнүн илимий баалуулугу – кыргыз жана түрк тилинин көптүк маанисинин семантикалык чөйрөлөрүн жана аларды туюндуруу жолдорунун аныкталуусу, көптүк сан маанисинин “манифестациясынын” ачып көрсөтүлүүсү. Алынган натыйжалардын теориялык, практикалык мааниси: кыргыз жана түрк тилинин көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүнө жалпы максаттуу салыштырма иликтөө жүргүзүү; эки тилдеги көптүк сан маанилерин туюндуруучу каражаттардын салыштырма салмагын, салыштырмалуу касиетин аныктоо. Ал эми практикалык максаты: эне тилинен башка тилдерди үйрөтүүдө мааниге таянып, аны уюштуруучу сөз формаларын, тилдик ар кандай деңгээлдеги бирдиктерди пайдалануу. Аларды пайдаланууда функционалдык семантикалык чөйрө эне тили болбогон тилдерди үйрөнүп, эркин пикир алышууда зор баалуулукка ээ.

Негизги сөздөр: түрк жана кыргыз тили; функционалдык грамматика; сан категориясы; көптүк сан; семантикалык чөйрө; атоочтук категория; этиштик категория.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЗНАЧЕНИЯ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

В данной работе в качестве предмета исследования было выбрано значение множественного числа категории числа в турецком и кыргызском языках. Цель исследования-определить семантическую область значений множественного числа в турецком и кыргызском языках в аспекте "от значения к форме". Для достижения этой цели использовались функционально-семантическое поле, сравнительно-исторический, компаративный анализ-синтез, контрастивный и диахронный, синхронный методы исследования. Результатом этого исследования стало то, что посредством изучения множественного числа в направлении функциональной грамматики было показано, что языковые единицы, языковые уровни, которые организуют это значение, многогранны, и их языковая система может быть сформирована. Научная ценность исследования – выявление семантических областей множественного числа кыргызского и турецкого языков, и способов их выражения, выявление “манифестации” множественного числа. Теоретическая, практическая значимость полученных результатов: проведение общенародного сравнительного исследования семантической сферы значений множественного числа кыргызского и турецкого языков, и определение удельного веса, относительных свойств средств выражения значений множественного числа в двух языках. С другой стороны, практическая цель состоит в том, чтобы использовать словоформы, единицы на разных уровнях языка, которые его организуют, основываясь на значении при обучении других языков, кроме родного. Использовании функционального семантического поля имеет большое значение при изучении языков, которые не являются родными, и для свободного общения.

Ключевые слова: турецкий и кыргызский языки; функциональная грамматика; числовая категория; множественное число; семантическое поле; категория существительного; категория глагола.

INTERPRETATION OF PLURAL MEANING IN THE KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

Plural meaning of the number category in the Turkish and Kyrgyz languages has been chosen as the subject of this article. The purpose of the study is to determine the semantic area of plural meanings in the Turkish and Kyrgyz languages in the aspect of "from meaning to form". To achieve this goal, the method of functional-semantic fields, comparative-historical, comparative analysis-synthesis, contrastive and diachronic, synchronic methods of research were used. As a result of this research it was proved through the study of plural in the direction of functional grammar that linguistic units, linguistic levels which organize this meaning, are multifaceted, and their linguistic system can be formed. The scientific value of the study is to identify the semantic areas of the plural in the Kyrgyz and Turkish languages and the ways of their expression, to identify the "manifestation" of the plural. Theoretical, practical significance of the results: conducting a nationwide comparative study of the semantic sphere of plural meanings of the Kyrgyz and Turkish languages and determining the specific weight, the relative properties of the means of expression of plural meanings in the two languages. On the other hand, the practical purpose is to use word forms, units at different levels of

the language, which organize it, based on the meaning in teaching other languages except the native one. The use of the functional semantic is very important in learning non-native languages and for free communication.

Keywords: Turkish and Kyrgyz; functional grammar; number category; plural; semantic field; noun category; verb category.

Киришүү

Буга чейин структуралык–сыпаттоо грамматикасында кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк сан мааниси “формадан мааниге” багытында каралып, структуралык анализ жүргүзүлүп келген эле. Ал эми көптүк маанинин семантикалык мазмунуна көп көңүл бөлүнгөн эмес. Ошол себептен бул макалабызда “мааниден формага” аспектисинде түрк жана кыргыз тилдериндеги көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүн аныктоого көңүл бөлүнөт. Функционалдык грамматиканын методу аркылуу кыргыз тилиндеги көптүк сандын семантикалык маанисин уюштуруучу тилдик бирдиктердин, ар кандай морфемалардын, синтаксистик конструкциялардын, лексикалык каражаттардын функционалдык кызматын аныктайбыз. Изилдөөбүз кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк маанини уюштуруучу лексикалык бирдиктер, грамматикалык формалар, синтаксистик конструкциялар, грамматикалык түзүлүштөрдүн функционалдык кызматын сыпаттоого багытталат.

I. Кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк сан мааниси сан категориясында каралат. Көптүк сан заттардын сан жагынан көп экендигин жалпылап билгизип, атайын морфологиялык каражат –*ЛАр* мүчөсү аркылуу туюндурулат. Морфологиялык категорияга таандык болгон –*ЛАр* мүчөсү дистрибуциялык мүнөзү, берген грамматикалык мааниси, түрк тилдеринде байыркы доордон берки кеңири колдонулуп келе жаткандыгы жагынан көптүк сан маанисин туюндуруучу башка тилдик бирдиктерден калыптанган форма катары айырмаланат.

К.Г.Менгес, А.Н.Кононов, Б.А.Серебренников жана башка окумуштуулар –*ЛАр* мүчөсүнүн *л* менен *р*'нын биригүүсү аркылуу жасалган эки составдуу мүчө экендигин айтышат [1, 2].

–*ЛАр* мүчөсү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде өтө сейрек кездешкен. Мында жалгыз гана адамга байланыштуу түшүнүктөрдү жалпылап туюндуруу маанисинде көп колдонулган: *beg+ler, bilge+ler, koңçuy+lar* жана башка.

Мисалы: *kanım tülberi, kara bodun, külig kadaşım, esizime, içiçim er, üküş er, küdegülerim, kız-kelinlerim bökmedim, esizime, ayıta*. «Каным түлбери, түмөн элим, белгилүү туугандарым, байкуштарыма, эр агаларым, көп эр, эр-жигиттерим, күйөө балдарым, кыз-келиндерим, байкуштарыма тойбодум, кандай кылайын!» [3, 4].

Эски уйгур жазма булактарында гана, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен айырмаланып, бул мүчө зат атоочтордун бардык түрүнө, ат атоочторго жана затташкан сын атоочторго жалгана берүүчү активдүү функциядагы мүчөгө айланат. Мисалы: *sizler, kuşlar, bular, ıgaçlar, edgüler* [4]. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен айырмаланып, эски уйгур жазма булактарында –*ЛАр* мүчөсү этиштин көптүк санынын үчүнчү жагына жалганып колдонулгандыгын да байкоого болот: *bardılar, sözlemezler, togarlar* жана башка.

II. Түрк тилдеринде мүчө уланбай *уңгу турпатында турган зат атооч сөздөр* дайым эле жекелик санды билдире бербестен, грамматикалык атайын каражат жок туруп эле көптүк санды туюндура берет. Мунун себеби көптүк маанини мүчө аркылуу тынымсыз көрсөтүп турганга муктаждыктын жоктугунда болуп эсептелет. Мындай сөздөр өзүнүн семантикасы боюнча сандык мааниге ээ жана грамматикалык жагынан *жамдоо маанисиндеги зат атоочтор* жекелик түрдө туруп эле көптүк маанини билдире берет.

кырг.: *улут, үйүр, эл, калк, мал, айбанат, аскер, кум, буудай, эмерек*, жана башка;

түрк.: *millet, sürü, halk, ordu, kurul, kum, buğday sınıf* жана башка.

Көптүк сандын мындайча туюнтулушу *лексикалык жол* болуп эсептелет. Көптүк маанинин лексикалык жол менен берилишине жалпылама маани берүүчү зат атоочтор кирет. Мындай зат атоочтор өздөрүнүн семантикасы боюнча жалпыланган түшүнүктү берип, контексттен тышкары турса деле көптүктүн идеясын бере берет. Лексикалык жол аркылуу берилген көптүктүн мааниси, негизинен, санды так көрсөтпөй, жалпысынан гана көрсөтөт. Лексикалык жол көптүк маанинин грамматикалык каражаттар аркылуу белгиленишине чейинки байыркы жолдордун бири болуп эсептелет. Байыркы түрк тилинде көп сандаган заттардын, нерселердин санын бириктирип, жалпылаштырып көрсөткөн жалпылоочу сөздөрдү көп колдонушкан: *el* – «эл – *halk*», *ükiş* «көп – *çok*», *kara, kalın* «көп, сансыз – *çok, sayısız*» ж.б. Мисалы: *kanım tülberi, kara bodun, külig kadaşım, esizime, içiçim er, ükiş er, oğlan er, küdegülerim, kız-kelinlerim bökmedim, esizime, ayıta*. «Ханым түлбери, түмөн элим, атактуу туугандарым, байкуштарыма, эр агаларым, көп эр, эр-жигиттерим, күйөө балдарым, кыз-келиндерим, байкуштарыма тойбодум, кантейин!» *ilim ökünçüñe kalın yağıka kaymatın tegipen adırıldım, ayıta* «Элимдин өкүнүчүнө калың душманга кайтпастан чабуул коюп айрылдым, кантейин!» [3].

Лексикалык мааниси боюнча жуптук, кош (эки) экендик маанисин билдирген зат атооч сөздөр да көптүк мааниде колдонулат: *эгиз – ikiz, көз – göz, тузе – diz, мүйүз – buyuz; otuz – uйун, göğüz – көкүрөк*. Мисалы: *erdemlig bolsar bodun isrik yürümedi, erinçim ikizime* «Намыстуу болгондугу үчүн эл бытыранды жүрбөдү, эгизиме».

Кээ бир окумуштуулар байыркы убакта –*Биз* мүчөсүнүн кош, жуп, экилик маанини билдирген деп божомолдошот. Мисалы, К.Г.Менгес, А.Н.Кононов, Б.А.Серебренниковдор бул мүчөнү байыркы түрктөр колдонгон көптүк мүчө катары эсептешсе, А.М.Щербак мындай ойго кошулбайт [6].

III. Зат атоочтун көптүк сан мааниси *синтаксистик жол* менен да уюшулат. Түрк тилиндеринде сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу бир маанини туюндуруу байыртадан бери колдонулган ыкмалардын бири болуп эсептелет. Мисалы:

ükiş er «көп жоокер»

göp cagi ermiş «Көп душман болгон».

toguz er ölürtim «Тогуз киши өлтүрдүм».

beş kırk er ölürtim «Отуз беш киши өлтүрдүм».

kırk yıl el tuttum, bodun başladım, taş yağig yağıldım, eldim. «Кырк жыл мамлекетти жетектеп, эл башкардым, сырткы душмандар менен согуштум, алыс жактарга жортуул жасадым» [3].

1) Көптүк маанинин синтаксистик жолунда көптүк маани *көп, мол* сыяктуу сын атоочтор жана *далай, арбын* сыяктуу тактооч сөздөр, кош сөздөр, сан атоочтор менен зат атоочтун кошулушу аркылуу берилет: *мол-bol, далай-oldukça, çok, ehemmiyetlice* жана башка.

2) Кош сөздөр аркылуу көптүк сан маанилери берилет. Көптүк маанисинин кош сөздөр аркылуу берилиши да бул категория үчүн атайын грамматикалык мүчөлөр боло электен мурунку байыркы жолдордун бири болуп эсептелет. Мисалы: *sub – yer* «жер-суу»; өтмө мааниси – мамлекет, *ay-kün* «ай-күн»: *sub-yer, kem katun, ay-kün* «мамлекет Kem Katun ай-күн». *el-kan* «мамлекет-хан», өтмө мааниси – мамлекет: *kök teñride esiz kün-ay ermiş, yağız yerde esiz el-kan ermiş, bökmedim, ayıta* «Көк асманда байкуш ай-күн экен, кара жерде байкуш мамлекет-хан экен, (аларга) тойбодум, кантейин!»

3) Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да эсептик жана чамалама сан атоочтор менен зат атооч сөздөр айкашып, көптүк маанини билдирет. *Сандык түшүнүктү* билдирүүчү сөздөр,

негизги сөздүк фондуга кирүүчү башка сөздөр сыяктуу эле, бардык түрк тилдеринде, негизинен, бирдей. *Сан атооч сөздөр* өтө туруктуу келет: алар байыркы доорлордо эле пайда болуп, ошондон бери тилибизде олуттуу чоң өзгөрүүсүз жашап келет. Бул кырдаал түрк тилдерине тиешелүү болгон айрым эски жазма эстеликтерден ачык көрүнөт. Мисалы, Орхон-Енисей эстеликтериндеги сан атоочтор азыркы түрк тилдеринде толугу менен учурайт.

IV. Жак мүчөлөрдүн көптүк түрү да көптүк маани туюндурат.

V. Көптүк сан маанисин бир же бир нече затты көптүк сандагы үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн *жакчыл таандык мүчөлөрдүн көптүк түрү* да билдирет.

VI. Көптүк маанини *ат атоочтордун айрым лексика-грамматикалык топтору* да туюндурат. Алардын ичинен жактама ат атоочтор үчүн көптүк маанинин туюнтулушу өзгөчө мүнөзгө ээ.

VII. Көптүк сан маанисин көптүктү туюндуруда сейрек колдонулган, көбүнчө контекстке көз каранды болгон, көптүк маанисин туюндуруда *функционалдык салмагы азыраак болгон тилдик бирдиктер* да билдирет.

1. Атооч сөздөн *сын атооч жасоочу –ЛУУ // –II* мүчөсү. Байыркы жазма эстеликтериндеги баштапкы формасы *–лыг // –лиг < –лы:г // –ли:г* болуп, ал учурдагы көп колдонулган мүчө болуп эсептелет. Мисалы: *ташлык* “таштуу”, «таштак», *токойлыг* “токойлуу”, “токойлук”.

2. *Сан-өлчөм тактоочтор* кыймыл-аракеттин сан-өлчөм жактан өзгөчөлүгүн, өлчөмдүк белгилерин көрсөтүп, көптүк маанини уюштурганга катышат. *–ЛAn (< –ла + n) // –lArCA* курандысы да өлчөмдүк маанилерди туюндурат. Тилдин өнүгүү процессинде *–Лan* мүчөсүн уюштуруучу *–ла* – байыркы *–a* мүчөсүнүн өнүмдүүлүк касиетинен ажырагандан кийинки анын функциясын өзүнө алгандагы формасы. Ал эми бул туунду мүчөнү уюштуруучу чакчылдын *–ыл* мүчөсү орхон-енисей эстеликтеринде эле кездешет.

3. Көптүк сан маанини туюндурган тилдик каражаттарга түрк тилиндеги *–gil* мүчөсүн да кошууга болот. Түрк тилинде *–lAr* мүчөсүнө маанилеш оозеки кепте колдонулуучу *gil* деген морфема бар. Бул морфема үй-бүлөсү, бала-бакырасы деген мааниде колдонулат *teuzemgil*: таежемдердин үй-бүлөсү, бала-бакырасы; *Auzegil*: Айшанын үй-бүлөсү; бала-бакырасы.

VIII. Көптүк маанини *этиш сөз түркүмүндөгү тилдик каражаттар* да уюштурат:

1. *–Bliu // –lAr* мүчөсү. Бул мүчө кош мамиленин (İşteş Fiil) мүчөсү болуп эсептелет да, этиш сөздөргө жалганып, биринчи жана экинчи жак боюнча субъектилердин өз ара же биргелешип иштешкен кыймыл-аракетин билдирет. Кош мамиле аркылуу берилүүчү мамиле субъектинин сандык мамилесине негизделген. Калган мамилелерден мунун негизги айырмасынын бири – мына ушунда. Кыргыз тилиндеги 3-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү – *Bliu* ’тын түрк тилиндеги эквиваленти *–lAr* мүчөсү болгондуктан, мамиледеги *–Iş* мүчөсү менен түрк тилинде чаташтыруу проблемасы жок. Кыргыз тилинде көптүк маанини билдирүүчү *–LAr* мүчөсү зат же заттык түшүнүктү билдирген сөздөргө гана уланса, түрк тилинде, кыргыз тилинен айырмаланып, *–lAr* мүчөсү атоочтордон тышкары этиште да кеңири колдонула берет: *geldiler* –*келишти* (келди), *okuusaklar-okuшат* (окуйт). Мындай көрүнүш кыргыз тилинин түштүк-батыш ичкилик диалектисинен байкалат: *айтышаттар*, *билишеттер*, *үйрөндүлөр*, *иштеп жатышаттар*.

2. *Этиштин ыңгай жана чак формаларына жалганган көптүк сандагы жак мүчөлөр*. Кыймыл-аракет бир же бир канча субъект тарабынан иштелиши мүмкүн. Иштин кайсы жак, кимдер тарабынан иштелгендиги баяндоочтук милдет аткарган сөздөрдөгү жак мүчөлөр аркылуу белгилүү болот. Жак менен сан өз ара тыгыз байланышта болгондугуна байланыштуу баяндоочтун жекелик же көптүк саны жак мүчөлөр аркылуу эле белгилүү болуп турат. Ошондуктан этиштин ыңгай жана чак формаларына жалганган көптүк сандагы жак мүчөлөр

көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүнө кирет.

Жыйынтыктар:

1. Түрк жана кыргыз тилдериндеги атооч жана этиш сөздөрдүн көптүк сан маанисин туюндуруусу боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарылды. Кыргыз тили менен түрк тилиндеги атооч сөздөрдүн көптүк мааниси уюштуруу жолдорун салыштырууда, көп айырмачылыктар жок экендиги белгиленди;

2. Эки тилде тең морфологиялык каражат –*ЛАр*дын жыш колдонулуусу байкалат. Бирок кыргыз тилине караганда түрк тилинде –*lAr* мүчөсүнүн колдонулушу, алда канча жыш жана кеңирирээк экендигин баса белгилей кетүү зарыл. Көптүк маанисин туюнтулушу, –*ЛАр* // –*lAr* мүчөсү али толук изилденип бүтө элек темалардан болуп эсептелет. Бул маселе, арийне, өзүнчө изилдөөнүн объектиси болушу керектиги көрсөтүлдү;

3. Түрк тилинде *gil* мүчөсүнүн көптүк мааниси уюштуруусун, ал эми кыргыз тилинде мындай морфеманын жоктугун айырмачылык катары көрсөтүүгө болору аныкталды;

4. Кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк мааниси тундурган атооч сөздөрдүн морфологиялык жана лексикалык каражаттарынын арбын экенин байкоого болот. Морфологиялык каражаттар: –*Лан*, –*Луу* мүчөлөрү, жак мүчөлөрдүн көптүк түрлөрү ж.б. Лексикалык каражаттар: сан атоочтор, кош сөздөр, кээ бир зат атоочтор жана башка;

5. Кыргыз жана түрк тилиндеги этиш сөздөрдүн көптүк мааниси чагылдырылуу жолдору атоочторго караганда сейрек. Эки тилде тең этиштин көптүк маанисинин семантикалык чөйрөсүндө тилдик каражаттар сейрек. Мунун себебин түрк тилдериндеги сан боюнча дайыма ээрчише бербөө кубулушу шарттап турат;

6. Түрк жана кыргыз тилдериндеги көптүк маанисинин туюнтулушун салыштырып көрүп, алардын арасындагы айырмачылыкка караганда алардын ортосундагы жалпылык басымдуулук кыларын байкоого болот;

7. Көптүк мааниси функционалдык грамматика багытында изилдөө аркылуу бул мааниси уюштуруучу тилдик бирдиктердин системасын түзүүгө болот.

Адабияттар тизмеси:

1. Менгес, К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери [Текст] / К.Г.Менгес.- Бишкек: Кыргызстан-Сорос, 2000.- 190б.
2. Серебренников, Б.А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса –лар в тюркских языках [Текст] / Б.А. Серебренников.- Советская тюркология, 1970.- Б. 35- 49.
3. Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников, VII-VII вв. [Текст] / А.Н. Кононов.- Ленинград: Наука, 1980.- С.145-147.
4. Эржиласун, А.Б. Түрк Дили Тарихи, Акчаг Йайынлары [Текст] / А.Б.Эржиласун.- Анкара, 2004.- Б.184-280.
5. Сагынбаева, Б. Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясы [Текст] / Б. Сагынбаева, З. Дербишева // Кыргыз-Түрк «Манас» университети.-Бишкек, 2015.- 295 б.
6. Серебренников, Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева.- Москва, 1986.- 88 б.
7. Чой, Лувсанжав. Монгол бичиг 7 [Текст] / Чой Лувсанжав, Ж.Лувсандорж, Цэ Шархүү.- Уланбатаар, 1986.
8. Насилов, В.М. Древнеуйгурский язык [Текст] / В.М.Насилов.-М.: Восточная литература, 1963.- 46 б.
9. Чечейбаева, Н.Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор [Текст] / Н.Ө. Чечейбаева.-Фрунзе: Илим, 1978.- 38 б.
10. Кокоева, Т.С. Концепт «число» в русской и кыргызской картинах мира [Текст] / Т.С. Кокоева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. - № 3-4. – С. 26-29.
11. Дмитриев, Н.К. Категория принадлежности [Текст] / Н.К.Дмитриев // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.Морфология. –Москва, 1956.- Ч 2.- 32 б.

12. **Кононов, А.Н.** Грамматика современного турецкого литературного языка [Текст] / А.Н. Кононов. - Москва, Ленинград, 1956. - 74 б.
13. **Усеев, Н.** Енисей жазма эстеликтери I. Лексикасы жана тексттер [Текст] / Н.Усеев. – Бишкек: 2011. - 212 б.
14. **Сагынбаева, Б.** Сөздөрдүн эволюциясы: Түрк жана кыргыз тилдеринин мисалында [Текст] / Б. Сагынбаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. - № 3 (75). – С. 89-97.
15. **Юнусалиев, Б.М.** Тандалган эмгектер [Текст] / Б.М. Юнусалиев. - Фрунзе, 1985. - 184 б.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_115

Поступила в редакцию: 03.04.2023 г.

УДК 81 373. 21+811

Исабеков И.Н.

к. филол. н., доцент Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика

МАНАС-ЧОКУСУНУН ТОПОНИМИНИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп топонимдин курамын түзгөн бир муундуу ман жана ас деген кыргыз-түрк тилдик катмарга тиешелүү морфемаларга этимологиялык изилдөө жараяны болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты - топонимди тектеш тилдердеги лексикалык бирдиктер менен салыштырып, анын ички маңызын тилдик фактылардын негизинде ачып берүү болуп саналат. Изилдөөнүн методдору - салыштырма-тарыхый ыкманын тутумундагы этимологиялык анализ менен кошо семантикалык анализ пайдаланылат. Изилдөөнүн баалуулугу болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. Алынган натыйжаларда иликтөө көрсөткөндөй, ман бир муундуу уңгу сөз индоевропа тилдеринде адам дегенди түшүндүрүп, гер-ман-согуш адамдары, Эр-ман, Гер-ман, Эрманас Эрманастын тукумдары же жоокерлери деген түшүнүккө ээ. Ман морфемасы кыргыз тилинде да адам маанисин туюнтат. Алсак, душман-кастык мамиледеги адам, чабарман-кабар жеткирүүчү адам, угарман-угуу үчүн келген адам, окурман-көп окуган адам, демек, ман-адам, киши, согуш адамы деп түшүнсө болот. Албетте, Манас Ата-Журтту сырткы душмандардан коргоп, сактап калууда кыргыз элине чоң эмгек кылган кайталангыс тарыхый баатыр деп билебиз, себеби Манас сөзүнүн биринчи ман компоненти “адам, киши, жоокер, баатыр” маанилерин билдирсе, ас компоненти “күчтүү, кайратуу, кубаттуу, келбеттүү” маанилерине ээ. Манас-күчтүү адам, күчтүү тайманбас жоокер, күчтүү теңдеишсиз баатыр, күчтүү кол башчы деген мааниден келип чыккан. Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги этимология, семасиология, лексикология тармактарында лингвистикалык негиз болуп бере алат. Бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы сунушталат. Ошондо гана тил майданында эмгектенген илимоздун жараткан илимий иши тил илимине кошкон салымы болууга тийиш деп эсептелет.

Негизги сөздөр: адам; ас; Манас; эрман; теңдеишсиз; тарыхый; этимон; топоним; бир муундуу; морфема; жоокерлер.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМА ВЕРШИНЫ МАНАС

В этой работе предметом исследования является этимология топонима Манас-Чоку, который образован от односложных корневых морфем ман и ас относящиеся к кыргызско-тюркскому языковому слою. Цель исследования - установить этимологию топонима кыргызского языка путем этимологического анализа, сопоставляя с лексическими единицами других родственных языков в контексте теории лингвоэтногенетического единства тюрко-кыргызских народов. Методы исследования - рассматривается с помощью приемов этимологического анализа, сравнительного метода и реконструкций. Научная ценность заключается в том, что впервые проводится этимологический анализ названного топонима на основе историко-сравнительного метода.

Определены лексико-семантические и структурно-словообразовательные модели, показаны особенности формирования топонима путем историко-лингвистического изучения. Полученные результаты показывают, что начальная форма топонима ман в индоевропейских языках значителен как человек и потому слово гер-ман употребляется в значении люди войны, так как Эрман в переводе обозначает потомки или воины Манаса. Такое же явление наблюдается и в кыргызском языке, и слова душман-человек враждебного отношения, чабарман-человек доставляющий вести, угарман-человек умеющий или способный слушать, окурман-человек способный читать. Следовательно, слово Манас образовано от корневого слово ман, который в переводе означает "человек, мужчина, человек войны", а слово ас, передает значения "сильный, бесстрашный, могущественный". Отмечая вышеизложенного, Манас- сильный человек, воин, несравненный сильный воин, сильный лидер нации, бесстрашный хан как лев. Таким образом, в языке кыргызов древние времена появились корневое слова "ман" и "ас". Исходя из этого, древние кыргызы-гунны называли бесстрашного человека Манасом. Практическая значимость состоит в том, что эти основы могут служить лингвистической основой в кыргызском языкознании, в том числе для проведения исследовательских работ в сферах этимологии, семасологии, лексикологии. Рекомендации исследования - односложного корневого морфема помогает для раскрытия первоначального значения топонима, так как необходимо для изучения историю кыргызского языка. Только тогда будут убедительные результаты в научных исследованиях, которое вносят значительный вклад в языкознании.

Ключевые слова: человек; сильный; Манас; эрман; несравненный; исторический; этимон; топоним; односложные; морфема; жооокерлер.

ETYMOLOGY OF THE TOPONYM MANAS

The article is devoted to the analysis of the history of the toponym Manas hoku in the Chatkal Valley. There are many scientific works on the history of the anthroponym Manas. However, questions about the origin of the name Manas remain unclear. To solve such a vague problem, it is necessary to conduct a history, it was clarified that the one-syllable root words man-a s belong to the ancient Turkic language. Because the word man in Indo-European languages means a person. For example, Er-man and Ger-man are warriors. Er-man, Ger-man Ermanas, the concept of descendants or soldiers of Ermanas. The same is true of Turkish. For example, a person who is hostile, a messenger, a listener, a reader. Therefore, man can be understood as a man, a man, a warrior, a man of war. Thus, from time immemorial, a person has been judged on the basis of his qualities, his service to the people, and his boldness in speaking out. Of course, a very important and valuable assessment was given to Manas, because we know that he is a unique historical hero who did a great job for the Kyrgyz people in protecting and preserving the Fatherland from external enemies. The first man component of the word Manas means man, man, warrior, hero, while the food component has strong, courageous and powerful meanings. Therefore, Manas is derived from the meaning of "strong man, strong warrior, strong incomparable hero, strong commander."

Keywords: etymon; warrior; Manas; layer; quality; historical; strong; toponym; monosyllabic; morpheme; soldiers.

Киришүү. Манас кайталангыс тарыхый адам. Биринчиден, анын тарыхый инсан экендигине Хунн доорунда кыргыздар менен кытайлардын ортосундагы болуп өткөн тарыхый окуялар жана чыгыштан батышка чейинки Манаска байланышкан жер-суу аттары күбө. Экинчиден, биздин заманга чейин болуп өткөн кытайлардын биринчи чапкынында дүйнөгө чачырап кеткен кыргыз урууларынын башын бириктирип Кыргыз каганатын (Империя) кургандыгы менен түшүндүрүүгө болот. Анткени, "Биз-империя, каганат курган элбиз. Биз-эч качан өтпөй турган, өчпөй турган каганаттык аң-сезимдин ээсибиз, анын бийигиндебиз. Бул феноменди биз ата мурас, эне тилде манастуулук (манассовость) десек да туура. Түп Манас илим, аң-сезим түбүн ак чайыган түпкүр манастуулук. Арийне, тарыхты эл гана эмес каганат курган улуу Эр да жаратат, кезегинде улуу Эрин даңазалап улуу эпосун каганаттык аң-сезим бийигине калкып кеткен Эл жаратат! Тарыхта экөө бирин бири шарттаган, бири болбосо экинчиси жок көрүнүш-кубулуш. Билгенге, бир Манастын бар фактысынын эле өзү-улуу Мамлекети болгондугунун так фактысынын көзү [1]. Бул танып кеткис фактыны байыркы

доорлордон калган Манастын урпактары азыркы учурда дале Борбордук Азияда өмүр сүрүп келе жаткандыгы менен бышыктоо иретинде белгилесе болот. Арийне, “Манас” жөнүндө бир макаланын деңгээлинде айтып берүү деги эле мүмкүн эмес. Ошого карабастан, бул макалада “Манас” деген сөздүн төркүнүн (этимологиясын) талкууга алууну туура көрдүк, анткени бул сөзгө арналган эмгектер илимий адабияттарда арбын экендигине карабастан, Манас топониминин төркүнү жөнүндөгү маселелер ушул күнгө чейин бүдөмөк бойдон калууда.

Изилдөөнүн максаты - “Манас” деген сакралдашкан табышмактуу сөздүн сырын чечмелөөгө арналат, анткени Манас сөзүнүн түпкү тегин, төркүнүн (этимологиясын) чечмелөө боюнча көптөгөн макалалар жарыяланганына карабастан, илимпоздордун купулуна толгон же илимий чөйрөнү ынаандырган илимий этимологиялык анализ жүргүзүлбөгөн сыяктуу.

Изилдөөнүн предмети болуп Манас-Чоку топониминин аталышы эсептелет, анткени бул сөздүн жандырмагы байыркы кыргыз тилинин тереңинде камтылган.

Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги лингвомаданият таануу жумуштарын жүргүзүүдө теориялык, практикалык жана топонимикалык багытта методологиялык негиз болуп бере алат.

Мына ошондой жагдайларды эске алып, биз жергиликтүү билерман сөз баккан аксакалдардан сурамжылап, топонимге изилдөө иштерин жүргүздүк. Ошону менен бирге, бул топонимди иликтөөдө негизинен илимий ыкма пайдаланылды. Ушул ыкмалардын таасири астында Мана-Чоку аталышынын таржымалын ачып берүү үчүн *салыштырма-тарыхый ыкманын* тутумундагы *этимологиялык ыкма* менен кошо *семантикалык анализ* колдонулду.

Изилдөөнүн баалуулугу - Манас-Чоку аталышы биринчи жолу талдоого анын лексикалык-семантикалык жана структуралык өзгөчөлүгү лингвистикалык анализ аркылуу тарыхый, географиялык жана башка баалуу тилдик маалыматты камтыган топоним катары жүзөгө ашырылды.

Изилдөөнүн натыйжасы жана талкууланышы: О.Айтымбетов “Көкө Теңир” аттуу эмгегинде “Асманга (Көкө Теңир) жалынгандан улам кайталай берүүдөн “Манас” деген ыйык ат келип чыкканы эч жашыруун эмес. “Теңири Манас” десе биз Асманды, а “Теңири Асман” десе улуу Манасты түшүнөбүз. Асман менен Манас бир гана маанини же Улуу Теңирди туюнткан ыйык аттар го! Ошондуктан, биз Теңир деген улуулукту көп учурларда “Манас” деген атка жалгай “Теңири Манас” деп айтабыз. Бул “Теңири Асман” деген гана түшүнүк эмеспи !!!” деп белгилеп, азыркы космонавт деген сөздүн өзү биздин асман деген сөздөн келип чыккандыгын баары эле биле бербейт. Аргындар (Аргентина) асман деген сөздү “косман” же “хосман” дейт. Мына ушул косман деген сөз индоевропа тилдери аркылуу илим дүйнөсүнө келип, жанагы “космонавт” деген сөздүн келип чыгышын шарттаган, демек, биз космонавт деген сөздү асманавт (асманчы) деп айта берсек туура болчудай” деген пикирин билдирген [2].

Албетте, Аргындар-Түштүк Америкадагы индеецтер. Алардын уруусунун түпкү тарыхый аталышы торулар. Торулар байыркы кыргыз-түрк уруусу болуп эсептелет. Демек, аалам адабиятынын алпы Ч. Т. Айтматов “Манас”-бул космос”- деп бекеринен белгилебеген тура.

"Эпос "Манас" как историко-этнографический источник" деген макалада “Опираясь на лингвистические и культурные источники, относящиеся к эпохе *шумеров* (V-III вв. до н. э.), можно предположить: метаоснова мифонима "Манас" связана со словом "*асман*" (небо), грамматическую структуру которого составляют слова "ее" (ас)-бог, "ан" (ман)-небо, в сочетании "асман"-означает Бог Неба" деген мааниге ээ экендигин айткан [4].

К. Кадыркулов “Ак калпак кыргыз, өз уя” аттуу эмгегинде “Манас” деген улуу сөз да эки мүчө-сөздөн куралган, “Ман” деген адам дегенди билдирип, “ас” деген мүчөсү “өз” дегенди түшүндүрүп, жалпы мааниси “өз адам”, “өз киши” же, “биздин киши” же “бизди-караган-кароол киши-жоодон кайтарган, сактаган киши” деген мааниде. “Ман” деген сөздүн дагы бир мааниси “өтө көп кишиге тете күч-кайраты бар” же болбосо “он миң адамдай күч-кубаты бар адам” же өтө көп адамдардын күчүнө ээ болгон алп-баатыр киши дегенди түшүндүрөт” жазган [5].

К.З. Зулпукаров, белгилегендей “кирг. –ман “человек, субъект действия или признака, специалист, работник, профессионал” в примерах: койчуман “пастух (овец)”, кадырман “уважаемый (человек)”, пользующийся уважением”, акылман “мудрец, обладающий большими познаниями” (акыл “ум, интеллект”) – кит. 1) mǎn “народ, нация, народный, национальный, простой трудящийся, гражданин, человечество, человеческий род”. 2) nǎn “мужчина, муж, мужского пола, мужской, сын, молодой человек, совершеннолетний”. Допускается чередование м-/н-” [6].

Ч. А. Тукембаев, “Колыбель арийской расы” деген монографиясында “Кыргызы были воинами Манаса, а Манас не тюркское, а скандинавское слово, и означает человек-пророк, соответственно ман-ас, спустившийся с небес-асман” деген пикирин билдирип, кошумча “Манас имеет зеркальное слово: асман-небеса”. Поэтому ман-ас-это человек-ас, то есть пророк. По-немецки, ман-это человек” экендигин жазган [3,5].

Ман индоевропа тилдеринде адам деген түшүнүктү туюнтат. Алсак, Эр-ман-жоокер адам, Гер-ман-согуш адамдары деген мааниде. Эр-ман, Гер-ман, Эрманас Эрманастын тукумдары же жоокерлери деген түшүнүк.

Брас, ман унгу сөзү кыргыз-түрк тилдеринде деле адам деген мааниге ээ. Мисалы: душман-кастык мамиледеги адам, чабарман-кабар жеткирүүчү адам, угарман-угуу жөндөмү бар адам, окурман-көп окуган адам. Ман-адам, киши, жоокер адам, согуш адамы деп түшүнсө болот.

Демек, Манас түрк сөзү эмес, асмандан түшкөн пайгамбар адамды туюндурган арий дооруна таандык скандинав (ас-кан-дина) тилиндеги байыркы сөз. Скандинав сөзү ас-кан-дина деген унгу сөздөрдөн келип чыккан. Демек, астардын (күчтүү, тайманбас) өзгөчө адамдардын канын алып жүрүүчү адам деген түшүнүк. Ошондуктан, изилдөөчүлөр Манас асмандан түшкөн пайгамбар, кудай сыяктуу адам деген түшүнүккө ээ деп эсептешет.

Андыктан, адамдын сапатына карата, элге кылган кызматына жараша, туура эмес нерсеге тайманбай сүйлөгөнүнө жараша адамга алмустактан бери баа берилип келген. Албетте, абдан маанилүү, абдан баалуу баа Манаска да берилген, анткени ал Ата-Журтту сырткы душмандардан коргоп, сактап калууда кыргыз элине чоң эмгек кылган кайталангыс тарыхый баатыр деп билебиз. Ошол себептен, Манасты эпосто душмандар менен кармашууда кабыланга салыштырып,

“Оң жагында Алманды
Оңго силкип жиберди,
Сол жагында Чубакты
Солго силкип жиберди.
Түгү чыгып бетинен
Тиреше келген калмакка,
Жалгыз барып кирчүүдөй,
Каарын катуу толтурду.
Капа болуп буларга

Кара белес кыраңга
Кабылан Манас көк жалың
 Жеке барып олтурду” деп сүрөттөлгөн [6].

Кабылан-арстан, жолборс, илбирс сыяктуу жырткыч айбандардын жалпы аты. Ошондой эле эпосто Манасты:

“*Арстан* Манас баатырың
 Жоо жарагын шайланып,
 Каар жүзүнө айланып,
Кабыландай караган
 Чагарак куйрук *чаар* жон,
 Чамынганы соо болбос,
 Шаңы чыгып сур *жолборс*,
 Аккүбөнү жамынып
 Атышаар жоого камынып,

Арстандай чамынып” деп эпосто арстан, жолборс менен да салыштырылып сүрөттөлгөн [6], анткени “*Чаар*” деген барс тукумун жалпылаган атоо: кара чаар (*кабылан*), кызыл чаар (*жолборс*), боз чаар же көк чаар (*илбирс*). Көзүнүн чаарын чыгарып кароо, жүзүнө чаары чыгуу-ачуусу келүү, каары ташуу. “*Заар*”-уунун белгиси болсо, “*чаар*”-каардын белгиси [7].

Албетте, *кабылан* сөзү *кап-лан* “карма, тиште” деген уңгу сөздүрдүн негизинде пайда болсо, *барс, жолборс, илбирс, арстан, аслан*” сөздөрү эмненин негизинде келип чыккан деген суроо туулат.

Байыркы түрк сөздүгүндө (ДТ) “*AS*” сөзү горнастайды туюндурары жазылган [8]. Горнастай кыргыз тилинде арс чычкан. Арс чычкан жүнү ак, куйругунун учу кара, териси баалуу анча чоң эмес, эт менен тамактанган өтө шамдагай, тайманбас жырткыч чычкандын өзгөчө түрү.

И. Абдувалиев “Кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөр сөздүгүндө” кырг. ас – “горнастай”, хак. ас – “ласка, горнастай”, башк. ас – “ласка, горнастай”, жалпы түрк. “ас - “горнастай” деген бирдей маанилерди туюндурарын жазган [9].

Демек, бардык кыргыз-түрк тилинде дүйнөдөгү эң кичинекей жырткыч “ас” деп аталат. Ушундай чычкандын күчтүү сапатына байланыштырып, кыргыздар алгач өз урууларын *ас* (асык, азык) деп аташкан.

Г. Г. Пашаеванын “Нахичиванские этнонимы в русских источниках XIX - начала XX веков” деген эмгегинде “Название племени *аз* встречается также в древнетюркских письменных памятниках. Слово *аз/ас* употреблялся в значении “*сильный*” деп берилген [10].

Азык-оң канаттагы уруулардын бири. Этнонимдин Борбордук Азиядагы (Саян-Алтай жана башка) байыркы рун сымал жазууларда чагылдырылган «аз» (аздар) этностук аталышы менен байланышы бар [11,15].

А.М.Эшиев “Батыштагы байыркы түрктөр” деген эмгегинде “*аз//ас*” деген сөз байыркы түрк этносун түшүндүрөт” деп жазып, “Манас” Оңоназ деген уруулук бирикмелердин кагандык титулу, анткени Манас (Тоңоназ, Оңоназ) деген байыркы түрк этникалык-мамлекеттик титул кытай, жунгар, монгол-ойротторго жана башка белгилүү болгон. “Манас” сакралдыштырылган уруулук-мамлекеттик титулдук аталышты түшүндүргөн да, тарыхый каарманга кийин гана ыйгарылган болуш керек деп божомолдогон [12].

Ошонун сынарындай, кыргыздын эзелки аталышы да “*Кырк-Ас*” “*Сорок-Асов*”, астын кырк уруусу дегенди билдирген. Демек, “ас” этноними бардык кыргыз-түрк элдери үчүн жалпы этноним болуп эсептелет.

Жыйынтыгында, биздин заманга чейин 1100-3500 жылдары Кем Чаттан (азыркы Камчатка жарым аралы) Серептеги (Европадагы) Паризге чейин коло доорунда кыргыздар *Ас* аттуу Каганат (Империя) түзүшкөн. Демек, *ас* сөзү коло дооруна чейин жаралган сөз. Буга төмөнкү карта күбө.

1-сүрөт. Коло доорундагы Кыргыз каганатынын картасы

Ошол себептен, Манаста “*Ас болуп асман тиреймин*”! деген ыр сабын учуратууга болот. Арийне байыркы кыргыз-түрк, балким арий тилиндеги *ас* уңгу сөзү кийин тыбыштык өзгөрүүлөргө кабылып, протезалык ыкма аркылуу /р/ тыбышы, кийин экинчи ирет *арс* морфемасынын курамына /б/ тыбышы эпентезалык ыкма аркылуу келип түшүп, *барс* сөзү келип чыккан. Ал сөздөн жол+барс (жолборс), илбарс (илбирс) деген жырткыч айбандардын аттары жаралган. Бул сөздөр *барс* сөзүнүн негизинде келип чыккан нукура кыргыз тилиндеги *төл* сөз. Демек, жолборс, илбирс, барс деген сөздөрдүн төркүнү *ас* (күчтүү) деген мааниде, анткени бул жырткыч айбандар күчтүү болгондуктан токойдун ээси болуп эсептелет.

Албетте, Ася, Азия сөздөрүнүн түпкү турпаты *ас* деген уңгу сөз. Ал “күчтүү” деген түшүнүктү туюнтат. Борбордук Азиядагы эң байыркы көчмөндөрдүн *ас* уруусу Евразия континентиндеги эбегейсиз зор аймактарга тарап кеткендигине байланыштуу *Ася, Асия (Асия)* деген географиялык аталыш келип чыккан. *Исландия* мамлекетинин алгачкы турпаты да *Ас-лан-дия* (күчтүү) деп аталышы мүмкүн. Бекеринен В.В. Бартольд “Кыргыздар (Кырк Астар) Асиянын арстандары деп атабаса керек”. Демек, биз жүргүзгөн иликтөөнүн жыйынтыгында, “*Асия*” топоними байыркы *ас//аз* морфемасы кыргыз-түрк урууларынын аталышындагы уңгу сөзүнүн негизинде пайда болгон деп ишеничтүү айта алабыз, анткени акыркы генетикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы көрсөткөндөй Евразия континентинин калкы *R1a* гаплогруппасына таандык экендиги ДНК-тест аркылуу аныкталды. Буга К.Чороевдин “Байыркы доордогу кыргыздардын генетикалык тарыхы” аттуу китеби күбө. Ошондуктан, Төлөк Төрөкан улуунун байыркы мезгилде *бакабут* ариби аркылуу жазылган “Кыргызыя-зар заман” аттуу китебиндеги маалыматтар атайын илимдин натыйжаларына төп келип жатат. Демек, кыргыз эл санжырасы жөн эле божомол баян эмес, ал кыргыздын баа жеткис нукура тарыхы.

Талдоо көрсөткөндөй, кичинекей жырткычтын кайталангыс күчтүү сапаты аркылуу коло доорунда арийлер түптөгөн *Ас* империясынын аты келип чыккан. Ал ат эң алгачкылардан болуп Манаска ыйгарылган. Кийин Аслан, Асия, Астра жана башка ысымдар байыркы кыргыз тилинде пайда болгон. Аскер сөзүнүн жаралуу тарыхы да *ас* деген бир муундуу уңгу сөзүнө таандык. Жылкы өтө күчкө толгон төрт жаш курагын *асый* деп айтабыз. Мезгил өткөн сайын

айыл-кыштактарга, шаарларга географиялык аталыш катары ыйгарылган: Барскоон, Барселон, Барсика. Ошондуктан кыргыз элинин баатырдык энциклопедиялык улуу эпосу «Манас» жалпы адамзаттын орток мурасы дүйнөлүк улуу маданий эстеликтердин катарынан орун алган.

Чоку адамдын баш сөөктөрүнүн борбордук бөлүгү, баштын төбөсү. Адамдын эң негизги органы болгон баштын жогорку бөлүгүнө салыштырылып, тоонун эң бийик жери (учу) тоонун чокусу деп аталат. Чок уңгу сөзүнө у мүчөсү жалгануу аркылуу бир нерсенин эң башы, бүткөн жери, кылдай учу, жогорку бөлүгү, абдан бийик жери дегенди түшүндүрөт.

О.Т. Молчанова, *чоку* апеллатив сөзүн башка түрк тилдери менен салыштырганда гана жакшы, туруктуу натыйжа берет деген оюн айтып, монг. чоку –цох, цог, цохио, утес; калм. цох – висок, ступа; каракалп. шоки – макушка, вершина горы; казах. шоки-“одинокая конечная возвышенность; острый холм, бугор, сопка, пик, остроконечность вершина горы”; өзбек. чукки-“вершина горы, горный пик” маанилерин көрсөткөн [13].

Топоним Кытай тилинде да ушундай мааниде чечмеленет *Чоку*, уе-“горная вершина, гора, пик, область при одном из окраинных пиков, пограничная область” [14].

Албетте, бул чокудан Чаткал өрөөнүнүн төрт тарабы алаканга салгандай көрүнүп тургандыктан, Манас жоокерчилик мезгилде чокуга кароол койгон. Ошол себептен чоку Манас-Чоку же Манастын кароол тоосу деп аталат.

Жыйынтыктар:

1. Манас кыргыз элинин улуу мурасы. Андыктан муунга калтыруу үчүн дагы ар тараптуу изилдөө иштери менен бирге, бабалардын бизге калтырган акыл казынасын, нарк-насилин, сөз өнөрүн жаштардын арасында жайылтуу, алардын аң-сезимине сиңирүү зарыл маселе экендигинде белгиленди. Ошону менен бирге, Манас деген ыйык ысымды чечмелеп түшүндүрүү өзгөчө мааниге ээ, анткени Манас эпосу-улуу руханий билим булагы экендиги көрсөтүлдү;

2. Мындай кайталангыс тарыхый адамдын атынан келип чыккан топонимдин баштапкы формасын лингвоэтимологиялык метод аркылуу чечмелеп берүү кыргыз тил илиминдеги бир муундуу уңгу сөздөрүнүн жаралуу тарыхын окутууда гана салым кошпостон, жалпы эле география илимин окуп-үйрөнүүдө өтө маанилүү экендиги аныкталды. Ошону менен бирге, Кыргызстандын жер-суу аттарын балдардын аң-сезимине сиңирүүдө жана патриоттук сезимин ойготууда салым кошуу зарылдыгы сунушталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Өмүралиев, Ч.** Өзгөрүш. Адил мамлекет. Шамбала [Текст] / Ч.Өмүралиев. - Бишкек: Кыргыз жер, 2020. – Б.70-71.
2. **Айтымбетов, О.** Көкө Теңир [Текст] / О.Айтымбетов. – Бишкек: Учкун, 2006. – 29 б.
3. **Тукембаев, Ч.А.** Колыбель арийской расы [Текст] / Ч.А. Тукембаев // КНУ им. Ж. Баласагына.- Бишкек: КНУ, 2011. - 5 с.
4. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас". – Бишкек: Шам, 1995. - С. 181-183.
5. **Кадыркулов, К.** Ак калпак кыргыз, өз уя [Текст] / К.Кадыркулов.- Бишкек, 2023.- 26 б.
6. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З. Зулпукаров. - Бишкек, 2016. -254 с.
7. Манас. II китеп. “Кыргызманас”.- Фрунзе,1959.- С.151-191.
8. **Өмүралиев, Ч.** Босогодогу сөз же Кытайдын түбүн тиреген кыргыз [Текст] / Ч.Өмүралиев. – Бишкек: Кыргыз жер, 2013.- 201 б.
9. Древнетюркский словарь. –М: Наука, 1969. – 84 с.

10. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөр сөздүгү [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек: Айат, 2010.- 224 б.
11. **Пашаева, Г.Г.** Нахичиванские этнопонимы в русских источниках XIX - начала XX веков [Текст] / Г.Г. Пашаева. – Баку: Азербайджан, 2014. -26 с.
12. **Каратаев, О.К.** Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О.К. Каратаев. – Бишкек: Бийиктик, 2015. – 15 б.
13. **Эшиев, А.М.** Батыштагы байыркы түрктөр [Текст] / А.М.Эшиев. – Ош: Билим, 2008. – 86 б.
14. **Молчанова, О.Т.** Топонимический словарь Горного Алтая [Текст] / Под редакцией А.Т. Тыбыковой. – Барнаул: Алтайский книжный, 1979. - 105 с.
15. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З.Зулпукаров. – Бишкек, 2016.- 254 с.
16. **Караева, З.К.** Этимология слов выражающих концепт «Мужчина» [Текст] / З.К. Караева, А.М. Жорова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №1. – С. 123- 129.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_121

Поступила в редакцию: 17.04.2023 г.

УДК 81 373. 21+811

Исабеков И.Н.*к. филол.н., доцент Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика*

ЧАТКАЛ ТОПОНИМИНИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары топонимдин курамын түзгөн бир муундуу чат жана кол (гол) деген кыргыз-түрк тилдик катмарга тиешелүү морфемаларга этимологиялык изилдөө жүргүзүү болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты - топонимди тектеш тилдердеги лексикалык бирдиктер менен салыштырып, анын ички маңызын тилдик фактылардын негизинде ачып берүү болуп саналат. Изилдөөнүн методдору- салыштырма-тарыхый ыкманын тутумундагы этимологиялык ыкма менен кошо семантикалык анализ пайдаланылды. Алынган натыйжалар: топонимдин баштапкы формасы ча (са) -“ача, чат” жана кол (суу, булак, дарыя) маанилерди билдирген морфемалардын негизинде пайда болуп, кийин ча жана кол уңгу сөздөрүнүн ортосуна /т/ тыбышы эпентеза аркылуу пайда болуп, Чаткол (Чаткал) термини байыркы доорлордо эле келип чыккан. Топонимдин “чат” деген компоненти кыргыз тилинде “айкашкан жер, кайчылашкан жер, эки буттун жамбаш менен кошулган жери, эки буттун аралыгы, эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери” маанилерине ээ болсо, экинчи кол(гол) компоненти жалпы түрк тилинде “суу, дарыя, булак, көл” деген маанилерге ээ экендиги такталды. Демек, Чаткал- эки суу (дайра) бириккенге чейинки аймак, эки колоттун бириккен жери деген мааниден келип чыккан. Изилдөөнүн баалуулугу болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги этимология, семасиология, лексикология тармактарында лингвистикалык негиз болуп бере алат. Ушул сыяктуу бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы сунушталат. Ошондо гана илимий иште ынанымдуу жыйынтыктар болуп, тил илимине салым кошулат.

Негизги сөздөр: Чаткал; кайчылаш; кол; этимон; тарыхый; уңгу; эпентеза; топоним; кыргыз-түрк тилдик; тарыхый-салыштырма.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМА ЧАТКАЛ

В данной работе предметом исследования является этимология топонима Чаткал, образовавший от односложных корневых морфем чат и кол (гол) относящиеся к кыргызско-тюркскому языковому слою. Цель исследования - установить этимологию топонима кыргызского языка путем этимологического анализа, сопоставляя с лексическими единицами других родственных языков в контексте теории лингвоэтногенетического единства тюрко-кыргызских народов. Методы

исследования: рассматривается с помощью приемов этимологического анализа, сравнительного метода и метода реконструкций. Научная ценность заключается в том, что впервые проводится этимологический анализ названного топонима на основе историко-сравнительного метода. Определены лексико-семантические и структурно-словообразовательные модели, показаны особенности формирования топонима путем историко-лингвистического изучения. Полученные результаты состоят в том, что начальная форма топонима ча (ca) - "пересечение," и морфема кол "вода, река", определена, проведенный анализ выявил, что между односложными корневыми словами "ча" и "кол" произошел паратаксис и звук "ч" появился как протетический перед слогом "кол". Таким образом, в языке кыргызов появились корневые слова "чат-кол", которое в переводе обозначает "пространство между двумя реками перед их слиянием". Следовательно, Чаткал-это пространство между двумя реками перед их соединением, место соединения двух ложбин. Практическая значимость может служить лингвистической основой в кыргызском языкознании, в том числе для проведения исследовательских работ в сферах этимологии, семасологии, лексикологии. Рекомендации исследования -исследование таких односложных корневых морфем помогает для раскрытия первоначального значения топонима, так как необходимо для изучения историю кыргызского языка. Только тогда будут убедительные результаты в научных исследованиях, и значительный вклад в языкознании.

Ключевые слова: Чаткал; скрещение; вода; этимон; исторический; морфема; эпентеза; топоним; кыргызско-турецкий язык; историко-сравнительный.

ETYMOLOGY OF THE TOPONYM CHATKAL

The subject of this work is the etymological study of morphemes related to the Kyrgyz-Turkish linguistic layer, which are monosyllabic chat and kol (gol), which make up the composition of the toponym. The purpose of the study is to compare the toponym with lexical units in related languages and reveal its inner essence based on linguistic facts. Research methods - semantic analysis was used along with the etymological method in the system of comparative-historical method. The results obtained: the initial form of the toponym was formed on the basis of the morphemes cha (ca) - "open, chat" and kol (water, spring, river) meaning, then the /t/ sound appeared between the root words cha and kol through epenthesis, and Chatkol (The term Chatkal) originated in ancient times. If the component of the toponym "chat" in Kyrgyz has the meaning of "crossing place, crossing place, the place where two legs join the hips, the distance between two legs, the place where two waters meet, the place where two branches of the mountain meet", the second hand (gol) component is common in Turkish. It was clarified that it has the meaning of "water, river, spring, lake". Therefore, Chatkal is the area before the confluence of two rivers (daira), the place where two rivers meet. The value of the research is to carry out an etymological analysis of the toponym for the first time based on the historical-comparative method. The lexical-semantic and structural-word-making models are defined, and the peculiarities of toponym formation are shown through the historical-linguistic method. As a practical value of the research, it can serve as a linguistic basis in the fields of etymology, semasiology, and lexicology in Kyrgyz linguistics. In the study of place-names composed of such monosyllabic root words, it is recommended to focus on the goals of studying the history of the language, as well as revealing their initial appearance (form). Only then will there be convincing results in scientific work and will be a contribution to linguistics.

Key words: Chatkal; cross; a hand; etymon; historical; stem; epenthesis; toponym; Kyrgyz-Turkish language; historical-comparative.

Киришүү. Жер-суу аттары эзелки тарыхты окуп-үйрөнүүдө маанилүү булак экендиги талашсыз. Албетте, байыркы тарых байыркы элдин тилинде камтылган. Көпчүлүк окумуштуулардын билдиргенине караганда, эң байыркы эл аруу (арий) эли эсептелет. Топонимге тиешелүү маалыматтар менен таанышканда аруу (арий) цивилизациясы Европанын жана Азиянын мейкиндиктеринде гана эмес Түндүк Батыш Теңир Тоолорунда да өчпөс из калтырганы белгилүү болду.

Кыргыз жер-суу аттарына биринчилерден болуп Э.М. Мурзаев көңүл бурган. Анын 1940 жылы жарыяланган "К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня" аттуу макаласы кыргыз топонимикасын олуттуу изилдөөнүн башаты болуп эсептелет [1].

XIX к. 60-жылдарында С.У.Умурзаковдун, Д.Исаевдин, К.К. Конкобаевдин илимий иштери пайда болот.

С.У.Умурзаковдун эмгектери оронимдерди иликтөөгө арналган. Мисалы, “Киргизская орнимическая терминология и орнимия Тянь-Шаня” деген макаласында ак-тоо, кара-тоо, ала-тоо; Күнгөй Ала-Тоо, Тескей-Ала-Тоо жана алардын топонимикалык семантикалары каралган [2].

Кыргыз жер-суу аттарын изилдөөдө өз салым кошкон топонимист Д. Исаев. Ал Түндүк Кыргызстандын жер-суу аттарын изилдөөдө кыргыз (түрк), иран, монгол тилдик катмарларга бөлүштүрүп, басымдуулук кылган катмар кыргыз-түрк тилдик катмары эсептелерин белгилеген [3].

Кыргыз ономастикасына негиз салган (Э.М. Мурзаев, Д. Исаев, С.У. Умурзаков, К. К. Конкобаев) белгилүү илимпоздордун илимий иштери менен бирдей Кыргызстандагы топонимикалык изилдөөлөр Л.С. Сулайманованын жана Н.Р. Жапаровдун эмгектери менен толукталды. Ошону менен бирге, кыргыз жер-суу аттарына чөлкүмдүк мүнөздөгү иштер да арналган. Ага Н.Р. Акматовдун, М.С. Шамшиеванын диссертациялык эмгектери күбө.

Ошого карабастан, Кыргызстандын географиялык аталыштарын калыптандырган жер-суу аттары жетишсиз иликтенген.

Изилдөөнүн максаты Чаткал топониминин түпкү тегин тарыхый-лингвистикалык жактан чечмелеп, ачып берүү болуп саналат.

Изилдөөнүн премеги болуп Чаткал топониминин аталышы эсептелет, анткени бул сөздүн жандырмагы байыркы кыргыз-түрк тил унгуусунун тереңине чөгүп кеткен.

Изилдөөнүн баалуулугу болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн методдору салыштырма-тарыхый ыкманын тутумундагы этимологиялык анализ менен кошо семантикалык анализ пайдаланылды.

Этимология-“сөздөрдүн чыгыш тарыхын, өзгөрүлүшүн жана тек жагынан болгон катышын үйрөтүүчү илим. Этимология жолу менен эчак унутулган не бир сөздөрдү ойготуп, аны кайра пайдаланууга болот. Сөз тарыхын билбей туруп тил тарыхын үйрөнүүгө кыйын. Сөздүн тарыхы-тил тарыхынын бир бөлүгү. Лексикадагы сөздөрдүн өткөн доордогу өз турпатына салыштыруу гана тилдик прогресстин мүнөзүн баяндайт. Ошондуктан, сөз тарыхын үйрөнүүдө, адегенде, чет сөздөрдү, андан соң төл сөздөрдү изилдөөгө туура келет”- деп белгилеген К. Дыйканов [4].

Изилдөөнүн натыйжалары жана талкууланышы. Кыргыз тилиндеги чат-кал деген татаал сөз эки бөлүктөн турат –чат- (эки буттун аралыгы), кол (суу, дарыя, көл).

Чат: 1) эки буттун жамбаш менен кошулган жери, эки буттун аралыгы; 2) эки суунун кошулган жери; 3) тоонун эки салаасынын кошулган жери [5].

Д. Исаев “Чаттын негизги мааниси бардык кыргыздар үчүн түшүнүктүү-эки буттун кошулган аралыгы, ортосу. Бирок ошого окшоштуруунун негизинде бул сөздүн башка маанилери: суунун эки айрылган же эки суунун ачаланган түрдө кошулган жерин жана эки ача болуп бөлүнүп кеткен тоонун жогорку ажыраган бөлүгүн, төр жагын билдирүү маанилери келип чыккан”, деп анализ берген [3].

“Введение в Китайско-Киргизское сравнительное языкознание”- аттуу китепте бул уңгу сөз андан ары терең анализденип, “*Cha (ча)* “вилка, вилы, вилообразный, разветвление, разветвленный, сплетение, пересечение, скрещение”-чат, “место соединение ног (с

внутренней стороны), пространство между двумя реками перед их соединением, место соединения двух ложбин”, чатышуу ”путаться, спутываться, путаница, путание”, *чатыш* «сложный, запутанный», “открытые слоги ханью выступают в качестве эквивалентов киргизских закрытых слогов”- деген пикир кезигет [6]. Демек, автор ачык муундагы кытай тилиндеги “*Cha*” (*ча*) сөзү кыргыз тилиндеги жабык (туюк) муундагы *чат* сөзүнө эквивалент катары колдонулуп, “эки буттун жамбаш менен кошулган жери, эки буттун аралыгы, эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери”- деген маанилерди түшүндүрөрүн жазган.

Ал эми, топонимдин *кол* деген экинчи компоненти эмненин негизинде пайда болгондугун анализдеп көрсө, ал байыркы кыргыз-түрк тилиндеги сууну туюндурган *гол*, *кол* морфемаларынын тыбыштык жактан өзгөргөн турпаты экен.

Махмуд Кашкардын: “Дивану-лугати-ат-түрк” деген сөздүгүндө *qol*- “рука, ответвление, рукав, долина” деген түшүнүктөрдү берерин орто кылымдарда эле жазып калтырган [7].

В.В.Радловдун: “Опыт словаря тюркских наречий” деген эмгегинде *kol*- “разветвление, низменность, долина; русло реки, холм на склоне горы” деген маанилери берилген [8].

Л. Сулейменованын пикири боюнча “Кол “*kol*”- (досл. рука, из монг. “гол”-река)-рукав, приток, русло реки, река; речная долина” [9].

Ошондой эле “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” кол “дарыя өрөөнү, дарыя нугу, дарыянын куймасы, салаа деген маанилерди берген түшүнүк” деп аныктама берилген [5].

Ошондуктан кол (суу) компоненти бардык түрк тилдеринде географиялык мааниге ээ; салыштыр: алт. *коол*-река, долина реки; тув. *хол*-сухое русло; хак. *хол*-“сухое русло”; бурят *гол*-река, долина реки; кор. *кол*-долина; манжур *гооло*-стержень, русло реки, долина, полоса земли между реками; кор. кол-долина, ложбина; калмык *gol*-речка, речная долина, река; монг. *гоул*, *гол*-река, речное русло, долина; азерб. *гол*-приток реки; башк.коул (диал. гол)-низина, лощина, овраг; казах. *коол*-река, самостоятельно неупотребляется, встречается только географических названиях; каракалп. коол-небольшой арык, проток; татар. диалекти кул, *кол/гол*-“низина, овраг, долина”; түркм. *гол*- низина, низменность, долина; сухое русло реки; лог; др. тюрк. *Jol*- долина.

Демек, кол (гол) бардык түрк тилдеринде “суу, дарыя, көл, булак” деген түшүнүккө ээ.

А.Оморов “Улуу Кыргыз каганатынын аймагындагы жер-суу аттары” деген топонимикалык сөздүгүндө “Кандел-Гол (Кандес-гол)-Кумзас дайрасынын оң куймасы. Том дайра бассейнинине куят. Дайра башаты деңиз деңгээлинен 500,0 м. бийиктикте жайгашкан Шор бөксө тоосунун жантайыңкы бетинен пайда болгон, Шор өзөндөр жана булактар жыйындысынан башталат. Дайра чатынын туурасы - 290,0 м; узундугу - 3,0 м. Түрк тилинде күндөлөн-тоо чокусунан агып түшкөн сууга капталынан кошулган суу деген түшүнүк” деп жазган [10].

Г. П. Стариков менен Е. И. Старикова “Тоолуу шор” кыргыздарынын географиялык топонимдик кыргызча сөздүгүндө Узунгол-Базас дайрасынын оң куймасы, Кондом дайра бассейнинине кошулат. Дайра башаты деңиз деңгээлинен 600 м. Бийиктикте жайгашкан Тастыгай бөксө тоосунун жантайыңкы бетинен пайда болгон өзөндөр жана булактар жыйындысынан башталат. Дайра чатынын туурасы – 540,0 м, узундугу – 4,0 км. Топонимди кыргызчага которуунун кажети жок деп белгилейт [11].

Анализ көрсөткөндөй, чат жана кол, гол деген бир муундуу уңгу сөздөрдүн негизинде “Чаткал” топониминин географиялык аталышы келип чыккан.

К. К. Коңкобаевдин “Топонимия южной Киргизии” деген монографиясында Чаткал “эки тоонун ортосундагы колот” деп анытама берип, илимпоз андан ары айры, алыш же болбосо

эки башка агымга ажыраган дарыялардын аталыштарын камтыган Айры-Там, Ача-Суу, Жиктеме сыяктуу топонимдерди иликтөөгө алып, «эки ача, бөлүктөн турган агым жана дарыянын же болбосо суунун эки айрылыш жери кыргыз тилинде айры, айыр, айрык сөздөрү аркылуу берилерин бышыктап көрсөткөн. Ал эми географиялык аталыштардын курамын болсо «тоодогу колот, тоолуу аймактагы эки агымдын кошулган жери жана тоолуу өрөөндүн эки башка колотко ажыроосу, же болбосо эки тайпак тоонун кошулушу» деп өз оюн жыйынтыктайт [12].

Кыргыз тилинин сөздүгүндө “Чаткал- эки тоонун кошулушундагы ойдуң жер; эки тоонун ортосундагы шар аккан суу” [5].

А. А. Бекбалаев “Атилла-предок кыргызов” деген китебинде “Кыргызы и алтайцы сложились, как народ из древнейших времен с единой культурой, общим менталитетом, языковой идентичностью и генетическим паспортом. На Алтае, схожие с нашими, (кыргызскими) географические названия встречаются повсеместно: Боролдой, Чүй, Кара-Кужур, Боом, Таш-төбө, *Чаткал* и так далее” деп жазган [13]. Автордун пикиринде бул элдердин тили, маданияты жана Алтай менен Кыргызстандын жер-суу аттары бирдей окшош экендигин белгилеген.

Демек, азыркы Чаткал жер-суу аталыштары Сибирь, Алтай топонимикалык системасынын курамына кирген байыркы катмар болуп эсептелинет.

Б. М. Юнусалиев “Кыргыз элинин Алтай тоо кыркаларын жердеген уруулар менен генетикалык жана тилдик байланышы биринчи кезекте кыргыз жеринде сакталган топонимдер аркылуу чагылдырыларын айтып, көпчүлүк жер-суу аттары Кыргызстанга Алтайдан кыргыз уруулары тарабынан алынып келингенин” белгилейт [14].

Мындан тышкары, Чаткал аймагына орто кылымдарда келген араб изилдөөчүсү Ал-Истахри (920-ж) Жадгал (азыркы Чаткал) Фергана (Бөрүкана) облусунун курамындагы өзөн деп белгилеген. Ибн - Хаукалдын пикири боюнча (IX -IX-к) Жадгал облусунун борбору байыркы Арланкент (орто кылымдардагы Күлбөсхан ордосу) жана бул чөлкөмдө мындан башка калаа жок экендигин айткан [15].

Талдоо көрсөткөндөй, Арланкент Чаткал өрөөнүнүндөгү аруу (арий) тилиндеги эзелки борбордун аты. Бир муундуу морфемалардан куралган Ар-лан-кат, кент: *ар-таза, тунук, лан-лев, ас, барс, кат-калаа, айыл* маанилерине ээ.

Бир муундуу уңгу сөздөр жөнүндө Д.И.Сарыгуловдун “Кыргыз мамлекеттүүлүгүн сактап калабы?” деген китебинде “Тилдин жаралып, өнүгүүсү, илим аныктагандай, ачык тыбыш жаратып, аны жабык тыбыш менен кенен айкалыштыруу мүмкүнчүлүккө байланыштуу болгон. Ээк пайда болгондон кийин гана мындай мүмкүнчүлүккө Адам ээ болот. Демек, эң алгачкы сөздөр кыска, *бир муундуу* эле болгон. Сүйлөө мүмкүнчүлүк өнүккөн сайын улам көп муундуу, татаал сөздөр жарала баштаганын айтып, кыргыз табиятына тиешелүү болгон бир муундуу сөздөрдү мисал катары келтирген. Алар: ай, ой, ал, ак, от, ит, ич, ач, ат, эл, үй, жер, суу, кар, кыр, сай, кой, чап, күн, сүт, баш, каш, чач жана башка ушул сыяктуу сөздөр. Тил жаңы жаралган учурда бир эле уңгу сөз бир далай мааниге ээ болгон” деп өз пикирин аяктаган [16].

Бир муундуу уңгу сөздөр кыргыз тилинде 78% түзөөрүн түрколог Н. А. Баскаков «Историко-типологическая фонология тюркских языков» деген эмгегинде белгилеген [17].

Н. К. Асанбеков “Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин философиясы” деген эмгегинде “Түрк-көчмөн тили филологдордун ырастоолору боюнча агглютинативдик мүнөздө, башкача айтканда сөздүн уңгу менен мүчөсү убакыттын жана башка тилдердин басымы астында жуурулушпайт. Уңгу өзгөрбөйт, ал ар дайым “көч башында”. Ал мүчөгө таасир тийгизе алат,

тескерисинче болушу мүмкүн эмес. Ошондуктан түрк тили жалпысынан өзгөрүлбөй сакталып келген” деген пикирди айткан [18].

Натыйжада, чат жана гол уңгу сөздөрү улам чат-кол, чат-гол деп кайталана берип, Түндүк-Батыш Теңир Тоодо Таластан Ташкентке чейин созулган Чаткал өрөөнүнүн географиялык аталышы пайда болгон. Ал географиялык ат азыркы учурда “эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери, дайранын бири бирине кошулганга чейинки аймак” деген түшүнүк берет.

Жыйынтыктар:

1. Бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге, тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы керектиги көрсөтүлдү. Тилдин жашыруун сырларын ачып берүү ар бир илим менен алектенген окумуштуунун кыргыз тил илимине салымы жана милдети болууга тийиш экендиги белгиленди;

2. Белгисиз доорлордо, балким полеолит же неолит доорунда, балким коло доорунда жаралган уңгу сөздөр башка тилдердин басымы астында жуурулушуп сиңип кетпей, азыркы кыргыз тилинде байыркы турпатын жана маанисин жоготпой сакталып, жалпы кыргыз-түрк тилдеринде жигердүү колдонулушу бул сөздөрдүн жаралуу доору эзелки экендигинен кабар берери аныкталды. Аталган топонимдин жаралышына Чандалаш жана Чаткал дарыяларынын бири бири менен чатта кошулганы, бириккени себеп болгондугуна бүгүнкү күндөгү жандуу тарых күбө же арий, шумер, кара кыргыз тилдериндеги түшүнүк таза бойдон сакталып келгендигин тастыктап турат. Демек, Чаткал-“эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери” деген түшүнүк белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Мурзаев, Э.М.** К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня [Текст] / Э.М.Мурзаев // Изв. Всесоюз. географ. общ-ва. – 1940.- №3.
2. **Умурзаков, С.У.** Ономастика Средней Азии. Киргизская оронимическая терминология и оронимия Тянь-Шаня [Текст] / С.У. Умурзаков. – Ф.: Илим, 1980.- С. 126-133.
3. **Исаев, Д.** Загадки географических названий [Текст] / Д.Исаев.- Ф.: Мектеп, 1977. – С.45-78.
4. **Дыйканов, К.** Кыргыз тилинин тарыхынан [Текст] / К.Дыйканов.- Ф.:Мектеп,1980.-18с.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. А. Акматалиевдин жалпы редакциясынын астында. – Бишкек: Avtasya press.- С. 712-713.
6. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З.Зулпукаров. – Бишкек, 2016. – С. 27-28.
7. **Кашкари, М.** Дивану лугат-ат-түрк [Текст] / М. Кашкари. -Алматы: АН Каз ССР, 1993.- 453 с.
8. **Радлов, В.В.** Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В.В.Радлов. - Санкт-Петербург: Восточной литературы.- Т4.- 870 с.
9. **Сулейманова, Л.** Народные географические термины в топонимии Кыргызстана [Текст] / Л.Сулейманова. -Бишкек: КРСУ, 2009. -140 с.
10. **Оморов, А.** Улуу Кыргыз каганатынын аймагындагы жер-суу аттары [Текст] / А.Оморов. –Бишкек: Калем, 2016.- 95 б.
11. **Стариков, Г.П.** Тоолуу шор кыргыздардын географиялык топонимдик кыргызча сөздүгү [Текст] / Г.П. Стариков, Е.И.Стариков.–Бишкек: Турар, 2017. -174 б.
12. **Конкобаев, К.** Топонимия южной Киргизии [Текст] / К.Конкобаев.- Ф.: Илим, 1980.- С. 31-32.
13. **Бекбалаев, А.** Атилла-предок кыргызов [Текст] / А.Бекбалаев.- Бишкек, 2011.- 3с.
14. **Юнусалиев, Б. М.** Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Б.М.Юнусалиев.- Фрунзе,1971.- 38 с.
15. **Китаб Хуруд ал-аалам мин ал-Машрип ила-л-Магриб «Материалы по истории киргизов и Киргизии.** Выпуск 1.- М.: Полиграфкомбинат, 1973. – С. 35-280.
16. **Сарыгулов, Д.И.** Кыргыз мамлекетүүлүгүн сактап калабы? [Текст] / Д.И.Сарыгулов. – Бишкек: ТАС ЖЧК, 2010.- Б. 45-46.

17. **Баскаков, Н.А.** Историко-типологическая фонология тюркских языков [Текст] / Н.А. Баскаков. - М.: Наука, 1988. – 31с.
18. **Асанбеков, Н.К.** Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин философиясы [Текст] / Н.К. Асанбеков.- Жалал-Абад: ЖАМУ, 2007.- 76 б.
19. **Караева, З.К.** Этимология слов выражающих концепт «Мужчина» [Текст] / З.К. Караева, А.М. Жороева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №1. – С. 123- 129.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_128

Поступила в редакцию: 17.04.2023 г.

УДК 82.0+82.091+17.035.3

Чокоева Д.М.

к.ф.н., доцент Жалал-Абадского госуд. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

МАРКЕС, АЙТМАТОВ, ШУНДИК ЖАРАТКАН ЧЫГАРМАЛАРДА МАГИЯЛЫК РЕАЛИЗМДЕГИ ОКШОШТУКТАР

Бул жумушта изилдөө предмети катары жазуучулар Г.Маркестин “Жалгыздыктын жүз жылында”, Ч.Айтматовдун “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”, Н.Шундиктин “Белый шаман” аттуу чыгармаларындагы магиялык реализмдин өзгөчөлүктөрү эсептелет. Изилдөөнүн максаты болуп латынамерикалык уруулардын, сибирдин аз сандуу элдеринин, кыргыз этносунун жазуучулары жараткан магиялык реализмдин европалык жана америкалык жазуучулардыкынан өзгөчөлүктөрүн изилдеп, анын себептерин илимий тактап берүүсү саналат. Изилдөө салыштырма адабият таануу илимий методу менен жүргүзүлдү. Изилдөөнүн натыйжасында сүрөткерлер үчүн магиялык реализм көркөм методго караганда, алардын дүйнө таануу системасы катары эсептөө көбүрөөк чындыкка жакын деген көз караш берилет. Илимий изилдөөнүн практикалык мааниси: улуттук адабият магиялык реализм аспектинен биринчи жолу дүйнөлүк адабий контекстте изилдөөгө алынып, бул багытта Ч.Айтматовдун “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повести эң жогорку үлгү боло ала тургандыгынын аныкталышы болуп. Кыргыз адабиятын магиялык реализм аспектинен изилдөө келечекте колго алынууга тийиши, анткени, магиялык реализмдин башкы башаты: шамандык дүйнө тааным, ошондуктан, кыргыз адабиятын магиялык, мистикалык аспектиден изилдөөгө алуу, абдан кызыктуу илимий натыйжаларга алып келет. Изилдөөнүн жыйынтыктары: филология жаатында эмгектен жана илим менен алектенген мугалимдерге, филология багытында окуп жаткан студенттерге багытталат.

Негизги сөздөр: магиялык реализм; көркөм адабият; чыгарма; өзгөчөлүк; шамандык дүйнө тааным.

СХОДСТВА МАГИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА СОЗДАННОЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРКЕСА, АЙТМАТОВА И ШУНДИКА

Предметом исследования в данной работе является особенности магического реализма в произведениях писателей Г. Маркеса «Сто лет одиночества», Ч. Айтматова «Бегий пес, бегущий краем моря», Н.Шундика «Белый шаман». Цель исследования: изучение особенностей магического реализма, созданного писателями латиноамериканских племен, малочисленных народов Сибири, кыргызского этноса, в сравнении с таковыми у европейских и американских писателей, и научно уточнить его причины. Методы исследования: анализ источников, сравнение, обобщение. В результате проведенных работ делается вывод о том, что для этих художников магический реализм более реалистичен, чем художественный метод, как система их мировоззрения. Практическая значимость исследования заключается в том, что впервые в мировом литературном контексте изучается национальная литература с точки зрения магического реализма, и определяется, что изучение кыргызской литературы с точки зрения магического реализма должно быть предпринято в будущем, поскольку основным источником магического реализма является шаманское мировоззрение. Поэтому изучение кыргызской литературы с точки зрения магического, мистического приведет к

очень интересным научным результатам. Результаты исследования: адресованы учителям, работающим в сфере филологии и занимающимся наукой и студентам обучающимся по специальности филология.

Ключевые слова: произведение; особенности; магический реализм; художественная литература; шаманское мировоззрение.

SIMILARITIES OF MAGIC REALISM CREATED IN THE WORKS OF MARKES, AITMATOV, SHUNDIK

The subject of research in this work is the features of magical realism in the works of writers G. Marquez "One Hundred Years of Solitude", Ch. Aitmatov "Running Dog Running at the Edge of the Sea", N. Shundik "White Shaman". The purpose of the study: to study the features of magical realism created by writers of Latin American tribes, small peoples of Siberia, the Kyrgyz ethnic group, in comparison with those of European and American writers, and to scientifically clarify its causes. Research methods: analysis of sources, comparison, generalization. As a result of the work carried out, it is concluded that for these artists, magical realism is more realistic than the artistic method, as a system of their worldview. The practical significance of the study lies in the fact that for the first time in the world literary context, national literature is studied from the point of view of magical realism, and it is determined that the study of Kyrgyz literature from the point of view of magical realism should be undertaken in the future, since the main source of magical realism is the shamanic worldview. Therefore, the study of Kyrgyz literature from the point of view of the magical, mystical will lead to very interesting scientific results. Research results: addressed to teachers working in the field of philology and engaged in science and students studying in the specialty of philology.

Key words: work; peculiarities; magical realism; fiction; shamanistic outlook.

“Магический реализм – это особый художественный метод, в котором сверхестественные элементы вплетены в реалистическую картину окружающего мира”. “Магиялык реализм” термин катары, немис сынчысы Франс Рох тарабынан биринчи жолу 1923-жылы живопись өнөрүнө карата колдонулган. Ал эми француз жазуучусу жана сынчысы Эдмон Жалу адамдын, коомдун жашоосунда тез-тез кайталанып турган - табият мыйзамдарынын адамдарга али түшүнүксүз жолдору аркылуу ишке ашырылган кереметтүү, табышмактуу жагдайларды айрым жазуучулардын, реалисттик адабияттын принциптери менен сүрөттөгөн жаңыча ыкмасын 1931-жылы дал ушул термин менен атап чыгат. Анан бул терминологияны венесуэлдик А.Карпентьер көркөм адабиятта укмуштарды пайда кылчу курч реалдуулукту билдирүү максатында активдүү колдоно баштайт. Кийин магиялык реализм көркөм методу менен жазылган негизги чыгарма катары латынамерикалык жазуучу Г.Г.Маркестин “Жалгыздыктын жүз жылында” романы бүт дүйнө окумуштуулары тарабынан таанылат. Магиялык реализмдин көркөм ыкма катары энергетикасы күчтүү экендиги, т.а. анын миф, фольклор, жомок жана адамдын аң-сезими, психологиясы менен табият мыйзамдарынын ич ара “алакасынын” таасири ж.б., ж.б. ушулар сыяктуу “суу ичер” булактары өтө көп болгондуктан, ушунча “күч” артынан улам демеп турган соолгус потенцияга ээ экендиги көрүндү.

Ошондуктан, улуттук адабияттагы магиялык реализмди изилдөөнү, бүгүнкү күндө кыргыз адабият таануу илиминдеги актуалдуу аспекттердин бири катары кароого болот. Себеби, эгерде, Габриэль Гарсия Маркес өзүнүн жогоруда аталган романында магиялык реализмдин жогорку үлгүсүн ишке ашырып, ушул көркөм багыттын эң көрүнүктүү өкүлү болуп калганы, айрым окумуштуулар жазгандай, аң-сезими өзгөчөлүү тарыхый жол менен өнүккөн уруулардын руханий нарктарын мурастап калган элдин өкүлү болгонуна байланыштуу. Бирок, мындай көз карашка макул болбогон дагы окумуштуулар бар. Мисалы, адабиятчы, латиноамерика адабияты боюнча специалист, ф.и.д., проф. А.Кофман минтип жазат: “В латиноамериканском литературоведении сложились три основные концепции в

отношении источников магического реализма. 1-концепция: начало его лежит в фольклорно-мифологическом субстрате латиноамериканской культуры (в первую очередь индейском). Авторы 2-концепцию видят истоки магического реализма в сюрреализме. Третья концепция принадлежит А.Карпантьеру, закрепившему её в формуле “чудесная реальность”. Бирок, автор өзү ушул эле жерде биринчи концепцияга каршы чыгат: “Авторы первой концепции не принимает в расчёт того, что мифологическая культура сохранилась в Латинской Америке далеко не везде, что писатели, принадлежащие к этому течению, как правило, не относятся к фольклорной среде, а мифологические элементы включаются ими в литературные произведения по большей части сознательно” [1]. Менин жеке пикиримде, А.Кофмандын акыркы пикиринде бир калпыстык бар жана ал, кыязы, бул окумуштуунун аң-сезими “аң-сезим эволюциясынын” башка катмарында тургандыгына байланыштуу болушу мүмкүн. Ошондуктан, ал, жазуучуну өзүнө окшоштуруп, “Г.Маркес магияны чыгармаларында аң-сезимдүү түрдө колдонгон” деген ойду айтып жатат. Менин оюмча, жашоону магиялуу сезүүчүлүк Гарсия Маркестин улуттук архетибинде бар кубулуш болгон (кыргыздардын дүйнө таанымына окшош-Ч.Д.). Мисалы, Г.Г.Маркестин чыгармачылыгы жөнүндө жазып жатып, окумуштуу Хортова Е.А. жазуучунун балалык чагы жөнүндө мындай деп жазат: «Бабушка, в свою очередь, познакомила будущего писателя с народными преданиями; именно ей он обязан своим отношением к сверхъестественным событиям, как к чему-то вполне реальному и даже обыденному» [2]. Ал эми биздин улуттук жазуучубуз Ч.Айтматов дагы чоң энесинен уккан жомоктору жөнүндө дайыма эскерчү. Ошондой эле кыргыз элинин реалдуу жашоосунда ишке ашкан кереметтер жөнүндө жазуучунун көп эскерүүлөрү бар. Мисалы, алардын бирөө мындай: “... Табып мени карап туруп чоң энеме мындай деди: - Боз үйдө баладан башка эч ким калбасын. Баланы жуурканга ороп отургузайын?!... – Оозунду ачып шамга така, - деди. Мен айтканды кылдым, ал болсо жуурканды менин үстүмө жаап салды. Караңгыда калдым. Шам гана үлдүрөп жанып турат. Табып жип-шуусу салбыраган, кийимдери да ар кыл жаныбарлардын терилеринен тигилген. А ошол терилери да башкача бир айбанаттардыкы эле. Табыптын башына кийгени да бир башка. Жууркандын алдында, шамдын жарыгында оозумду чоң ачып көпкө отурдум. Табып болсо мен түшүнбөгөн тилде ар нерселерди сүйлөнүп, укмуштуу бир үндөрдү чыгарып жатты. Албетте, мен ал кезде табыптын шаман экендигин кайдан билейин. Исламды көп жылдар мурун кабыл алсак да, шаманизм элдин арасында дагы да болсо жашап турган эле. Каалоо-тилектерин бийик үнү менен кыйкырып жатты. Балким мага эч ким ишенбейт, бирок тишимдин ооруганы тып басылды”[3]. Алдыда, чукча элинин жазуучусу Н.Шундик өзүнүн “Белый шаман” аттуу романында чукчалардын жашоосундагы магиянын орду, толугу менен реалдуу экендигинен келтирилген мисалдарга күбө болобуз.

Демек, мына ушундай фактылардан келип чыгып, сөз болуп жаткан үч жазуучунун магиялык реализми башкалардан (мисалы, европалык жазуучулардыкынан) өзгөчөлөнүп тургандыгынын түпкү себептери, алар өкүлү болгон этностордун дүйнө тааным стадияларынын бир-бирине жакындыгы сөзсүз себеп болуп жаткандыгын тастыктап турат деген ойдобуз. Бир сөз менен айтканда, Гарсия Маркесте дүйнөнү магиялуу сезүү табигый түрдө бар болгондуктан, анын көркөм чыгармаларынан магия табыгый түрдө орун алып, сөз болуп жаткан романынын көркөм структурасында негизги тирөөч түркүк катары функция аткарат. Мунун себебин, изилдөөчү Марио Варгас Льюса төмөндөгүдөй айткан: “Главное величие этой книги (“Сто лет одиночества” - Ч.Д.), состоит именно в том, что все в ней: действие и фон, символы и колдовство, предзнаменования и мифы – глубоко уходит корнями в реальность Латинской Америки, ею питается и в преобразованном виде отражает ее точно и

беспощадно”[4]. Ошондой эле белгилүү кыргыз адабиятчысы Д.Асакеева, магиялык реализмдин теориясы боюнча көптөгөн материалдарды үйрөнүп чыгып, “Латын америка адабиятынын магиялык реализминин түпкү негизин – индейцтердин цивилизациясы, ишеними, ой жүгүртүүсү, өзгөчө сүрөттөрү түзгөн” деп жалпылаган [5].

Ал эми Ч.Айтматов менен Н.Шундиктин дагы магиялык реализминин негиздерин магия (ар кандай ырым-жырымдар, сыйкырдуу сөздөр, бата-тилектер, бадиктер ж.б. ырым-жырым сөздөр жана ритуалдар аркылуу табияттын мыйзамдарын ойготуу, кыскасы, магия (лат. *magia* от др.-греч. *μαγεία*) — адамдын табият күчтөрүнө, предметтерге, жаныбарларга, адамдын тагдырына таасир эте алат деген ишеним), шаманчылык, теңирчилик дүйнө таанымдар түзө тургандыгын, миф, фольклор - бул жазуучулар үчүн (Г.Маркес дагы ушулардын ичинде), дайыма кордо (запаста) кармалып, өзгөчө ынтаа менен колдоно турган сүйүктүү көркөм каражаттары экендиктери, булардын жалпылыктарын түзүп турат. Ал эми аталган белгилердин баары магиялык реализмдин негизги белгилери болуп саналышат. Ошентип, сөз болуп жаткан үч жазуучунун тең магиялык реализми, негизинен, элдик чыгармачылыкка, элдик каада-салт жөрөлгөлөргө, теңирчилик, шаманчылык дүйнө таанымдарына бекем “таянып”.

Ал эми европалык адабияттын магиялык реализм кубулушунун жерпайы, маңызы структурасы кадыресе айырмаланат. Каббалисттик, ламаисттик окуулардын жетишкендиктери, Эккарттын, Николай Кузанскийдин, Парацельстин, Я. Бёменин, Е.Сведенборгдун, Е.Блаватскаянын ж.б., ж.б. көптөгөн мистиктердин адамдарга реалдуу көрүнгөн, сезилген сыйкырлары В.Соловьев, Н.Бердяев сыяктуу орус философторунун чыгармачылыктарынын өнүгүшүнө зор таасири болгондугу, ал эле эмес табыгый илимдин өнүгүшүндө (Д.И.Менделеевдин мезгилдик таблицаны түзүүсүндө) дагы мистика аралашкандыгы, илимдин тарыхы боюнча эмгектерде белгиленип келе жатат. Ошондой эле З.Фрейд, К.Юнг сыяктуу темирдей логиктер дагы өздөрүнүн илимий тажрыйбаларында айрым бир кереметтерге күбө болушкандыгын жашырышкан эмес. Ошентип, жөнөкөйлөтүп айтканда, дүйнөнү реалисттүү таануу гүлдөп жаткан мезгилде, кээ бир жазуучулар реалдуу жашоодон орун алган сыйкырдуу кереметтерди өз чыгармаларында реалдуу кыртыштан өнүктүрүп, анын чыныгы жашоодо кандайча ишке ашып жаткан механизмдин көрсөтүү аракеттери менен байланышта көркөмдөй башташканда (фольклордук чыгармалар мындай аракеттин жоктугу менен айырмаланышат), жогоруда эскерилгендей, ал кубулуш адабият таануу илиминде “магиялык реализм” ыкмасы же “багыты” деп таанылды. Эгерде, искусствонун бул көркөм багытка карай жолу кайсы чекиттен башталганына назар таштай турган болсок: өтүкчү Якоб Бёменин теософиялык изденүүлөрү Новалис башында турган немистик романтикалык мектепти жаратат, ал жол экспрессионизмге алып келет, экспрессионизмден магиялык реализмге чейин өсүп жетет... “Поэт должен созерцать сверхчувственный мир. Он должен отрешаться от действительности и становится безумным” деген Новалистин фразасы, магиялык реализмдин башкы белгилеринин бири, сверхсенсордуу чыгармачыл адам трансценденталдык же ошого жакын абалда туруп жараткан чыгармадагы өзгөчө көркөм катмар экендигин тастыктайт. Ошондуктан Г.Г.Маркес, Алеко Карпентьер, Хорхе Луис Боркес, Хулио Кортасар, Ч.Айтматов, Н.Шундик жана башка, байыркы дүйнө тааным менен байланышын сактап калган элдердин өкүлдөрүнүн эзотерикасы менен, адамзат аң-сезиминин “балалык” наивный доорунан такыр алыс кетип, ал дүйнөнү, өздөрүнө илимий жаңылык катары кайрадан “ачып” жатышкан элдердин жазуучуларынын магияны реалдаштыруу ыкмаларында айрым айырмачылыктардын орун алышы, албетте мыйзам ченемдүү көрүнүш. Тактап айтканда, биринчилер, жөн гана өздөрү дүйнөнү кандай сезсе ошондой беришсе (Г.Г.Маркес баш болгон латинамерикалык жазуучулар жана кыргыз

жазуучусу Ч.Айтматов, чукча элинин өкүлү Н.Шундик ж.б.), башкача айтканда, адамдын реалдуу жашоосунда магиялык кереметтерди кадыресе турмуштук факты катары бериши (“магия в магическом реализме имеет глубокие корни в реальном” Салман Рушди), алардын түпкү аң-сезиминде “магия катардагы нерсе болгондуктан” көркөм чыгармаларында ошо өздөрү сезгендей кылып табыгый түрдө трансценденталдуу көркөмдөшсө, экинчилерине (европалык жазуучуларга), магияны өз аң-сезимдеринде кайрадан өздөштүрүп чыгууга, анан аны окурмандар ишенгидей кылып реалдаштыруунун жолдорун издөөгө туура келген. Тактап айтканда, менин жеке пикиримде, алардын ишмердүүлүгүндө трансценденталдуулукка орун жок, бекем логика гана бар. Буга, розенкрейцерлердин, масондордун, духовный лидерлердин ишмердүүлүктөрүн көркөмдөөгө алышкан европалык аң-сезимдеги жазуучулардын чыгармалары күбө.

РСФСРдин мамлекеттик сыйлыгынын ээси, чукча элинин көрүнүктүү жазуучусу Николай Шундик өзүнүн “Белый шаман” аттуу романында, шаман Пойгиндин өмүр жолун сүрөттөйт. Чыгармадан, чукчалар үчүн шамандык касиет (агы, карасы кайсынысы болбосун) абдан реалдуу, айрым адамдарга берилчү, ал тургай муундан-муунга өтчү чыныгы касиет-даарын катары, кимдир-бирөөнүн дарыгерликке, кимдир-бирөөнүн сүрөтчүлүккө, кимдир-бирөөнүн дагы бир кесипке жөндөм менен төрөлгөнү сыяктуу эле шамандык касиет менен төрөлүшү реалдуу, табыгый жол катары көрсөтүлөт. Романда, Пойгиндин шамандыкка карай татаал жолу (ал бакшылыкты кабылдагысы келбей, көпкө каршылык көрсөтөт), акыры, көзгө көрүнбөгөн “жогорку дүйнөдөгү” күчтөр (ата-баба арбактары), аны бул өнөрдү кабыл алууга аргасыз кылуу менен аяктайт. Пойгин алар менен өзү ак шамандыкты гана кабыл алаары жөнүндө келишим “түзөт”. Бул окуялардын тизмеги, жазуучу тарабынан кадыресе эле көзгө көрүнүп, денеге сезилип турган реалдуу дүйнө сүрөттөлүп жаткандай калбаат, түшүнүктүү жана ишенимдүү берилет (“Серьезный тон Одна из важнейших черт магического реализма – бесстрастная манера повествования”). Аны окуп жатып мен, бул окуяларды абдан эле реалдуу, кадыресе адамдын турмуш жолун чындыктуу сүрөттөгөн картина катары өзүмө жакын кабылдап жатканымды байкадым, көрсө, мага да булар башынан тааныш кубулуштар экен. Жазуучу, окуяларды, мен бала күнүмөн бышы кулак болуп бүткөн сөздөр менен мага тааныш көрүнүштөрдү баяндап жаткандыктан, чыгармага карата менде жогоркудай сезимдер пайда болуп жатыптыр. Мисалы, мен кичинекей чагымда, айылдагылар эки бакшы жөнүндө кеп кылышчу, алардын бирөөнү (Көкүлай бакшыны) көзүм менен көрүп, бир-эки жолу оюнуна күбө болгомун, оттун үстүнөн секирип, кыпкызыл болуп кызыган узун бычактын мизин “шыркыратып” жалап, эч нерсе болбогондугун көзүм менен көргөмүн, асманды карап айкырып, кайсы бир күчтөрдү өзүнө чакыргандыгын, ошонун арасында кыдырата отурган адамдардын улам бирөөнө барып баштарын, далыларын укалап, алардын кулагына бир нерселерди шыбырап өткөнү дагы деле кадыресе эсимде. Ошондо менин апама: атам жакында тиги дүйнөгө узаарын айтканы, коркконуман апама аябай жабышып отурган мага угулган. Апам жаман болуп кеткенде “азыр эмес, азыр эмес, убакыт бар али” деген эле. Бир топтон бери насактап ооруп жүргөн атам, чын эле андан кийин бир-эки жылдын аралыгында (канча убакыт өткөнү так эсимде жок) каза болду. Азыр кыргызда Көкүлайдай бакшылардын аягы соолуду окшойт. Ал эми казактардын бакшыларынын ишмердүүлүктөрү жөнүндө интернеттен окуп жүрөм. Кыскасы, кыргыз-казак бакшыларынын өнөрлөрү, өз элдеринин жашоо-тиричилигиндеги аткарган аз эмес функциялары, чукча, хакас, алтай ж.б. Сибирь элдеринин шамандарыныкы сыяктуу кечээги жакынкы тарыхта эле реалдуулукту жараткан фактылар болгон. Мындай өзгөчөлүк, ошол элдердин дүйнө таанымдары менен ажырагыс биримдикте шартталгандыгы түшүнүктүү жана бул сөзсүз түрдө ушул этностордон чыккан

жазуучулардын аң-сезиминде бар кубулуштар болгондуктан, чыгармачылыгына таасир этпей, аларда көркөм чагылдырылбай калышы мүмкүн эмес эле. Ошондуктан, Н.Шундиктин биз эскерген романынын ак, кара бакшылары, алардын көрсөткөн кызматтарынын реалдуу жана апыртмалуу жактары, т.а. аларга карата элдин мамилеси, шамандардын касиетин, кудурет-күчүн чындыктан алыс учуруп айткан – карапайым акыл-эске таандык сөздөрдү шаман Пойгин өзү түшүнүү менен кабыл алгандыгын көрсөтүү менен жазуучу Н.Шундик реалдуулук менен магиянын ортосундагы кылдай жиктин жүлгөсүн чеберчилик менен кынаштыра алгандыгы көңүл бурдурбай койбойт. Жана магиялык реализм багытында изденген окумуштуулар, жазуучудагы дал ушундай сапатты бул багыттын негизги белгилеринин бири катары мүнөздөп келишет. Социалисттик реализм күчөп турган кезинде жазылса да (1979-жылы жарык көргөн), “Белый шаман” романынын дал ушундай таризде жазылгандыгы, Н.Шундиктин чукча элине таандык дүйнө таанымды реалдуу сүрөттөгөндүгү, жазуучунун мындан башкача жаза албастыгын көрсөтөт. Анткени, ал өзү дүйнөнү ошондой магиялуу тааныйт. “Белый шаман” совет адабиятындагы магиялык реализм багытында жазылган чыгармалардын башында тура турган, атайын ушул темага арналып жазылгандай (а чындыгында бул тема жазуучу үчүн абдан тааныш жана абдан жакын тема болгон) магиялык чындыктуу роман болгонуна карабай магиялык реализмди атайын изилдеген окумуштуулардын көз жаздымында калып келаткандыгы (мен атайлап издеп, бул чыгарма жөнүндөгү изилдөөлөрдү таппадым), албетте абдан өкүнүчтүү...

Жыйынтыктар:

1. Латынамерикалык Г.Г.Маркес, кыргыз Ч.Айтматов, чукча Н.Шундик – үчөө өкүл болгон этностордун дүйнөнү мифологиялуу таанып-билүү аң-сезимдеринин үстүнкү катмарында жаткандыктан, ага “жетүү” булар үчүн “жеңилирээк” болгондуктан, бул үч жазуучу сөз болгон чыгармаларында ошол магиялык дүйнөкарашты кайрадан ойготуп, кайрадан жашоого табыгый түрдө алып келгендигин бир канча аргументтер менен тастыктоого аракеттелди;

2. Шаманчылык, теңирчилик дүйнө карашты тутунган элдер менен европалык элдердин жазуучуларынын жараткан магиялык реализм кубулуштарында олуттуу айырмачылыктар бар, ал айырмачылыктар эмнеден келип чыккандыгы ынанымдуу аргументтер менен бекемделинди.

Адабияттардын тизмеси:

1. **Кофман, А.Ф.** Истоки магического реализма в латиноамериканской литературе [Текст] / А.Ф. Кофман // Сборник: Магический реализм. Традиции и современность. – Омск, 2014. – С. 27-28.
2. **Хортова, Е.А.** Фольклорные и мифологические мотивы в романе Г.Г.Маркеса [Текст] / Е.А. Хортова // Сто лет одиночества. – 1967.
3. **Айтматов, Ч.** Балалык [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Турар, 2014. – 18 с.
4. Магический реализм в произведениях Г.Г.Маркеса и Л.Борхеса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.alibest.ru/>.
5. **Асакеева, Д.** Адабият теориясы [Текст] / Д. Асакеева. – Бишкек, 2016. – 287 с.
6. **Масалиева, Н.У.** Некоторые вопросы духовной лексики в эпосе «Манас» [Текст] / Н.У. Масалиева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №1. – С. 117 – 123.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_134

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

Чокоева Д.М.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

УЛУТТУК АДАБИЯТ ЖАНА МАГИЯЛЫК РЕАЛИЗМДИН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

Бул жумушта изилдөө предмети катары кыргыз элинин шаманчылык доорунда калыптанган өнөр-кесиптердин, ырым-жырымдардын, аларды аткаруу ритуалдарынын бүгүнкү күндө дагы активдүү колдонулуп жатышы - кыргыз адабиятынын, маданиятынын мазмундук структурасына тийгизген таасирлери каралды. Изилдөөнүн максаты- магиянын кыргыздардын жашоо социумун куруудагы маанилүү ордун аныктоо, анын себептерин илимий жактан тактап, улуттук адабияттын жаңы көркөм ыкмаларды өздөштүрүүсүнө тийгизип жаткан таасирлерин ачып берүү. Макала салыштырма адабият таануу илимий методуна таянуу менен жазылды. Макаланын жыйынтыктарынын илимий баалуулугу: макаланын автору, улуттук адабияттагы магиялык реализмдин башаттарын аныктоо менен магиялык реализмдин кыргыз көркөм адабиятындагы жашоо функциясынын туруктуулугун, анын табият жана турмуш мыйзамдарынан өсүп чыгып, алар менен тыгыз байланышта экендиги менен түшүндүрүп бергендигинде. Улуттук адабиятты бул аспектиден изилдөөнүн зарылдыгы, магия кечээги жакынкы тарыхка чейин эле улутубуздун дүйнө таанымынын бөлүнбөс бир бөлүгү катары кызмат аткарып келгендиги жана ал убак улуттук эстутумда дагы эле сакталуу болгондуктан, магиянын элементтери адабиятыбыздын мазмунунун орчундуу бөлүгүн ээлеп келгендигин илимий жактан кайрадан ачып чыгуунун керектиги менен түшүндүрүлөт.

Негизги сөздөр: метод; магия; шаманчылык; өнөр; кесип; “Манас” дубана; архетип; магиялык күчтөр.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА И ПРЕДПОСЫЛКИ МАГИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА

Предметом исследования данной работы является вопросы использования ремесел, обрядов и ритуалов кыргызов, сформировавшихся в шаманскую эпоху, и их влияние на содержательную структуру кыргызской литературы и культуры. Цель исследования: определить важное место магии в построении жизни кыргызского общества, научно выяснить ее причины, выявить влияние национальной литературы на усвоение новых художественных приемов. Статья написана на основе научного метода сравнительного литературоведения. Научная ценность результатов статьи заключается в том, что автор статьи, выявляя истоки магического реализма в национальной литературе, объясняет устойчивость жизненной функции магического реализма в кыргызской художественной литературе, тем, что он вырастает из законов природы и жизни и тесно с ними связано. Необходимость изучения национальной литературы с этой стороны связана с тем, что магия служила неотъемлемой частью мировоззрения нашего народа еще до недавней истории и так как это время еще сохранилось в народной памяти, то необходимостью научного переоткрытия объясняется то, что элементы магии занимали важную часть содержания нашей литературы.

Ключевые слова: метод; магия; шаманизм; искусство; профессия; «Манас»; дубана; архетип; магические силы.

NATIONAL LITERATURE AND THE PREREQUISITES OF MAGIC REALISM

The subject of the study of this work is the active use of crafts, rites and rituals of the Kyrgyz, formed in the shamanic era, and their influence on the content structure of the Kyrgyz literature and culture. The purpose of the study: to determine the important place of magic in the construction of the life of the Kyrgyz society, to scientifically find out its causes, to identify the influence of national literature on the assimilation of new artistic techniques. The article is written on the basis of the scientific method of comparative literature. The scientific value of the results of the article lies in the fact that the author of the article, revealing the origins of magical realism in national literature, explains the stability of the vital function of magical realism in Kyrgyz fiction by the fact that it grows out of the laws of nature and life and is closely connected with them. The need to study national literature from this side is due to the fact that magic served as an integral part of the worldview of our people even before recent history, and since this time is still preserved in the people's

memory, the need for scientific rediscovery explains the fact that the elements of magic occupied an important part of the content of our literature. .

Key words: *method, magic, shamanism, art, profession, "Manas", dubana, archetype, magical powers.*

Магиялык реализмдин көркөм метод (ыкма) же багыт катары улуттук адабиятыбыздагы көркөм объектиси, денгээли, өзгөчөлүгү жөнүндөгү сөздү баштаардан мурда, элибиздин коомдук аң-сезиминин өнүгүү тарыхы боюнча артка карай бир аз ракурс жасоо зарылдыгы бардай сезилет. Анткени, бардык адабий кубулуштар сыяктуу эле, магиялык реализмди пайда кылган өбөлгөлөр жана ал өсүп чыккан жана “таканчыктап” тура турган кыртыш жөнүндө сөз болбой туруп, бул теманы ачып берүү мүмкүн эместиги белгилүү. Жасалма атеисттик көз караштын тар алкагында, жарым кылымдан ашуун убакыт жашоо тажрыйбасын баштан кечирген көпчүлүк советтик адамдар үчүн магия – караңгылык, реалдуулукка эч тиешеси жок иллюзиялуу дүйнө, илим-билимден сыртта калгандарды алдап оокат кылгандардын “территориясы” дегендей түшүнүк калыптанып, ага карата олуттуу эмес мамиле жасалып келгендиги белгилүү. Кайсы бир денгээлде өзүмдүн дагы ошол топко тиешем бардыгынан улам, “магия” деген сөз, биздин аң-сезимге кандай таасир этерин билип жатпайымбы. Анан өзүмчө ойлоном да, дүйнө бир гана материалисттик диалектикалык мыйзамдардын негизинде өнүгөт деп, метафизикалык дүйнөгө каршы “эмдөө” албаган адамдардын аң-сезимине магия деген сөз кандай таасир этет болду экен деп? Бул суроого жоопту, өзүбүздүн эле элдин кечээги өткөн жакынкы тарыхынан таба алабыз. Коммунисттик идеологиянын күчү менен бир убакта жалпы атеист болгон адамдардын арасынан, советтик коомдон мурунку жашоо тажрыйбасын башынан кечирген жогорку муундун көпчүлүгүнүн көңүлүнүн түпкүрүнө түшүп, аң-сезиминин терең жерине чөгүп, катып калган көңүл “кесегин” болгон. Ал “кесектин” өзөгүндө бир эле исламга болгон ишеним турган деп ойлобоо керек. Анткени, кечээки жакынкы тарыхында эле ислам эмес шаманизм - кыргыздардын абдан көпчүлүк бөлүгүнүн жашоосун жөндөөдөгү негизги таяныч пункту, т.а. өз социумун түзүүдө негизги таяныч - билими болгон. Турмуш-тиричилигин өткөрүүдө магияны кеңири практикалаган кыргыздардын аң-сезиминде (магиялык ритуалдарды аткаруу менен кыргыз өзүндө жогорку күчкө болгон ишенимди бекемдеген), исламга караганда шаманчылыкка болгон ишеним көбүрөөк сакталгандыгы, жашоо философиясында шамандык ишеним басымдуулук кылгандыгы тарыхый чындык экендигин кимибиз билбейбиз? Баарыбыз билебиз, себеби, ал учур тууралуу маалыматтар жетишээрлик жазылып калтырылган, ошондой эле көпчүлүк ырым-жырымдар бүгүн да колдонулат. Колдонулбай калгандары дагы көп адамдардын жадында али сакталуу боюнча. Жана булар улуттук адабияттын мазмунунда чагылдырылбай калышы мүмкүн эмес...

Эгерде, Колумбга чейинки индиялык цивилизацияны жараткан ацтектер, майялар, чибчалар, инкилер сыяктуу уруулардын ишеними, дүйнө таанымы, адабияты Латын америкалык адабиятында магиялык реализмдин жаралышына негиз болуп берсе, байыркы кыргыз дагы дүйнөнү магиялуу деп тааныгандыгы (табиятта сыйкырдуу күчтөр бар, аларды “ойготууга” болот деген ишеним), элибиздин байыркы дүйнө таанымын изилдеген көптөгөн илимий эмгектерден белгилүү. Мисалы, философ-окумуштуу Г.Аалиева шаманчылыкка төмөнкү касиеттер тиешелүү деп эсептейт:

- кайыптан кабар алуу;
- төлгө салуу;
- жайчылык;
- олуялык;
- табыпчылык;

- сынчылык;
- төкмөчүлүк;
- манасчылык;
- батакөйлүк;
- санчылык;
- жаныбарлардын тилин түшүнүү;
- мүнүшкөрлүк;
- саяпкерлик ж.б. [1]

Биринчиден, бул өнөрлөрдүн баары бүгүнкү күндө да реалдуу, элибиздин турмушунда орду бар, эң керектүү (актуалдуу) кесиптер катары колдонулуп келаткандыгы, элибиздин кечээги эле тарыхында шаманчылыктын орду чоң болгон деген көз караш чындык экендигин тастыктайт. Экинчиден, бул өнөр-кесиптер байыркы убактан бери элибиздин турмуш-тиричилигин бардык жагынан камтып келген: ачкалыктан, ар кандай кырсыктардан, табигый стихиялардын кесепетинен болушунча коргогон, сактаган, адамдарды бир идеянын айланасына баш коштуруп, элдик социумдун түзүлүшүнө башкы рол ойногон, элдин эзелтен берки тарыхын сактап, аны муундан-муунга билим катары өткөрүп берүүнүн жолу болгон (манасчылык, төкмөлүк ж.б. өнөрлөр жана каада-салттар аркылуу), келечек багыттарын көрсөтүп туруучу маяк болуп берген, аң-сезимин өстүрүү жагдайларын түзгөн, улуттун бардык деңгээлдеги мүчөлөрүн руханий жактан канааттандыра алган искусствонун ролун аткарган ушул өнөр-кесиптер болгондугу белгилүү. Эң негизгиси, булар, улуттун руханий талаптарын толук канааттандырып, адамдарды өзүн бактылуу сезгенге, жок дегенде жаралып калганына нааразы болбой, болгонуна топук кылып жашаганга үйрөткөн, ошондуктан, ата-бабаларыбыз канчалык кыйынчылыктарды баштан өткөрсө дагы суицид дегенди билишкен эмес. Үчүнчүдөн болсо, бул өнөр жана кесиптердин бардыгы учурдагы өнүккөн инновациялык технологиялар менен айкалыштырса боло турган, ал тургай ошону кылуу зарылдыгы бар кесиптер, ал эми алардын айрымдары кванттык физиканын азыркы жаңы деп кабылданган табылгаларын камтып тургандыгы сөз болуп жаткан өнөрлөр менен кесиптердин келечектеги өмүрү дагы узак болорун көрсөтүп тураарын белгилеп кетүүгө тийишпиз. Буларды айтып жатканыбыздын себеби, биздин улуттук аң-сезимде дагы деле магияга (табиятта кереметтер бар экендигине) болгон ишеним терең, т.а. ал улуттук архетипте сакталуу менен али да аракетте деген ойду айтуу, ошондуктан, элдин эсинен биротоло чыгып калбай, башка түрк туугандардыкына (өзбек, түрк ж.б.) окшоп башка ишенимге биротоло орун бошотуп бербей, кыргыз-казак элдеринин аң-сезиминде “күрөш” али токтой электигин далилдөө. Ата-баба дүйнө таанымы сырттан алынып келинип “таңууланган” идеологиялар менен жол “талашып”, бир жерде “жеңсе”, башка бир жерде “жеңилип”, кээде “ит-жыгылыш” болуп болсо да жашоо “аракетин” “улантып” жаткандыгын тастыктоо. Жөнөкөй бир мисал: кандайдыр бир ийгиликке жетишкен ар бир кыргыз, өзүнүн жетишкендигинин артында, кайсы бир сырдуу адамдын жолугуп, ага бир нерсе бергенден баштап гана өзүн ийгиликтер жылоолой баштагандыгын айтышкан фактылардын дал бүгүнкү күнү дагы жыш учурагандыгы. Бул, тээтиги байыркы заманда, жаңы туулган ымыркайына жалпы кыргыз биригип ат таппай жатканда, белгисиз дубана пайда болуп “Манас” деп ысым бергенинен, анан, ал ысым ээсинин (Манастын) болуп көрбөгөндөй ийгиликтерге жеткенинен башат алып, кийин манасчылык өнөргө сөзсүз түш көрүү аркылуу гана келүү түшүнүгүнө өтүп, магия, мистика аралашпаса манасчылык өнөр нукура болбой, күчтүү болбой калчудай ишеним биротоло калыптанып, ал бүгүнкү күнгө чейин уланып жаткандыгы жөн жеринен эмес го. Ошондой эле, азыркы убактагы элдик табыштардын сөзсүз түрдө жогору жактан бир күчтүн зордоосу менен гана

табып же көрүмчү болгондугун дээрлик бардыгы айтып келаткандыгы, элибизде Кудайдан башка күчтөргө дагы (ата-баба арбактарынын рухуна) ишеним улантылып жаткандыгын, бул дүйнөгө параллель дагы бир дүйнөнүн бар экендигине туюк түрдөгү ишенимдин сакталып кала бергенин көрсөтүп турат. Демек, магиялык чындык улуттук адабиятыбызда көркөм методго караганда, дүйнө таануунун улуттук өзгөчөлүгү катары мыйзамченемдүүлүк деңгээлинде кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн мазмунунан жана структурасынан жыш орун алган компоненттер экендиги жөнүндө сөз кылууга боло тургандыгын айткыбыз келет.

Мына ушундай фактылардан чыгып келип, кыргыз адабиятына талдоо жүргүзө турган болсок, магиялык элементтер башынан эле бардык эле чыгармаларда жыш кездешээрин байкоого болот. Албетте, алар сөзсүз түрдө магиялык реализмдин аң-сезимдүү түрдө өнүгүүсүндө ишенимдүү кыртыш болуп берет. Орус адабиятынын акыркы он жылдыктарында жаралган көркөм чыгармалардагы магиялык реализмге анализ жасап жатып, ф.и.д. Осипова О.И. [2], орус адабиятындагы магиялык реализмди көркөм метод катары кароо “некорректный” маселе деген ойду айтат жана макаланын автору бул пикирин, өзүнүн айныгыс көз карашы экендигин билдирет. Анын пикиринче, орус жазуучулары түпкүлүгүндө дүйнөнү магиялуу таанып-билишет экен. Мындай көз карашты орус жазуучуларына колдонуу канчалык даражада туура экендигин айта албайм, бирок кыргыз жазуучуларга бул аныктама жүз пайызга жакын туура келет десем жаңылбасмын [3].

Ал эми түнтаң-сезимдин (архетиптин) сыртка карай “жолу” сөзсүз түрдө искусство өнөр ээлеринин чыгармачылыктары аркылуу өтөөрүн, психология, этнография, айрыкча, культурология менен шугулданган окумуштуулар далилдеп келатышат. Ошондуктан, магиялык элементтер биздин жазуучу-акындардын, дегеле чыгармачыл күчтөрдүн ишмердүүлүгүнөн сыртта калышы дегеле мүмкүн эмес эле. Магия кыргыз фольклорунда эле кеңири жолукпастан, советтик доордогу кыргыз жазуучуларынын чыгармаларында деле элементтери жолуккан (дегеле, магиялык элементтер, бардык элдердин бардык мезгилдеги адабиятынан кезигет, “магиялык реализм” деген аталыш, чыгармачыл адамдардын магияга карата жаңыча мамилеси, көз карашы активдеше баштаганда, ошол көркөм кубулушту өзүнчө атоо зарылдыгы келип чыкканда пайда болгон деген оюбузду дагы бир жолу кайталап коюу артыкбаштык кылбас деп ойлойбуз). Мисалы, өзүнүн «Магический реализм» Эрнеста Абдыжапарова» деп аталган макаласын, Борбордук Азияга белгилүү казахстандык кино сынчы жана кино таануучу Гульнара Абикеева төмөндөгү саптар менен баштайт: «Давно кажется, что центральноазиатская культура (а значит, и литература, и кино), вслед за латиноамериканской, могла бы быть описана в терминах “магического реализма”. Семьдесят лет советской истории отдалили нас от естественного развития культуры. Именно сейчас происходит преодоление этих тенденций. Примером такого возвращения к истокам является новый фильм Эрнеста Абдыжапарова “Саякбай”, рассказывающий о величайшем народном сказителе эпоса “Манас” Саякбая Каралаева. В этом фильме представлены в равной степени этнографически достоверная реальность и магия, волшебство тенгрианского миропредставления. Фильм Абдыжапарова открывает новое направление в кино не только Кыргызстана, но и всей Центральной Азии» [4].

Магиялык реализмдин көркөм багыт катары пайда болушунун өбөлгөлөрү жана мыйзамченемдүүлүктөрү жөнүндө, ошондой эле, анын башка көркөм ыкмалар менен багыттардан өзгөчөлүктөрүнүн тегерегинде жогоруда айтылгандай көптөгөн адабиятчы-окумуштуулар, философтор жана культурологдор изилдөөлөрдү жүргүзүп келишет. Алардын илимий эмгектеринен чыгып жалпылаганда, магиялык реализм багытында жазылган көркөм чыгармалардын бардыгына төмөндөгү белгилер мүнөздүү:

- 1) Кош дүйнө;
- 2) Убакыттын шарттуулугу;
- 3) Мифтин дүйнөнү түшүнүүнүн куралы катары алдыңкы планда берилиши;
- 4) Элдин образын поэтизациялоо;
- 5) Притчалуулук;
- 6) Жалгыздык мотиви.

Бул белгилердин баары чындыгын айтканда, “Манас” эпосунан баштап, кыргыздын фольклордук чыгармаларынын баарынан кездешээри белгилүү. Ошондой эле, кыргыз фольклору сыяктуу фольклор ар бир элде бар. Анда эмне үчүн бардык окумуштуулар бир ооздон: магиялык реализм адабий көркөм багыт катары өткөн кылымдын 20-жылдарынан бери карай башат алат деп эсептешет? Көрсө: “Фольклор магиянын реалдуу кыртыштан өсүп чыгышына кам көрбөйт” экен. Ал эми магиялык багыттын дагы бир көрүнүктүү өкүлү Алехо Карпантьер минтип жазат: «... реальной необычностью» попытку отыскать магические свойства в средоточии реализма: «все необычайно становится таковым только тогда, когда происходит неожиданный переворот реальности» [5]. Адабият таануу илиминде «... күтүлбөгөн бурулуштар», эч кандай шанс жоктугуна карабастан, каармандын тирүү калышы, канчалаган кыйын, бактысыз кырдаалдардын тизмектеринен турган окуялардын бактылуу аякташы жомок жанрынын негизги методу катары белгиленип келет. Бирок, чыныгы жашоода да мындай антропосфералык окуялар аз эмес орун аларын, аң-сезимдин бардык деңгээлдериндеги адамдар (карапайым адамдардан тартып академиктерге чейинки), өз турмуштарынан мисалдарды келтирүү менен эскерип келишет. Илимден алыс турган жөнөкөй адамдар, көбүнчөсү, мындай фактыларды аки-чүкүсүн териштирбей эле ооздон-оозго улам күчөтүп айтышып, сыйкырдуу дүйнөнүн бар экендигине, өздөрүнө сокур түрдө ишенүүгө жол беришет. Ал эми билимдүү адамдар, айрыкча духовный жактан жакшы өнүккөн адамдардын бул кубулуштарга карата мамилеси башкачараак болору белгилүү. Коомдук аң-сезим менен магиялык кубулуштардын ортосундагы мамиле Н.Шундиктин “Белый Шаман” романында жазуучу тарабынан терең изилденип, ишенимдүү чагылдырылган [6].

Азыркы учурдагы адабиятыбызда магиялык реализмдин багыт катары өсүп-өнүгүүсүндө бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген жана колдонулуп жаткан кыргыз-казак элдеринин түпкү ишенимдери (шаманчылык доорунан берки) “кыртыш” жана “өбөлгөлөр” катары аткарган функциялары жөнүндө кеп кылдык. Ал эми улуттук адабиятыбыздагы магиялык реализмдин мындан аркы эволюциясы жөнүндө ой жүгүртүп көрө турган болсок, анда, бул көркөм кубулуштун экинчи жагы, же, тагыраак айтканда, “уч” жагы да бар экендиги ачыкталат. Бул кубулуш болсо, көркөм адабияттагы, дегеле искусстводогу магиялык реализмди кабыл алуу, жогоруда айтылгандай, карапайым адамдарда башкача, интеллигенцияда башкача жүрө тургандыгы менен байланыштуу келип чыгат. Мисалы, окумал адамдардын көпчүлүгү магиянын табышмактуу сырлары илим аркылуу качандыр бир убакта ачыларын божомолдошот, табияттын мыйзамдарын иликтешкен окумуштуулар алардын сырын ачуунун үстүндө иштешет жана качандыр бир кезде табият табышмагынын ачкычын таба алышаарына ишенишет. Окумуштуулардын, табышмагы али жандырыла элек үчүн сырдуудай көрүнгөн ар кандай магиялык сырлар жөнүндөгү ойлоруна назар салып көрсөк: “...дүйнө тартибин тепчиш турган ар кандай түрдөгү магиялык күчтөр бар”, “...алар адамга таанып-билүүнүн трансценденталдуу субъектиси катары келет”, “бул кайра жаралган (ренессанстык) аң-сезим бөлүнбөс эстетикалык континуумдун горизонтунда калыптанды жана өзүн көргөздү жана ал табияттын бул “жашырылган” маанисин, ааламдын борбору жана көңүл түйүнү катары, магиялык орду катары адам өзүнөн издейт”, адам “демиург”, “антропоцентристик

эркиндикке”, “Ортокылымдык теоцентризмден кетип, ал өзүнүн антропоцентристик багытында, басымды ар бирин өзүнчө “сезүү” керек болгондуктан “Ачылыш китебинен” (“Книги Откровения”) “Жаратылыш китебине” оодарды. Албетте, мындай, магиянын илим тарабынан (табият мыйзамдарынын) таанылган (окумуштуулар гана билген, бирок, көпчүлүккө жайылтылбаган) жана таанылбаган (илимпоздор да тааныганга жетише элек) жагдайлары боюнча илимий жана публицистикалык ой жоруулар, жоромолдор өтө көп... Мисалы, окумуштуу, кино таануучу Гульнара Абикеева минтип жазат: “Самое начало картины — потрясающе красивый план: домик, стоящий на берегу Иссык-Куля; женщина, развешивающая постиранное белье; и Саякбай, которому уже за 60, подходит к жене и торопит ее накрывать стол, потому что к ним едет большой гость. То есть он не был заранее оповещен, они не ждут приглашенного гостя, Саякбай чувствует (или, возможно, ему приснился сон), что едет гость. Поэтому, когда из машины выходит молодой человек, он разочарованно говорит: «А я думал, к нам едет большой гость». На самом деле, это и есть «большой гость», потому что к Саякбаю приехал молодой Чингиз Айтматов, но к тому времени он еще никому не был известен. Магия, чудо здесь в предвидении, в чувствовании, в открытости к контакту с будущим” [7]. Мындай кубулуш “кванттык чатыраш” (“квантовая запутанность”) мыйзамы менен түшүндүрүлө тургандыгын атактуу физиктер өз эмгектеринде жазып кетишкендигин, атактуу кыргыз физиги С.Кадыровдун уулу Д.Кадыров өз эмгегинде көрсөткөн [8]. Кыргыз элинин, дегеле бардык эле элдердин реалдуу жашоосунда мындай илимий жактан ачууну талап кылган магиялык көрүнүштөр өтө көп учурай тургандыгы баарыбызга белгилүү. Улуттук адабиягыбыз, магиялык реализм көркөм ыкмасы аркылуу мындан ары жеке адамдык жана коомдук аң-сезимдин дал ушундай “сырдуу” жактарына тереңдеп кирип отурмакчы деп үмүттөнөбүз...

Жыйынтыктар:

1. Реалдуу адамдар жана реалдуу турмуш чындыгына магиялык элементтер жана фольклордук, мифтик элементтер коштолуп сүрөттөлөрүн аргументтүү көрсөтүү менен, магиялык реализмдин көркөм адабияттагы жашоо функциясынын туруктуулугун, анын табият жана турмуш мыйзамдарынан өсүп чыгып, алар менен тыгыз байланышта экендиги түшүндүрүлдү;

2. Улуттук адабияттагы магиялык реализмдин “кыртышы” шаманчылык доорунда калыптанып, ошондон бери колдонулуп келе жаткан ишенимдердерде, ырым-жырымдарда, кесиптер менен өнөрлөрдө жаткандыгын мисалдар менен көрсөтүлгөн;

3. Магиялык реализмдин жогорку жагы: окумуштууларга гана белгилүү илимий ачылыштар, эч бир окумуштуулар тарабынан ачыла элек табияттын сырларынан тура тургандыгы жөнүндө пикирлер билдирилген.

Адабияттардын тизмеси:

1. **Аалиева, Г.** Эзотерика в кыргызском фольклоре [Текст] / Г. Аалиева. – Бишкек, 2019. – С. 17-18.
2. **Осипова, О.И.** Магический реализм сквозь призму художественного конфликта [Текст] / О.И. Осипова // Научный диалог. – 2020, № 11. – 255 с.
3. **Чокоева, Д.М.** Ф.Достоевский жана Ч.Айтматов: алардын экзистенциалист катары айырмачылыктары [Текст] / Д.М. Чокоева // ЖАМУнун жарчысы. – Жалал-Абад: ЖАМУ. - № 1. – С. 173-178.
4. **Абикеева, Г.** Магический реализм Эрнеста Абдыжапарова [Текст] / Г. Абикеева // Радио Азаттык. – 2017.

5. Гугнин, А.А. Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века: феномен и некоторые пути его осмысления [Текст] / А.А. Гугнин // доклады научного центра славяно-германских исследований. – Москва, 1998. – 120 с.
6. Шундик, Н. Белый шаман [Текст] / Н. Шундик. – Москва, 1979. – С. 455-456.
7. Кадыров, Д. Уңгу талааны таануу [Текст] / Д. Кадыров. – Бишкек, 2014.
8. Масалиева, Н.У. Некоторые вопросы духовной лексики в эпосе «Манас» [Текст] / Н.У. Масалиева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №1. – С. 117 – 123.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_140

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 81.373

Алиева С.А.
аспирант Кыргызского нац. универ. им. Ж.Баласагына, Республика Казахстан
Кунакова Г.У.
к.ф.н., профессор Академии логистики и транспорта, Республика Казахстан
Макулова Л.Т.
к.ф.н., доцент Таразского регион. универ. им. Х. Дулати, Республика Казахстан
Мусабаева З.Т.
препод. Академии логистики и транспорта, Республика Казахстан

КАЗАК ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ АНТРОПОЦЕНТРИК МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары Казак тил илиминдеги макал-лакаптардын классификациясы каралган. Изилдөөнүн максаты - бүгүнкү күнгө чейин макал-лакаптарды классификациялоонун маанилүүлүгүн ачуу. Макал-лакаптардын классификациясын изилдөөдө материалды чогултуу, салыштыруу, чечмелөө жана жалпылоо ыкмалары колдонулган. Алынган жыйынтыктар боюнча казак жана орус тилдеринде макал-лакаптардын классификациясына талдоо жүргүзүлүп, белгилүү илимий-теориялык тыянак чыгарылган. Алынган жыйынтыктардын өзгөчөлүктөрү макал-лакаптарда түрк тектүү элдердин классификациясы орус тилине караганда кеч болуп калганын айгинелейт. Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси классификациянын өзүнүн принциптери бар экендигин: таяныч сөздөр, алфавит, тематикалык, идеологиялык, чогултулган жери же убактысы боюнча, жыйноочу боюнча, келип чыгышы боюнча (элдер жана тилдер) көрсөттү. Бул тема боюнча изилдөөлөрдү өнүктүрүү келечеги аны "Казак макал-лакаптары" жыйнактары боюнча атайын окуу китептерин, окуу куралдарын, окуу-методикалык тиркемелерди даярдоодо колдонууга сунушталат, ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктары лексикология жана фразеология боюнча кийинки изилдөөлөргө шилтеме болору белгиленди.

Негизги сөздөр: макал жана лакап; классификация принциби; алфавит; генеология; монография; идеология; лексикология; фразеология.

КЛАССИФИКАЦИЯ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В данной работе предметом исследования является классификация пословиц и поговорок в Казахском языкознании. Цель исследования - выявить важность классификации пословиц и поговорок на сегодняшний день. При изучении классификации пословиц использовались методы сбора, сравнения, интерпретации и обобщения материала. По полученным результатам проведен анализ классификации пословиц и поговорок на казахском и русском языках и сделан определенный научно-теоретический вывод. Особенности полученных результатов свидетельствуют о том, что классификация народов тюркского происхождения в пословицах и поговорках стала более поздней, чем в русском языке. Практическая значимость полученных результатов показала, что классификация также имеет свои принципы: опорные слова, алфавит, тематический,

идеологический, по месту или времени сбора, по сборщику, по происхождению (по народам и языкам). Перспективы развития исследований по данной теме показала, что его можно использовать при подготовке специальных учебников, учебных пособий, учебно-методических приложений по сборникам «Казахские пословицы и поговорки», результаты исследования послужат отсылкой к дальнейшим исследованиям лексикологии и фразеологии.

Ключевые слова: пословицы и поговорки; принцип классификации; алфавит; генеология; монография; идеология; лексикология; фразеология.

CLASSIFICATION OF ANTHROPOCENTRIC PROVERBS AND SAYINGS IN KAZAKH LINGUISTICS

In this paper, the subject of the study is the classification of proverbs and sayings in Cossack linguistics. The purpose of the study is to identify the importance of classifying proverbs and sayings today. When studying the classification of proverbs, methods of collecting, comparing, interpreting and generalizing the material were used. Based on the results obtained, the classification of proverbs and sayings in the Kazakh and Russian languages was analyzed and a certain scientific and theoretical conclusion was made. The features of the results obtained indicate that the classification of peoples of Turkic origin in proverbs and sayings has become later than in the Russian language. The practical significance of the results showed that the classification also has its own principles: reference words, alphabet, thematic, ideological, by place or time of collection, by collector, by origin (by peoples and languages). Prospects for the development of research on this topic have shown that it can be used in the preparation of special textbooks, teaching aids, educational and methodological applications for the collections of "Kazakh proverbs and sayings", the results of the study will serve as a reference to further studies of lexicology and phraseology.

Key words: proverbs and sayings; classification principle; alphabet; geneology; monograph; ideology; lexicology; phraseology.

Введение. Пословицы - бесценная летопись народа, драгоценная сокровищница устной литературы, которая продолжается век за веком. Пословицы-древний жанр народного творчества. Они появились в древности и уходят в глубь веков с историей своего возникновения. Многие из них появились еще до выхода письма. Характерной чертой пословиц является то, что они являются свидетелями прошлой жизни и всего бытия народа, говорящего на определенном языке, его благородного наследия, духовного сокровища, которое сохраняется в его мировоззрении и мудрости, не прерываясь от отца к ребенку, от поколения к поколению. Казахский народ, как и другие народы, не был без письменности, без искусства, создавал различные образцы устной литературы, через которые изображал различные аспекты жизни: общественную жизнь, взгляды на мир, классовую борьбу, интересы мечты и т.д. На этой основе мы говорим о народном пословице как о сложном виде родной и устной литературы [1].

Исследовательская часть. В архивах ученых - Ш. Уалиханова и Н. Н.Березина, впервые опубликовавших казахские пословицы на бумаге, хранится более двухсот пословиц и поговорок, записанных из уст в пятидесятые годы XIX века. Кроме того, наряду с другими образцами казахской устной литературы были собраны и отдельные сборники казахских пословиц и поговорок, а также такие просветители, как И. Алтынсарин, А. Диваев, В. Радлов, Ш. Ибрагимов, М. Терентьев и др., внесшие большой вклад в развитие казахского языка и литературы, языковой науки, культуры - заслуга ученых особенная. Из них ученый Б. Шалабаев одним из первых специально рассмотрел данную группу устойчивых выражений, определил их основные смысловые группы, жанровые особенности. В своей работе «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» М. Габдуллин определил жизненную сущность и функции пословиц, характеризующих хозяйство, профессию, быт казахского народа, а С. Нурышев рассмотрел их с точки зрения истории развития. Пословицы рассматриваются в языкознании в разных направлениях. Среди отечественных ученых немало ученых, которые в своих

исследовательских работах опирались на темы пословиц и поговорок. В частности, монография Б. Адамбаева «Мақал-мәтелдер және шешендік сөздер» - и монография «Халық даналығы» состоящая из двух взаимосвязанных частей, кандидатские диссертации Р. Сарсенбаева «Лексико-семантические особенности казахских пословиц и поговорок», Г. Турабаевой «Окказиональные преобразования пословиц и поговорок в казахском языке», А. Донбаевой «Лексико-грамматические особенности арабских и казахских пословиц и поговорок» показывают, что пословицы изучены с разных сторон. В русском языкознании эта тема до настоящего времени не утратила свою актуальность. Например, А. П. Фасхутдинов провел исследовательскую работу «Рассмотрение вопросов классификации английских пословиц и поговорок». Можно отметить работы П. П. Литвинова «Англо-русский фразеологический словарь с тематической классификацией». Еще один русский ученый Г. Л. Пермяков глубоко исследовал тему классификации во второй половине 20 века. У него есть обширные исследовательские работы по этой теме: «Пословицы и поговорки народов Востока», "От пословицы до слов" и др. Г.Л. Пермяковым был предпринят ситуативный подход к изучению паремий. Он расположил тексты по предметно - тематическим группам: Содержание - Форма, Целое - Часть, Начало - Конец и т. д., а внутри этих групп по формообразующим группам: Обычность - Необычность, Заменяемость - Незаменяемость, Обратимость - Необратимость и т. д.

Основная часть. «Қазақ халқы да өзге халықтар сияқты – әр қилы заманнан өтіп, сұрыптала сұлуланып, жинала сақталып, бүгінгі күнге жеткен көл-көсір фольклоры бар халық. Соның ішінде мақал-мәтелдерге өте бай ел. Тегінде, қазақ мақал- мәтелдерінің қағазға, кітапқа түсуі кештеу басталғанына және жинаушысының аз болғанына қарамастан, бұл күндерде кітап болып халық қолында жүрген қазынамызды олқысына да алмаймыз, місе де тұтпаймыз» [2].

Тема пословиц разнообразна, потому что в пословицах много качеств, которые не вписываются в диапазон только одного художественного слова. Здесь дается оценка разнообразных явлений жизни, делается большой узел, обобщается многовековой опыт народа.

Пословицы и поговорки можно рассматривать как два жанра и даже как один жанр. Тем не менее, есть некоторые свои отличия от смысла, конструкции, занимаемой должности. Пословица выражает законченную мысль, дает самостоятельный смысл. По мнению ученого К. Аханова и М. Габдуллина, синтаксическая структура пословицы не является полной, не может дать четкой мысли, а может быть лишь элементом предложения, в котором сформировано словосочетание, употребляемое для того, чтобы подчеркнуть высказанную мысль. Необходимо уметь отличать пословицы от поговорок. Главным отличием пословицы является ее связность и дидактическое содержание. Пословицы и поговорки – словарный состав тщательно дифференцирует различные этапы жизни народа, взаимоотношения и общественные явления. Необходимо понимать языковой характер пословиц, особенности каждой из них, различия друг от друга. Хотя пословица и поговорка похожи, они не одинаковы по структуре, значению [2]. Пословица-арабское слово; значение относится к понятию «слово, которое произносится в соответствующем месте». Пословица-народная мудрость, обобщающая жизненные явления и дающая им оценку и заключительное мнение. Пословица - это искусство слова, которое говорит с мотивом мысли, намекая на что-то другое. Темы пословиц разнообразны. Вместе с их главными важными особенностями они имеют и взаимные отличия друг от друга. Пословицы - это один из элементов народной педагогики, наиболее часто используемое народом средство воспитания. Пословица - это многовековое мировоззрение, накопленный опыт народа, по содержанию-поучительное, заветное,

проповедническое, по структуре-художественное, ритмичное, компактное. Пословица по форме похожа на законченное предложение. Пословицы, относящиеся к категории языковых и поэтических источников художественного слова, отличаются глубиной, остротой, живостью содержания. Несмотря на компактность размеров, образные языковые единицы представляют собой одновременно причину и следствие конкретной и сложной мысли, итог и аргументацию художественного опыта народа. В нем всесторонне отражена история, политическая жизнь, жизнедеятельность, мировоззрение, духовная и материальная культура народа. Это устойчивые культурные высказывание, обладающие национальным характером, демонстрирующие народную мудрость, красноречие и превосходное мастерство, воплощающие в себе глубокую мысль. Известно, что различные изменения на этапах исторического развития каждого народа оставляют свой след в лексико-грамматической системе языка, но языковые единицы, сохранившие свою единую систему, форму личности и смысл, – это пословицы и поговорки в словарном составе [4].

В казахском языкознании до сих пор не проводилась всеобщая классификация пословиц. Многие объективные причины (в том числе обилие видов пословиц на языке) затрудняют решение этой проблемы.

Машхур-Жусуп Копеев, давно собиравший образцы народной поэзии, в том числе пословицы и поговорки, сгруппировал собранные им пословицы:

1. Об искусстве-образовании;
2. О солидарности-единстве;
3. О нравственности-уважении;
4. О поведении человека;
5. О здоровье;
6. О стране и земле;
7. О труде;
8. О произволе-злобе;
9. О справедливости;
10. Обо всем и об отсутствии всего;
11. О семье, обществе;
12. О скоте;
13. О добре и зле [5].

В отличие от этой классификации пословиц, Машхур-Жусуп, похоже, накопил большое количество народных пословиц, связанных с жизнью, бытом народа, различным человеческим поведением и т. д. Но можно сказать, что пословицы, хранящиеся в писании, сгруппированы с отдельными примерами и не раскрыты их специфические особенности, значение. Мы знаем, что важно выявить, дифференцировать и систематизировать такие моменты пословиц и поговорок, хранящихся в писаниях Машхур-Жусупа. Можно сказать, что тематическая группа пословиц, хранящихся в писании, разнообразна. Например:

1. Пословицы и поговорки об искусстве-знании, разуме: «Ақыл – білім азығы, білім – ырыс қазығы»; «Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады»; «Білімді мыңды жығады, білекті бірді жығады»; «Өнер алды – қызыл тіл»; «Өнерді үйрен де, жирен»;
2. Пословицы и поговорки о единстве: «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді»;
3. О нравственности-уважении: «Иесін сыйлағанның – итіне сүйек сал»; «Үлкейіп барып, сыпайыны көр, кішірейіп барып, шынайыны көр»;

4. Пословицы о поведении человека: «Айдан - анық, сүттен - ақ, күннен - жарық, судан – тұнық»; «Сарғайған жетер мұратқа» ;
5. Пословицы о здоровье, болезни: «Айналдырған ауру алмай қоймас»; «Ауру — астан, дау – қарындастан»;
6. Пословицы о стране и земле: «Ел даусыз болмайды, тау құрсыз болмайды»; «Жақсы болсаң, жердей бол, бәрін шыдап көтерген»;
7. Пословицы о труде: «Бейнет түбі – рахат»; «Ексең егін, ішерсің тегін»;
8. Пословицы о справедливости: «Әділ биде ата жоқ, тура биде туған жоқ, туғанына бұрған биде иман жоқ»; «Әділ бидің елін дау араламайды, әділ патшаның елін жау араламайды»;
9. Пословицы и поговорки о богатстве и бедности: «Бар ағайын пәтуада болмас, жоқ ағайын сатуда болмас»;
10. Пословицы о семье: «Жақсы әке – қырық жыл азық»;
11. Пословицы о скоте: «Жаман атқа жал бітсе, жалына торсық байлатпас. Жаман адамға мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас»;
12. Пословицы и поговорки по искусству слова, языку: «Басқа пәле неден? Басқа пәле – тілден»;
13. Пословицы о хорошем и плохом: «Жақсы жүрісінен пұл болады, жаман жүрісінен құл болады».

Такие пословицы, хранящиеся в писаниях Машхур-Жусупа, ценны большим разнообразием и объемом тем. В V томе сочинений Машхур-Жусупа всего-1152 пословицы и поговорки приведены в алфавитном порядке. Здесь много видов, связанных с особенностями характера, мира, быта, обычаев, религии и т.д. Также в одной из рукописей Машхур-Жусуп выделил 176 пословиц и поговорок. Все пословицы здесь пронумерованы по порядку. И содержала 13 страниц рукописи, пронумерованных от начала до конца. Точно так же в рукописи перечислены другие пословицы и поговорки. Наиболее распространенной формой в настоящее время является предметно-тематическая классификация, которая группирует пословицы по теме произношения, то есть по содержанию. Но сами тематические группы не могут быть выражены по четким критериям, они определяются исключительно видением составителя сборника.

Общим недостатком для всех сборников на казахском языке является отсутствие определенной системы в разбивке пословиц на группы. Поэтому, когда речь идет о классификации пословиц, в первую очередь обращаем внимание на русский язык. Потому что у всех народов тюркского происхождения это до сих пор не входило в определенную систему. Хотя более или менее пословицы были собраны, они не были классифицированы и систематизированы. Российские ученые уже начали делать первые шаги в этой области. Первые ученые приняли алфавитный принцип расположения пословиц в некоторых сборниках пословиц. Этот принцип вызвал недовольство В. И. Даля. Он предложил поставить семантические критерии в основу классификации пословиц. И. В. Даль выделил для своих пословиц сто семьдесят девять тематических рубрик.

По объективным причинам такую проблему сложно решить, рассказав об исследовании двух ученых. Нелегко классифицировать типы народных слов. Иногда классификация, принятая в теоретическом исследовании, кажется очень надежной, пока не будет применена к тысячам конкретных текстов. Эти трудности понятны: типы народных слов близки друг к другу, сами люди никогда четко не различали их, возможно, выделяя только пословицы и слова.

В настоящее время известны следующие виды классификации пословиц и поговорок:

1. Алфавитная классификация. В этой систематизации пословицы и поговорки приводятся в алфавитном порядке в зависимости от заглавных букв их первых слов. Пословицы многих стран представлены такой систематизацией в исторических и современных источниках. Преимущество алфавитной классификации заключается в ее простоте. Однако в такой классификации варианты пословиц, начинающихся с другой буквы, располагается в другом алфавитном порядке. Примером алфавитной классификации является труд академика К. К. Юдахина «Тысяча кыргызских пословиц и поговорок», который обобщил кыргызские пословицы по алфавитному типу.

2. Классификация по опорным словам (это лексический или энциклопедический). Здесь пословицы помещаются через ключевые слова пословицы в предложении.

3. По монографической классификации пословицы и поговорки группируются по месту и времени сбора, и сборщику.

4. Генеалогическая классификация пословицы и поговорки размещаются по признаку происхождения, в том числе на каком языке, у какого населения.

5. Тематическая классификация выделяет пословицы по тематике и значению [6].

Большое внимание к классификации пословиц уделял Г.Л. Пермяков. Описывая тематическую классификацию, ученый В.И. Даль отметил, что такая система классификации, принятая многими паремиологами, не позволяет отвлечься от каких-либо безответственных (чисто внешних) элементов и сосредоточиться на важных. По мнению Г. Л. Пермякова [6] данная система имеет ряд недостатков.

Во-первых, большинство пословиц употребляется в переносном смысле, то есть они обладают свойством двусмысленности, поэтому их сложно поместить в рамки одной узкой схемы.

Во-вторых, все тематические классы, предлагаемые паремиологами, пополняются, поэтому не всегда можно точно определить, к какому классу следует отнести ту или иную притчу. Например, пословицы о жадности можно отнести как к теме "богатство", так и к теме "жадность".

В-третьих, само деление на тематические группы весьма произвольно и осуществляется каждым исследователем и составителем по-разному [6]. (Здесь, кажется, следует упомянуть эту пословицу казахского народа: «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса»).

Исследователи фольклора и паремиологи с незапамятных времен также обращали внимание на функциональные различия в пословицах многих народов. Теперь, если отразить прагматическую функцию паремий (пословиц, загадок, суеверий) или 7 основных целей их применения в вышеупомянутой работе ученого «Основы структурной паремиологии»:

1. Моделирование. Пословицы, выполняющие эту функцию, дают устную (мысленную) модель жизненной (или логической) ситуации.

2. Нравственность. Любой из вышеперечисленных типов паремий обучает чему-то и преподает по-своему: один знакомит с миром, другой знакомит с правилами поведения, третий-с навыками мышления, четвертый-с правилами артикуляции звуков родного языка. Но все они имеют одну общую черту, то есть служат средством обучения нужному.

3. Предсказуемость. Основное значение пословиц в этой деятельности-предсказание будущего, направление на будущее.

4. Всемогущество. Основная суть этой деятельности заключается в том, чтобы через слово вызвать нужное действие или воздействовать на природу, на людей своими желаниями.

5. Негативно-коммуникативный. Основная суть состоит в том, чтобы сказать что-то, ничего не сообщить, или уклониться от (неприглядного) ответа или отклонить аргумент оппонента (собеседника).

6. Развлекательная деятельность. Как следует из названия, пословицы и поговорки в такой деятельности используются для развлечения слушателей.

7. Выражение речи. Такие пословицы используются в целях раскрытия и художественного выражения речи [6].

Далее ученый предлагает новую модель группировки пословиц-группировку инвариантных тематических пар. По этому принципу пословицы классифицируются по темам: «хорошо-плохо», «далеко-близко», «новое-старое» и т.д. Автор отмечает, что список инвариантных пар на основе паремиологического сравнения больше, чем 76 пар, которые он указал, список можно продолжать и продолжать. Однако эти пары составляют девяносто семь процентов фонда пословиц и поговорок большинства народов.

Логико-семиотическая классификация Г.Л. Пермякова не получила широкого распространения. Составители казахских и русских пословиц и поговорок в основном используют предметно-тематическую классификацию, так как тематически-групповые отражают реальные явления, предметы, их свойства и отношения. Кроме того, нет четких критериев для разделения самих тематических групп и их количества, и определяются составителями сборников.

Ученые других тюркских народов также проводили научные работы на эту тему. В 2-томном сборнике «Узбекский Халк маколлари», изданном в 1987 году, пословицы разделены на 73 темы. Все они говорят об отношении одного и того же человека к социальной среде, его месте в окружающей среде.

В сборнике «Тысяча кыргызских пословиц и поговорок», составленном в 1944 году советским тюркологом, кыргызским ученым, академиком К. К. Юдахиным, кыргызские пословицы были классифицированы по алфавиту.

А в сборник М. Аккозина, который собрал казахские пословицы и поговорки [7], включено более 2 тысяч пословиц и поговорок, которые разделены на следующие тематические группы:

1. Отан туралы.
2. Халық туралы.
3. Адам туралы.
4. Батырлық, қайсарлық, тәуекелшілдік, қажырлылық, жігерлілік.
5. Достық пен жолдастық.
6. Ағайын, туыс.
7. Бірлік, сыйластық, ынтымақтастық.
8. Еңбек, еңбекқорлық.
9. Жалқаулық, еріншектік.
10. Шеберлік, ұсталық.
11. Білім, білім алу.
12. Үнемшілдік, үнемсіздік.
13. Сарандық, мырзалық.
14. Шешендік, мылжындық.
15. Байлық, кедейлік.
16. Пайда, олжа, шығын.
17. Сақтық, ұқыптық.
18. Қайырымдылық, қайырымсыздық.
19. Өмір мен өлім, денсаулық пен ауру туралы.
20. Дін туралы.
21. Тәрбие, үлгі өнеге.
22. Той, думан, қуаныш.
23. Әзіл, қалжың.
24. Дәуір, уақыт.
25. Әдет, салт.
26. Ас, тағам.
27. Әкімгершілік, күштілік.
28. Ашушандық, ұстамдылық, шыдамдылық.
29. Аңқаулық, кішпейілділік.
30. Бақыт, бақытсыздық.
31. Ұрлық.
32. Мейірімділік, қулық, залымдық.
33. Тәкаппарлық, мақтаншақтық.
34. Үйлену, үй болу.
35. Арман, мақсат.
36. Бейбітшілік, тыныштық.
37. Бекер, бекершілік.
38. Ақыл, ақымақтық.
39. Ата-ана, бала.
40. Жалғыздық.
41. Өтірік пен шындық.
42. Сөз, сөйлеу.
43. Маңыз, түр, көрініс.
44. Өзімдікі, біреудікі.
45. Ар, намыс, ұят.
46. Жастық, кәрілік.
47. Қорқақтық, жасқаншақтық.
48. Тағдыр, жазу.
49. Асығу, аптығу.
50. Қонақ, қонақжайлылық.
51. Түрлі мақал-мәтелдер.

Следует отметить, что данная классификация в полной мере отражает психологические и моральные качества, условия жизни и быта человека. Однако слишком много тематических

групп расположены нерегулярно, хаотично. Например: 14. Шешендік, мылжыңдық; 15. Байлық, кедейлік; 23. Әзіл, қалжың. 24. Дәуір, уақыт, таких примеров много.

Часто признаки семантически разнородных понятий включаются в одну тематическую группу, например: 32. Мейірімділік, қулық, залымдық. 33. Тәкаппарлық, мақтаншақтық. Некоторые тематические группы в этом можно, на наш взгляд, объединить, например: 6. Ағайын, туыс; 34. Үйлену, үй болу; 39. Ата-ана, бала. Эти группы могут быть включены в один раздел под названием "семейные и родственные отношения".

В большинстве случаев принцип контраста (антонимический) игнорируется, хотя есть примеры его сохранения (ум-глупость; правда-ложь; свой-свой)

В классификации нет обобщающих рубрик. Тематическая (более короткая) классификация пословиц представлена и в других сборниках. Давайте проанализируем один или два из них. В сборнике «Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках» [8] отражены 10 групповых классификаций:

1. Адам және оның қасиеті;
2. Еңбек пен кәсіп, Ғылым мен өнер;
3. Өмір, өлім, тағдыр;
4. Қиыншылық, үміт ақыл-кеңес;
5. Достық, махаббат, үйлену;
6. Денсаулық, бақыттылық, бақытсыздық;
7. Тіл, сөз;
8. Бейбітшілік, соғыс;
9. Уақыт, табиғат құбылыстары;
10. Аллегориялық мақал-мәтелдер.

Классификация пословиц, приведенная в этом сборнике, не может дать полного представления о жизни человека и его свойствах, так как выделяется слишком ограниченное количество тематических групп.

Предметно-тематическая классификация применяется и в сборнике «Казахские пословицы-поговорки» (собран и составлен У. Турманжановым) [9]. В этом сборнике отдельные предметно-тематические группы объединены в разделы (хотя есть 7 разделов, ни один из них не имеет названия).

Часть I. 1) о родной земле; 2) о труде и профессии; 3) о сплоченном единстве; 4) о героическом подвиге; 5) о стране-народе; 6) об одиночестве; 7) о человеке и его качествах; 8) об образце, умении, воспитании; 9) об языковом искусстве и мысли – о мнении; 10) о семье.

Часть II. 1) О скоте; 2) земледелия;

Часть III. Добро, зло, дружба, враждебность, осторожность;

Часть IV. Прошлое связано с жизнью общества;

Часть V. Еда, чистота, здоровье;

Часть VI Душа-животное, явления природы;

Часть VIII Разные.

Тематические группы пословиц и поговорок, упомянутых в этой классификации, характеризуют человека и его внутренний мир с различными аспектами. Однако принципы выбора этих групп и их объединения в определенном разделе остаются неясными (особенно, повторяем, в разделах нет имен). Давайте разберем классификацию тем [10], которые классифицировали пословицы В. И. Даля, представленные в сборнике «Пословицы и поговорки русского народа»:

I том. Бог-вера, вера-грех; Изуверство-раскол, изуверство –ханжество; Вера-исповедание; Вера-загадки; Судьба-терпение, надежда; Счастье- удача; Богатство-убожество; Богатство-достаток; Достаток-убожество; Тороватость-скупость; Бережливость- мотовство; Терпние-надежда; Хорош-худо; Добро-милость-зло; Признательность; радость-горе; Горе-беда; Горе-утешение; Горе-обида; Неправда-обман; Мошеничество-воровство; воровство-грабеж; Суд-приказный; Суд-правда; Суд-лихоимство; Соблазн-искушение; Соблазн-пример; Повод-причина; Причина-следствие; Клевета-напраслина; Причина-отговорка; Правда-кривда; Правда-неправда-ложь; Неправда-ложь; Сознание- улика; Упорство; Проступок-грех; Кара-милость; Кара-потачка; Кара-признание- покорность; Кара-ослушание; Кара-гроза; Гроза-кара; Вина-заслуга; Просьба-согласие-отказ; Казна; Гарь; Закон, Начальство-приказ-послушание; Начальство-служба; Строгость-кротость; Задор-гульба-беспутство; Гульба-пьянство; Драка-война; Ссора-брань-драка; Мир-ссора-спор; Смелость-отвага-трусость; Трусость-бегство; Путь-дорога; Убийство-смерть; Жизнь-смерть; и.тд.

II том. Запас; Раздумье-решимость; Начало-конец; Работа-праздность; Покой – движение; Тишина-шум-крик; Сон; Ремесло-наряд; Ремесло-мастеровой; Торговля; Займы; Кличи косячих; Загадки; Много-мало; Далеко-близко; Простор-теснота; Нечаянность-расплож; Чудо-диво-мудреное; Тайна-любопытство; Поиск-находка; Наследство-подарок; Надзор-хозяин; Двор-дом-хозяйство; Свое-чужое; Угода-услуга; Условие-обман; Болтун-лазутчик; Смирение-гордость; Похвала-похвальба; Любовь-нелюбовь; Растение-земледелие; Животное-тварь; Погода-стихия; сказка-песня; Гость-хлебосолюство; Жених-невеста; Прямота-лукавство и т.д.

Список тематических групп пословиц и поговорок в сборнике В.И. Даля поистине огромен, он содержит самую богатую энциклопедию русской жизни. По широте большого материала, собранного В.И. Далем, нельзя сравнивать другой сборник пословиц и поговорок. Но в классификации В. И. Даля нет последовательности, логической гармонии и порядка. Названия многих групп повторяются. Например: Правда-кривда; Правда–неправда-ложь; Неправда-ложь или Кара-гроза; Гроза-кара. Тематические группы имеют синонимы и антонимы (они не имеют строгой разницы). Во всех случаях между тематической группой ставится тире для разграничения. Крупных обобщающих рубрик нет.

Тематическая классификация в сборнике "Русские пословицы" М.А. Рыбниковой, которая предлагает классификацию, построенную на смысловом принципе [10] выглядит следующим образом:

Труд: Работа, благосостояние; Изобретательность. Мастерство. Орудия труда. Хозяйственность. Осмотрительность. Безхозяйственность. Плохая, бесполезная работа. Лень. Безделья. Болтливость.

Человек, характер и портрет: Наружность. Одежда, Здоровье. Молодость. Старость. Ум. Глупость. Жизнь и смерть. Внешность и сущность. Одаренность. Бездарность. Смелость и удаль. Риск. Бойкость. Трусость. Хвастовство. Неловкость. Злоба. Лицемерие. Криводушие. Грубость. Тщеславие.

Любовь и дружба. Муж и жена. Дети и родители. Семья и родственники. Гости и гостеприимство. Бессистемность присуща и этой классификации. Но в этом случае стоит отметить два положительных момента:

- большое внимание уделяется человеку и его качествам, есть даже рубрика "человек";
- кроме того, имеются обобщающие рубрики "труд" и "семья".

"Пословица. Загадки" [11] в сборнике пословицы разделены на большие разделы, среди которых выделяются тематические группы:

Родина: Русская земля. Москва. Чужбина.

Практическая философия: Жизнь. Смерть. Счастье. Удача. Судьба. Горе. Беда. Честь, правда, ложь, добро и зло. Счастье и горе. Счастье и удача. Горе, несчастье, неудача. Отношению к горю и неудаче.

Логика фактов. Природа вещей. Язык. Разум. Наука. Язык, слово. Наука, книга.

Время. Времена года. Погода. Природа.

Угнетатели и их мораль: Барство. Богатство. Помещики. Кулаки.

Закон. Суд. Чиновники. Духовенство. Церковь. Купец. Торговля. Деньги. Добро. Зло.

Логика фактов, событий, явлений: Каждому свое. Начало. Конец. Пора. Время. Эгоизм. Жадность. Зависть. Спесь. Собственничество. Свое и чужое. Долги. Воровство.

Положение угнетенных: Крестьянский труд. Крестьянская бедность. Разорение. Нищета. Бесправие. Чужбина. Мастерские. Солдатская удача. Женская доля. Положение сироты. Пьянство.

Человек - его сущность, внешность. Достоинство, недостатки и пороки: Сущность, внешность. Ум. Глупость. Учение. Знание. Наука. Дружба. Согласие. Любовь. Молодость. Старость. Опыт. Здоровье. Болезнь. Лечение. Смелость. Ловкость. Трусовость. Осторожность. Терпение. Кротость. Вежество. Упрямство. Назойливость. Бережливость. Долг. Легкомыслие. Эгоизм. Равнодушие. Свое и чужое. Тщеславие. Спесь. Похвала. Хитрость. Лицемерие. Ложь. Жадность. Зависть. Пьянство. Воровство.

Личность и общество: человек и общество. Коллектив и руководитель. Человек и обычаи. Правда, неправда и ложь. Вина, наказание, распятие. Вражда. Ссора. Драка. Семья. Дети. Родители. Мачеха. Родня. Гость. Слово. Речь. Пословица. Сказка. Песня.

Хозяйственная деятельность.

Труд. Мастерство. Орудия труда. Достаток. Дом. Деньги. Пища. Хлеб. Соль. Лен. Неродивость. Пути-дороги. Отхожие промыслы. Жизнь и труд рабочих.

Земледельческий календарь. Приметы. Историческая память.

Богатство. Бедность. Голод. Вля. Неволя. Закон. Власть. Суд. Чиновники. Бог. Церковь. Двоеверие. Тени прошлого и т.д.

Подводя итог, можно сказать, что эта классификация имела свои преимущества:

1. Человеку свойственны различные точки зрения. Его сущность и внутренний мир, отношение к обществу, социальное положение, психические свойства, признаки позитивного и негативного поведения, семейные отношения, хозяйственная деятельность;

2. Предпринята попытка объединения отдельных тематических групп в большие категории.

Главный недостаток-отсутствие последовательности в распределении пословиц и поговорок по тематическим группам. Количество заголовков узлов можно уменьшить, поскольку большинство из них относятся к историческому прошлому. (например: «Угнетатели и их мораль. Ее пережитки в сознании и быту»; «Положение угнетенных»; «Историческая память»).

В проанализированных нами сборниках казахских пословиц и поговорок обязательно присутствует тематическая группа "человек". Следовательно, можно сказать, что в фонде пословиц казахского и тюркского языков существует отдельная категория антропоцентрических пословиц и поговорок.

Однако в этом контексте необходимы серьезные оговорки и уточнения. Если вы широко понимаете термин "антропоцентризм", большинство пословиц кажутся антропоцентрическими (если не все).

Ни одна паремия, кроме пословицы, не проникнута духом антропоцентризма по максимуму. А.А. Крикман обратил внимание на проявление всей тенденции антропоцентризма пословиц: "Паремиологи прекрасно знают, что пословицы прежде всего говорят о человеке, особенно о его духовных, этических и социальных аспектах..... пословицы по назначению прежде всего являются прагматическими средствами, а не гносеологическими....» [12].

Анализируя разницу между пословицами и загадками, Т. М. Николаева утверждает, что загадки о мире, в том числе о человеке и его свойствах, «пословица направлена на человека и исходит из человеческого общества» [13].

Любая пословица, даже если она относится к природе, всегда что-то говорит о человеке и его отношениях с миром.

Пословица обращает внимание на человека по смыслу. Загадки могут информировать как человека, так и человека как часть космоса, который он создал. "Поэтому основное различие между пословицами и загадками заключается в том, что они созданы людьми. За пословицами стоит многовековая общность истории. Пословицы учат жить, а загадки дают информацию о мире"» [13] пословицы активно воздействуют на человека.

В заключении хотим сказать в нашем исследовании (для удобства анализа) «антропоцентрические пословицы не имеют ограничений».

Класс антропоцентрических пословиц отличается по следующим формальным параметрам.

Выводы:

1. Выявлено, что в зависимости от степени психического развития, социального положения, нравственных качеств, семейных отношений, возраста Человек в пословице обозначается разными именами. Владелец действия в пословице должен действовать как человек, и не относятся к антропоцентрическим пословицам по формальным основаниям, хотя антропоцентризм их содержания не вызывает сомнений;

2. Показано, что именные прилагательные могут функционировать как имя человека. В антропоцентрических пословицах и поговорках человек обозначается существительными в виде именительного падежа. Антропоцентрические пословицы по формальным основаниям не подпадают под сомнение, хотя антропоцентризм их содержания не вызывает сомнений.

Список литературы:

1. **Әбілқасымов, Б.** XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі [Текст] / Б. Әбілқасымов. – Алматы, 1982. – 258 с.
2. **Асқар, О.** Қазақ және Әлем халықтарының таңдамалы мақал-мәтелдері [Текст] / О. Асқар. – Алматы, 2005. – 241 с.
3. **Тұрманжанов, Ө.** Қазақ мақал-мәтелдері [Текст] / Ө. Тұрманжанов. – Алматы: Білім, 2007. – 305 с.
4. **Қайдар, Ә.** Қазақ тілінің өзекті мәселелері [Текст] / Ә. Қайдар. – Алматы: Ана тілі, 1998.
5. **Мәшһүр, Жүсіп Көпейұлы.** Шығармалары [Текст] / Мәшһүр, Жүсіп Көпейұлы. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2005. – 410 с.
6. **Юдахин, К.К.** Тысяча кыргызских пословиц и поговорок» из собрания академика [Текст] / К.К. Юдахин. – Бишкек: Шам, 2000. – 116 с.

7. **Аққозин, М.** Қазақ мақал-мәтелдері – Казахские пословицы и поговорки [Текст] / М. Аққозин // Құраст. және ауд. – Алматы: Кітап баспасы, 2017. – 272 с.
8. **Ваймаханов, Т.** Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках [Текст] / Т. Ваймаханов. – Алмат-Ата: Мектеп, 1988. – 158 с.
9. **Тұрманжанов, Ө.** Қазақтың мақал-мәтелдері [Текст] / Ө. Тұрманжанов. – Алматы: Раритет, 2004. – 267 с.
10. **Рыбникова, М.А.** Русские пословицы и поговорки [Текст] / М.А. Рыбникова. – М.: АН СССР, 1961. – 230 с.
11. **Мартыновой, М.Л.** Пословицы и поговорки, загадки [Текст] / М.Л. Мартыновой. – М.: Современник, 2000. – 509 с.
12. **Крикман, А.А.** Опыт объяснение некоторых семантических механизмов пословицы [Текст] / А.А. Крикман // Паремнологический сборник. – М.: ИВЛ, 1978. – С. 82-104.
13. **Николаева, Т.М.** Обобщение, конкретное и неопределенное в пословице [Текст] / Т.М. Николаева // Малые формы фольклора. – М.: Вост. лит., 1995. – С. 311-324.
14. **Бердибаева, Н.И.** Кыргызские и русские пословицы о воспитании личности [Текст] / Н.И. Бердибаева, Г.А. Имашева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2013. - №1.- С. 21– 22.
15. **Ботобаева, А.И.** Пословицы в английском и русском культурно-языковом пространстве [Текст] / А.И. Ботобаева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2018. - №2. – С. 70– 75.
16. **Бообекова, К.С.** Разницы пословиц и поговорок в кыргызском языке [Текст] / К.С. Бообекова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №2. – С. 113 - 119.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_146

Поступила в редакцию: 02.05.2023 г.

УДК 81.442 (575.2)

Шарипова Ч.Р.*ст. преп. Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика*

ОРУС, КЫРГЫЗ ЖАНА НЕМИС ТИЛДЕРИНДЕГИ КОЛЕРОНИМДЕРДИН ЗООЛОГИЯЛЫК НОМИНАЦИЯЛАРДА БЕРИЛИШИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары кыргыз, орус жана немис тилдериндеги жаныбарлардын өңү-түсүн сүрөттөөдөгү колеронимдердин жасалуу компоненттери каралса, алардын лексика-семантикалык топтору иликтөөнүн объектисин түзөт. Изилдөөнүн негизги максаты - ушул үч тилдеги өң-түс башкача айтканда колеронимдердин жасалышындагы окшоштук, өзгөчөлүктөргө салыштырма типологиялык талдоо жүргүзүү. Тектеш эмес тилдердеги колеронимдердин лексика-семантикалык тобунун семантикалык-стилистикалык касиеттеринин бир көркөм тексттин негизинде буга чейин изилденбегендиги-макаланын актуалдуулугун шарттайт. Негизинен изилдөөдө анализ жана салыштырма талдоо жүргүзүү методдору колдонулду. Жаныбарларды атоодо колеронимдер номинациялык белги катары кызмат кылат. Түстү билдирүүчү сөздөр полисемиялык жана моносемиялык касиетке ээ. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктарды лингвистика жана салыштырма типология дисциплинасынын практикалык жана лексикалык курсунда колдонууга болору сунушталды.

***Негизги сөздөр:** колероним; номинация; полисемия; моносемия; конкреттүү түс; үзгүлтүксүз түс; вербализация; монохромия; полихромия; салыштырма конструкциялар.*

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ КОЛЕРОНИМОВ В ЗООЛОГИЧЕСКИХ НОМИНАЦИЯХ НА РУССКОМ, КЫРГЫЗСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

В данной работе в качестве предмета исследования рассматриваются составные компоненты колеронимов при описании видов животных в кыргызском, русском и немецком языках, лексико-семантические группы которых составляют объект исследования. Основная цель исследования - изучение цветообозначение в этих трех языках и проведение сравнительного типологического анализа

сходств, особенностей в образовании колеронимов. Актуальность статьи обусловлена тем фактом, что семантико-стилистические свойства лексико-семантической группы колеронимов в родственных языках, ранее не исследованных на основе единичного текста отсутствуют. В основном в исследовании использовались методы анализа и сравнительного анализа. При именовании животных колеронимы служат номинативным знаком. Слова, выражающие цвет, имеют многозначный и моносемический характер. Было высказано предположение, что результаты исследования могут быть использованы в практическом и лексическом курсе лингвистики, и сравнительной типологии.

Ключевые слова: колероним; номинация; полисемия; моносемия; конкретный цвет; вербализация; непрерывный цвет; монохромия; полихромия; сравнительные конструкции.

PRESENTATION OF COLORONYMS IN ZOOLOGICAL NOMINATIONS IN RUSSIAN, KYRGYZ AND GERMAN

In this article, the subject of the study is the constituent components of coloronyms in the description of animal species in the Kyrgyz, Russian and German languages, the lexical and semantic groups of which constitute the object of the study. The main purpose of the study is to study the color designation in these three languages and to conduct a comparative typological analysis of similarities, features in the formation of coloronyms. The relevance of the article is due to the fact that there are no semantic and stylistic properties of the lexico-semantic group of coloronyms in related languages that have not been previously studied on the basis of a single text. The methods of analysis and comparative analysis were mainly used in the study. When naming animals, coloronyms serve as a nominative sign. Words expressing color have a polysemous and monosomic character. It was suggested that the results of the study could be used in a practical and lexical course of linguistics and comparative typology.

Key words: coloronym; nomination; polysemy; monosemy; concrete color; verbalization; continuous color; monochromy; polychromy; comparative constructions.

Тээ эзелтеден эле кыргыз эли көчмөн калк болуп келгендиктен мал чарбасы менен тиричилик өткөрүп келишкен. Уй, жылкы, төө жана топоз өндүү кара малдын, кой, эчки өндүү майда жандыктарды багуунун ыкмаларын терең өздөштүргөн. Ушул себептүү мал чарбасына байланышкан элдик номенклатура, элдик терминология иштелип, тилибиз өсүп өнүгүп, байып отурган. Кыргыз тилинин лексикасынын бул пласты Т.Дуйшоналиеванын илимий эмгектеринде терең иликтөөгө алынган [1]. Казак тилиндеги мал чарба терминдери Ш.Джанабилев тарабынан изилденген. Бул изилдөөлөрдө чарбачылыктын бул түрлөрүндөгү элдик номендердин көбү төс лексикасы менен репрезентациялангандыгы баса белгиленет. Кыргыз тилиндеги зоологиялык номенклатуранын, терминологиянын калыптанышында профессор А.А.Алдашевдин эмгеги зор. Биз негизинен ушул илимпоздун сөздүктөрүнө таянуу менен изилдөөбүздү жүргүзөбүз. А.Алдашев кыргыз тилиндеги илимий терминологияны, номенклатуранын илимий негиздерин түзүүдө төмөндөгүдөй принциптерге таянган:

- номенклатурада айбанаттардын кыргызча аттарын колдонуу;
- түрк тилиндеги номендерди пайдалануу;
- айбанаттардын кебетелерине, түстөрүнө, жүрүш-турушуна, экологиясына карай аларга жаңы номен берүү;
- айбанаттардын илимий номендерине кыргызча ат табуу;
- кыргызча төл сөзүндө жок номендерди орусчадан которуу;
- которууга мумкун болбогон учурларда орус тилинен пайдалануу. А.А.Алдашевдин сөздүгү “Биологиялык терминдердин сөздүгү” деп аталганы менен, ага негизинен зоологиялык номендер, терминдер кирген. Ушул эле илимпоз 1987-жылы “Биологиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү (Айбанат аттары)”, 1998-жылы “Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча-кыргызча сөздүгүн” басмадан чыгарган. Биз

өзүбүздүн изилдөөбүздө Ч.Айтматовдун “Гулсарат” повестинин үч тил орусча, кыргызча жана немис тилдериндеги котормолорундагы жаныбарлардын колеронимдеринин берилишиндеги мисалдардын негизинде, А.Алдашевдин сөздүктөрүндөгү эквиваленттеринин табылышына, которулушуна сарасеп салабыз.

Ч.Айтматов бул чыгармасын орус тилинде жазгандыктан, академик Р.Рахманалиевдин жетекчилигинин астында түзүлгөн, орус тилиндеги вариантын туп нуска катары алынды: На старой телеге ехал старый человек. **Буланый иноходец** Гульсары тоже был старым конем, очень старым...

Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган кары киши келет. Араба тарткан **кула жорго** Гулсары да картан ат, абыдан эле картаң...

Der alte Mann fuhr auf einem alten Wagen. Auch der **falbe Passgaenger** Guelsary war alt, sehr alt...

Жогорудагы үч тилдеги мисалдардан көрүп тургандай, орус тилиндеги “**буланый иноходец**” деген жаныбарды сүрөттөө кыргыз тилинде “**кула**” деген сөз аркылуу берилген, ал эми немисчесинде “**falbe**”. Ар бир түстү сөздүктөр боюнча карасак, орус тилиндеги буланый бул “гречка осүмдүгүнүн түсүндөй” дегенди билдирет экен. Бул түстөгү жылкылар боюнча википедиядагы маалыматтарга таянсак: “Буланая масть – одна из старейших, ведь по данным историков, о желтых лошадях было известно еще в древние времена в Парфянском царстве. В Европу «желтые» лошади пришли из Азии и Аравийского полуострова. В XV-XVIII веках европейская знать усердно разводила соловых и буланых лошадей, считавшихся элитными. Современная лошадь буланой масти – песочного цвета с черными гривой, хвостом и нижней частью ног. Основной цвет бывает разным – от золотистого или кремового до насыщенного коньячного. А глаза могут быть не только коричневого, но и янтарного цвета. Довольно редко у буланой лошади могут быть белые отметины на морде или носки на ногах”-деп берилген. Ал эми кыргыз тилиндеги түстөр боюнча Кубатбек Саматовдун изилдөөлөрүндө “Булан-элдик номенклатурада эликти билдирет. Анын өңү жайында куйкул, кышында- буурул”-деп белгилейт. Кулан-номени кула+өң морфемаларынан турат. Номинацияга бул жапайы жылкынын ак кула түсү түрткү болгон.

Да откуда он мог знать, что его старый иноходец Гульсары, прозванный так за свою необыкновенную светло-желтую масть, последний раз в своей жизни преодолел Александровский подъем и сейчас вез его последние версты? Кула сары түсүнөн улам кулунтайынан Гулсары атыккан жорго бүгүн Кара-Сайдын өрүнөн акыркы жолу араба тартып чыгып, зуулдап өткөн өмүрүндө зуулдап жүргөн узак жолу түгөнүп, акыркы кадамдарын шилтеп баратканын Танабай кайдан билсин. Tanabei konnte nicht wissen, dass der alte Passganger der diesen Namen seiner hellgelben Maene verdankte zum letzten Mal die Anhöhe von Alexandrowka ueberwand und seine Letzten Werst Zuruecklegte. Жогорудагы мисалдарда белгиленгендей орус тилинде “Гульсары”-желтый цветок, лютик дегенди билдирсе кыргыз тилинде “светло-желтый”-кула сары, немис тилинде “hellgelb”-ачык сары түс дегенди билдирип жатат. Некогда светло-желтый, золотой он был теперь бурый от пота и грязи. Сизые потеки пота мыльными полосами спускались с костистого крестца на брюшину, на ноги, на копыта [6]. Бир кездеги алтын түспөл, аксаргыл кейпи азыр кара тер азган чандын кирине кара буурул тартып жонунан, соорусунан куюлган кирдүү тер курсагына, саны ылдый шыйрагына, туягына чейин салааланып из салып жатат [10]. Einst hellgelb golden war sie jetzt graubraun vor Schwess und Schmutz. Graublau Schweissbaeche rannen in schaumigen Streifen von der knochigen Kruppe ueber Bauch, Beine und Hufe [12]. Не молодой он был, конечно, но и не старый, это с виду будто старый, побурел порядком зха войну, седина замелькала в усах, но телом и духом он был еще

крепкий. Согуштун ырайымсыз шамалына өңү тотуккан, мурутун ак аралаган ошол эле болбосо эр мүчөсү уютуп койгондой чымыр, теше тиктеген көздөрү учкун атып курч [6]. Gewiss, er war nicht mehr der Jungste, aber er war auch noch nicht alt. Der Krieg hatte ihn ziemlich grau gemacht Im Schnurrbart schimmerten graue Borsten. Aber an Koerper und Geist war er noch stark. Бул сүйлөмдөрдө кездешкен колероним сөздөр «побурел»-өңү тотуккан, «grau gemacht»-седина замелькала-ак аралаган-graue Borsten schimmerten-деген сөздөр аркылуу берилген. Булардын жасалуу жолдору да түрдүүчө болуп жатат. Орус тилинде этиш аркылуу берилсе, кыргыз тилинде сын атооч, ал эми немис тилинде этиш аркылуу берилип жатат. Вот тогда-то, отправившись в горы табунщиком, Танабай впервые и увидел там в табуне старого Торгоя **буланого жеребчика-полуторалетку**. Ошол күздө Танабай жылкычы болуп тоого көчтү, Торогой чалдын жылкысынын ичинен **кула тайды** ошондо алгач көрдү. Tanabei ging in die Berge, und damals sah er in der Herde des alten Torgoi zum ersten Mal den anderthalbjährigen falben Hengst.

Бул мисалдар да көркөм тексттерде түстөрдүн берилиши ар башка тилде түрдүүчө жүрөөрүн көргөзүп турат.

Жыйынтыктар:

1. Айбанаттарды атоодо түс номинациялык белги катары кызмат кылары белгиленди. Номинацияга айбанаттардын кышкы, жайкы түстөрү негиз болору көрсөтүлдү;
2. Жээрде, куйкул, күлгүн, кочкул кызыл колеронимдери үзгүлтүксүз түс мейкиндигин вербализациялашы көрсөтүлдү. Номинация тулкунун, мүчөнүн түсүнө да негизделери белгиленди;
3. Зоологиялык номинациялар салыштырма конструкциялар аркылуу да жүзөгө ашырылары аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Айтматов, Ч.** Чыгармалардын сегиз томдук жыйнагы [Текст]: Повесттер, аңгемелер / Ч. Айтматов. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – Т. 8. – С. 60-61.
2. **Зулпукаров, К.З.** Тюркское лично-посессивное словоизменение [Текст]: учеб. пособие / К.З. Зулпукаров, М.А. Атакулова. – Ош: ОшГУ, 2005. – 68 с.
3. **Саматов, К.С.** Цветобозначающая лексика в кыргызском языке [Текст]: автореф. дис. ... филол. наук: 10.02.20 / К.С. Саматов. – Бишкек, 1997. – 24 с.
4. **Соколов, Е.Н.** Цветовое зрение [Текст] / Е.Н. Соколов, Ч.А. Измайлов. – Москва, 1984. – 175 с.
5. **Темирова, Б.** Ч.Айтматовдун чыгармалары менен элдик мурастын айкалышы [Текст] / Б. Темирова. – Бишкек: Айат, 2018. – С. 16-17.
6. **Шарипова, Ч.Р.** Передача колеронимов немецкого языка в идиомах [Текст] / Ч.Р. Шарипова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2018. - № 3. – С. 64-70.
7. **Жумашева, Р.Ж.** Ч.Айтматовдун повесттериндеги аялдардын тагдыры жана согуш трагедиясы [Текст] / Р.Ж. Жумашева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2023. - № 1. – С. 105-111.
8. **Юдахин, К.К.** Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – М.: Сов. энц., 1965. – 973 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_157

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК 372.881.1

*Мирзахидова М.И.**д.ф.н., профессор Жалал-Абадского государ. универ., Кыргызская Республика**Матаева О.Н.**аспирант Кыргызско-Узбекс. Междун. универ.им.Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика***“КОШ БОЙЛУУЛУК” ТЕРМИНИНИН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК АНАЛИЗИ**

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары “кош бойлуулук” термининин лингводидактикалык аспектинде берилиши каралды. “Кош бойлуулук” термининин кыргыз адабиятынын контекстинде колдонулушун талдоо жана орус тили менен салыштыруу изилдөөнүн максаты болуп саналат. Изилдөөдө салыштыруу, талдоо жана жалпылоо методдору колдонулду. Медициналык терминдердин кыргыз лингвомаданиятында колдонулушун изилдөө жана медициналык терминдердин мамлекеттик тилде интерпретацияланышын талдоо зарылдыгы макаланын актуалдуулугун билдирет. Изилдөөнүн жыйынтыгында медициналык терминдер саламаттыкты сактоо тармагында жана медициналык ишмердүүлүктө эле колдонулбастан, соматикалык аталыштарда, күнүмдүк жашоо турмушубузда, кыргыз адабий чыгармаларда кеңири колдонула тургандыгы көрсөтүлдү. Ошондой эле изилдөөдөн алынган натыйжа социолингвистика, салыштырма типология, лингвомаданиятка киришүү курстарын өздөштүрүүдө, “кош бойлуулук” термини нин тилдик образын чагылдырууда колдонууга сунушталат.

Негизги сөздөр: медициналык терминдер; терминдер сөздүгү; терминология; кош бойлуу; түйүлдүк; эмбрион; конок; лингвомаданият; лингводидактикалык анализи.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНА “БЕРЕМЕННОСТЬ”

В данной работе рассматривается представление термина “беременность” в лингводидактическом аспекте как предмета исследования. Целью исследования является анализ использования термина “беременность” в контексте кыргызской литературы и сравнение его с русским языком. В статье использовались методы сравнения, анализа и обобщения. Актуальность статьи обусловлена необходимостью изучения использования медицинских терминов в Кыргызской лингвокультуре и анализа интерпретации медицинских терминов на государственном языке. В результате исследования было показано, что медицинские термины не только используются в сфере здравоохранения и медицинской деятельности, но и широко используются в соматических именах, в повседневной жизни, в кыргызских литературных произведениях. Результат исследования рекомендуется использовать при освоении вводных курсов по социолингвистике, типологии, лингвокультуре для представления языкового образа термина “беременность”.

Ключевые слова: медицинские термины; словарь терминов; терминология; беременность; плод; эмбрион; гость; лингвокультура; лингводидактический анализ

LINGUODIDACTIC ANALYSIS OF THE TERM “PREGNANCY”

In this article, the presentation of the term “pregnancy” in the linguodidactic aspect as a subject of research is considered. The purpose of the article is to analyze the use of the term “pregnancy” in the context of Kyrgyz literature and compare it with the Russian language. The methods of comparison, analysis and generalization were used in the work. The relevance of the article is due to the need to study the use of medical terms in the Kyrgyz linguoculture and analyze the interpretation of medical terms in the state language. As a result of the study, it was shown that medical terms are not only used in the field of healthcare and medical activities, but are also widely used in somatic names, in everyday life, in Kyrgyz literary works. It is also recommended to use the result of the study when mastering introductory courses in sociolinguistics, comparative typology, linguoculture, to represent the linguistic image of the term “pregnancy”.

Key words: medical terms, dictionary of terms, terminology, pregnancy, fetus, embryo, guest, linguoculture, linguodidactic analysis

Азыркы учурда терминологиялык, анын ичинен медициналык сөздүктөрдү жаратууда Б.Ө.Орузбаева, К.Жакыпбеков, Э.Токтомамбетов жана башка илимпоздор - кыргыз тил илиминде; Е.Ю.Зубкова, М.Озингин, Д.М.Татаринев, В.Бушин, А.А.Динес, И.Е. Прохорова, М.Г.Абрамова, Л.С. Рудинскаялар - орус тил илиминде; Ч.Т. Амброс тарабынан англис тил илиминде изилдөө объектиси жүргүзүлгөн [1- 4].

Сөздүн термин статусуна өтүшүн камсыз кылуучу негизги фактор ага белгилүү бир илимпоз, тармактын адиси, коом тарабынан берилген аныктама болуп саналары белгилүү.

«Термин» деген сөз латын тилинен «*termizys*» -деген сөздөн алынып «чек», «чек ара» деген түшүнүктү берет. Кыскача айтканда, билимдин белгилүү бир тармагына кирген өзгөчө түшүнүктүн аталышын билдирет. Терминдердин пайда болушу жана өнүгүшү ар бир илим, техника, өндүрүш тармагындагы жылыштарга, ачылыштарга байланыштуу болот. Кыргыз тилинин терминологиясынын өнүгүүсү, жогоруда белгиленгендей, Октябрь революциясынан кийин башталып калыптанды. 1926-жылы терминологиялык комиссия түзүлүп, ошондон бери ийгиликтүү иштеп келе жатат.

Заман талабына жараша азыркы учурда медицина аябай өнүгүүдө, ошондуктан медицина тили да тез өзгөрүүдө. Кыргыз тилинде көптөгөн жаңы медициналык терминдер кебибизге кирип келе жатат. Медицина тармагы илимде эң эле тез жана эң кеңири өнүгүп жаткан илимдин тармактарынын бири болуп эсептелет.

20-кылымдын башында пайда боло баштаган кыргыз медициналык терминологиясына орус тилинин чоң таасири бар экендигин белгилеп өтмөкчүбүз. Орус тили аркылуу кыргыз адабий тилине кирген сөздүк курамында активдүү колдонулган терминдердин көбү интернационалдык терминдер, мисалы К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *акушер, аптека, клиника, диагностика, диета, диспансер, донор, доктор, оорукана, хирург, тонзиллит, глюкоза, инфекция, клизма, клиника, массаж, медсестра, микроб, окулист, санаторий, медсестра, терапия, укол, фельдшер, шприц* жана башка ушул сыяктуу терминдер бар [5]. Мындай сөздүктөрдөн арбын мисал келтирүүгө болот.

Алгачкы кыргыз терминологиялык сөздүктү жараткандар, ошондой эле котормочулар катарында К. Тыныстанов, И.Арабаев Б. Солтоноев, А.Үмөталиев жана башка окумуштууларды белгилөө мүмкүн. Алар терминдердин жыйнагын жана котормосун түзүүдө көп эмгек сиңирген.

К.Тыныстановдун кыргыз тил илимине негиз салып кеткен терминология маселеси, анда берилген медициналык терминдер жөнүндө бир топ иштер алып барылган десек болот.

Негизинен медициналык терминология эң байыркы бай илимий багыттардын бири. Медициналык терминологиянын тарыхы жана түзүлүшү кыргыз тил илиминде алгачкылардан болуп И. Арабаевдин “Алиппе”синде берилет. Анда адамдын денесинин мүчөлөрү, мисалы, *баш, ичеге, көкүрөк, мандай, моюн, ооз, ийин, кол, өпкө, боор, колко, карын, ээк* жана башкалар берилген [6].

Бүгүнкү күндө терминологиянын теориялык жана практикалык маселелерин тереңирээк изилдөө, терминдерди жаратуу жана аларды колдонууну тилдик законченемдүүлүктүн негизинде жөнгө салуу мамлекеттик маанидеги проблемага айланды. Ошондуктан эне тилибиз – кыргыз тилиндеги түрдүү терминологиялык системаларды тереңирээк изилдөө, аларды терминологиянын ар кандай маселелери боюнча тереңдетип изилдөө учурдун актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат.

Медициналык терминдерди изилдөө жана которуу боюнча К. Жакыпбеков, Э. Токтомамбетовдордун “Орусча-кыргызча медициналык сөздүгүнө талдоо жүргүзүп чыккандан кийин төмөнкү маалыматка ээ болдук. Бул сөздүктө жалпы - 4998 термин орус

тилинен кыргыз тилине которулган. Алардан: “а” тамгасы менен башталган-25термин; “б” тамгасына - 66 термин; “в” тамгасына - 192 термин; “г” тамгасына-256 термин; “д” тамгасына-221 термин; “е” тамгасына–20 термин; “ж” тамгасына-145; термин “з” тамгасына-192 термин; “и” тамгасына-185; “й” тамгасына- 4 термин; “к” тамгасына- 320 термин; “л”тамгасына-224 термин; “м” тамгасына-285 термин; “н” тамгасына-249 термин; “о” тамгасына - 294термин; “п” тамгасына – 445 термин; “р” тамгасына-247 термин; “с” тамгасына-395 термин; “т” тамгасына-257 термин; “у” тамгасына-184 термин; “ф” тамгасына-146 термин; “х” тамгасына-136 термин; “ц” тамгасына-92 термин; “ч” тамгасына-74 термин; “ш” тамгасына – 60 термин; “щ” тамгасына-33 термин; “э” тамгасына-169 термин; “ю” тамгасына-5 термин; “я”тамгасына-77 термин кирген [7].

Таблица 1. Сөздүктөгү “кош бойлуу” терминине байланыштуу сөздөр

т/к	Орус тилинде	Кыргыз тилинде
1	Аборт	аборт (боюунан алдыруу, бойдон түшүү. Аборт - жасалма, өнөкөт, кокустуктан ж.б. түрлөргө бөлүнөт)
2	Беременная	бооз, боюнда бар аял, кош кабат
3	Беременность	бооздук, кош кабаттык, боюнда бардык
4	Бесплодие	тукумсуздук, (төрөбөстүк)
5	Внематочная беременность	түйүлдүк жатындан сырткары бүтүшү
6	Внутри утробный	курсактагы, жатындагы
7	Воспроизведение	тукумдоо, тукум калтыруу
8	Врожденная	тубаса
9	Выкидыш	бойдон түшүү
10	Гамет	гамет (жыныс клетка)
11	Генерация	генерация (төрөлүү, өндүрүү, туулуу)
12	Гены	гендер (тукум куучулуктун бирдиктери)
13	Гемеллус	кош, түгөй, эгиз
14	Герменация	төрөлүү, өсүү
15	Гетерогенный	гетерогендүү(дененин жаралышындагы ар түрдүүлүк,тукум боюнча бирдей эместик)
16	Гибрид	гибрид(аргын,жаны түр,урук, тек, сорт,тукум)
17	Гинекология	гинекология (аялдардын жыныс мүчөсүнүн дарттарын изилдөөчү илим)
18	Грудное вскармливание	эмчек эмизүү
19	Двойня	эгиз
20	Двуяйцевая двойня	эки жумурткалык эгиз
21	Децидуальная оболочка	түйүлдүктүн энелик кабыкчасы
22	Достоверные признаки беременности	кош бойлуулуктун анык белгилери
23	Дно матки	жатын түбү
24	Евгеника	евгеника (тукум жакшыртуу жөнүндөгү илим)
25	Женская половая клетка	аялдын жыныс клеткасы
26	Женские половые железы	аялдын жыныс бездери

27	Женские половые органы	аялдын жыныс мүчөлөрү
28	Живорождение	тирүү туулуу, төрөлүү
29	Живорожденность	тирүү төрөлгөндүк, туулгандык
30	Забеременеть	бойгобүтүү
31	Закутать ребенка	баланы ороо, чулгоо, чүмкөө
32	Зародиться	туулуу, төрөлүү, пайдаболуу
33	Зародыш	түйүлдүк
34	Зачатие	бойго бүтүү, кош бойлуу болуу
35	Изгнание плода	күмөндү төрөтүү
36	Инсеминация	уруктануу
37	Кесарево сечение	кесарча жаруу (ичтен баланы жарып алуу)
38	Материнство	энелик
39	Мезенхима	мезенхима (түйүлдүк тутумдаштыргыч ткань)
40	Мезодерма	мезодерма (түйүлдүктүн ортонку катмары)
41	Медицинский аборт	медициналык бойдон түшүрүү, алуу
42	Метратония	жатын жыйрылуусунун начарлашы
43	Многоводие	суу көптүк, суунун мол болушу, кош бойлуунун тонунда суунун көптүгү
44	Многоплодие	бойго көп бала бүтүү
45	Мутация	тукум куучулуктун өзгөрүшү
46	Наложение шипцов при родах	төрөтгө чымчуурларды салуу, коюу
47	Недонашивание	ара төрөө, айына жеткирбей төрөө
48	Недоношенный	ара төрөлгөн
49	Невропатия беременных	кош бойлуулардын ит талгагы
50	Новорожденный	жаны төрөлгөннаристе
51	Овариальное тело	жумурткалык дене
52	Овогенез (оогенез)	энелик клетканын өрчүүсү, пайдаболушу
53	Овуляция	энелик клетканын бөлүнүп (жумурткалыктан чыгышы)
54	Однородные близнецы	бир клеткадан чыккан эгиздер
55	Онтогенез	онтогенез (түйүлдүктөн өлгөнгө чейинки мезгил)
56	Ооцит, овоцит	аялдын тукум клеткасы
57	Оплодотворение	уруктануу, уруктандыруу
58	Отделение последа	баланын тонунун чыгышы
59	Отслойка плаценты	тондун ажырашы
60	Партеногенез	түйүлдүктүн уруктануусуз пайда болушу
61	Первородящая	тунгуч төрөөчү, биринчи жолу төрөө
62	Перенашивание плода	күмөндү ашык көтөрүү
63	Перешеек матки	жатын моюнчасы
64	Плацента	баланын тону
65	Плод	күмөн, түйүлдүк
66	Плодные воды	каканак же чарайна суусу, бала тонунун суусу
67	Плодные оболочки	каканак челдери, бала тонунун чели
68	Поворот акушерский на ножки	буту менен келген түйүлдүктү акушердик буруу

69	Положение плода	күмөндүн жатышы, түйүлдүктүн абалы
70	Положение плода поперечное	күмөндүн туурасынан жатышы
71	Положение плода продольное	күмөндүн узунунан жатышы
72	Послед	тон (баланын тону)
73	Послеродовой период	төрөттөн кийинки мезгил
74	Постнатальный период	ымыркай төрөлгөндөн кийинки мезгил
75	Преддверие влагалища	кындын оозу
76	Предлежание плода ягодичное	күмөндүн, түйүлдүктүн көчүгү менен жатышы
77	Предохранение от беременности	бойго бүтүүдөн сактануу
78	Преждевременные роды	ара төрөө, маалына жетпей төрөө
79	Пренатальный период	түйүлдүктүн төрөлгөнгө чейинки мезгили
80	Расширение шейки матки	жатындын оозун кенейтүү
81	Разрыв матки	жатындын жарылышы
82	Рвота беременных (ранний токсикоз)	кош бойлуулардын кусуусу (алгачкыталгак)
83	Ретрофлексия матки	жатындын артка бүгүлүшү
84	Родильница	төрөгөн аял
85	Родить	төрөө
86	Родовая внутричерепная травма	мээнин төрөттүк бертинүүсү, мээнин төрөттөн кийинки ички жаракаты
87	Родовой канал	төрөт өткөөлү, түтүкчөсү
88	Родовспоможение	төрөтүү, төрөткө жардам берүү
89	Родоразрешение	төрөтүп алуу
90	Роды	төрөт
91	Роды искусственные	жасалма төрөтүү
92	Роды преждевременные	ара төрөө
93	Рождаемость	төрөлүүчүлүк
94	Рождение	төрөлүү, туулуу
95	Роженица	төрөөчүаял
96	Сальпингоофорит послеродовая	төрөттөн кийинки жатын түтүгүнүн жана жумурткалыктын сезгениши
97	Склерема	ымыркайдын терисинин тубаса катуулугу
98	Сокращение матки	жатындын жыйрылуусу
99	Стимуляция родов	төрөттү тездетүү, күчөтүү
100	Тератома	түйүлдүк ткандын калдыгынан болгон залалсыз шишик
101	Течение родов	төрөттүн жүрүшү
102	Токсикоз беременных	кош бойлуулардын ит талгагы, кандайдыр бир нерсеге болгон талгагы
103	Травма внутри черепная родовая	төрөттүн мээ мертинүүсү, төрөттүн себебинен болгон баш мээсинин жаракаты
104	Хорда	күмөндүн (түйүлдүктүн) арка түркүгү
105	Хорион	түйүлдүктүн ортонку кабыгы

106	Шевеление плода	күмөндүн кыймылдашы
107	Шейка матки	жатын мойногу, моюнчасы
108	Эктодерма	түйүлдүктүн сырткы кабы
109	Эмбриобласт	түйүлдүктүн тканынын өсүп чыгуучу тек клеткалары
110	Эмбриогенез	түйүлдүктүн өрчүү процесси
111	Эмбриолог	түйүлдүктөр боюнча адис
112	Эмбриология	түйүлдүк, тукумдун өсүшү жөнүндө илим
113	Эмбрион	түйүлдүк
114	Эмбриотомия	түйүлдүктү, күмөндү кескилеп чыгаруу(операция)
115	Эндомиометрит послеродовой	ички жана булчун катмарынын төрөттөн кийинки сезгениши
116	Энтодерма	түйүлдүктүн ички кабыгы
117	яичник	жумурткалык, энелик без
118	Яичниковая беременность	энелик безде бойго бүтүү
119	яйцеклетка	аялдын тукум клеткасы

Жогоруда көрсөтүлгөн таблицада кош бойлуулукка тиешелүү медициналык терминдерди кыргыз тилинде бир нече синонимдик терминдер менен колдонууга болот. Кош бойлуулуктун башталышы менен көпчүлүк аялдар депрессияга кабылары белгилүү; аларда уйкучулук, кыжырдануу, кусуу жана ушул сыяктуу белгилердин болушу байкалат. Медициналык жактан айтканда, бул токсикоздун абалы. Кыргыз тилинде токсикоз – башы караңгылык деп аталат жана "кош бойлуулук" түшүнүгүн билдирет. Кош бойлуулуктун белгилери бир катар элдик терминдерде да бар болуп, аларды метафоралык түрдө чагылдырылганы да кездешет, мисалы, «түйүлдүктүн аялдын денесинде пайда болуусу» – бойунда болуу; "аялдын денесиндеги дагы бир жандын калыптанышы» – кош бойлуу; «аялдын мындай мезгилдеги физикалык алсыздыгы» – бойго бүтүү сыяктуу сөз айкаштарынын мазмунун түзөт. Кош бойлуулукка тиешелүү терминдерди Ч. Айтматовдун “Кассандра тамгасы” романында жакшы т\ш\нд\r\п берет. Адам түйүлдүгү курсакта өнүгө баштаган алгачкы жумаларда келечектеги жашоодо аны эмне күтүп турганын сокур сезим менен билүүгө жана келечектеги тагдырына өзүнүн мамилесин билдирүүгө жөндөмдүү деп мен ишенимдүү айта алам. Эгерде бул мамиле жаман болсо, анда келечекте жарык дүйнөгө келүүгө эмбриондордун каршылыгы пайда болот. Мен туулууга карата өзүнүн бул жаман мамилесин билдирүүчү түйүлдүктүн белги-бетесин таптым. Бул белги бете боюна бүткөн аялдын мандайында кичинекей сепкил тактүрүндө пайда болот. Мен бул такты Кассандранын тагы, ал эми негативдүү белги берген түйүлдүктү кассандра-эмбрион деп атап койдум [8].

Ошондой эле болочок баланын келечек турмушун алдын ала жоромолдоо кыргыз элдик педагогикасында да кеңири чагылдырылып, түйүлдүктүн жаны пайда болгон кезинен баштап боолголот. “Манас” эпосунда Чыйырдынын талгак болушу Ж.Каденованын эмгегинде төмөндөгүчө мүнөздөлөт. Баягы түштөн эки жыл өтүп, Чыйырды *кош кат* болгону билинет. Ал тамак жегиси келбей, жолборстун жүрөгүн гана күсөп туруп алат. Ушул жаныбар болочок баланын мүнөзү, жүрүш-турушу менен байланышат [9].

Аял кишинин бир эле катасы менен өмүр бою өкүнүп жүрүп калышы “аборт” концепти менен берилет: боюнда бар аял эмне кылса өз эрки, же түз эле үгүттөөчү- адамдын жана коомдун кызыкчылыгы үчүн имиш, эч бир олку-солку болбой туруп аборт жасатуу керек деген

сыяктуу сөздөр бардык жерде айтылбай коюп жүрөбү. Анан калса илим таануу максатында гана эмес, башкаруу үчүн, тагыраак айтканда адамдын төрөлүшүн манипуляциялоо үчүн адамды жасалма жол менен жаратуу маселесине киришүү менен эксперименталдык биология мындан канча алыска кетти!.. [8].

Жогорудагы терминдер өз атынан кош бойлуулук мезгилде болуп жаткан өзгөрүүлөрдү чагылдырат.

Кыргыз эли өзүнүн меймандостугу менен дүйнөгө таанымал. Кыргыздын маданиятында “конок” термини бийик турат. Ошондой эле, кыргыз фразеологиясында да конок сөзү катышкан фразеологизмдер арбын. Алардын ичинен жаңы мейман сөз айкашы «кош бойлуулук» маанисин билдирүүгө кызмат кылат жана жаңы төрөлгөн баланы үйүбүзгө жаңы мейман келди, деп атоо көрүнүштөрү да бар.

Бала деп зарлаган бай Жакыпка Акбалта байбичеси Чыйырдынын карыганда-кабылан, кайгырганда - каралды, жобогондо- жолборс тапканын сүйүнчүлөп, жалпы кыргыздын бактына жаралган шердин, көк жал эрдин үйүнө *мейман* болуп келгенин кабарлайт [10].

Кудайы конок болуп келген экен урматтап тосуп, ызаттап күтүп алалы деген кожойке шашыла сыртка чыкты. Кыргыз элдик маданиятында балалуу болууга байланыштуу түшүнүктөр да биз изилдоого алып жаткан терминдер менен байланышат. Анын баары кыргыздын жоосун кууп чыгар баатыр баланы *бойго бүтүрүүнүн* камы болгон [11].

Жогоруда келтирилген фраземалар кош бойлуулук абалын кыргыз маданиятына тиешелүү таризде метафоралык жактан ачып берет. Ошол эле учурда алар «жаңы мейман» түшүнүгү кыргыз элинин турмушунда өзгөчө баалуу бирдик экенин тастыкташат.

Жыйынтыктар:

1. «Кош бойлуулук» термининин кыргыз адабиятынын контекстинде колдонулушу талданып, медициналык терминдердин изилдениши, алгачкы терминологиялык сөздүктөрдө кездешкен “кош бойлуулук” терминине байланыштуу бир нече синоним сөздөрдүн мисалында орус тили менен салыштырылды. Натыйжада кош бойлуулук мезгилинде болочок эненин организмде боло турган табигый өзгөрүүлөрдү атоо салыштырылып жаткан тилдин алып жүрүүчүлөрүнүн улуттук идентүүлүгү, менталитети, көөнө маданияты менен байланыша тургандыгы тастыкталды;

2. Кыргыз лингвомаданиятынын өзгөчөлүгү "кош бойлуулук" семасынын тилдеги бирдиктердин вербализациясында байкалары белгилүү болду. Бул жараянды туюндурган сөздөрдүн дээрлик метафоралык жол менен жасалгандыгы аныкталды. Медициналык терминдердин лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүгүн талдоо салыштырылып жаткан тилдердин терминдик системасына синонимдештирүү жараяны мүнөздүү экенин көрсөтүп, кош бойлуулук термининин салыштырма аспектидеги өзгөчөлүгүн аныктоо кош бойлуулук учурдагы номинацияларда жалпы салттуулук чагылдырылгандыгы аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Мирахмедова, З.** Ўзбек тили анатомик терминологияси [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / З. Мирахмедова. – Тошкент, 1994.
2. **Орузбаева, Б.О.** О теоретических основах принципов разработки терминологических систем киргизского литературного языка [Текст] / Б.О. Орузбаева. – 1967.
3. **Толкина, Е.Н.** Некоторые лингвистические проблемы изучения термина [Текст] / Е.Н. Толкина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – Москва, 2015.
4. **Jh. Dirckx, Churchill's Illustrated Medical Dictionary (8th edition)** [Текст] / Jh. Dirckx Churchill. // A short History of Medical Dictionaries. – 2005.

5. **Юдахин, К.К.** Русско-кыргызский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – Москва, 1994. – 984 с.
6. **Арабаев, И.** Кыргыз алиппеси [Текст] / И. Арабаев – Ташкент, 1924.
7. **Жакыпбеков, К.** Орусча-кыргызча медициналык сөздүк [Текст] / К. Жакыпбеков, Э. Токтомамбетов. – Бишкек: Учкун, 2014 – 184 с.
8. **Айтматов, Ч.** Кассандра тамгасы [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Учкун, 2009. – Т. 6. – С. 18-22.
9. **Каденова, Ж.Т.** The idea of having children in the Kyrgyz folk pedagogy» [Текст] / Ж.Т. Каденова // Bulletin of Osh State University. – 2017. – No. 1. – Pp. 51-55.
10. **Каденова, Ж.Т.** Custom joyful news in the epic "Manas" [Текст] / Ж.Т. Каденова // Bulletin of Osh State University. – 2017. – No. 1. – Pp. 48-51.
11. **Каденова, Ж.Т.** Факторы, формирующие Манаса патриотом [Текст] / Ж.Т. Каденова // Известия Кыргызской академии образования. – 2017. – №1(41). – С. 129-133.
12. **Пазилова, Т.Ж.** Кыргыз жана англис тилдериндеги жардамчы этиштерге салыштырма типологиялык анализ [Текст] / Т.Ж. Пазилова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2021. - № 3 (72) – С. 103-108

DOI:10.54834/16945220_2023_2_161

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

Сарыбаева М.К.

аспирант Кыргызско–Узбекс. Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ГЕОМЕТРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ АР ТҮРДҮҮ ЖОЛДОР МЕНЕН ЧЫГАРУУ

Изилдөөнүн предмети болуп кенже окуучуларга геометриялык маселелерди ар түрдүү жолдор менен чечүү аркылуу геометриялык түшүнүктөрүн өркүндөтүп, ийгиликтүү калыптанышына шарт түзүү жолу эсептелинет. Бул жумушта, геометриялык маселелерди чыгарууда, ар кандай рационалдуу ыкмаларды жана жолдорду үйрөтүүнүн максатын көздөйт. Изилдөөдө окуучуларга байкоо, талдоо, салыштыруу методдору пайдаланылды. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу каралып жаткан материалдарды ар кандай жолдор, ыкмалар менен иштөөдө ар бир баланын кабыл алуусун жеңилдетүүдө болду. Практикалык мааниси каралып жаткан геометриялык маселелер жашоонун ар кандай тармактарында колдонулушу мүмкүн. Натыйжада башталгыч мектекте математика сабагында ой жүгүртүүнү жана чечилип жаткан маселеге кызыгууну арттыруу үчүн колдонулушу керек, анын ичинен окуучу маселени чыгаруунун эң жеткиликтүү, өзүнө түшүнүктүү жана функционалдуу жолун тандай алат. Бул жумушту бардык орто мектептерде геометриялык маселелерди чыгаруунун ар кандай жолдорун, усулдарын колдонуу сунуш кылынат.

***Негизги сөздөр:** маселе; геометриялык маселелер; математиканын усулу; ар кандай жолдор менен; активдүүлүк; көз карандысыз окуучу; колдонуу; окуучу; башталгыч мектеп.*

РАЗНЫЕ СПОСОБЫ РЕШЕНИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Предметом исследования является методы разного способа решения геометрических задач, способствующие успешному формированию геометрических понятий у школьников младших классов. Целью данного исследования выявить рациональные методы решения геометрических задач для начального звена общеобразовательной школы. Использован метод наблюдения за учащимися в процессе решения геометрических задач различными способами. Научная ценность полученных результатов состоит в индивидуальном подходе к детям, учащимся школьникам к решению геометрических задач. Практическая значимость состоит в том, что ученик может использовать полученные геометрические знания в различных сферах жизни деятельности. Полученные результаты необходимо использовать на уроках математики начальной школы, для развития мышления и интереса к решаемому примеру, из которых учащихся должен выбрать себе наиболее доступный и функционированный способ. В работе рекомендуется использовать разные способы и пути решения геометрических задач во всех общеобразовательных школах.

***Ключевые слова:** задача; геометрические задачи; методика математики; различные способы; деятельность; самостоятельный ученик; использовать; учащийся; начальная школа.*

DIFFERENT WAYS OF SOLVING GEOMETRIC PROBLEMS IN ELEMENTARY SCHOOL

The subject of the study is the methods of different ways of solving geometric problems that contribute to the successful formation of geometric concepts in elementary school. The purpose of this is to identify rational methods for solving geometric problems for the elementary level of a general education school. Used the method of observing students in the process of solving geometric in various ways. The scientific value of the results obtained lies in the individual approach to the children of the school children to the solution of

geometric problems. The practical significance lies in the fact that the student can use the acquired geometric knowledge in various areas of life. The results obtained must be used in elementary school mathematics lessons, to develop thinking and interest in the problem being solved, from which the student should choose the most accessible and functional way. It is recommended to use different methods and ways of solving geometric problems in all elementary schools.

Key words: *task, geometric problems; mathematics technique; various ways; activity; independent student; use; student; elementary school.*

В реальной жизни математика везде встречается и используется. Математика учит не только считать при счёте, но и обучает учащихся представлять геометрические фигуры в пространстве и решить задачи разными способами. В развитии пространственного мышления основное место отводится геометрическим понятиям [1]. При решении геометрических задач, надо построить геометрическую фигуру, которая изложена в условии задачи. Для построения фигуры потребуется линейка. Линейка – это простейшее геометрическое измерительное приспособление, с нанесенной шкалой (делениями) [2]. Задачи помогают для усвоения математических знаний и умений, кроме того оно может быть средством активации и развития учащихся. Именно геометрические задачи развивает понятие о пространственных мышлениях, в которой отражаются существенные свойства изучаемого объекта [3]. Геометрические задачи некоторым учащимся трудно даётся, поэтому всегда было актуальной проблемой обучить учеников поиску способов решения математических задач. Широкое развитие получило исследование, проблемы в методике обучения математики в поиске решения задач. Решить одну задачу разными способами и получить один и тот же ответ, это и есть доказательство того, что результат ответа правильный. Этот процесс очень полезный и увлекательный для учеников начальной школы, чем решение нескольких задач одним способом. Конечно, при решении одной задачи разными способами школьники могут столкнуться с трудностями при выборе подходящих аргументов для обоснования решения. Из ранее изученных материалов, хранящихся в их памяти, учащиеся не всегда умеют находить необходимые аргументы. Поэтому перед нами встает задача отыскать оптимальные способы решения задач в учебной работе, которые могут способствовать и сформировать у учащихся умение находить названные способы решения задач самостоятельно. Актуализация темы в том, что обучения геометрических задач в начальных классах отдельно не рассматривается, поэтому требуется специальная методика, соответствующая особенностям изучения рассматриваемого раздела математики в курсе начальных классов.

Где же помогают в жизни математические и геометрические знания и умения? Рассмотрим несколько примеров с которыми дети уже знакомы и встречаются с ними в повседневной жизни.

«Геометрические примеры могут быть средством для изошрения мыслящих возможностей и даёт возможность правильно мыслить и рассуждать» [4]. С помощью рассматриваемых материалов в статье можно мыслить, рассуждать и в итоге находить правильный ответ данной задачи.

Многие учителя утверждают, что в начальной школе изучению геометрического материала уделяется недостаточно внимания, а его усвоение многим учащимся дается с трудом [6]. Поэтому в этой статье рассматривается именно геометрические задачи с разными способами и решениями одной задачи.

1. Задача на нахождение периметра

Надо найти периметр квадрата, длина стороны которого равна 13см. У квадрата все стороны равны (рисунок 1).

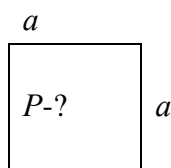

Рисунок 1 - К определению периметра квадрата

1 способ. Известно, что периметр – это сумма длин всех сторон. Из этого следует, что $P = 13 + 13 + 13 + 13 = 52\text{см}$ (рисунок 2).

2 способ. Периметр (P) – сумма длины всех сторон, можно сложить две стороны вместе и умножить на 2.

$$P = (13 + 13) * 2 = 52\text{см}$$

3 способ. Стороны квадрата равны 13 см. Это значит, что $P = 13 * 4 = 52\text{см}$. В этом случае, с помощью разложение чисел можно написать ниже указанном виде:

$$P = 13 * 4 = (10 + 3) * 4 = 10 * 4 + 3 * 4 = 40 + 12 = 52\text{см}.$$

4 способ. Используется и такой способ: ширину умножить на 2 (у квадрата две ширины) и длину умножить на 2. Квадрат - это четырехугольная геометрическая фигура, у которого 4 стороны:

$$P = 13 * 2 + 13 * 2 = 52\text{см}.$$

5 способ. У квадрата все стороны равны 13см, рассмотрим и такой метод нахождения периметра: умножив сторону квадрата на три его стороны и прибавив ещё одну сторону (таблица 1).

$$P = (13 * 3) + 13 = 52\text{см}.$$

Таблица 1. – Указанные способы вычисления периметра (P)

Способы №	Сторона a	Периметр квадрата,	P
1	13 см	$a + a + a + a$	52 см
2	13 см	$(a + a) * 2$	52 см
3	13 см	$a * 4$	52 см
4	13 см	$a * 2 + a * 2$	52 см
5	13 см	$(a * 3) + 13$	52 см

2. Задачи на нахождение периметра прямоугольника, где одна из сторон неизвестна.

Ширина прямоугольника 9 см, длина на 4 см больше. Чему равен его периметр? (таблица 2).

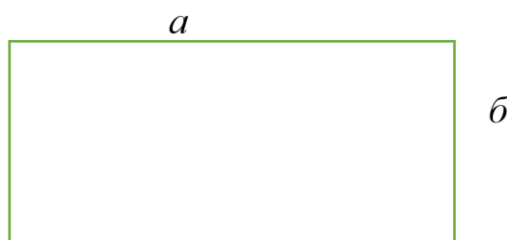

Рисунок 2 – К определению периметра прямоугольника

1 способ. Известно ширина 9см, а длина на 4 см. Нужно найти длину. Если сказано, что на 4 см больше, значит $9 + 4 = 13$ см, эта длина прямоугольника. По известной формуле нахождения периметра прямоугольника $P = (a + b) * 2$.

Можно найти периметр, известно ширина и длина данного прямоугольника $P = (9 + 13) * 2 = 44$ см.

2 способ. Дан прямоугольник, у которого 4 стороны и одна из них равна 9см, другая на 4см больше. Значит: $9 + 4 = 13$ см – длина прямоугольника.

Ширина равна 9 см, длина 13 см. В прямоугольнике 4 стороны, две из них равны 9 см, две другие 13см. Значит,

$$P = 9 + 9 + 13 + 13 = 44 \text{ см.}$$

3 способ. Здесь можно заменить второй способ решения данной задачи умножив ширину на число 2 так как две ширины у прямоугольника и длину на 2, так как две стороны у прямоугольника.

$$P = 9 * 2 + 13 * 2 = 44 \text{ см.}$$

4 способ. Можно найти периметр этого прямоугольника и другим способом:

$$a = 9 \text{ см}$$

$$b = 9 + 4$$

$$P = (9 + 13) + (9 + 13) = 44 \text{ см,}$$

т.е. прибавив ширину и длину прямоугольника дважды, так можно находить периметр прямоугольника с одной неизвестной стороной.

Таблица 2. - Найденные способы решения периметра прямоугольника

Способы №	Длина, a	Ширина b	Периметр прямоугольника, P	
			$P = (a + b) * 2$	$P = (9 + 13) * 2 = 44 \text{ см}$
1	9см	13см	$P = (a + b) * 2$	$P = (9 + 13) * 2 = 44 \text{ см}$
2	9см	13см	$P = a + a + b + b$	$P = 9 + 9 + 13 + 13 = 44 \text{ см}$
3	9см	13см	$P = a * 2 + b * 2$	$P = 9 * 2 + 13 * 2 = 44 \text{ см}$
4	9см	13см	$P = (a + b) + (a + b)$	$P = (9 + 13) + (9 + 13) = 44 \text{ см}$

3. Задача на нахождение площади.

Длина бассейна 8м, а ширина на 2м короче. Найдите площадь бассейна? [7]. Бассейн в виде прямоугольника, поэтому представляется место бассейна прямоугольник, чтобы было легче решить эту задачу (рисунок 3).

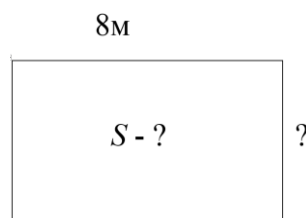

Рисунок 3 – К определению площади прямоугольника

1 способ. Площадь прямоугольника – это произведение длины (a) на ширину (b).

Известно длина, а ширина короче на 2 м. Надо найти ширину. Поэтому из данных величин получится: $8 - 2 = 6$ м – ширина прямоугольника. Значит можно найти площадь таким образом:

$$S = 8 * 6 = 48 \text{ м}^2$$

2 способ. Нахождение площади выражением (рисунок 4):

$$S = (8 - 2) * 8 = 48 \text{ м}^2$$

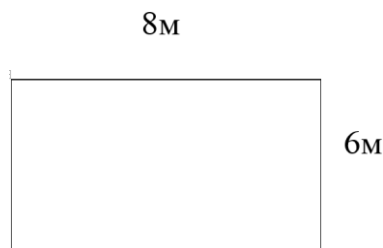

Рисунок 4 – К определению площади прямоугольника

3 способ: Достроить прямоугольник до квадрата со стороной известной и равной 8 м, площадь квадрата равна:

$$S = 8 * 8 = 64 \text{ м}^2$$

Найти неизвестную ширину, известно, что она короче длины на 2 м, значит: $8 - 2 = 6$ м данная ширина.

Таким образом, ширина достроенной фигуры составляет 6 м и 2 м. Площадь достроенной фигуры равна: $2 * 8 = 16 \text{ м}^2$

Искомая площадь тогда составит:

$$S = 64 - 16 = 48 \text{ м}^2, \text{ что и следовало найти.}$$

4 способ. Из условия задачи, нужно найти ширину прямоугольника, это значит

$$8 - 2 = 6 \text{ м} - \text{ширина}$$

Узнали, что ширина равна 6 м, можно уменьшить прямоугольник до квадрата со стороной 6 м и найти его площадь (рисунок 5).

$$S = 6 * 6 = 36 \text{ м}^2$$

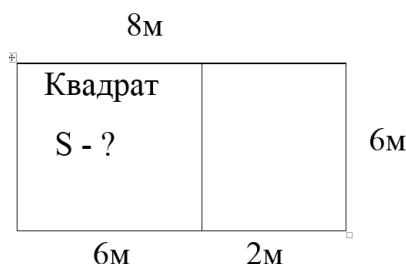

Рисунок 5 – Преобразование заданного прямоугольника в квадрат

Дано, что длина по условию равна 8 м. Если сторона квадрата 6 м, а длина 2 м, значит можно найти длину второго прямоугольника:

$$8 - 6 = 2 \text{ м}$$

При условии можно найти его площадь, если его ширина 6 м, а длина 2 м, значит:

$$S = 6 * 2 = 12 \text{ м}^2$$

Сложить площадь квадрата и площадь прямоугольника, тогда нужно найти площадь искомой фигуры – прямоугольника со сторонами 6 м и 8 м (таблица 3).

$$S = 36 \text{ м}^2 + 12 \text{ м}^2 = 48 \text{ м}^2$$

Таблица 3. – Способы нахождения площади (S) прямоугольника

Способы №	Длина, a	Ширина b	Площадь прямоугольника, S	
1	8м	6м	$S = a * b$	$S = 8 * 6 = 48\text{м}^2$
2	8м	6м	$S = (a - 2) * a$	$S = (8 - 2) * 8 = 48\text{м}^2$
3	8м	6м	$S = (a * a) - (2 * a)$	$S = 64 - 16 = 48\text{м}^2$
4	8м	6м	$S = (b * b) + (b * 2)$	$S = 36\text{м}^2 + 12\text{м}^2 = 48\text{м}^2$

Д.Н. Ушаков, в своем “Толковом словаре” пишет: “Геометрия – отдел математики, в котором изучаются пространственные формы, их измерение и взаимное расположение” [8]. Т.Ф. Ефремова отмечает в «Толковом словаре»: «Геометрия – раздел математики, в котором изучаются пространственные отношения и формы» [9]. Можно сделать вывод, что геометрия изучает формы и измерения в пространстве именно эти геометрические задачи, то есть находить периметр и площадь фигуры в пространственном представлении можно решить различными способами, и прийти к одинаковому ответу.

Выводы:

1. Выявлено, что найти решение одной задачи несколькими способами для ученика является интересным, увлекательным творческим процессом, который даёт возможность развитию воображения и выдумки, способствует поиску всё новых и новых вариантов решения задач. Способность у ученика самоконтроля и критической оценки своей работы, развивается в поиске находений решений задач разными способами. Когда школьник видит в себе такую способность, то интерес к изучаемому предмету значительно повышается.

2. Отмечено, что регулярное применение в математике различных методов повышает эффективность в обучении, а также нахождения решений геометрических задач. Смысл обучения различных методов решения геометрических задач в математике не только в том, чтобы овладеть определенной суммой знаний, но и главное научиться применять эти знания в практической деятельности.

Список литературы:

1. **Борбоева, Г.М.** Развитие пространственного мышления при формировании геометрических понятий [Текст] / Г.М. Борбоева, Г.И. Сейитказыева, Н.Д. Доолатбекова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. - № 1. – 148 с.
2. **Курбанбаева, Н.Н.** Изучение связи между Таксономией Блума и этапами решения задачи геометрического построения [Текст] / [Н.Н. Курбанбаева, Г.Т. Токтобаева, А.А. Аблазова и др.] // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. - № 3. – 137 с.
3. **Борбоева, Г.М.** Создание условия для развития пространственного мышления на примере формирования понятия «Смежные углы» [Текст] / Г.М. Борбоева, М.И. Розобаева, Г.Т. Мурзакматова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. - № 2. – 22 с.
4. **Мордвинова, Н.В.** Наглядная геометрия 5 класс [Текст]: учеб. пособ. / Н.В. Мордвинова. – Новосибирск: НГТУ, 2017. – 76 с.
5. **Моро, М.И.** Математика 3 класс [Текст]: учеб. для общеобраз. организ / М.И. Моро, М.А. Бантова, Г.В. Бельтюкова. – Москва, 2015. – Ч. 1,2. – 10 с.
6. **Вакуленкова, М.В.** Пропедевтическое изучение геометрических понятий на уроках математики в начальной школе [Текст] / М.В. Вакуленкова // матер. Междун. науч. конф. “Наука. Исследования. Практика”. – ГНИИ Нацразвитие, 2018. – 31 с.
7. **Узорова, О.В.** Задач по по математике с ответами ко всем задачам [Текст] / О.В. Узорова, Е.А. Нефёдова. – М.: АСТ, 2022. – 212 с.

8. **Ушаков, Д.Н.** Большой толковый словарь русского языка. Современная редакция. [Текст] / [О.В. Узарова, Л.В. Антонова, И.Р. Григорян и др.]. – М.: Славянский Дом Книги, 2017. – 960 с.
9. **Ефремова, Т.Ф.** Новый толково-словообразовательный словарь русского языка [Электронный ресурс] / Т.Ф. Ефремова. – Режим доступа: <https://slovar.cc/rus/efremova-slovo.html>. – Загл. с экрана.
10. **Узарова, О.В.** Задач по по математике с ответами ко всем задачам [Текст] / О.В. Узарова, Е.А. Нефёдова. – М.: АСТ, 2022. – 144 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_169

Поступила в редакцию: 06.03.2023 г.

УДК: 378. 371

Раимкулова А.С.*д.п.н., проф. Кыргызского национ. универ. им. Ж. Баласагына, Кыргызская Республика***Сарыбаева М.К.***аспирант Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика*

ЗАМАНБАП ОКУТУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ ЖАРАЯНЫНДА БОЛОЧОК ПЕДАГОГДОРДУН ДОЛБОРЛОО КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары педагог окутуучу тарабынан иштелип чыккан жумушчу программалар, дидактикалык материалдар болуп саналат. Изилдөөнүн максаты - келечектеги мугалимдерди окутуу жараянында интерактивдүү технологияларды колдонуу менен долбоорлоо компетенцияларын калыптандыруу. Изилдөөдө студенттердин аткарган тапшырмаларына талдоо, анализ-синтездөө жана сабакка түзгөн план конспектисине байкоо жүргүзүү усулдары колдонулду. Долборлоо компетенцияларынан алынган натыйжалар талкууланып, жогорку окуу жайдын негизги билим берүү программасынын кошумча компетенцияларына киргизүү сунушталды. Болочок мугалимдин долборлоо компетенциясынын калыптанышы, университетте дифференцияланган, интеграцияланган билим берүүнүн заманбап технологияларын колдонуу чоң таасир тийгизээри аныкталган. Макала университетте жана кесиптик колледждерде окутуунун заманбап технологиялары сабактарын колдоно билген мугалимдерге сунушталат. Болочок мугалимдин долборлоо компетенцияларынын маңызы төмөнкү белгилер менен көрсөтүлгөн: өзүнүн билим берүүчүлүк, методикалык жана дидактикалык материалдарды колдонуу боюнча долборлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, интерактивдүү технологияларды реалдаштыруу жана колдонуу.

Негизги сөздөр: болочок мугалим; колдонуу; интерактивдүү технологиялар; окутуу технологиялары; маңыз; чеберчилик; долборлоо компетенциялары.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОЕКТИРОВОЧНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА В ПРОЦЕССЕ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ

В данной статье предметом исследования является рабочие программы, дидактические материалы, которые разработаны преподавателем данной дисциплины. Цель исследования - формировать в процессе обучения будущих учителей, проектировочные компетенции с применением интерактивных технологий. Наблюдение за студентами при выполнении заданий, реализация плана конспектов на занятии и постепенная корректировка, дополнение учебного материала, которые выступают методом исследования данной статьи. Полученные результаты проектировочных компетенций необходимо обсудить и предложить внести в дополнительные компетенции в основные образовательные программы университета. Установлено что, применение современных технологий дифференцированного, интегрированного обучения в вузе оказывает, большое влияние на формирование проектировочных компетенций будущего учителя. Статья рекомендуется для педагогов, могут использовать современные технологии обучения на занятиях в вузе и профессиональных колледжах. Сущность проектировочных компетенций будущего педагога

раскрыты, через такие показатели: умение разработать собственные образовательные, программные, дидактические материалы, умение выбрать и реализовать применение интерактивных технологий обучения, умение принимать решения по созданию проектов в нестандартных педагогических ситуациях и другое.

Ключевые слова: будущий педагог; применение; интерактивные технологии обучения; сущность; умение; проектировочные компетенции.

FORMATION OF DESIGN COMPETENCES OF THE FUTURE TEACHER IN THE PROCESS OF APPLICATION OF MODERN LEARNING TECHNOLOGIES

In this article, the subject of research is work programs, didactic materials that are developed by the teacher of this discipline. The purpose of the study is to form, in the process of teaching future teachers, design competencies using interactive technologies. Observation of students in the performance of assignments, the implementation of the plan of notes in the classroom and the gradual adjustment, addition of educational material, which act as a research method for this article. The obtained results of design competencies should be discussed and proposed to be included in additional competencies in the main educational programs of the university. It has been established that the use of modern technologies of differentiated, integrated education at the university has a great influence on the formation of the future teacher's design competencies. This article is recommended for teachers who can use modern teaching technologies in the classroom at the university and professional colleges. The essence of the design competencies of the future teacher is revealed through such indicators: the ability to develop their own educational, program, didactic materials, the ability to select and implement the use of interactive learning technologies, the ability to make decisions on creating projects in non-standard pedagogical situations.

Key words: future teacher; application; interactive learning technologies; essence; skill; design competencies.

Синхронное обучение - это любой тип обучения, который происходит в режиме реального времени, когда группа людей обучается одновременно [1]. Ключевой результат педагогической деятельности учителя в современных условиях во многом определяется тем, насколько компетентный как педагог проектирует и реализует свои замыслы в учебно-воспитательной деятельности. При традиционном обучении учитель рассматривается как главная фигура на уроке, а при обучении интерактивными методами преподаватель выполняет роль фасилитатора [2]. Следует также отметить, еще одну особенность педагогической деятельности, весьма актуальную на сегодняшний день - прежде всего то, что современные рыночные подходы предлагают рассматривать педагогическую деятельность как сферу оказания образовательных услуг. К таким современным услугам дополнительного образования, образовательным программам относятся: создание индивидуальных образовательных маршрутов, репетиторство, дополнительные консультационные услуги и другие, то есть включаются требования выходящие за рамки соответствующих действующих образовательных стандартов, естественно в этих условиях важность проблемы формирования проектировочных компетенций будущего педагога во время обучения в вузе возрастает (синхронное обучение эффективно с точки зрения обучения, потому что студент активен в режиме реального времени, чтобы понять и запомнить материал как можно лучше, точно).

Проектировочные компетенции будущего педагога можно успешно формировать в процессе применения интерактивных технологий обучения в вузе, что в будущем будет позволять педагогу добиваться высоких показателей в обучении школьников.

Применяя на уроках традиционные методы работы, можно добиться от обучающихся определенных знаний, умений и навыков. Но меняется время, меняются требования к образованию, поэтому интересы к проектировочному обучению значительно усилились [3].

Применение широкой сети интерактивных технологий обучения в вузе приобщает будущего педагога решать многие затруднительные вопросы и приобщения, может использоваться как оптимальное решения (решающие правила), так и творческие (креативные) или интуитивные решения.

Восстановление нарушенного равновесия между образованием и жизнью видится в смещениях на интегральные деятельностно-практические умения-компетентность [4].

Сущность проектировочных компетенций будущего педагога, которые можно сформировать в процессе применения современных интерактивных технологий обучения в вузе могут быть раскрыты, на наш взгляд, через три ключевые показателя: умение разработать то есть проектировать собственные образовательно - программные, учебные и дидактические материалы, умение выбрать и реализовать применение интерактивных технологий в процессе обучения (мини-проектирование), умение принимать решения по созданию проектов в условиях решения нестандартных педагогических ситуаций.

Основу разработки закономерностей педагогического проектирования образуют известные фундаментальные закономерности процесса обучения, разработанные учеными-педагогами: П.Р. Атутов, Ю.Б. Бабанский, М.А. Данилов, В.В. Краевский, И.Я. Лернер, И.Т. Огородников, М.Н. Скаткин, Г.И. Щукина и другие, а также психологами: Л.С Выготский, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, Н.Ф. Талызина.

Проблему проективной педагогической способности рассматривали А.А. Реан, М.М. Кашапов, С.Д. Неверкович, П.Б. Бондарев.

Изучение материалов по проективной педагогической способности позволяет отметить, что основу проектировочной компетентности будущего педагога составляют умения:

- умение определить и формировать цели предстоящей деятельности;
- умение ставить цели развития, обучения и воспитания;
- умение определить логику и последовательность работы над новым материалом;
- умение применить разные подходы к объяснению нового материала;
- умение предвидеть и проектировать успешную деятельность;
- умение проектировать самостоятельную деятельность обучающегося и другие.

Сущность активных технологий обучения рассмотрено в научных трудах таких ученых, как: В.П. Беспалько [5], М.В. Кларин [6], Ю.В. Койнова-Цельнер [7], и другие. Изучение этих трудов позволяет нам обосновать, что готовность будущего учителя к проектировочной деятельности можно успешно формировать в процессе применения разнообразных интерактивных технологий преподавания в вузе.

На протяжении применения интерактивных технологий обучения формируются и профессиональные компетенции будущего педагога:

- для принятия педагогических решений на сегодня используются компетенции, которые широко и глубоко используются в области разработки образовательной программы с привлечением дидактических материалов;
- понимая компетенции для способности принимать решения всевозможных учебно-образовательных положениях, в итоге брать ответственность за эти результаты их воплощении;
- компетенции в создании общеобразовательных программ, позволяющие реализовывать обучение в зависимости показателя готовности и развитие учащихся;
- компетенции по проектированию своих образовательных материалов.

Кроме того, широкое применение интерактивных технологий обучения вызывают формирование таких умений, как определить и осуществлять в будущем педагогическую

программу, обосновать отбор последовательных и поучительных информации, знание обеспечить дифференцированный метод в учении и так далее. Таким образом сформированность у будущего учителя умения обеспечить дифференцированный подход в обучении, будет способствовать ему в пределах общего образовательного стандарта, модифицировать и предлагать свои проектировочные планы, отличающиеся уровнем сложности содержания.

Метод проектов – это комплексный обучающий метод, который позволяет индивидуализировать учебный процесс, дает возможность учащимся проявить самостоятельность в планировании, организации и контроле своей деятельности [8].

Навык, найти и проектировать в образовательном процессе применение интерактивных технологий обучения также одна из главных компетенций проектировочного характера и ее сущность состоит в том, чтобы будущий учитель научился находить образовательные технологии обучения и действительно, сопоставившая друг с другом, увидел их главные черты и лимиты. Данное умение возможно сформировать при выборе богатого арсенала интерактивных подходов:

- творческие задания;
- работа в малых группах;
- обучающие игры (ролевые игры, имитации, деловые игры);
- создание интервью, фильмы, спектакли, выставки;
- мозаика (ажурная пила),
- обратная связь и другие.

Следует также отметить, что немаловажное значение для формирования проектировочной компетентности будущего педагога имеют такие задания как: разработать собственную образовательную программу, применяя интерактивные технологии обучения, задания, связанные с проектированием методических и дидактических материалов, задания, направленные на создание ролевых и деловых игр, имитации и другие. Эти задания предполагают, чтобы будущий педагог понимал большое значение принципов дифференциации и индивидуализации обучения, которые важны для создания своего материала, способствующие выполнять эти принципы.

Чтобы быть в будущем педагогом с высоким уровнем развития проектировочной компетентности студент должен уже сегодня уметь использовать разнообразные учебно-обучающие методы и этим методом, и способом будущего педагога можно научить при активном применении в вузе интерактивных технологий обучения. Если интерактивные технологии обучения, применяемые в вузе разнообразны, то будущий учитель обратит свой интерес на то, с помощью каких дидактических приемов и методических средств достигаются предположенные учебные выводы и будет учиться осознанно самопроектированию.

Наблюдения показали, что участие в проекте дают возможность лучше формировать базовые работы преподавателя, обучающиеся в процессе применения в вузе интерактивных технологий обучения, учатся ставить цели и мотивировать деятельность субъектов учения и другие, студенты учатся планировать и проектировать (учебный процесс, процесс формирования навыка, разные способы деятельности и так далее), подготавливать (источник к занятию, а так же аудиовизуальные эксперименты и так далее) реализовать свои проекты, контролировать и завершать проектные темы на высоком уровне исполнения.

Для оценки уровня сформированности у будущего учителя проектировочной компетентности по определенным уровням необходимо считать то, насколько интерактивные

технологии обучения, реализуемые в вузе, дает добиваться вершин эффективных показателей у различных по степени успешности и уровню развития учащихся.

При этом важно знать, что действие не проводится типично разрешенным способом. Нормативный способ действия работы все время индивидуализируется под воздействием внешних условий деятельности и специфики ее субъекта, поэтому, каждый, кто учится проектировать должен внести что-то свое и это свое, в нашем случае (проектировочное мышление) можно формировать в процессе использования интерактивных технологий обучения в условиях вузовского обучения.

При этом важно учить студента навыку принимать решения в ситуациях, так как будущему педагогу придется в будущей работе постоянно отвечать на вопросы, поставленные практикой: как планировать и проектировать учебную деятельность школьников; как методически правильно проектировать урок; какие приемы позволяют вызывать интерес учащихся; как усилить проекцию познавательной активности школьников, как проектировать качество обучения и так далее.

Компетентный учитель в любом случае должен уметь рассматривать образовательные ситуации, знать причины поступков обучающихся, рекомендовать творческие решения, направленные на успех образовательных целей. Вместе с тем должен иметь терпением, спокойствием и пониманием того, какое решение в какой ситуации больше всего правильно поставленным целям.

Педагог, обладающий высокой степенью сформированности проектировочных компетенций должен представлять, который из решения он должен принимать в проектировочных целях. Учителю нужно объяснять и обосновать свой выбор, быть готовым к пересмотру решений под воздействием фактов или новой информации.

Для формирования проектировочных компетенций будущего учителя необходимо учить его проектированию интерактивной технологии обучения, где у него есть возможность приобрести очень необходимое качество как самоорганизованность, которое предполагает, что педагог хорошо умеет располагать, определять к порядку, это дела времени, мысленно строить, где у него порядок в бумагах, на рабочем месте, в классе. Педагог с хорошими показателями по самоорганизации отлично ориентируется во времени, заранее считает временные затраты по применению интерактивных технологий обучения и выполняет проектировочные работы в установленный срок. Наличие этого индивидуального характера у будущего педагога предполагает выдержку, умение самостоятельно ставить цели деятельности и ориентироваться на их достижение.

Развитие проектировочных компетенций будущего учителя в процессе применения современных технологий обучения в вузе зависит и от сформированности индивидуальности студентов, от уровня развития у него интеллектуальной, мотивационной, эмоциональной и других сфер психики, поэтому при применении интерактивных технологий обучения важны приемы, направленные на развитие психических и личностных сфер.

Выводы:

1. Выявлено, что широкое применение новых современных технологий обучения в вузе помогают сформировать проектировочные компетенции будущего учителя. Познавая, эти технологии студент активно участвует в процессе обучения, расширяет познавательную способность;

2. Определено, что услуги интернета и локальные сети проявляют решительные действия в проектах, таким образом студент становится творческим в профессиональной деятельности.

Список литературы:

1. **Исаков, Т.Э.** Форматы и методы ведения процесса обучения в образовательной системе [Текст] / Т.Э. Исаков, А.А. Атабаев, М.Т. Исакова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. - № 2. – 134 с.
2. **Камалова, Р.О.** Использование разных интерактивных методов обучения в колледжах и их особенности [Текст] / Р.О. Камалова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. - № 2. – 162 с.
3. **Абдивалиева, Г.А.** Профессиональная лексика через нетрадиционные методы обучения [Текст] / Г.А. Абдивалиева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2017. - № 2. – 64 с.
4. **Андреев, А.** Знания или компетенции [Текст] / А. Андреев // Высшее образование в России. – 2005. - № 2. – С. 3-12.
5. **Беспалько, В.П.** Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П. Беспалько. – М.: Педагогика, 1989.
6. **Кларин, М.В.** Технология обучения: идеал и реальность [Текст] / М.В. Кларин. – Ригаксменимент, 1999. – 127 с.
7. **Койнова-Цельнер, Ю.В.** Педагогические технологии активного обучения в начальной школе [Текст] / Ю.В. Койнова-Цельнер. – Бишкек, 2014. – 144 с.
8. **Селевко, Г.К.** Современные образовательные технологии [Текст] / Г.К. Селевко. – Москва, 2007. – 103 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_175

Поступила в редакцию: 13.03.2023 г.

УДК 373.3.575.2

Каимов К.К.

преп. Кыргызско-Узбекского Междун. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

КЕНЖЕ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНА СЕРГЕК ЖАШОО ОБРАЗЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА КЫЙМЫЛДОО АКТИВДУУЛУГУНУН НЕГИЗДЕРИН ӨНУКТУРУУ

Бул эмгекте изилдөөнүн предмети болуп баишалгыч класстын окуучуларынын кыймыл аракетин өнүктүрүү маселесин автордук чечмелөө түзөт. Изилдөөнүн максаты: мектеп окуучуларынын дене тарбия процессинде оюндук иш-аракеттердин ылдамдыгын жана эптүүлүгүн өнүктүрүү. Изилдөөнүн методу – мектеп жашындагы балдардын координациялоо жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга, ылдамдык менен эпчилдикти өнүктүрүүгө багытталган көнүгүүлөр. Окулган материалдардын негизинде иштеги илимий жаңылыктар, кыймыл аракетинин режимдерин өркүндөтүүдөгү оң тенденциялар, жаңы окуу-спорттук жана рекреациялык окутуу технологияларын иштеп чыгуу талданат. Өлкөнүн бойго жеткен калкынын ден соолугунун негизи катары мамлекеттин эң маанилүү стратегиялык милдети болуп саналган жагымдуу шарттарды түзүү катары сергек жашоо образын калыптандыруунун келечеги маселесине өзгөчө көңүл бурулат. Баланын инсан катары калыптанышында, ой жүгүртүүсүн, интуициясын, сезимдерин калыптандырууда жана баланын инсандыгынын башка бардык жактарын өнүктүрүүнүн негизи болуп саналган кыргыздын элдик ачык оюндарынын ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Кыргызстандын жалпы орто окуу жайларынын баишалгыч класстарга сунушталат.

Негизги сөздөр: сергек жашоо; кыймыл аракет; дене тарбия; ачык оюндар; ылдамдык; физикалык сапаттар; эпчилдик; дене тарбия; мектеп окуучулары.

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ У ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШИХ КЛАССОВ КАК ОДНО ИЗ УСЛОВИЙ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

В данной работе предметом исследования является авторская интерпретация вопроса развития двигательной активности у школьников младших классов. Цель исследования: развитие быстроты и ловкости способностей школьников в игровой деятельности в процессе физического воспитания. Методом исследования соревновательной игры, которые ориентированы на формирование координационных способностей и развитие быстроты, и ловкости у детей школьного возраста. Научная новизна в работе на базе изученных материалов анализированы положительные тенденции улучшения режимов двигательной активности, развития новых образовательных и физкультурно-оздоровительных технологий обучения. Особое внимание уделено вопросу перспективности формирования здорового образа жизни как создания благоприятных условий, что является важнейшей стратегической задачей государства, как фундамент здоровья взрослого населения страны. Особое внимание уделено роли кыргызских народных подвижных игр в развитии ребенка как личности, формирующее мышление, интуицию, эмоции и являющихся фундаментом для развития всех других сторон детской личности. Рекомендуется учащимся общеобразовательных учреждений Кыргызстана.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни; двигательная активность; физическое воспитание; подвижные игры; быстрота; физические качества; ловкость; физическая культура; школьники.*

FUNDAMENTALS OF MOTOR ACTIVITY DEVELOPMENT IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN AS ONE OF THE CONDITIONS FOR THE FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE

In this paper, the subject of research is the author's interpretation of the issue of the development of motor activity in primary school students. The purpose of the study: the development of speed and dexterity of the abilities of schoolchildren in playing activities in the process of physical education. The method of research is exercises that are focused on the formation of coordination abilities and the development of speed and dexterity in school-age children. Scientific novelty in the work on the basis of the studied materials, positive trends in improving the modes of motor activity, the development of new educational and sports and recreational learning technologies are analyzed. Particular attention is paid to the issue of the prospects for the formation of a healthy lifestyle as the creation of favorable conditions, which is the most important strategic task of the state, as the foundation of the health of the adult population of the country. Particular attention is paid to the role of Kyrgyz folk outdoor games in the development of a child as a person, forming thinking, intuition, emotions and being the foundation for the development of all other aspects of a child's personality. Recommended for students of educational institutions.

Keywords: *healthy lifestyle; motor activity; physical education; outdoor games; speed; physical qualities; dexterity; physical culture; schoolchildren.*

Охрана здоровья подрастающего поколения – важнейшая стратегическая задача государства, так как фундамент здоровья взрослого населения страны закладывается в детском возрасте. Все перспективы социального и экономического развития государства, высокого уровня жизни населения, развития науки и культуры являются итогом достигнутого здоровья детьми сегодня.

Многочисленными исследованиями учёных доказано, что с поступлением в школу общая двигательная активность ребёнка падает во много раз. В результате у детей снижается жизненный тонус, быстрее наступает утомление.

Уроки физического воспитания не могут в достаточной мере компенсировать недостаток движений. Из множества проблем в настоящее время выделяется комплекс вопросов, связанных с влиянием на организм детей различных режимов двигательной активности, новых образовательных и физкультурно-оздоровительных технологий обучения.

Организационные формы физического воспитания студентов включают уроки физкультуры; спортивно-оздоровительные мероприятия в студенческом дне; внеклассные и внеклассные занятия спортом; самостоятельные физические упражнения в семье, в школе и во дворах, на стадионах, в парках.

Одним из условий формирования здоровья конкретного школьника является его ежедневная физическая активность. Привычной повседневной двигательной активностью считается такая двигательная активность, которая постоянно проявляется в процессе жизни. Уровень привычной двигательной активности может не соответствовать биологическим потребностям организма в двигательной активности и существующим возрастно-гендерным нормам гигиены (гармоничное физическое развитие, повышение функционального состояния основных адаптивных систем организма, поддержание и укрепление здоровья).

Современная образовательная деятельность характеризуется увеличением объема информации, с одной стороны, и, в то же время, низким уровнем физической активности, единообразием статистической рабочей позиции. В связи с этим многие специалисты предпринимают интересные попытки решить проблему необходимости сбалансировать увеличение нагрузки в умственной деятельности и оптимальную двигательную активность.

В психолого-педагогических исследованиях также отмечалось, что выбор и использование физических упражнений, сопровождающихся разнообразием и повышением физической активности, обеспечивает единство психического и физического развития ребенка. Имеются данные о том, что эффективность этих процессов повышается при одновременном выполнении специально подобранных физических упражнений и решении ряда интеллектуальных задач.

Врачи говорят, что без движения ребенок не может расти здоровым. Двигательная активность, по их определению, может служить профилактическим средством, когда активность помогает предотвратить различные заболевания, особенно те, которые связаны с сердечно-сосудистой, дыхательной и нервной системами.

Кроме того, двигательная активность широко используется в качестве эффективного лечебного и корректирующего средства.

По мнению психологов, развитие личности осуществляется в деятельности. Первые представления о мире, его предметах и явлениях приходят к ребенку через двигательную активность. Чем больше разнообразие двигательной активности, чем больше информации поступает в его мозг, тем интенсивнее психическое развитие.

Многие учителя отмечают, что двигательная активность является важным средством не только развития, но и воспитания ребенка, способствующего становлению его как личности.

Весь исторический опыт развития общества показывает, что в двигательной активности скрыты огромные возможности для раскрытия физических способностей человека.

Двигательная активность всегда была важным звеном в адаптации живых организмов к окружающей среде, и в ходе своей эволюции она сформировалась как биологическая потребность человека с потребностями в пище, воде, в сохранении и воспроизводстве.

Мышечная работа стимулирует функциональную активность всех органов и тканей, которая сознательно координируется нервной системой, вызывая соответствующие изменения в активности организма в целом.

В процессе биологического развития организма двигательная активность совершенствуется в механизмах регуляции вегетативных функций, что является важным фактором расширения адаптационных возможностей человека к условиям существования. На этой основе сформирована ведущая роль моторики во взаимодействии органов и систем,

обеспечивающих всестороннее развитие человека. Например, активные дети развиваются лучше и здоровее. Чем разнообразнее двигательная активность, тем совершеннее строение тела.

После занятий спортом или интенсивных занятий люди, занимающиеся спортом, обычно имеют более высокое количество лейкоцитов. «Этот механизм», отмечает профессор Фарфель Б.С. - «среди наших предков он стал фактором безопасности, который обеспечивает готовность к отражению возможной инфекции в организме, если он случайно получил травму во время охоты или защиты от нападений».

Увеличенное производство белых кровяных клеток во время работы утратило часть своего первоначального значения, но сохранило другое: человек, который, так сказать, выполняет работу мышц, использует свои органы крови для производства защитных клеток крови.

Так, устраняя недостаток двигательной активности современного человека, физические упражнения, занятия спортом с оптимальными физическими нагрузками стимулируют деятельность адаптационных механизмов к их воздействию на организм.

В результате происходят прогрессирующие физиологические изменения в мышцах, скелетах, сердечно-сосудистой, дыхательной системах, других системах и органах, которые способствуют расширению функциональных возможностей и улучшению структурных свойств организма в целом.

Физическая активность является неотъемлемым компонентом здорового образа жизни и поведения детей, подростков. В результате в мышцах, скелетах, сердечно-сосудистой, дыхательной, других системах и органах происходят прогрессирующие физиологические изменения, которые способствуют расширению функциональных возможностей и улучшению структурных свойств всего организма.

Такая деятельность считается обычной, которая регулярно проявляется в жизненном процессе. Обычный уровень двигательной активности может не соответствовать биологическим потребностям организма в двигательной активности и существующим возрастным нормам, которые способствуют развитию, сохранению и благоприятному укреплению здоровья детей и подростков. Такое неравенство часто встречается у детей школьного возраста и ведет к негармоничному развитию, ухудшению состояния здоровья детей и подростков.

По мнению экспертов, объемы физической культуры и оздоровительной физической активности учащихся в общеобразовательных учреждениях должны составлять не менее 6 часов в неделю. При такой степени двигательной активности учащиеся имеют более высокие показатели умственной деятельности, более высокую стабильность в течение дня, повышенную успеваемость и способность адаптироваться к физической активности, а также устойчивость к простудным заболеваниям. Организация физической активности учащихся в образовательных учреждениях требует научного подхода, учитывающего возрастные характеристики учащихся, их физическое здоровье, способность общеобразовательного учреждения проводить развлекательные и спортивные мероприятия, распределение интенсивности и продолжительности физической активности в течение дня и недели. Неблагоприятные климатические условия и времена года оказывают заметное влияние на двигательную активность детей. Зимой наименьшая активность наблюдается у мальчиков и девочек. Биологические потребности учащихся в физической активности в развлекательных и образовательных целях могут быть удовлетворены с помощью ежедневной физической активности. Эта сумма достигается при участии учащихся в школьном дневном комплексе, в

частности во время дошкольной гимнастики, физического воспитания на уроках, игр в перерывах, занятий спортом в группах продленного дня, уроков по физическому воспитанию, внеклассных занятий спортом, школьных соревнований и «дней», здоровье, самостоятельное физическое воспитание.

Выводы:

Выявлено, что необходимый уровень физической активности зависит от состояния здоровья, физической подготовленности и возраста учащихся. Организация физической активности учащихся в образовательных учреждениях требует научного подхода, учитывающего возрастные характеристики учащихся, их физическое здоровье, способность общеобразовательного учреждения проводить развлекательные и спортивные мероприятия, распределение интенсивности, продолжительности физической активности в течение дня и недели.

Список литературы:

1. **Аркин, Е.А.** Ребенок в школьные годы [Текст] / Е.А. Аркин, А.В. Запорожца, В.В. Давыдова. – М.: Просвещение, 2005. – 445 с.
2. **Ашмарин, Б.А.** Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании [Текст]: пособ. для студентов, аспирантов и преподавателей ин-тов / Б.А. Ашмарин. – М.: Физкультура и спорт, 2003. – 223 с.
3. **Боген, М.М.** Обучение двигательным действиям [Текст] / М.М. Боген. – М.: Физкультура и спорт, 2012. – 234 с.
4. **Бутин, И.М.** Развитие физических способностей детей [Текст] / И.М. Бутин, А.Д. Викулов. – М.: Владос-пресс, 2007. – 79 с.
5. **Былеева, Л.В.** Подвижные игры [Текст]: учеб. пособие для ин-тов / Л.В. Былеева, И.М. Коротков. – М.: Физкультура и спорт, 2009. – 224 с.
6. **Каимов, К.К.** Влияние подвижных игр на развитие физических качеств школьников [Текст] / К.К. Каимов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. – 102 с.
7. **Каимов, К.К.** Развитие быстроты у школьников средствами кыргызских народных подвижных игр на уроках физической культуры [Текст] / К.К. Каимов. – Бишкек: Ала Тоо, 2020. – 222 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_180

Поступила в редакцию: 13.03.2023 г.

УДК 37.015.3

Орозали к. Г.

аспирант Ошского технолог. универ. им. М.Адышева, Кыргызская Республика

Зулуюв Б.Б.

д.п.н., проф. Ошского госуд. педагог. универ. им. М. Мырсабекова, Кыргызская Республика

ӨСПҮРҮМ КУРАКТАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

Бул жумушта изилдөө предмети болуп өспүрүм курактагы окуучулардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттары каралган. Изилдөөнүн максаты - өспүрүм курактагы окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоо. Изилдөө методу - чыгармачыл иш-аракеттердин жүрүшүндө окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн чыгармачыл чөйрөнү түзүү, окуучулардын чыгармачыл жөндөмдөрүн калыптандыруу үчүн маалыматтык технологиялык каражаттарды колдонуу, окуучулардын чыгармачылык иш-аракетинин жүрүшүндө маалыматтык структуралоо ыкмалары, окутуучунун билим берүү процессиндеги окуучулардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоосу жана эске алуусу аларды калыптандыруунун алгоритмдерин иштеп чыгуу усулдары колдонулду.

Өспүрүмдөрдүн билим алуусунун чыгармачыл чөйрөсү окуучунун жашоосу жана ишмердүүлүгү, анын айлана-чөйрөсү, анын ичинде үй-бүлөсү, достору, мугалимдери жана билим берүү процесси үчүн чыгармачыл багытталган шарттарды камтышы көрсөтүлдү. Окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү үчүн маалыматтык технологиялар аркылуу өздөштүрүлгөн билим системалаштырылган, өз ара байланышкан жана логикалык түзүлүшкө ээ экендиги белгиленди. Чыгармачыл долбоорлорду түзүү алгоритми окуучуларга чыгармачыл долбоорлорду даярдоого арналган тексттин түзүмүн изилдөөгө жардам берери аныкталды. Педагогикалык технология аркылуу билимдин негизинде иш-аракеттердин жүрүшүндө окуучулардын билгичтиктери жана жөндөмдүүлүктөрү калыптанат, алардын жөндөмдүүлүктөрү өркүндөтүлөт. Компьютердик технологияларды жана билим берүү программаларын колдонуу окуучулардын билим берүүчү жана чыгармачыл мотивациясын калыптандыруу жана чыгармачыл жөндөмдөрүн калыптандыруу үчүн кошумча резервдерди түзөрү көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: педагогикалык технология; билим берүү чөйрөсү; маалыматтык технология шаймандары: компьютер; маалымат карталары; долбоор; алгоритм.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

В данной работе предметом исследования является условия развития творческих способностей школьников подросткового возраста. Цель исследования - определение педагогических условий развития творческих способностей учащихся подросткового возраста. Используются методы создания творческой среды для развития способностей учащихся в процессе творческой деятельности, применения средств информационных технологий, структурирования информации, выявления и учет индивидуальных особенностей учащихся в процессе образовательной деятельности. Выявлено, что творческая среда воспитания подростков включает творчески ориентированные условия жизни и деятельности учащегося, его окружение, в том числе его семью, друзей, педагогов, образовательный процесс. Отмечено, что знания, полученные с помощью информационных технологий, имеют систематизированную, взаимосвязанную и логичную структуру, а алгоритм создания творческих проектов помогает учащимся изучить структуру текста для подготовки творческих проектов. В процессе деятельности на основе знаний посредством педагогической технологии формируются умения и навыки учащихся, совершенствуются их способности. Использование компьютерных технологий и образовательных программ создает дополнительные резервы для формирования учебно-творческой мотивации учащихся и формирования творческих способностей.

Ключевые слова: педагогические технологии; образовательная среда; средства информационных технологий; компьютер; информационные карты; проект; алгоритм.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF ADOLESCENT STUDENTS

In this paper, the subject of the study is the conditions for the development of creative abilities of adolescent schoolchildren. The purpose of the study is to determine the pedagogical conditions for the development of creative abilities of adolescent students. The methods of creating a creative environment for the development of students' abilities in the process of creative activity, the use of information technology tools, structuring information, identifying and taking into account the individual characteristics of students in the process of educational activity are used. It is revealed that the creative environment of adolescent education includes creatively oriented living conditions and activities of the student, his environment, including his family, friends, teachers, educational process. It is noted that the knowledge gained with the help of information technologies has a systematized, interconnected and logical structure, and the algorithm for creating creative projects helps students to study the structure of the text for the preparation of creative projects. In the process of knowledge-based activities, through pedagogical technology, students' skills and abilities are formed, their abilities are improved. The use of computer technologies and educational programs creates additional reserves for the formation of educational and creative motivation of students and the formation of creative abilities.

Key words: pedagogical technologies; educational environment; information technology tools; computer; information cards; project; algorithm.

Киришүү. Учурдагы педагогикалык практикада олуттуу өзгөрүүлөр болуп, окуу-тарбия процесси окуучулардын предметтик билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандыруу менен гана чектелбестен, алардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүнү камтыган ишмердүүлүктүн жана инсанга багытталган мамилелердин принциптерин ишке ашырууга багытталган. Бул өзгөрүүлөр коомдун инсандын чыгармачыл демилгесине болгон муктаждыгына байланыштуу, ошондуктан окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү заманбап илимдин жана билим берүү практикасынын көңүл чордонунда турат. «Балдардын чыгармачыл өнүгүү көйгөйү боюнча ар кандай авторлордун изилдөөлөрүндө, чыгармачыл өнүгүүнүн өз ара байланышы жана балдарды визуалдык ишмердүүлүккө үйрөтүү, мазмунун көрсөтүү, алардын бир катар визуалдык жөндөмдөрүн өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү далилденген» [1]. Ушуга байланыштуу, чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрдү өркүндөтүү маселелерин теориялык жактан иштеп чыгуу жана билим берүү процессинде окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өркүндөтүүнүн педагогикалык шарттарын эске алуу зарылдыгы келип чыгууда.

Ошондуктан, өспүрүм курактагы окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн калыптандырууда: окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн чыгармачыл чөйрөнү түзүү, окуучулардын чыгармачыл жөндөмдөрүн калыптандыруу үчүн маалыматтык технологиялык каражаттарды ишке ашыруу(колдонуу), окуучулардын чыгармачылык иш-аракетинин жүрүшүндө маалыматтык структуралоо ыкмаларын колдонуу, окутуучунун билим берүү процессиндеги окуучулардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоосу жана эске алуусу сыяктуу педагогикалык шарттар болуп саналган жоболор системасын жана алардын мазмунун иштеп чыгуу максатка ылайыктуу. Анткени, алар "белгилүү бир натыйжага жетишүүнү болжолдоп, мугалим тарабынан атайылап иштелип чыккан тигил же бул жол менен, педагогикалык процесстин жүрүшүнө олуттуу таасирин тийгизет.

Материалдар жана изилдөө методдору. Педагогикалык шарттар—бул билим берүүнүн мазмунун жана аны уюштуруунун объективдүү мүмкүнчүлүктөрүн турмушка ашыруу үчүн материалдык мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашыруунун жыйынтыктары, анткени коюлган милдеттерди ишке ашырууга жардам бериши керек. Педагогикалык шарттар окутууну жана тарбиялоону уюштуруунун максаттары менен милдеттерин, мазмунун, методдору менен формаларын камтыйт. Ошондуктан “педагогикалык шарттар” деген түшүнүктүн алдында биз максатка багыттуу тандоону, дидактикалык максаттарга жетишүүгө арналган мазмун менен методдордун элементтерин түзүүнү жана пайдаланууну түшүнөбүз. Өспүрүм курактагы окуучулардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн калыптандыруу үчүн төмөнкү педагогикалык шарттар жана алардын мазмуну иштелип чыкты:

Биринчи педагогикалык шарт – чыгармачыл иш-аракеттердин жүрүшүндө окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн чыгармачыл чөйрөнү түзүү. Эгиздик ыкманы колдонуп жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр мүмкүнчүлүктөрдүн 60% генетикалык жактан алдын-ала аныкталгандыгын, ал эми калганын айлана-чөйрө аныктай тургандыгын далилдейт [2]. Ушул маалыматтардын негизинде, мүмкүнчүлүктөрдүн (мотивациянын, жөндөмдүн, билимдин, шыктын) ийгиликтүү калыптанышы үчүн айлана-чөйрөнүн жагымдуу шарттары керек деген тыянак чыгарсак болот. Айлана чөйрө окуучулардын жашоосуна жана ишмердүүлүгүнө, анын ичинде билим берүү мейкиндигине, үй-бүлөсүнө, досторуна, алардын салттарына жана психологиялык климатына таасир этүүчү социалдык факторлордун, жагдайлардын жыйындысын камтыйт. **Билим берүү чөйрөсү** – бул окуучулардын социалдык-маданий чөйрөсүнүн бир бөлүгү, психологиялык климаттын, каада-салттарынын, билим берүү

процессин уюштуруунун методдорунун жана формаларынын айкалышы. Өспүрүм үчүн мугалимдер, окуучулар, ата-энелер жана башка адамдар айлана-чөйрөнүн элементи катары иштешет, ага өзүнүн мамилеси жана иш-аракети менен таасир этишет [3]. Биз чыгармачыл чөйрөнү окуучулардын чыгармачыл тажрыйбасын топтоого жана чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган, өспүрүмдөрдүн чыгармачыл чөйрөсүн камтыган чыгармачыл багыттагы система деп эсептейбиз. Алардын мүмкүнчүлүктөрүнүн өнүгүү динамикасы өздөрү турган чөйрөдөн көз каранды. **Педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө окуучулардын билим берүү процессинде чыгармачыл өнүгүү чөйрөсү түзүлдү.** Билим берүү жана таанып билүү иштери окутуунун айкалышкан, көйгөйлүү сабактары, көйгөйлүү издөө инструменттерин жана окутуунун жаны технологияларын колдонгон окуучулардын долбоордук ишмердүүлүгү, андан кийин чыгармачылык милдетти коргоо сыяктуу формалардын негизинде уюштурулган. Программа төмөнкү темалардагы долбоорлорду ишке ашырууну караган: «Мектептин сайтынын дизайн моделин түзүү», «Кыргыз үйдүн моделин түзүү», «Куурчак тигүү», «Кийим тигүү», «Кийим токуу».

Класста билим берүү процессинин катышуучуларынын – мугалимдердин жана окуучулардын жигердүү өз ара аракети болду. Мугалимдин жеке үлгүсү окуучулар үчүн чыгармачыл иш-аракеттердин үлгүсү болгон. Ата-энелер жана башка үй-бүлө мүчөлөрү мектептен тышкаркы долбоордук иш-чараларга жана чыгармачыл иш-чараларга активдүү катышышты жана алардын үлгүлөрү окуучулар үчүн да чоң мааниге ээ болду. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыгында мыкты эмгектер аныкталып, көргөзмө жана чыгармачыл долбоорлорду коргоо уюштурулду. Долбоорлор маалыматтык технология каражаттарынын жардамы менен корголгон.

Экинчи педагогикалык шарт – окуучулардын чыгармачыл жөндөмдөрүн калыптандыруу үчүн маалыматтык технологиялык каражаттарды (компьютер, маалымат карталары) ишке ашыруу. Анын формаларында билим окуучуларга дайыма эле жеткиликтүү боло бербейт, андыктан мугалим анын кабылдоосун, түшүнүүсүн жана өздөштүрүлүшүн камсыз кылган педагогикалык технологияларды колдонот. Маалыматтык билим берүү технологиялары аркылуу алынган билим системалаштырылган, өз ара байланышкан жана логикалык түзүлүшкө ээ.

Педагогикалык технологиялар аркылуу берилген билимдин негизинде иш-аракеттердин жүрүшүндө окуучулардын билгичтиктери жана жөндөмдүүлүктөрү калыптанат. Компьютердик технологияларды жана окуу программаларын колдонуу билим берүү, жана чыгармачылык мотивациясын калыптандыруу, жана окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өркүндөтүү үчүн кошумча резервдерди түзөт. Окуу процессинде программалык камсыздоонун жыйындысын түзүү окуучулардын чыгармачыл иш-аракетинде колдонулган компьютердик программаларды талдоонун негизинде жүргүзүлөт. Сабактарда колдонулган стандарттык программалардан (тексттик редакторлор, графикалык, презентациялык редакторлор, моделдөө программалары), алардын жардамы менен чыгармачыл долбоор түзүлүп, биздин тажрыйбабыздын жүрүшүндө окуучулардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү максатында иштелип чыккан презентациялардын топтомун колдондук. Компьютердик презентациялардын темалары: «Үлгүнүн презентациясы», «Өз алдынча иштөө үчүн презентация», “Электрондук презентация” деген темалар түрүндө сунушталат. Биринчи презентация чыгармачыл долбоорду иштеп чыгуу үчүн зарыл болгон билим берүү текстин анализдөөгө арналган, экинчиси – чыгармачыл долбоор боюнча суроолордун планын иштеп чыгуу, үчүнчүсү – технологиялык карталарды колдонуп

компьютерде чыгармачыл долбоорду түзүү болуп саналат. Маалыматтык карталарда камтылган чыгармачыл долбоорду түзүү алгоритми төмөнкүлөрдү камтыйт:

- чыгармачыл долбоорду даярдоо үчүн керектүү текстти талдоо;
- чыгармачыл долбоордун аталышы;
- суроолордун планын түзүү;
- басма документтерин даярдайт;
- долбоорду коргоодо презентация жасоо.

Сабакта окуучулар маалыматтык технологиянын жардамы менен көйгөйдүн кеңейтилген (толук маалыматты камтыган) жана кыскача (кыскача, керектүү жана жетиштүү маалыматтарды камтыган) чыгармачыл долбоорун түзүү техникасын өздөштүрүшөт.

Үчүнчү педагогикалык шарт – окуучулардын чыгармачылык иш-аракетинин жүрүшүндө маалыматтык структуралоо ыкмаларын колдонуу. Класста, билим берүү иш-аракетинин жүрүшүндө, өспүрүмдөр билим берүүчү маалыматтардын ири көлөмүн талдап, андагы негизги нерсени бөлүп көрсөтүүгө жана натыйжалуу өздөштүрүүгө үйрөнүшөт. Маалыматтык технология каражаттарынын (компьютер, окуу адабияты жана маалымат карталары) жардамы менен окуучулар чыгармачыл долбоорду түзүү үчүн пайдалуу маалыматтарды табышат, аны №1 маалыматтык картага жайгаштырышат (жазышат) жана негизги идеяларды аныктап, белгилешет. Тизмеде көрсөтүлгөн компоненттер №2 маалымат картасына которулуп, анын жардамы менен чыгармачыл долбоордун темасы түзүлүп, №3 маалымат карточкасына которулуп, анын жардамы менен чыгармачыл долбоорду коргоо боюнча суроолордун планы түзүлөт. Окуучулардын чыгармачыл өз алдынча иштөөсү – бул окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүнүн эффективдүү формаларынын бири. Ал заманбап сабакта артыкчылыктуу орунду ээлейт, анткени өз алдынча билим берүү иш-аракеттеринин жүрүшүндө алган билимдери инсандын чыгармачыл сапаттарын өркүндөтүүгө жакшы таасирин тийгизет. Өз алдынча билим берүү иши деп «окуучулардын мугалимдин түздөн-түз катышуусуз, бирок ал үчүн атайын каралган убакытта анын көрсөтмөсү менен аткарылуучу иш-аракети» аталат. Мындай билим берүү процесси алдыга коюлган максатты аткарууга багытталган: негизги түшүнүктөрдү издөө, түшүнүү, жалпылоо жана системалаштыруу, чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө багытталган көндүмдөрдү өркүндөтүү. Изилдөөнүн негизинде П.И. Пидкасистый [4] окуучулардын өз алдынча иш-аракетинин төмөнкү деңгээлдерин бөлүп көрсөтсө болот деген, биз педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө ага таяндык:

1. Берилген үлгү боюнча окуучулардын аракеттерин көчүрүү. Кээде, материалдын татаалдыгына жараша, бөлүмдүн башталышы окуучуларга маалыматтын типтүү мисалдарын көрсөтүү менен башталат. Мындай ыкма менен окуучулар окуу материалын жеңилерээк өздөштүрүшөт. Бул деңгээлде окуучулар өз алдынча натыйжалуу иш алып барууга даяр болушат.

2. Белгилүү моделдин чегинен чыккан, чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрдү талап кылган көйгөйлөрдү чечүү үчүн билимди өз алдынча колдонуунун жемиштүү иши.

3. Билим берүү долбоорлорун даярдоодо өз алдынча чыгармачыл иш-аракет. Чыгармачылык өз алдынча иш – бул өспүрүмдөрдүн өз алдынча иш-аракетинин эң жогорку деңгээли. Бул иш-аракет окуучулар үчүн принципалдуу жаңы билимди алууга мүмкүнчүлүк берет, өз алдынча издөө көндүмдөрүн бекемдейт жана алардын чыгармачыл потенциалын калыптандырат.

Өз алдынча иш жеке, фронталдык жана топтук болуп бөлүнөт. Чыгармачыл долбоорлорду түзүү процессинде топтун жана иштин жекече формалары колдонулат. Окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн калыптандыруу процессинде билим берүүнүн мындай формаларын колдонуу, окуучуларга чыгармачыл чыгарма түзүү үчүн зарыл болгон тексттик материалды тандап алуу мүмкүнчүлүгүн берип, ишмердүүлүккө негизделген жана инсанга багытталган ыкмаларды ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Мугалим чыгармачыл долбоордо ар бир окуучунун жеке ишке ашуусу үчүн эң ыңгайлуу шарттарды түзүү максатында изилдөө ишин уюштуруучу, жардамчы жана консультант ролун алат [4-7].

Төртүнчү педагогикалык шарт – бул окутуучунун билим берүү процессиндеги окуучулардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоосу жана эске алуусу (чыгармачыл мотивация деңгээли, чыгармачыл иш-аракеттердин жүрүшүндөгү жеке иштөө темпи, чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрдүн деңгээли). Заманбап билим берүүнүн шарттарында окуучулардын чыгармачыл жөндөмдөрүн калыптандыруу белгилүү бир кыйынчылыктар менен байланыштуу. Алар өспүрүм курактагы тарбиялоо мотивациясынын солгундашынан турат, бул мугалим сабакта аларга жекече мамиле жасай бербегендигинен улам келип чыгат. Сабакта мугалим жалпы класс менен иштейт, бирок ошол эле учурда ар бир окуучунун жекече психологиялык өзгөчөлүктөрүн байкап, эске алышы керек, башкача айтканда, ар бир окуучуга мумкунчулугуно жараша жекече тапшырмаларды берип, анын аткарылышын козомолдоп туруу керек. Мугалим бир жагынан алганда, билимди өздөштүрүүнүн натыйжалуулугун текшерип, түшүндүрөт, системалаштырат, жөндөмдөрүн өркүндөтөт, натыйжаларын чыгарат, экинчи жагынан ар бир окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн калыптандыруу үчүн эффективдүү методдорду табат. Формалдуу психикалык операциялардын техникалык шаймандарга өткөрүлүшү окуучулардын чыгармачыл иш-аракетке болгон кызыгуусун бир кыйла жогорулатат, ошондуктан компьютердик программалар учурда билим берүү жана чыгармачылык мотивацияны өнүктүрүүнүн куралы катары колдонулат. Долбоордук иш-чараларда колдонулган окуу программалары окуучулардын ишин жекелештирүүгө, кыйынчылыктын деңгээлине жараша тапшырмаларды айырмалоого жана ийгиликтин кырдаалын түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Биздин оюбузча өспүрүм курактагы окуучулардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттарынын жыйындысына төмөнкүлөр кирет:

1. Окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн чыгармачыл чөйрөнү түзүү. Өспүрүмдөрдүн билим алуусунун чыгармачыл чөйрөсү окуучунун жашоосу жана ишмердүүлүгү, анын айлана-чөйрөсү, анын ичинде үй-бүлөсү, достору, мугалимдери жана билим берүү процесси үчүн чыгармачыл багытталган шарттарды камтыйт;

2. Окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү үчүн маалыматтык технология каражаттарын колдонуу. Өспүрүм курактагы окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүүдө аларга салттык методдор менен билим берүү дайыма эле жеткиликтүү боло бербейт, ошондуктан педагогикада аны кабылдоону, түшүнүүнү жана өздөштүрүүнү камсыз кылган маалыматтык технологияларды колдонот. Маалыматтык технологиялар аркылуу өздөштүрүлгөн билим системалаштырылган, өз ара байланышкан жана логикалык түзүлүшкө ээ. Педагогикалык технология аркылуу билимдин негизинде иш-аракеттердин жүрүшүндө окуучулардын билгичтиктери жана жөндөмдүүлүктөрү калыптанат, алардын жөндөмдүүлүктөрү өркүндөтүлөт. Компьютердик технологияларды жана билим берүү программаларын колдонуу окуучулардын билим берүүчү жана чыгармачыл мотивациясын калыптандыруу жана чыгармачыл жөндөмдөрүн калыптандыруу үчүн кошумча резервдерди түзөт;

3. Окуучулардын чыгармачыл иш-аракеттеринин жүрүшүндө маалыматты структуралоо методдорун колдонуу. Чыгармачыл долбоорлорду түзүү алгоритми окуучуларга чыгармачыл долбоорлорду даярдоого арналган тексттин түзүмүн изилдөөгө жардам берет.

Жыйынтыктар:

1. Окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн чыгармачыл чөйрөнү түзүү жана алардын жөндөмдөрүн өркүндөтүү үчүн маалыматтык технология каражаттарын колдонуу зарылдыгы көрсөтүлдү;

2. Окуучулардын чыгармачыл иш-аракетинин жүрүшүндө маалыматты структуралоо методдорун колдонуу, алардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, чыгармачыл жөндөмдөрүн өнүктүрүү маселелерин гана чечпестен, жалпы инсандык сапаттарын өнүктүрүүгө да өбөлгө түзүү керек экендиги белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Ибирайым, к. А.** Музыка жана көркөм өнөр мугалимдери үчүн долбоорлоо технологиясынын эффективдүүлүгү жөнүндө [Текст] / А. Ибирайым к., Ж. Дуйшеналиев, Д. Акматов // КББА кабарлары. – 2021.- №2 (54). – Б. 38-43.
2. **Рогов, Е.И.** Общая психология: Курс лекций для первой степени педагогического образования [Текст] / Е.И. Рогов. – М.: ВЛАДОС, 1995.-125 с.
3. **Ясвин, В.А.** Образовательная среда от моделирования к проектированию [Текст] / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 26с.
4. **Пидкасистый, П.И.** Самостоятельная деятельность учащихся: Дидакт. анализ процесса и структуры восприятия и творчества [Текст] / П.И. Пидкасистый. – М.: Педагогика, 1980. – 101с.
5. **Бекбоев, И.Б.** Окуучу, мектеп, мугалим: улуттук педагогика илиминин контекстинде [Текст] / И.Б. Бекбоев. – Бишкек, 2015. – 29 б.
6. **Былыкова, М.М.** Некоторые методы развития познавательной деятельности и творческой активности студентов при организации семинарских занятий [Текст] / М.М. Былыкова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. – №1. – С. 112- 122.
7. **Былыкова, М.М.** Использование активных методов обучения в развитии творческих способностей студентов на лекциях [Текст] / М.М, Былыкова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. – №1. – С. 122 – 131.
8. **Калматова, Г.М.** Формирование ценностных ориентаций в образовательном пространстве вуза [Текст] / Г.М. Калматова // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2015. - №1. – С. 103 – 107.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_184

Поступила в редакцию: 17.04.2023 г.

УДК 37.013.46

Албанбаева Дж.О.

ст. преп. Кыргызского госуд. университета им. И. Арабаева, Кыргызская Республика

СТУДЕНТТЕРДИН ОКУУГА КАНААТТАНУУСУ - БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАРАЯНЫН БАШКАРУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУНУН НЕГИЗГИ ФАКТОРУ

Бул жумушта студенттердин университеттеги билим сапатына канааттануусу жана анын кесиптик билиминин ийгилигине тийгизген таасири изилдөөнүн предмети болуп эсептелинет. Изилдөөнүн максаты – студенттердин окууга жана университеттеги билим берүү чөйрөсүнө канааттануусунун жеке көрсөткүчтөрүн талдоо. Изилдөөлөрдө талдоо, салыштыруу жана жалпылоо илимий методдору колдонулду. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында жаңы социалдык-экономикалык шарттарда университеттин натыйжалуулугунун негизги көрсөткүчтөрүнүн бири болуп кардарлардын көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатына канааттануусу саналары белгиленди.

Университеттин окуу процессиндеги студенттердин билим алуусуна канааттануу, анын социалдык натыйжалуулугун мүнөздөгөн факторлордун бири экендиги көрсөтүлдү. Азыркы шарттарда билим алууга канааттанууну калыптандыруунун механизмин терең изилдеп, анын ыңгайлуу абалына жетишүүнүн жолдорун аныктамайынча ата мекендик жогорку билим берүүнүн социалдык чөйрөсүндөгү түпкү өзгөрүүлөрдү чечүү мүмкүн эмес экендиги аныкталды. Кыргызстандын жогорку окуу жайларын мындан ары жаңылоо маселелерин чечүүдө студенттердин окуусуна канааттануусунун реалдуу абалы жана түзүмү жөнүндө илимий далилдүү маалыматтарга ээ болуу маанилүү экендиги белгиленди. Канааттануу жараянында таасир этүүчү жалпы шарттардын жана жүйөлөрдүн системасын аныктоо зарылдыгы белгиленди. Болочок адистерди кесиптик даярдоого тийгизген таасиринин мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо, студенттердин окуусуна канааттануу абалын оптималдаштыруу аркылуу, университеттин окуу процессин башкаруунун эң натыйжалуу каражаттарын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу сунушталды.

Негизги сөздөр: жогорку окуу жайы; окуу жараяны; эффективдүү факторлор; мониторинг; сапатты көзөмөлдөө; канааттануу; оптималдаштыруу.

УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ СТУДЕНТОВ ОБУЧЕНИЕМ - ОСНОВНОЙ ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ

В данной работе предметом исследования рассматривается удовлетворенность студентов качеством обучения в вузе и ее влияние на успешность их профессионального обучения. Целью исследования является анализ частных показателей удовлетворенности обучением и образовательной средой в вузе. В исследованиях использованы методы анализа, сравнения и обобщения. Выявлено, что в новых социально-экономических условиях одним из основных индикаторов эффективности вуза выступает удовлетворенность потребителей качеством предоставляемых услуг. Показано, что удовлетворенность обучением студента является одним из факторов, характеризующих образовательный процесс в вузе с точки зрения его социальной эффективности. Представлено, что в современных условиях решение коренных преобразований в социальной сфере отечественного высшего образования невозможно без глубокого изучения механизма формирования удовлетворенности, определения путей достижения его оптимального состояния. При решении задач инновации высшего образования в Кыргызстане важно иметь научно обоснованные данные о реальном состоянии и структуре удовлетворенности учебной студентами. Необходимо выявить систему общих условий и факторов, влияющих на процесс формирования удовлетворенности. Определение закономерности их воздействия на профессиональную подготовку будущих специалистов будет способствовать выработке и реализации наиболее эффективных средств управления образовательным процессом вуза, через оптимизацию состояния удовлетворенности обучением студентов.

Ключевые слова: высшее учебное заведение; образовательный процесс; факторы эффективности; мониторинг; управление качеством; удовлетворённость; оптимизация.

STUDENT SATISFACTION WITH LEARNING IS THE MAIN FACTOR OF THE EFFECTIVENESS OF EDUCATIONAL PROCESS MANAGEMENT

In this paper, the subject of the study is the satisfaction of students with the quality of education at the university and its impact on the success of their professional training. The purpose of the study is to analyze private indicators of satisfaction with learning and the educational environment at the university. The research uses methods of analysis, comparison and generalization. It is revealed that in the new socio-economic conditions, one of the main indicators of the effectiveness of the university is the satisfaction of consumers with the quality of services provided. It is shown that student satisfaction with learning is one of the factors characterizing the educational process at the university in terms of its social effectiveness. It is presented that in modern conditions, the solution of fundamental transformations in the social sphere of domestic higher education is impossible without a deep study of the mechanism of satisfaction formation, determining ways to achieve its optimal state. When solving the problems of innovation of higher education in Kyrgyzstan, it is important to have scientifically based data on the real state and structure of student satisfaction with studies. It is necessary to identify a system of general conditions and factors affecting the process of satisfaction formation. Determining the regularity of their impact on the professional training of future specialists will

contribute to the development and implementation of the most effective means of managing the educational process of the university, through optimizing the state of student satisfaction with learning.

Key words: *higher education institution; educational process; efficiency factors; monitoring; quality management; satisfaction; optimization.*

Узак убакыттан бери өлкөбүздө турмуштун бардык жактары, анын ичинде билим берүү системасы жаңылануунун татаал, карама-каршы, көйгөйлүү жараянын башынан кечирип жатат. Учурдагы ата мекендик коомдун өнүгүү тенденцияларын талдоо өлкөнүн интеллектуалдык потенциалын түзүүдө гана эмес, жарандардын бакубаттуулугун камсыз кылууда, мамлекеттин улуттук коопсуздугун жогорулатууда билим берүүнүн маанилүүлүгү барган сайын өсүп жаткандыгын күбөлөндүрөт.

Изилдөө темасынын актуалдуулугу Кыргызстанда жүрүп жаткан реформалар инженердик, технологиялык, маалыматтык системаларда гана эмес, өндүрүштү уюштурууда, өндүрүштүк бригадаларды жана коммерциялык структураларды башкаруу маселелерин чечүүдө кайра курууну камсыз кылууга жөндөмдүү адистерди даярдоону талап кылат. Жаңы социалдык кырдаал адамдарды жөн эле үйрөнүүгө гана мажбурлабастан, баалуулуктардын, мамилелердин, көз караштардын системасын өзгөртүүнү, адамга жаңы социалдык типтеги, жакынкы келечекте Кыргызстанда үстөмдүк кылуучу инсан болууну талап кылат. Ушуга байланыштуу биз үчүн студенттердин жогорку окуу жайларда (ЖОЖ) окуусуна канааттануусун билүү маанилүү [1]. Коомдун эң маанилүү институттарынын бири катары жогорку билим берүү системасы жана болочок адистердин кесиптик даярдыгынын деңгээли университеттин студентинин окуусуна канааттануусунан жана реалдуу абалынан түздөн-түз көз каранды.

Атамекендик педагогиканын актуалдуу багыттарынын бири – азыркы студенттердин педагогикалык көйгөйлөрүн, анын ичинде алардын ЖОЖдордун билим берүүсүнө канааттануусун талдоо.

Студенттик коом бир нече себептерден улам изилдөөчүлүк көңүлдү өзүнө бурат:

- биринчиден, коомубуздагы кризис жалпы жаштардын арасынан студенттик коомду жалгыз уюшкан топ катары алдыга чыгарды;
- экинчиден, студенттик коом дайыма эле жаштардын уюшкан бөлүгү болуп келишкен, ошондуктан билим берүү системасына, өндүрүшкө жаңылыктарды алып келишет;
- үчүнчүдөн, студенттик коомдун уюмдуулугу жана билимдүүлүгүнүн жыйындысы дайыма анын педагогикалык активдүүлүгүнүн шарты болуп келген. Бул үч позиция студенттик чөйрөдө болуп жаткан жараяндарды талдоонун курч талабы. Жалпысынан педагогикалык башкаруунун, ошондой эле ЖОЖдордогу билим берүү жараянын башкаруунун натыйжалуулугун көрсөтүп турат.

Жогорку мектепти билим берүү жараяны жана социалдык натыйжалуулугу боюнча мүнөздөгөн критерийлердин бири – студенттин окууга канааттануусу болуп саналат. Ошондуктан, заманбап шарттарда канааттанууну калыптандыруу механизмин терең изилдебей, анын оптималдуу абалына жетүү жолдорун аныктабай ата мекендик жогорку билим берүүнүн социалдык чөйрөсүндөгү принципалдуу өзгөрүүлөрдү чечүү мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасында жогорку билим берүүнү андан ары өркүндөтүү маселелерин чечүүдө студенттердин окуусуна канааттануусунун реалдуу абалы жана түзүмү жөнүндө далилдүү маалыматтарга ээ болуу маанилүү. Канааттануу жараянына таасир этүүчү жалпы жана өзгөчө шарттардын жана факторлордун системасын аныктоо зарыл.

Мунун баары университетте окуу жараянын башкаруунун эффективдүүлүгүнүн фактору катары студенттердин окууга канааттануусу, анын сапаттык жана сандык мүнөздөмөлөрү жөнүндө илимий билимдерди алуу зарылдыгын негиздейт. Билим сапаты көйгөйү ар дайым болуп келген. Бирок азыр, ата мекендик коомду кайра куруу жараяны аяктай элек кезде, коомдук түзүлүштүн ачык-айкын формалары жок болгондо, ал барган сайын актуалдуу жана өзгөчө курч болуп баратат. Бул маселени чечүү үчүн эмпирикалык материалдарды топтоо жана талдоо зарыл [2].

Жогорку билим берүүнүн сапатынын маселеси эмгек рыногун калыптануусу жана адистерди даярдоо менен түздөн-түз байланыштуу. Жогорку билим берүү глобалдашуу жараяндарынын таасиринде турат.

Экономикалык жана геосаясий интеграциянын шартында билим берүүнү интернационалдаштыруу негизги көйгөйлөрдүн бирине айланууда. Коом менен жогорку окуу жайлардын ортосундагы байланыш өзгөрүүдө. Жогорку окуу жайлары менен эмгек рыногунун ортосундагы өз ара мамилелердин көйгөйлөрү дайыма талкуунун темасына айланууда. Базар адистердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн, демек, аларды даярдоонун сапатына болгон талабын түзөт.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети (мындан ары - КМУ) жогорку окуу жайынан кийинки, орто кесиптик жана кошумча жалпы кесиптик билим берүү тармагында билим берүү программаларын ишке ашыруучу юридикалык жак статусу бар жогорку мамлекеттик окуу жайы болуп саналат.

И. Арабаева атындагы КМУ - Бишкек шаарында жайгашкан мамлекеттик институт. И. Арабаева атындагы КМУ Кыргыз Республикасындагы (КР) алдыңкы ЖОЖдун катарына кирет [3].

И.Арабаева атындагы КМУда дүйнөнүн 35 өлкөсүнөн келген 1000ден ашык чет элдик студенттер билим алышат. Алар бакалаврдан баштап докторантурага чейинки бардык деңгээлдерде окушат же стажировкадан өтүшөт. Эң көп студенттер Өзбекстан менен Казакстандан. Кытайдан, Россиядан жана Түркмөнстандан келген студенттер да бар. Ошондой эле И. Арабаев атындагы КМУда Араб өлкөлөрүнөн, Германиядан, Япониядан, Испаниядан, Чехиядан, Улуу Британиядан, Швециядан студенттер окуу жана илимий жараяндарга катышууда [4].

Билим берүүнүн биринчи этабы – бакалавриат. И.Арабаева ат. КМУнун алдындагы Экономика жана менеджмент институту экономисттерди жана менеджерлерди даярдоочу негизги борборлордун бири. Көбүрөөк тандалып алынган окутуу формасы – аралыктан технологияларды колдонуу менен сырттан жана күндүзгү окуу болуп саналат. Бардыгы болуп И.Арабаев ат. КМУнун аталган институтунда 2022-2023-окуу жылында 530дан ашык студент бар, анын 114 күндүзгү бөлүмүндө окушат.

Бакалавриатта окуу көпчүлүк ЖОЖдордо жогорку билим алуу жолундагы биринчи кадам болгондуктан, билим берүүнүн сапаты жана институт тарабынан берилген мүмкүнчүлүктөр кесиптик жана турмуштук тажрыйбага ээ болууга, магистратурада жана аспирантурада профессионалдуу өнүгүүгө, кесибин сүйүүгө жана өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет.

Университетте окуу жараянын уюштуруу жергиликтүү мыйзамдардын, атап айтканда [5] «Мамлекеттик билим берүү стандартынын» негизинде жүргүзүлөт. Ушул Мыйзамдын жоболорун негиз кылып алуу менен бардык окуу жайлары, анын ичинде ЖОЖдор үчүн окуу программалары жана пландары түзүлүүдө.

Университеттеги окуу процесси мектептеги окуудан бир топ айырмаланат. Салттуу «сабактын» ордун окутуунун ар кандай формалары жана методдору ээлейт. Ошентип, лекцияларды жана семинарларды кадимки сабакка эң жакын деп атоого болот. Лекцияларда студенттер теориялык билимдерди алышат, ал эми семинарларда жана практикаларда аларды турмушта колдонууга үйрөнүшөт. Ырас, азыркы шартта, интернет-технологиялар дээрлик бардык маалыматты алууга мүмкүндүк берген учурда, лекциялар когнитивдик эмес, тескерисинче, мотивациялоочу, ал тургай тарбиялоочу функцияларды ээлеп, ошону менен университетте окуу жараянынын методдорунун бири болуп саналат [6].

Кесиптик даярдыктын жогорку деңгээлин кармап туруу үчүн билим берүүнүн сапатына мониторинг жүргүзүү, өз убагында өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү зарыл, ал эми сапатка мониторинг жүргүзүүнүн эң түз жолу – студенттерди түз керектөөчү катары сурамжылоо, келечектеги адистердин керектөөлөрүн аныктоо жана алардын илимий ишинин деңгээли.

Студенттердин окуу жараянына канааттануусу тууралуу социологиялык изилдөөлөрдү талдоо.

Окуу жараянынын сапаты – бул студенттин инсандыгын ар тараптуу өнүктүрүү үчүн керектөөлөрдү канааттандыруу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуучу билим берүү кызматынын керектөөчү касиеттеринин жыйындысы. Окуу жараянынын сапатын аныктоочу негизги факторлор болуп педагогикалык жамаат, окуу-методикалык камсыздоо, материалдык-техникалык база, окуу жайдын интеллектуалдык потенциалы, студенттер жана бүтүрүүчүлөр саналат.

“Билим берүүнүн сапаты” түшүнүгүнүн татаалдыгы жана көп кырдуулугу, каралып жаткан феномендин социалдык мааниси илимий жана коомдук талкууга негиз болуп саналат. ЖОЖдордун практикалык ишмердүүлүгүндө билим берүүнүн сапатын жогорулатуу милдети өнүгүү стратегиясынын негизи болууга тийиш.

Бул багытта социологиянын өнүгүүсүнүн азыркы этабында илимий коомчулуктун арасында ушул сыяктуу темалар боюнча бир катар изилдөөлөр бар. Кененирээк талдоо үчүн алардын айрымдарын карап көрөлү:

Биринчи мисал катары Экономика жана менеджмент институтунда 2020-2021-окуу жылында билим берүүнүн сапатын башкаруу системасынын алкагында жүргүзүлгөн изилдөөнү алсак болот.

Изилдөөдө дисциплиналар боюнча окуу жараянынын уюштурулушуна, алган билимине, тандаган адистигине, ээ болгон кесиптик сапаттар, өзүн-өзү баалоо, университетте эс алууну уюштурууга канааттануу, окутуунун сапатын баалоо сыяктуу параметрлери колдонулду. Натыйжада, студенттертердин 79%ы студенттик жашоосуна жалпысынан канааттанарын жана позитивдүү маанайда экенин көрсөттү. Ошондой эле студенттер ЖОЖдун окутуу шарттарына канааттанышат: сабактарды өткөрүү (97%); даярдоо (70%); илим менен алектенүү (64%); чыгармачылык ишмердүүлүк (56%). Натыйжалар эс алуу боюнча бир аз төмөн - 50% жана дене тарбия боюнча - 52%.

Сурамжылоого катышкандардын 17%ы гана студенттик ашканалардагы баалардын кымбаттыгына нааразы экенин билдиришкен жана жалпысынан нааразычылык 8%дан ашпайт. Сурамжылоого катышкандардын 30% программалар жана окуу китептери менен камсыз болушуна канааттанышат, муну төмөнкү көрсөткүч катары түшүнүүгө болот, бирок компьютерлер менен камсыз кылуу жагынан канааттануунун кыйла жогорку деңгээли (67%) байкалган.

Студенттердин университеттеги инновациялар жөнүндө маалымат берүү жараянына катышуусунун, ошондой эле окуу жараянынын практикасында активдүү методдорду колдонуунун көрсөткүчү 69%ды түзөт. Респонденттердин 32%ы окууну жумуш менен айкалыштырат.

Сурамжылоонун оң натыйжалары окууга кирген студенттердин мотивациясы жана аң-сезимдүү тандоосу абдан жогору жана көпчүлүк окууну кызыктуу жана жагымдуу деп эсептейт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Билим берүүнүн сапатын баалоодо университеттин бүтүрүүчүлөрүнүн пикири өзгөчө кызыгууну туудурат. Сурамжылоого катышкан бүтүрүүчүлөрдүн 70%га жакыны алган билимине канааттанышат. Натыйжаларды талдоо көрсөткөндөй, респонденттердин 68%ы алган билимдерин туура баалайт.

Окутулган билимдердин актуалдуулугун сураганда, сурамжылоо бүтүрүүчүлөр жалпысынан университетте алган билимдерин замандын тенденцияларына ылайыктуу деп эсептей турганын көрсөттү (59%). Ошентсе да алардын 40%ы билимин талапка жооп бербейт деп эсептешет.

Натыйжада, билим берүү чөйрөсүндөгү атаандаштыктын өсүшү, билим берүү кызмат көрсөтүүлөрүнүн сапатына керектөөчүлөрдүн талаптарынын катаалдашы, керектөөчү багыттын билим берүү процессин уюштурууда жана ЖОЖдордун иштешинде негизги принцип болуп калышына алып келди [7].

Экинчи мисал 2021-2022-окуу жылында өткөрүлгөн. Студенттердин көпчүлүгү толук канааттанган 37% жана ушул эле пикирге сурамжыланган 36%дан 56%га чейинки студенттер ыкташат. Студенттик жашоого таптакыр канааттанбаган респонденттердин үлүшү 4%дан ашпайт.

Респонденттердин көпчүлүгү тандалып алынган ЖОЖдор престиждүү деп эсептешет - 91%дан 57%га чейин.

Приоритеттердин катарында төмөнкү негиздемелер дагы баса белгиленди: ЖОЖдордо жакшы билим берилет. Ошондой эле студенттердин көпчүлүгү - 75% дан кем эмес бөлүгү окууга кызыгышат.

Студенттердин ЖОЖдордогу окууга болгон кызыгуусун талдоо көрсөткөндөй, 1 жана 4-курстун студенттеринде окууга болгон кызыгуу өзгөчө байкалды. 5-курстун студенттеринин 20%га жакыны окууга толук же жарым-жартылай кызыгуунун жоктугун белгилешет, анткени алар өз адистиги боюнча иштеп, институтка караганда практикалык көндүмдөрдү көбүрөөк алышат, калгандары жумуш издеп жүрүшөт.

Студенттердин көйгөйлөрү салттуу болуп чыкты. Негизги көйгөйлөр: ашканалардагы жана буфеттердеги баанын кымбаттыгы (16%дан 24%ке чейин), акча табуу мүмкүнчүлүгү (15%тен 24%ке чейин), ЖОЖдо окуп жатканда жумушка орношуу (13%тен 28%ке чейин), адистиги боюнча ишке орношуу (17%дан 21%ке чейин). Студенттер негизинен окуу жараянынын уюштурулушуна жана университеттин администрациясынын ишине канааттанышат.

Жыйынтык мындай: билим берүү процессин ишке ашырууну камсыз кылган ЖОЖдордо түзүлгөн шарттарга студенттердин жогорку деңгээлдеги канааттануусунун айта алабыз [8].

2022-2023-окуу жылында жүргүзүлгөн изилдөөнүн үчүнчү мисалы. Калкты жумуш берүүчүлөр, студенттер, бүтүрүүчүлөр жана алардын ата-энелери түзгөн.

Респонденттердин 70%га жакыны өз адистиги боюнча алган квалификациясына толук канааттанышат; 25%га жакыны жарым-жартылай канааттанышса, уюмда иштеген сурамжылоого катышкан бүтүрүүчүлөрдүн 5%га жакыны канааттанбайт.

Иш берүүчүлөр бүтүрүүчүлөрдүн компетенттүүлүгүнө толугу менен канааттанышат – 70%, жарым-жартылай – 29%; нааразы - 5%.

Респонденттердин 70%дан ашыгы институттун потенциалы заманбап талаптарга толук жооп берет, 20% респондент ишканалардын кызматкерлерин окуу жараянына тартууну активдештирүү зарыл деп эсептешет.

Бүтүрүүчүлөрдү ишке тартуу студенттердин өндүрүштүк практикасынын учурунда (60%дан ашыгы) болот. Бош орундардын жарманкелери жана кесипке багыт берүү курстары эң аз суроо-талапка ээ.

Сурамжылоого катышкандардын 60%га жакыны окуу планы иш берүүчүлөрдүн муктаждыктарына толук жооп берерин белгилешти. 33%ы айрым аспектилери боюнча иш берүүчүлөрдүн муктаждыктарын канааттандырат, ал эми респонденттердин 6%ы окуу планы иш берүүчүлөрдүн муктаждыктарын канааттандыруу кыйын экенин белгилешти.

Окуучулардын ата-энелери толугу менен канааттанганы 70%, жарым-жартылай 28%, 1%ы нааразы.

Канааттануу даражасы боюнча корутундулар: сурамжылоого катышкандардын 90%дан ашыгы келечекте өз адистиги боюнча иштөөнү пландап жатканын айтышкан.

Студенттер кесиптик даярдыгына 36% толук, 54% жарым-жартылай канааттандырат десе, 0% канааттандырбайт деп жооп беришти [9]. 2022-2023 окуу жылында И.Арабаева атындагы КМУнун Экономика жана менеджмент институтунун 1-курсунун студенттеринин арасында студенттердин окуу ишмердүүлүгүнө канааттануусу жана мотивация динамикасын изилдөө боюнча сурамжылоо өткөрүлдү.

Стандартташтырылган методика боюнча төмөнкүдөй жыйынтыктар алынды: биринчи жылга салыштырмалуу билимге болгон мотив 16%га азайган, кесипти өздөштүрүү мотиви да төмөндөгөн, диплом алууга умтулуу 17%ке өскөн. Студенттер топтой алган билимди жана кесипти өздөштүрүүдөгү максималдуу баллдын саны менен иш жүзүндөгү упайлардын ортосунда оң байланыш бар. Биринчи жана экинчи курстарда окууга болгон мотивациянын төмөндүгүн айтсак болот. Бул көбүнчө биринчи курстун студенттери үчүн университетте окутуунун кыйынчылыктары менен шартталган: сабактан артта калуучулук жана сабактарга даярданууга көп убакыт сарпталышы.

Экинчи курстун студенттеринин окуудан жалпы канааттануусу биринчи курска салыштырмалуу 15% га төмөндөгөн. Бул экинчи курстун студенттеринин билим берүү ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары боюнча биринчи курска караганда көңүлү калганын көрсөтүп турат, бирок группалаштары менен болгон мамиледен канааттануу пайызы жогорулап, студенттер жаңы курдаштар чөйрөсүндө болушканы мындай жогорку көрсөткүчтөрдү түшүндүрөт. Студенттердин мугалимдер менен болгон мамилеге канааттануусу 8% га төмөндөгөн.

Экинчи курстун студенттери кесиптик калыптануусунда кризисти баштан кечирүүдө, алар тандап алган адистикти начар билишет, натыйжада студенттер өздөрүнүн окуу ишмердүүлүгүнөн жана тандаган адистигинен көңүлдөрү калышууда. Студенттердин окууга болгон кызыгуусунун жоголушун, алардын окууга канааттануусунун төмөндөшүн аныктоочу себептерди жана факторлорду изилдөө маселелери, ошондой эле алардын ЖОЖдун алдындагы жана ЖОЖго даярдоо жараянында профессионалдык ориентациясынын көйгөйлөрү жетишсиз изилденген. Бул маселелер өзүнчө изилдөөнү талап кылат [10].

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин башкаруу түзүмдөрүнүн деңгээлинде ченемдик-укуктук актыларды жана жол-жоболоштурулган документтерди түзүүдө рационалдуу деп төмөнкүлөр эсептелинет:

- классификациялык негиздерин эске алуу менен жалпысынан ЖОЖдун студентинин окуусуна канааттануу проблемасына тиешелүү атайын документтерди иштеп чыгуу;

- жаңы окуу жылына карата КРнын Билим берүү министринин жетектөөчү документтеринде ЖОЖдун студенттеринин окуусуна канааттануусунун заманбап ролун жана ордун негиздеп берүү;

- КРнын Билим берүү министрлигинин илимий борборлоруна илимий иштердин перспективдүү пландарына төмөнкү темаларды киргизүү боюнча автор тарабынан иштелип чыккан социологиялык изилдөө программасынын негизинде ЖОЖдордо бул илимий проблемага байкоо жана социологиялык туруктуу мониторинг жүргүзүү үчүн «ЖОЖдун студентинин окуусуна канааттануусу: кечээ, бүгүн жана эртең», деген темадагы сунуштарды берүү;

- бирдиктүү жетектөөчү документтердин негизинде , окутуунун башка түрлөрү жана студенттерди бөлүштүрүү системасы менен тыгыз байланышкан тиешелүү пландар жана программалар студенттердин ЖОЖдун окуусуна канааттануусун калыптандыруу системасынын жана социалдык технологиясынын моделин колдонуу менен студенттердин окууга канааттануусун калыптандыруу жана колдоо практикасын системалуу мүнөзгө ээ кылуу боюнча конкреттүү чараларды белгилөө;

- ЖОЖдо окуу үчүн абитуриенттерди тандоо системасын оптималдаштыруу;

- ЖОЖдун студенттерин окуу-тарбия иштерине даярдоо үчүн окуу китептерин жана окуу-методикалык каражаттарды иштеп чыгуу, окуу пландарына, программаларына зарыл өзгөртүүлөрдү киргизүү;

- ата мекендик жогорку билим берүү системасында студенттердин окууга канааттануусун калыптандыруу жана өнүктүрүү боюнча окуу китебин массалык түрдө чыгаруу;

- ЖОЖдун окуу жараянынын натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн, ЖОЖдун бардык кызматкерлеринин билим берүү ишмердүүлүгүнө канааттануунун оптималдуу деңгээлин калыптандыруу жана өнүктүрүү проблемасына арналган “ студентинин окуусуна канааттануу” комплекстүү окуу китебин, ар кандай окуу-методикалык адабияттарды иштеп чыгуу жана басып чыгаруу мүмкүнчүлүгүн талкуулоо.

Ата мекендик ЖОЖдордун жетекчилигинин деңгээлинде студенттердин окуусуна канааттануусун калыптандырууну оптималдаштыруу үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- студенттердин окуусуна канааттануусун калыптандыруу үчүн ЖОЖдун, факультеттердин, кафедралардын, бөлүмдөрдүн жана кызматтардын жетекчилигинин бирдиктүү аракеттерин камсыз кылуу;

- ЖОЖдордо маалыматтар банкын түзүү жана аларды окуу жараянында колдонуу максатында илимий-изилдөө бөлүмдөрүндө бул университеттин студенттеринин окуусуна канааттанууну өнүктүрүүнү изилдөө жана болжолдоо, ошондой эле бул иште чет өлкөлүк жана ата мекендик университеттердин алдыңкы тажрыйбасын изилдөө жана жалпылоо үчүн өзүнчө лаборатория түзүүнү камсыз кылуу;

- билим берүүнүн негизги багыттары боюнча «Ачык эшиктер күнүн» өткөрүүдө окуу жараянына алдыңкы технологияларды киргизүү жаатындагы ЖОЖдордун жетишкендиктерин көрсөтүүнү практикалоо.

Адаптация жараянын тездетүү, ЖОЖдун активдүү жашоосуна тезирээк кирүү, ЖОЖдун билим берүү иштеринин негиздерин өздөштүрүүсүн жеңилдетүү жана окууга канааттанууну калыптандыруу максатында:

1) ар бир студентке «ЖОЖдо окуунун жеке планын» берүү максатка ылайыктуу, анда ЖОЖдун жогорку билим берүү тармагындагы эрежелери жана салттары, студенттин милдеттеринин тизмеси, анын билим берүү ишмердүүлүгүн оптималдаштыруу боюнча сунуштар, негизги тарыхый маалымдамалар камтылат;

2) «Университеттеги адистикке жана окуу иш-чараларына киришүү» атайын курсун тематикалык пландарга киргизүү;

3) окуу процессинин практикасына мурда алынган теориялык маалыматтарды системалаштыруу, университеттин окуу процессинин максаттарын жана милдеттерин түшүнүү үчүн илимий-практикалык конференцияларды өткөрүүнү киргизүү;

4) окуу процессине жаңы билим берүү технологияларын жана студенттерди окутуу үчүн заманбап техникалык каражаттарды киргизүү идеясын түзүүчү визуалдык маалыматтык материалдар: диаграммалар, транспаранттар менен жабдылган кабинет үчүн ЖОЖдо бөлмө бөлүп берүү;

5) ЖОЖдун студентинин окуусуна канааттанууну калыптандыруу жараянына ишенимдүү контролду иштеп чыгуу. Окууга канааттанууну калыптандыруунун бардык негизги этаптарында оперативдик контролдун формаларынын бири сессиянын натыйжалары болууга тийиш; ЖОЖдун студенттеринин окуусуна канааттануу деңгээлин тынымсыз жогорулатууну камсыз кылуу, окуу жараянынын өркүндөтүү боюнча иштин салттуу формалары, методдору жана тийиштүү социалдык технологиялар менен толуктоо.

ЖОЖдун негизги функциясы студентти сапаттуу даярдоо экендигин баса белгилей кетүү керек. Бирок студенттин окуусуна канааттануусун жетиштүү деңгээлде калыптандыруусуз аны чечүү көйгөйлүү болот.

Окууга канааттанууну калыптандыруу механизми проблеманы теориялык жактан көрсөтүү көз карашынан алганда универсалдуу. Ал эми окуу-билим ишмердүүлүгүнүн конкреттүү түрлөрүнө келсек, анда, албетте, тарыхый, социалдык-экономикалык жана башка факторлордон улам алардын өзгөчөлүгү канааттанууну изилдөөнүн теориялык, андан да эмпирикалык моделин конкреттештирүүнү талап кылат.

Билим берүү ишмердүүлүгүнө канааттануу үч деңгээлдүү татаал түзүлүшкө ээ:

- Биринчи деңгээл – педагогикалык статуска канааттануу;
- Экинчи деңгээл – тандалган кесипке жана адистикке канааттануу;
- Үчүнчү деңгээл – бул конкреттүү билим берүү кырдаалына канааттануу.

Студенттин окуу ишинин натыйжалуулугунун системасында окууга канааттануу көрсөткүчү жеке студенттин да, ЖОЖдун бардык студенттик жамаатынын да окуусунун жогорку натыйжалуулугун камсыз кылуучу негизги факторлордун бири болуп саналат.

Ошол эле учурда студенттердин окуусуна канааттануу даражасынын жана структурасынын реалдуу көрсөткүчтөрүн университеттин ишинин педагогикалык натыйжалуулугунун критерийлери катары да, ЖОЖдо окуу жараянын башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуунун педагогикалык резервдеринин бир түрү катары да кароого болот.

Жогоруда айтылгандардын негизинде студенттердин университетте окууга канааттануу проблемасын, анын түзүмүн жана деңгээлин, анын калыптанышына таасир этүүчү факторлорду, канааттануунун оптималдуу деңгээли камсыз кылынган шарттарды изилдөө түздөн-түз практикалык мааниге ээ жана көз карандысыз илимий практикалык милдетке айланат.

ЖОЖдо башкаруунун жогорку, башкы максаты, эң жалпы формада көрсөтүлгөндөй бул системанын иштешин оптималдаштыруу болуп саналат. ЖОЖдо студенттин окуусуна канааттануунун белгилүү бир деңгээлин калыптандыруу жараянын башкарууну оптималдаштыруу менен биз анын эң жакшы варианты катары, бул адистин квалификациялык мүнөздөмөлөрүнүн талаптарынын толук аткарылышын камсыз кылууну, ЖОЖдо окуу убактысынын жалпы ресурсуна чектөөлөр, ректораттын, деканаттын жана профессордук-окутуучулар курамынын педагогикалык чеберчилигин жана материалдык базанын мүмкүнчүлүгү ж.б.

ЖОЖдо социалдаштыруунун бул этаптарында окууга канааттануунун оптималдуу деңгээлин калыптандырууда ырааттуулукту жана үзгүлтүксүздүктү камсыз кылуу бул процессти башкаруудагы эң маанилүү милдеттердин бири болуп саналат жана заманбап шарттарда анын жогорку абалына жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Университетте студенттин окуусуна канааттануунун оптималдуу деңгээлин калыптандыруу жараянын башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн социалдаштыруунун бардык этаптарында жеткиликтүү материалдык базада окуу, усулдук жана илимий иштердин өз ара тыгыз аракеттенүүсү зарыл.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр ЖОЖдун студентинин окуусуна канааттанууну калыптандыруу жараянынын татаал, карама-каршылыктуу, бирок башкарууга боло тургандыгына ынандырат. Бул жараяндын карама-каршылыктарын ийгиликтүү чечүү ата мекендик ЖОЖдордо окуу жараянын болжолдоонун жана программалоонун негизинде гана мүмкүн. Бул маселени практика жүзүндө чечүүнүн ачыкчы, ЖОЖдун окуу-тарбия иштеринин сапатын жогорулатуунун практикалык системасы теориялык иштеп чыгуулар болушу мүмкүн.

Жыйынтыктар:

1. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында жаңы социалдык-экономикалык шарттарда университеттин натыйжалуулугунун негизги көрсөткүчтөрүнүн бири болуп кардарлардын көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатына канааттануусу саналары белгиленди;

2. Университеттин окуу процессиндеги студенттердин билим алуусуна канааттануу, анын социалдык натыйжалуулугун мүнөздөгөн факторлордун бири экендиги көрсөтүлдү. Азыркы шарттарда билим алууга канааттанууну калыптандыруунун механизмин терең изилдеп, анын ыңгайлуу абалына жетишүүнүн жолдорун аныктамайынча ата мекендик жогорку билим берүүнүн социалдык чөйрөсүндөгү түпкү өзгөрүүлөрдү чечүү мүмкүн эмес экендиги аныкталды;

3. Кыргызстандын жогорку окуу жайларын мындан ары жаңылоо маселелерин чечүүдө студенттердин окуусуна канааттануусунун реалдуу абалы жана түзүмү жөнүндө илимий далилдүү маалыматтарга ээ болуу маанилүү экендиги белгиленди. Канааттануу жараянында таасир этүүчү жалпы шарттардын жана жүйөлөрдүн системасын аныктоо зарылдыгы белгиленди. Болочок адистерди кесиптик даярдоого тийгизген таасиринин мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо, студенттердин окуусуна канааттануу абалын оптималдаштыруу аркылуу, университеттин окуу процессин башкаруунун эң натыйжалуу каражаттарын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу сунушталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Калдыбаев, С.К.** Билим сапаты структурасында окуу процессинин сапаты [Текст] / С.К. Калдыбаев, А.Б. Бейшеналиев // Азыркы табият таануунун ийгиликтери. – Бишкек, 2015. – № 7. – С. 90-97.

2. **Горб, В.Г.** ЖОЖдогу билим берүү ишинин субъекттеринин өз ара мамилелерине педагогикалык мониторинг жүргүзүүнүн технологиялык аспектилери [Текст] / В.Г. Горб // Билим берүүдөгү стандарттар жана мониторинг. – 2003. - № 2. – С. 46-52.
3. Расмий сайт [Электронный ресурс]. И. Арабаев атындагы КМУнин Экономика жана менеджмент институту. – Режим доступа: <http://iem.arabaev.kg/>. – Загл. с экрана.
4. Расмий сайт [Электронный ресурс]. И. Арабаев атындагы КМУнин Экономика жана менеджмент институту. – Режим доступа: <http://iem.arabaev.kg/>, <http://arabaev.kg/>. – Загл. с экрана.
5. Кыргыз Республикасынын жогорку кесиптик билим берүүнүн билим берүү уюму жөнүндө жобо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/55077/70?cl=ru-ru> <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/13318?cl=ru-ru>. – Загл. с экрана.
6. Расмий сайт [Электронный ресурс]. И. Арабаев атындагы КМУ. – Режим доступа: <http://arabaev.kg/>, http://www.arabaev.kg/?e8b21e13ffb61794833c93e774670f7c=bashy&id_blok=77. – Загл. с экрана.
7. **Русанова, А.А.** Заманбап ЖОЖдогу билим берүүнүн сапатынын көрсөткүчү катары (конкреттүү социологиялык изилдөөнүн тажрыйбасынан) [Текст] / А.А. Русанова // СИСП. – 2011. - № 3. – С. 8-9.
8. **Фролов, С.Ю.** Окуучулардын көзү менен билим сапатын баалоо [Текст] / С.Ю. Фролов // Коомдук өнүгүүнүн теориясы жана практикасы. – 2015. - № 4. – С. 2-3.
9. **Бурляева, В.А.** Калктын жана иш берүүчүлөрдүн билим берүү кызматтарынын сапатына жана жеткиликтүүлүгүнө канааттануусуна канааттануусун мониторингдөө [Текст] / В.А. Бурляева, К.А. Чебанов // Коомдук өнүгүүнүн теориясы жана практикасы. – 2014. - № 5. – С. 53-57.
10. **Ткаченко, Н.С.** Башталгыч класстын окуучуларынын билим берүү иштерине канааттануу динамикасы жана мотивациясы [Текст] / Н.С. Ткаченко // Вестник ГУУ. – М.: ГУУ, 2013. - № 10. – С. 179-182.
11. **Калматова, Г.М.** Формирование ценностных ориентаций в образовательном пространстве вуза [Текст] / Г.М. Калматова // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2015. - №1. – С. 103 – 107.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_190

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК 373.3

Маматумаров А.Т.*преп. Жалал-Абадского гос. университета им. Б. Осмонова, Кыргызская Республика*

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ОКУУНУ УЮШТУРУУНУН ОРДУ ЖАНА ОКУУ КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ

Бул жумушта кыргыз тилдүү мектептердин башталгыч класстарында окууну уюштуруудагы окуучунун инсандык өнүгүүсү жана анын окуу көндүмдөрүнүн калыптанышы тууралуу маселелер изилдөөнүн предмети болуп эсептелинет. Изилдөөнүн максаты-Кыргызстанда окуучулардын билим алуу жетишкендиктерин баалоо боюнча эл аралык жана улуттук изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жана башталгыч класстарда окуу жана түшүнүүнү уюштуруунун салттуу ыкмаларын, бүгүнкү күндөгү башталгыч класстардын окуу сабагына коюлган жаңы талаптар тууралуу маалыматтарды анализдөө. Изилдөөлөрдө адабияттарды анализдөө, салыштыруу жана жалпылоо илимий методдору колдонулган. Окуу көндүмдөрүн калыптандыруу жолдорун чечмелөөгө аракет кылынган. Окуу жана түшүнүүнү жолго коюп, окуу көндүмдөрүн өркүндөтүү максатын ишке ашыруу үчүн окуу көндүмдөрүнүн группалык компоненттери сунушталган. Ал окуу көндүмдөрүн калыптандырууда окуучу алгач окуу көндүмдөрүнүн техникалык багытын өздөштүрүп, анан мазмундук багытын өздөштүрүүгө мүмкүндүк алат деген тыянак сунушталган.

Негизги сөздөр: *окуу көндүмдөрүнүн компоненттери; шар окуу; көркөм окуу; сөз байлыгы; адабий окуу; окуу жана түшүнүү.*

МЕСТО ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ И СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ УЧЕБНЫХ НАВЫКОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В данной работе предметом исследования является вопросы личностного развития школьника и формирования у него учебных навыков в условиях организации чтения в начальных классах

кыргызскоязычных групп. Цель исследования - анализ сведений о результатах международных и национальных исследований по оценке учебных достижений, учащихся Кыргызстана, традиционных методов организации чтения и понимания в начальных классах и новых требований к чтению начальных классов. В исследованиях использованы научные методы анализа, сравнения и обобщения. Сделана попытка интерпретировать пути формирования учебных навыков. Предлагаются групповые компоненты навыков чтения для достижения цели и улучшения навыков чтения. Сделан вывод о том, что при формировании навыков чтения учащийся может сначала освоить техническое направление навыков чтения, а затем освоить содержательное направление.

Ключевые слова: компоненты навыков чтения; художественное чтение; словарный запас; чтения; чтение и понимание.

THE PLACE OF ORGANIZATION OF TRAINING AND WAYS OF DEVELOPING EDUCATIONAL SKILLS IN PRIMARY CLASSES

In this paper, the subject of the study is the issues of personal development of the student and the formation of his learning skills in the conditions of the organization of reading in primary classes of Kyrgyz-speaking groups. The purpose of the study is to analyze information on the results of international and national studies on the assessment of educational achievements of Kyrgyz students, traditional methods of organizing reading and comprehension in primary classes and new requirements for reading primary classes. The research uses scientific methods of analysis, comparison and generalization. An attempt is made to interpret the ways of formation of educational skills. Group compents of reading skills are offered to achieve the goal and improve reading skills. It is concluded that when forming reading skills, a student can first master the technical direction of reading skills, and then master the content direction.

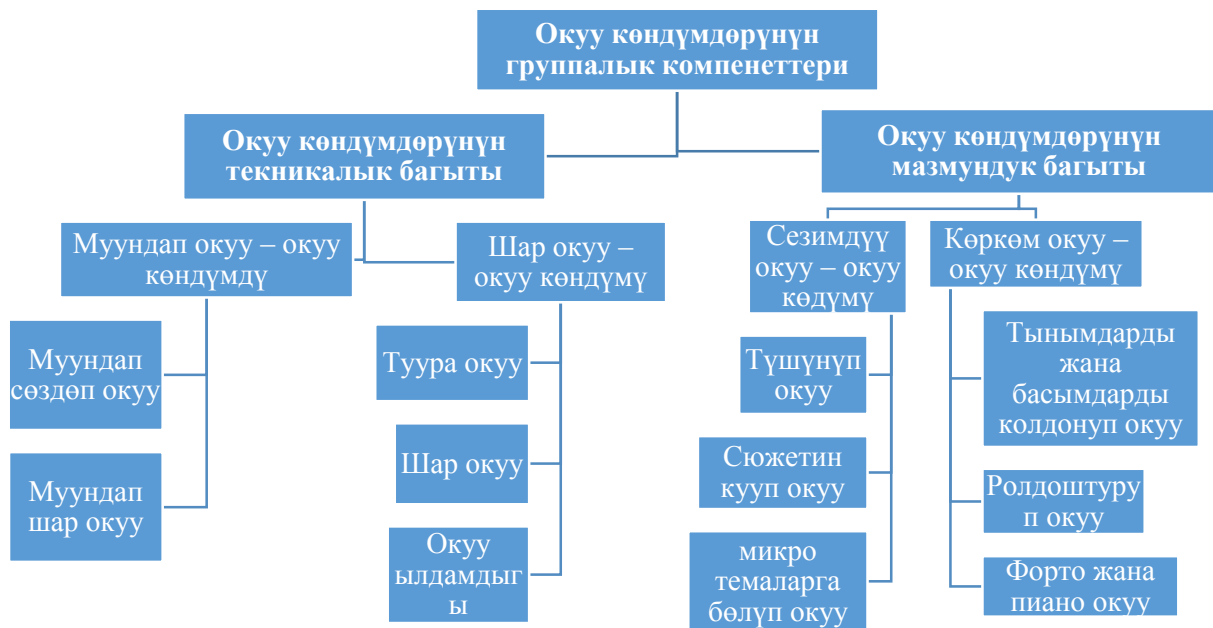
Key words: components of reading skills; artistic reading; vocabulary; reading; reading and understanding.

Баланын билим алуусу жана инсандык калыптануусунда курактык өзгөчөлүгүнө жараша таасир этүүчү факторлор арбын. Алардын ар биринин өзүнүн орду, ролу бар. Анын катарында башталгыч билим берүү баскычы бар. Ал «башталгыч билим берүү – бул баланын инсандыгын калыптандыруунун алгачкы баскычы болуп саналат. Башталгыч класста баланын билимге болгон алгачкы көз караштары практикаланат. Ал эми мындай жумуштарды жүргүзүүдө адабий окуу предмети турат» [1]. Адабий окуу предметинин алкагында окуу иши уюштурулат. «Чынында, окуу (чтение) билим, билгичтик, көндүмдөрдүн жыйындысын ар дайым өнүктүрүп туруучу катары каралат. Тактап айтканда, окуу адам баласынын бүт өмүрүндөгү баардык кездешүүчү тигил же бул кырдаалдардагы ишмердүүлүк жана баарлашуу сапаты» [2]. Ошондуктан, ал окуучунун инсандык калыптануусунда белгилүү бир учурда өзүнүн орду жана аткарган миссиясы бар. Себеби, «окуунун таасири астында балдарда коомдогу жүрүм-турум адаттарын тандоо процессиндеги таасир этүүчү факторлордун бири. Анын жеке тандоолорунун мотивациясы жана инсандык баалуулуктары калыптанат» [4]. Баланын инсандык калыптануусундагы окуунун орду, окуу жана түшүнүү ишин уюштуруу боюнча көйгөйлөр аныкталып, бир топтом долбоорлор ишке ашууда. Алсак, Кыргызстанда окуучулардын билим алуу жетишкендиктерин баалоо боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыгы күбөлөндүргөндөй (эл аралык жана улуттук) 2-4-класстардын окуучулары «эрте окуу үчүн зарыл болгон айрым ыкмаларга ээ, бирок ошол эле мезгилде фонетикалык кабыл алуу, үн чыгарып окуу, окуу ылдамдыгы боюнча мамлекеттик стандарттардын деңгээлине ылайык келбестиги жана тез окуу төртүнчү класстын эркек балдары үчүн өзгөчө татаал болушу, окуганды түшүнүү боюнча ойлонууну талап кылган суроолорго караганда, жөнөкөй суроолорго жооп берүүдө азыраак кыйналышкандыгы сыяктуу» [3] кемчилдиктер аныкталган. Алынган жыйынтыктардан соң, башталгыч класстарда окуу жана түшүнүүнү жакшыртуу, билим берүү стандарттарын дүйнөлүк билим берүү стандарттарына шайкеш келтирүү

максатында бир катар билим берүү стандарттары, окуу программалары, предметтик стандарттар, базалык талаптар иштелип чыкты. Анда, эл аралык тажрыйбанын негизинде «окуу-базалык компетенттүүлүк катары окуунун төмөнкүдөй беш ыкмасы; *фонетикалык кабыл алуу, окуй алуу, лексиканы өздөштүрүү (сөз байлыгы), тез окуу жана окуганды түшүнүү*» [3] сунушталды. Окуу көндүмдөрүн калыптандырууда аныкталган базалык окуу көндүмүн мектепте практикалоо бир нече долбооролордун алкагында өлкө боюнча башталгыч класстардын мугалимдери окутулуп, ишке ашырылып келе жатат. Анын натыйжасында **окуу формалары, окуунун базалык көндүмү, предметтик компетенттүүлүк** түшүнүктөрү практикаланып, тиешелүү изилдөөчүлөр жана практиктердин арасында кеңири жайылтылды.

Окуу жана түшүнүүгө багытталган долбоорлордун жыйынтыгы башталгыч класстарда окуунун маанилүү экендигин көрсөттү. Окуу жана түшүнүүнү жакшыртуу алкагында окуунун базалык компетенттүүлүгүнүн негизги беш ыкмасы салттуу окуудагы; *туура, шар, сезимдүү, көркөм окууну* дагы тереңдеди. Окуучулардын жеткиликтүү деңгээлде туура, шар, сезимдүү көркөм окууга ээ болуусу аларда адабий билимдерге, окууга жана түшүнүүгө негиз болуучу сабаттуулук ишин уюштурууга жаңы көз карашты пайда кылды. Окутуунун жаңы парадигмаларына шайкеш келтирүү проблемасын жаратты. Салттуу окуу ыкмаларына (туура, шар, сезимдүү, көркөм окуу) карата жаңы мамилени талап кылды.

Окуучулардын инсандык калыптануусунда окуу негизги таасир этүүчү факторлордун бири. Ал эми окуу үчүн текстти окуу жана түшүнүү ишин уюштуруу зарыл. Текстти окуу жана түшүнүү окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун негизги элементи болуп саналат. Адатта «биз үн чыгарып окуп жаткан кишини укканда, окуунун техникалык параметрлерин оңой тааныйбыз. Эгерде окуучу сөздөрдү тез-тез бөлүп окуса, ката кетирсе, абдан жай жана көңүлсүздүк менен окуса, анда бул шар окуу көндүмүнө жетишпегендигин билдирет» [8]. Үн чыгарып окууда окуучу шар окууга жетише алса, анда окуучу окуу жетишкендиктерин жакшырта алат жана окуганын түшүнүүгө, көркөм окууга жол ачылат. Себеби, «Шар окуу автоматизмди (ылдам жана катасыз окуу жөндөмүн), экспрессияны (сөздөрдү фразаларга бириктирүү, тексттин маани-маңызын берүү, маанилүү сөздөрдү үн менен белгилөө, интонацияны колдонуу жөндөмүн) жана окуганын түшүнүүнү билдирет» [4]. Ошондой эле окуучу текстти окууда көркөм окуу үчүн «эмнени окуп жатканын түшүнүүсү, чыгарманын стилин, тонун, маанайын аныктоосу, кайсы сөздөргө өзгөчө басым коюларын билүүсү зарыл. Шар окуу – интонациянын жардамы менен тексттин маани-маңызын чагылдырып окуу. Анын калыптандырууда мектептерде минуталык өлчөм менен окутуу кеңири практикалант. Окуучулардын максаты түшүнүү эмес, минута ичинде сөздү көп окууга багыт алат. Интонацияларды туура эмес тандоо, дем алуудагы туура эмес ыкмалар сыяктуу тоскоолдуктар аркылуу окуучуда окуу жана түшүнүү иши жолго коюлбайт. Ал кемчиликтерди жоюуда алгач мугалимдерде жана окуучуларда окуунун максатын аныктап окууну уюштуруу мазмундуу экендигин сунуштадык. Анда окуучу окуунун техникалык жагын өздөштүрүү максатында окуп жатабы же мазмундук жагын өздөштүрүү максатында окуп жатабы так билүү керек. Ал эми мугалим ошону уюштуруу зарыл. Себеби, биздин илимий иштин жыйынтыктары көрсөткөндөй мектептерде окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоодо максаттар ачык эмес. Окуу жана түшүнүүнү уюштуруу багыттарын тактоону талап кылат деген ойдобуз. Ошондуктан биз окуу көндүмдөрүн өркүндөтүү максатын ишке ашыруу үчүн окуу көндүмдөрүнүн группалык компетенттерин сунуштадык.

1-сүрөт. Окуу көндүмдөрүнүн группалык компенеттеринин окуу процессине карай техникалык жана мазмундук багытта ажыратылышы

«Ушул окуу көндүмдөрүнүн калыптануусунда окуучунун окууга болгон табигый жөндөмдүүлүгүнөн да көз каранды. Анткени, илимий-методикалык адабияттарда табигый жөндөмдүүлүк – бул, психологиялык процесстин тездиги менен байланыштуу (эс, көңүл буруу, түшүнүү, элестетүү, ой жүгүртүү). Окуучунун табигый жөндөмдүүлүгү класс ичинде түрдүүчө болот. Башкача айтканда, ар бир окуучу өз алдынча инсан, алар өзүнчө уникалдуулукка ээ. Бир эле класс ичинде бирдей курактагы балдар бир эле предметтен бир тапшырманы алсак эң жакшы, жакшы, канааттандырарлык деңгээлде өздөштүрүшөт. Окуу көндүмдөрүн уюштурууда окуучунун табигый жөндөмдүүлүгүн окуу көндүмдөрү менен айкалышта алып баруу максатка дал келет. Анын алкагында окуучуда окуу көндүмдөрүнүн калыптануусу класс ичинде ар түрдүүчө болорун туюндурат» [7].

Ал эми кенже мектептин окуучуларынын эске тутуусу негизинен механикалык болуп анда окуучулардын окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун аткаруу формалары эсте кармалып, ал эми ойлонуусу конкреттүү, предметтик байланышта орун алгандыктан окуучуларга чыгармаларды окууда конкреттүү окуу көндүмдөрүнө жетишүүнүн жолдорун ишке ашыруу, аны калыптандыруу процессин күзөтүү мугалимге милдеттендирилет. Балада болсо «окууга болгон мотив окуу процессине болгон кызыгуу менен мүнөздөлөт, ал эми жалпы кызыгуу ар тараптуу болот. Мындан тышкары алардын моралдык аң-сезиминде императивдүү (багыттуулук) элементтери көп орун алат» [7]. Анын алкагында окуучулардын моралдык аң-сезиминдеги императивдүүлүктүн элементтери окуучуларда чыгарманын мазмунун түшүнүүдө каармандарды образдарын кабылдап, оң каармандардын кулк-мүнөзү, образдарына багыт алып, ошол образда жашоого багыттайт. Ал образдуулук, ага карата багыт алуу балдарда белгилүү деңгээлде инсандык калыптанууну шарттайт.

Жыйынтыктар:

1. Изилдөөнүн айрым бир жыйынтыктары көрсөткөндөй, окуучулар алгач окуунун техникалык багытын, андан кийин мазмундук жагын өздөштүрөрү белгиленди. Өздөштүрүлгөн мазмундук багыт окуучуда окуу жана түшүнүүгө негиз салары көрсөтүлдү;

2. Окуу жана түшүнүүнү уюштуруу негизинен адабий окуу сабагында ишке ашырылары көрсөтүлдү. Адабий окуу – эне тилин үйрөтүүнүн, окутуунун, аны практикада колдонуунун өзгөчөлүгүн, максатын, мазмунун жана ыкмаларын, биринчиден, тил – бул баарлашуунун каражаты, экинчиден, окутуу процессинин педагогикалык-психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, үчүнчүдөн, коомдун социалдык керектөөлөрүн аныктары белгиленди;

3. Окуучуларда окуу көндүмдөрүнүн калыптануусу, окуу жана түшүнүү, көркөм окуу ыгына ээ болуу мүмкүнчүлүгү адабий окуу предметинин алкагында ишке ашары көрсөтүлдү.

Адабияттар тизмеси

1. **Сакиева, С.С.** “Адабий окуу” окуулугундагы окуучунун чыгармачылыгынын булактары [Текст] / С.С. Сакиева // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2016. - № 8. – 129 с.
2. Развитие умений смыслового чтения в начальной школе. Начальная школа [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://school2100.com/upload/iblock/cff/cff31f46b37bd8fe6d02f4473e2ebc54.pdf>.
3. Билим берүү кызматкерлери үчүн тренинг «Башталгыч мектеп үчүн билим берүү стандарттары» [Текст]. – Бишкек, 2017. – 15 с.
4. **Мамбетакунов, Э.** Педагогиканын негиздери [Текст] / Э. Мамбетакунов, Т. Сияев. – Бишкек, 2008. – 74 с.
5. **Мендеева, Д.Р.** Влияние художественной литературы на формирование личности школьников [Текст] / Д.Р. Мендеева. – Благовещенск, 2016. – 160 с.
6. **Маматумаров, А.Т.** Башталгыч класстарда окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун психологиялык негиздери [Текст] / А.Т. Маматумаров // С.Нааматов атындагы НМУнун жарчысы. – Нарын: НМУ, 2016. - № 2,3. – С. 148-151.
7. Керемет окуу [Электронный ресурс]. – Бишкек, 2023. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=157OoyJ9IXY>.
8. **Сакиева, С.С.** Адабий окууга үйрөтүүгө карата жаңыча көз караштар [Текст] / С.С. Сакиева // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2016. - № 7. – С. 203-206.
9. **Рысбаев, С.К.** Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек, 2015. – 70 с.
10. **Новикова, С.В.** Анализ и оценка величины активной двигательной деятельности детей 5-6 лет в дошкольных образовательных организациях [Текст] / С.В. Новикова, Е.Ю. Немечева, И.С. Узакбаев // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №3. – С. 103 - 107.
11. **Таджибаева, З.М.** Проблемы преемственности дошкольного и начального образования [Текст] / З.М. Таджибаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2011 – №3,4. – С.18 – 22.
12. **Сабинова, Ф.Р.** Интегрированное обучение как условие развития речевого творчества у младших школьников [Текст] / Ф.Р. Сабинова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2011. - №3,4. – С. 22 -27.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_200

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК: 80. 377.5

Кашкариева М.А.

ст. преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Тентимишова А.К.

к.ф.н., Кыргызско-Узбекский Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИН КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ БАГЫТТАП ОКУТУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Илимий жумушта изилдөөнүн предмети болуп колледждерде кыргыз тилин коммуникативдик компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиялары эсептелинет. Изилдөөнүн максаты -

коммуникативдик компетенцияга негиздеп окутуунун технологияларын иштеп чыгуу менен студенттердин ой-жүгүртүүсү, кеп адебинин жогорулашы, баарлашуу көндүмдөрүнүн алгылыктуу жактарын белгилөө менен көрсөтүп берүү, ошондой эле студенттерди коммуниктивдик багытта окутуунун илимий-теориялык негиздерин аныктоо болуп саналат. Тагыраак айтканда колледждерде кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутууну педагогика менен айкалышта карап, татаал жана көп кырдуу жараян экендиги такталат. Изилдөөдө байкоо жана талдоо усулу колдонулду. Изилдөөнүн жыйынтыгында тилдик компетенция коммуникативдик компетенциянын негизги компоненти экендиги чечмеленип, коммуникативдик компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун жолдору аныкталды. Изилдөөнүн баалуулугу катары колледждердеги студенттердин адистигине багытталган кыргыз тилин окутуудагы негизги кеп ишмердүүлүгүнүн көндүмдөрүн өнүктүрүү саналат. Ошону менен бирге алардын лексиконун байытуу туурасындагы коммуникативдик компетенттүүлүктүн сапаттуу практикалуулугу эсептелинет. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар колледждердеги кыргыз тилин окутуу жараянына пайдаланууга сунушталат.

Негизги сөздөр: кеп ишмердүүлүк; коммуникативдик жөндөмдүүлүк; тыянак; чечкиндүүлүк; педагогикалык кырдаал; сыйлашуу этикети; тилдик ыкмалар; шык.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КОММУНИКАТИВНО КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ

Предметом исследования в данной работе являются технологии обучения кыргызскому языку в колледжах на основе коммуникативной компетенции. Цель исследования - разработать технологию обучения на основе коммуникативной компетентности, показать допустимые стороны мышления студентов, речевого этикета, коммуникативных навыков, а также определить научно-теоретические основы обучения студентов в коммуникативном направлении. Более конкретно, обучение кыргызскому языку в коммуникативном направлении в колледжах рассматривается в комплексе с педагогикой и трактуется как сложный, и многогранный процесс. В результате исследования осмыслено, что языковая компетенция является основным компонентом коммуникативной компетенции и определены способы обучения, основанные на коммуникативной компетенции. Ценность исследования заключается в развитии навыков основной речевой деятельности при обучении кыргызскому языку, направленных на специализацию учащихся колледжей. При этом рассчитывается качественная практичность коммуникативной компетенции в обогащении своего словарного запаса. Полученные результаты исследования предложено использовать в процессе обучения кыргызскому языку в колледжах.

Ключевые слова: речевая деятельность; коммуникативные способности; заключение; определение; педагогическая ситуация; этикет уважения; лингвистические методы; навык.

PEDAGOGICAL ISSUES OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE ORIENTED TO COMMUNICATIVE COMPETENCE

The subject of research in the scientific article is the calculation of the technologies of Kyrgyz language teaching in colleges based on communicative competence. The purpose of the research is to develop teaching technologies based on communicative competence, to show the acceptable aspects of students' thinking, speech etiquette, communicative skills, and also to determine the scientific and theoretical foundations of teaching students in the communicative direction. More specifically, the teaching of the Kyrgyz language in the communicative direction in colleges is considered in combination with pedagogy, and it is interpreted as a complex and multifaceted process. Observation and analysis, comparative-historical methods of research were used here. Communication is a complex and multifaceted process that ensures students' life-social relationships with each other, joint activities. As a result, it was clarified that communication is a complex and multi-faceted process that ensures students' life-social relations with each other, joint activities. One of the main competencies in teaching the Kyrgyz language aimed at the specialization of students in colleges is considered as the value of the study - the activities of enriching their lexicon by developing communication, listening, writing, speaking and reading comprehension skills. It was also suggested to use the scientific-theoretical basis of teaching with methods of communicative competence in the teaching process.

Key words: speech activity; communicative ability; conclusion; determination; pedagogical situation; etiquette of respect; linguistic methods; skill.

Киришүү. Орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларында окууга болгон суроо-талаптар улам барган сайын өсүп, колледждердин саны көбөйүп, даярдалуучу адистиктер да учур талабына ылайык улам арбып бара жатат. Билим берүү жана илим министрлигинин азыркы коомдун социалдык, адистик суроо-талаптарын, белгилүү бир адистерге болгон муктаждыктарын аныктап, тактап, аларга ылайык улам жаңы адистиктерди ачууга болгон алгылыктуу аракеттерине да байланыштуу болууда. Мына ушул себептен коом талабына ылайык кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабак коммуникативдик практикалык көндүмдөрдү калыптандырууга багытталышы керек болууда. Сабакта студенттер сүйлөй билүүнүн, улууну урматтап, кичүүнү ызаттоонун маектешүүнүн, баарлашуунун, бири-бирин баалап, сыйлашуунун этикетине, лексикалык, грамматикалык материалдарды пайдалануу менен оозеки, жазуу түрүндөгү байланыштуу кебинин, кеп маданиятынын ыкмаларына, башкаларды уга билүү менен, өзүнүн ой-пикир, көз карашын далилдеп, коргой алуунун көндүмдөрүнө ээ болууга милдеттүү. Коммуникативдик компетенцияга Биялиев К.А.: “Бул-маектешүүнүн максаттарына, кырдаалына жараша кеп ишмердүүлүгүн жүргүзүү жөндөмдүүлүгү”-деп аныктама берген [1].

Колледждердин студенттеринин баарлашуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу үчүн барынан мурда сүйлөмдөр грамматикалык жана лексикалык жактан туура түзүлүшү, жана сүйлөшүп жаткан экинчи жакка түшүнүктүү болушу үчүн грамматикалык, лексикалык билимдерге ээ болушу керек. 20-кылымдын 70-90-жылдарында бир канча дескриптивдүү тилдердин коммуникативдик компетенциясынын моделдери болгон. Мисалы, Д.Хаймс биринчилерден болуп, тил билүү - бул грамматика жана лексика менен гана чектелип калбайт, ал андан ары социалдык шартта пайдалануу дегендик. Негизинен Тилдердин коммуникативдүү компетенциясы төмөндөгү компетенцияларды камтыйт десек болот:

- лингвистикалык;
- социалдык лингвистикалык;
- дискурсивдүү;
- стратегиялык.

Бирок 1975-жылы Ян Ванн Эк тарабынанан коммуникативдүү компетенцияны түшүндүрмөсүнө Европа кеңешинде спецификациясы киргизилген. Ал коммуникативдүү компетенция төмөнкү компоненттерден же субкомпетенциядан түзүлөт деген ойду айткан:

- лингвистикалык компетенция;
- социалингвистикалык компетенция;
- дискурсивдик компетенция.

Алган билимин түшүнүү жана кандайдыр бир мааниге багытталган коммуникация максатында логикалык жактан өзүнүн пикирин айтуу «Коммуникативдик компетенция» терминин орустун лингводидактикасына илимий жактан киргизген жана ошол эле убакта практикалаган М.Н. Вятютнев экендигин баса белгилеп кетүүбүз керек.

Негизинен М.Н.Вятютнев компетенцияны эки түргө бөлүп караган: тилдик жана коммуникативдик. Ошондой эле коммуникативдик компетенция боюнча лингводидактик П.Дуайе төмөнкүдөй компетенцияларды сунуштаган:

- сүйлөө компетенциясы;
- жазуудагы компетенция;
- окуудагы компетенция.

Ушул жерден Е.И.Пассов менен Н.Е.Кузовлевалар тарабынан грамматикалык көндүм жана жөндөмдөрдүн негизинде түзүлгөн сабактар боюнча өз ойлорун ортого салышып, ал боюнча беш тепкичти сунушташкандыгын кошуп айтып өтүүбүз керек.

Кандайдыр бир жаңы грамматикалык форманы жолуктургандан кийин колледж студенти аны кабыл алат. Анан студентке бул грамматикалык форманы колдонууга талап болсо, ал аны эстеп калууга аракет кылат, демек, студенттин грамматикалык көрүнүшүнө карата биринчи аракети бул - кабыл алуу [2].

Бирок бул жерден суроо жаралат: колледж студентинде эстеп калуу талабы кантип пайда болот, андан кийин ошол грамматикалык форманы кепте колдонууда жетиштирүүгө болобу?

Мындан төмөнкүдөй эреже келип чыгат:

Эгер колледждин студенти грамматикалык форманы кандай максатта колдонууну билсе, аң-сезими менен толук түшүнсө аны күнүмдүк кебинде колдонот. «Кептин прагматикасы» мына ушундан чыгат деген натыйжалуу ойду айтсак болот. Грамматикалык эрежелерди жана формаларды эң мыкты билип, бирок колдонууну билбей калуу мүмкүн деген пикирге келсек болот.

Ал эми тилдик коммуникативдик компетенция түшүнүгүнө көңүл бөлсөк, ар кайсы мезгилдерде өлкөлөрдүн окумуштуулары бир канча аныктама беришкен. А.Холлидей тилдик карым-катнашка тышкы жана ички даярдык коммуникативдик компетенциянын аныктамасы деп берет [3].

Дидактикада жана методикада коммуникативдик компетенттүүлүктүн компоненттик курамын, анын структурасын изилдеген окумуштуулар И.Л.Бим, И.А.Зимняя, А.И.Р.Максимова, А.В.Хуторскийскийди баса белгилесек болот. Ал эми чет өлкөлүк илимпоздор: Д.Хаймз, А.Холидей, Ян Ван Эк жана башкалар өтүү керек деп ойлойбуз.

Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө ылайык коммуникативдик компетенттүүлүктүн структурасын изилдөөгө карата технологиялардын ар түрдүүлүгүн жалпылаштырылгандан соң, төмөнкүдөй бөлүнүштөр алынат:

1. Лингвистикалык лексика, фонетика, орфография грамматикалык эрежелердин, сөздүк бирдиктердин жана фонологиянын тутумдук окуусу;

2. Дискурсивдүү окуу тексттердин ар кандай түрлөрүн түшүнүүнүн негизинде оозеки жана жазуу түрүндөгү функционалдык стилдерди логикалык бир бүтүндүктү куруу жөндөмдүүлүгү, айтып берүү тибине карата лингвистикалык каражаттарды тандоо;

3. Прогматикалык; (коммуникативдик максатка ийгиликтүү жетишүү);

4. Стратегиялык; (коммуникациянын кыйынчылыктарын жеңүү);

5. Социо-маданий; (социомаданий ченемдерге шайкеш келүү) тил алып жүрүүчүнүн маданий өзгөчөлүктөрүн, алардын каада-салттарын, жүрүм-турумун жана адеп - ченемдерин, баарлашуу жараянында баалоо.

Баарлашууга негиздеп окутуу колледждердеги студенттер тарабынан өз-ара мамилелердин мүнөздүү системасы катары кабыл алуучу кырдаалдардын негизинде жүргүзүлөт. Ошондуктан тил компетенциясына окутууда кырдаал принцибин эске алуу керек. Кырдаалдардын негизинде өзгөчө кызыгуу окутуунун бардык системаларында алардын жалпы орду менен гана эмес, аларга коммуникативдик компетенцияны түзүүдө берилген роль менен да түшүндүрүлөт. Колледж студенти үйрөнүп жаткан тилинде өзүн тааныштыра билип, аңгемелешүүгө катышып, жүз ачаар даярдап, өзүнүн активдүүлүгүн максатын жана маанилүүлүгүн түшүнүш керек. Ар бир эле сабакты пландаштырып жатканда окутуунун принциптери сакталуу менен колледж студенттеринин коммуникативдик компетенциясын

түзүү үчүн керектүү шарттарды карап чыгуу керек. Ал үчүн коммуникативдик компетенциясын түзүү үчүн керектүү шарттар төмөнкүлөр болуу керек:

- колледж студентинин үзгүлтүксүз оозеки сүйлөө практикасы;
- бардык көнүгүүлөрдө тигил же бул деңгээлде оозеки сүйлөөнүн болушу;
- баарлашуу үчүн түрдүү баалуу материалдарды колдонуу;
- колледж студенттеринин оозеки сүйлөө, ой жүгүртүү жигердүүлүгүн дайыма активдештирип туруу;
- сабактын речтик мүнөзү.

Андан сырткары колледждерде кыргыз тилин окутуу жараянында студенттердин төмөнкү инсандык сапаттарын эске алуу зарыл:

- шык жөндөмүн;
- өзүнө-өзү билим берүү жөндөмдөрүн;
- кызыкчылыктар чөйрөсүн;
- дүйнө таанымын;
- эмоционалдык-сезүү чөйрөсүн;
- инсандык жамааттагы статусун;
- коммуникативдик мотивациясы.

Бул тыянактарга таянуу менен кандай болбосун, оозеки сүйлөө ишмердүүлүгүнүн баштапкы учурун “шык” деп түшүнүү керек, ал ишмердүүлүккө түрткү берет жана багыттайт. Коммуникативдик шыктандыруу колледждерде кыргыз тилин окутууда чоң мааниге ээ.

Баарлашуу компетенциясы - бул бирөөлөрдүн сөзүн түшүнүү гана эмес, ал өзүнө негизги кептик түшүнүктөрдү камтыйт: стилдер, кептин түрлөрү, суроонун түзүлүшү, жай айтып берүү, ой жүгүртүү, текстти талдай алуу, эң негизгиси социалдык жашоосунда коммуникабилдүү сапатка ээ болуусу. Колледждерде кыргыз тилин окутууда баарлашуу компетентүүлүгү - студенттин тилдик мүмкүнчүлүгүн ар тараптан өнүктүрөт, ошондой эле окутуу ишмердигин ар тараптуу кылып, студенттеги индивидке өнүгүүнү, алардын таанып-билүү активдүүлүгүн, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн стандарттан тышкары турган баарлашуу милдеттерди өз алдынча чече алуусун камсыз кыла алат.

Эркин баарлашууга багыт алуу принциби окутуу каражаттарын аныктайт, алардын жардамы аркылуу сүйлөшүүгө стимул берген үн жана басып чыгарылган материалдын үйрөнүүчү тилдин коммуникативдик функциясын билүүгө болот. Бул принципти ишке ашыруунун маанилүү шарты сүйлөшүү аркылуу окутуу болуп саналат, анда мотивдүүлүк, максатка багытталгандык, маалымдуулук, кырдаалдык, функционалдуулук, сүйлөшүүгө киргендердин өз ара аракеттенүүсүнүн өнөктөштүк мүнөзү жана бул үчүн колдонулуучу речтик каражаттардын системасы сыяктуу болжолдоолор чагылдырылат [4].

Бул оозеки сүйлөшүүнү жакшы жолго коёт, социалдык чечкиндүүлүктү талап кылган кырдаалдарда колдонууну камсыздайт. Аталган принципти ишке ашыруу үчүн ролдорго бөлүштүрүп окутуу, долбоорлор ж.б. колдонулат. Колледж студенттеринде коммуникативдик шык-жөндөмдөрдү калыптандыруу үчүн биринчи кезекте сүйлөмдөр грамматикалык жана лексикалык жактан туура түзүлүшү, өнөктөшүнө түшүнүктүү болушу үчүн сөзсүз грамматикалык, лексикалык билимдерге ээ болуусу керек.

Баарлашуунун компетенциясы студенттер тарабынан өз ара мамилелердин мүнөздүү системасы катары кабыл алынуучу кырдаалдардын негизинде жүргүзүлөт, ошондуктан тил компетенциясына окутууда кырдаал принцибин эске алуу керек. Кырдаалдын негизинде өзгөчө кызыгуу менен окутуунун бардык системаларында алардын жалпы орду менен гана

эмес, аларга коммуникативдик компетенцияны түзүүдө берилген роль менен да түшүндүрүлөт.

А.К.Хелидейдин ою боюнча, ар бир конкреттүү социалдык кырдаалдын структурасында төмөнкү компоненттерди бөлүп кароого болоорун айтат:

- тоналдуулук;
- сүйлөшүүчүлөрдүн ортосундагы инсандар аралык мамилелер;
- ролдук мамилелер;
- дискурс чөйрөсү.

Бул ойлорду жыйынтыктоо менен азыркы мезгилде коммуникативдик актынын катышуучулары жүргүзүп жаткан баарлашуунун темасы же коомдук ишмердиктин чөйрөсү деп түшүндүрсөк болот. Туура тандалган таяныч колледж студентине лексиканы өздөштүрүүдө, жалпысынан окутууда лексико-грамматикалык структураларды тез жана туура тандаганга жардам берет деп ойлойбуз. Тактап айтканда таянычтарды, структураларды, схемаларды, таблицаларды иштеп чыгуу окутуучудан кошумча убакытты талап кылат. Бирок Бекембай Апыш айткандай “Окутуучуга окутуу канчалык оңой болсо, студентке окуу ошончолук кыйын болот, окутуучуга окутуу канчалык кыйын болсо, студентке окуу ошончолук оңой болот” - деген [5].

Негизинен тилдик компетенция эркин баарлашуунун негизги компоненти болуп саналат. Тилдик компетенциясы жок коммуникативдик компетенция түзүлүшү мүмкүн эмес. Коммуникативдик компетенция компетенциялардын негизгилеринин бири –болуп саналат жана аны түптөө окуу жараянынын бардык предметтик тармактары менен камсыз болушу керек.

Мамлекеттик тилинде маалымат алуу менен колледж студенти аны өз турмушунда кеңири колдоно алат. Себеби кыргыз тилинин практикалык курсу студенттердин туура сүйлөөсүнө, өз оюн башкаларга ачык, так жеткире билүүсүнө, баарлашуу чеберчилигине, оозеки кеп ишмердүүлүгүнө, диалог, монолог, маектешүү, пикирлешүү, өз алдынча жазуу жүзүндө баяндама, дил баян, эссе жаза алуусуна алып келет. Байланыштуу кептин ар кыл стилдери жана түрлөрү боюнча практикалык иштерди аткара алуусу, кырдаал шартка ылайык логикалуу, аргументтештирип, далилдүү сүйлөй билүүсүнө, иш кагаздарынын үлгүлөрүн даярдай алуусуна, тактап айтканда, кыргыз тили сабагынан алган билгичтик, көндүмдөрүн өзүнүн социалдык турмушунда кенен пайдалануу менен, муктаждыктарын канааттандыра алуусуна алып келет десек болот.

Бүгүнкү социалдык өнүгүүгө умтулган жаңы заманда салттык менталдуулуктан айырмаланып, буга чейинки изилдөөнүн баары актуалдуулугун жоготуп, жаңы менталитетке ээ болууну талап кылып отурат. Мезгилдин агымынан артта калбаш үчүн билим берүү жаатында билимдүүлүк, профессионалдык компетенттүүлүк, ишмердүүлүк, социалдык мобилдүүлүккө берилгендик сыяктуу жана башкаларды жаңы инновациялык сапаттарды күтүшү зарыл болуп турат. Ушул өңүттөн караганда дүйнөлүк прогрессивдүү маданияттын өрнөктөрүн, эл аралык этиканы өздөштүрүү, башка улуттардын дөөлөттөрүнө түшүнүү менен мамиле жасай билүү касиетине ээ болуу улуттук өнүгүүбүздүн шарттарынын бири экендигин туюнтуу, аны колледждерде кыргыз тили сабагында да жайылтуу, маалымат берүү зарыл деген тыянакка келебиз.

Жыйынтыктар:

1. Тилдик компетенциянын көмөгүндө коммуникативдик компетенцияны колледж студенттеринде калыптандыруу жолдору чечмеленди;

2. Колледждерде кыргыз тилин коммуникативдик компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун ыкмалары аныкталды;

3. Студенттердин лексиконун байытуу туурасындагы коммуникативдик компетенттүлүктүн практикалуулугу такталды. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар колледждердеги кыргыз тилин окутуу жараянына пайдаланууга сунушталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Коновленко, М.Ю.** Теория коммуникации [Текст] / М.Ю. Коновленко, В.А. Коновленко. – М.: КНОРУС, 2014. – 415 с.
2. **Мусаева, В.И.** Кыргыз тилин компетенттүүлүктөргө багыттап окутуунун натыйжалуулугу [Текст] / В.И. Мусаева // Кабарлар. – Бишкек, 2014. - №1 (29). – С. 27-34.
3. **Бекбоев, И.** Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И. Бекбоев. – Бишкек: Педагогика, 2003. – 382 с.
4. **Сарылбекова, З.С.** Коммуникативные основа обучение кыргызкому языку в школах с русском языком обучение [Текст] / З.С. Сарылбекова. – Бишкек, 2014. – 168 с.
5. **Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст]: окуу китеби / Ж.А. Чыманов. – Бишкек, 2009. – 286 с.
6. **Тыныбекова, Ч.А.** Инсандын кош тилдүүлүгүн калыптандыруу жараянында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен окутуунун интерактивдүү усулдарынын пайдаланылышы [Текст] / Ч.А. Тыныбекова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. - № 3. – С. 119-123.
7. **Алибекова, У.Б.** Научно-методические основы обучения курса манасоведения в средних школах [Текст] / У.Б. Алибекова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2018. - № 1. – 96 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_204

Поступила в редакцию: 24.03.2023 г.

УДК:37.372.8

Абдыкулова Р.А.

д.и.н., проф. Кыргызско-Турецкого университета Манас, Кыргызская Республика

САНАРИП ДООРДО БИЛИМ БЕРҮҮ: ТАРЫХТЫ ОКУТУУДА БАТЫШ МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ТАЖРЫЙБАЛАРЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп заманбап технологиянын өнүгүшү менен адамзаттын жашоосундагы бардык тармактарда кескин өзгөрүүлөр кирип, санариптешүү кадыресе көрүнүшкө айланып жатат. Булардын арасында эң маанилүү факторлордун бири- билим берүү тармагы жана адам баласынын жаңы маалыматтарды өздөштүрүүсү жана үйрөнүүсү. Изилдөөнүн максаты- батыш мамлекеттеринде онлайн билим берүүнүн өтмүшү жана анын ичинде тарыхты онлайн окутууга байланышкан илимий изилдөөлөр, жасалып жаткан теориялык жана практикалык иштерди талдоо. Изилдөө методдору- анализ-синтез жана дедукция методдору пайдаланылды. Изилдөөнүн жыйынтыгы-билим берүү маселесинде санарип технологияны колдонуу учурдун талабына айланганы тастыкталды. Изилдөөнүн илимий баалуулугу-интернет технологиясынын пайда болушу жана өнүгүшүнүн башаты болгон батыш мамлекеттериндеги тажрыйбаларды илим дүйнөсүнө сунуу. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси-салттык билим берүүнүн ордун онлайн билим берүү акырындык менен ээлей баштады. Санарип доордо билим берүү маселесин изилдөөнүн келечеги- Кыргызстанда бул форматта билим берүүнү өнүктүрүүдө башкалардын тажрыйбаларынан пайдалануу максатын көздөйт.

Негизги сөздөр: билим берүү; технология; онлайн; булактар; тарых; окутуу; методика; санарип.

ОБРАЗОВАНИЕ В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: ОПЫТ ЗАПАДНЫХ СТРАН НА ПРИМЕРЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Предметом данного исследования обусловлена развитием современных технологий, которые приводят к кардинальным изменениям в различных сферах жизни человека. Одним из наиболее важных аспектов этого процесса является цифровизация, которая становится неотъемлемой частью нашей жизни. В частности, важную роль играет образование и возможности человека приобретать и усваивать новую информацию. Цель данного исследования заключается в анализе истории онлайн-образования в странах Запада. В ходе исследования будут рассмотрены научные исследования, теоретические и практические работы, связанные с онлайн-преподаванием истории. Для проведения исследования использовались методы анализа-синтеза и дедукции. Результаты исследования подтвердили, что использование технологий в образовании стало требованием нынешнего времени. Научная ценность исследования заключается в выявлении истоков возникновения и развития интернет-технологий, а также в распространении опыта западных стран на мировую науку. Полученные результаты имеют практическую значимость, поскольку они подтверждают, что онлайн-образование постепенно вытесняет традиционную модель обучения. В свете цифровой эпохи будущее образовательных исследований направлено на использование опыта других стран в развитии онлайн-образования в Кыргызстане.

Ключевые слова: образование; технология; онлайн; ресурсы; история; преподавание; методика; цифровизация.

EDUCATION IN THE DIGITAL AGE: BASED ON THE EXPERIENCES OF WESTERN COUNTRIES EXEMPLIFIED BY HISTORY TEACHING

With the development of modern technology drastic changes are taking place in all areas of human life, and digitization is becoming a normal phenomenon. Among these, one of the most important factors is the field of education and human acquisition and learning of new information. The purpose of the study is to analyze the history of online education in Western countries, including scientific research, and theoretical practical work related to online teaching of history. Research methods - analysis-synthesis and deduction methods. The results of the study confirmed that the use of technology in education has become a requirement in our life. The scientific value of research is the origin of the emergence and development of Internet technology and the extension of the experiences of Western countries to the world of science. The practical significance of the obtained results is that online education is gradually taking the place of traditional education. The future of educational research in the digital age aims to use the experiences of others in the development of education in this format in Kyrgyzstan.

Keywords: education; technology; online; resources; history; teaching; methods; digitization.

Киришүү. Заманбап технологиянын өнүгүшү менен билим берүүнү жана окуп-үйрөнүүнү онлайн форматсыз элестетүү мүмкүн эмес абалга келди. Акырындык менен мындай билим берүү форматы асыресе көрүнүшкө айланууда. Дал ушул форматта билим берүү сабактарды окутуу методикаларынан тарта куррикулум, студентти баалоо жана кайтарым байланышты түзүү жолдорун онлайн окутууга ылайыкташтырууга түрттү. Бул жаатта көптөгөн илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, практикаланып келүүдө жана барган сайын алардын саны артууда. Алардын сап башында англис тилинде, батыш дүйнөсүндө теориялык жактан маалымат берген илимий булактар (илимий басылмалар катары макалалар жана китептер) турат. Мындай булактардын өтмүшүнүн башаты абдан эски мезгилдерге чейин барып такалат. Анткени дистанттык үйрөнүү боюнча жазылган алгачкы илимий эмгектер он тогузунчу кылымдын аягы жыйырманчы кылымдын баштарына туура келет. Алар негизинен дистанттык курстарга арналган изилдөөлөр болуп, пикирлерди, талкууларды жана алынган жыйынтыктарды камтыйт. Мындай форматта окутуу маселеси дүйнөлүк аренада жаңылык катары каралбайт. Дистанттык билим берүүнүн өтмүшү жана аталган терминдин колдонулуш тарыхы дагы эски мезгилдерге барып такалат.

Дистанттык билим берүү термини алгачкы жолу 1892-жылы Висконсин университетинин каталогунда кездешет. Бирок билим берүү сферасында белгилүү швед

изилдөөчү Börje Holmberg дин берген маалыматы боюнча дистанттык билим берүүгө байланышкан сырттан окуу (*correspondence learning*) маселеси Германияда 1856-жылдары, Америка Кошмо Штаттарында 1865-жылдары башталган [1]. Андан соң аталган термин 1960-жылдары немец илимпозу Otto Peters тарабынан өзүнүн изилдөөлөрүндө көп колдонулуп, билим дүйнөсүндө популярдуу боло баштаган. Артынан Францияда дистанттык окутуу институттарынын түптөлүшү менен дагы да бекемделсе, Англияда болсо “Британия Ачык университети” 1969-жылы түптөлүп, (кээ бир маалыматтарда 1971-жыл деп көрсөтүлүп келет) өз ишин уланткан. Америка Кошмо Штаттарында болсо 1987-жылы сырттан окутуу боюнча эл аралык консульствонун чогулушунда бул аталыш кайрадан колго алынган [2]. Дистанттык билим берүү концепциясын жалпысынан кабыл алуу 1982-жылы Дистанттык билим берүү боюнча эл аралык консульствонун аталышы (*International Council for Distance Education*) өзгөргөн соң ишке аша баштаган [3]. Ага чейин аталган уюм корреспонденциялык билим берүү боюнча эл аралык консульство атын алып жүргөн. АКШ да дистанттык билим деген учурда алгач эле сырттан окутулган (корреспонденциялык) курстар ойго келет. Алар он тогузунчу кылымдын аяк чендеринде практикалана баштаган. Кийинчерээк технологияны пайдалануу менен ишке ашырууда радио аркылуу билим берүү 1920-жылдарга, телевидение аркылуу болсо 1960-жылдарга барып такалат.

Дистанттык билим берүүнүн аталыштары убакыт өткөн сайын ар түрдүү болуп, ар бир мамлекетте ар кандай аталыштарга ээ десек болот. Мисалы англис тилдүүлөрдө көбүнесе *distance education, correspondence education, online education, virtual learning* жана башка аталыштар кездешет. Албетте алардын арасында азды-көптүр айырмачылыктар бар. Францияда *tele-enseignement* аталышы дагы көп колдонулуп, “теле” сөзү телевизор менен эмес дагы көп грек тилинен алыстыкты түшүндүрүү максатында колдонулган сөз катары келип чыккандыктан француз мамлекетинде “дистант” маанисинде колдонулган [4]. Натыйжада санариптешүүнүн билим берүүгө тийгизген чоң таасиринен улам бул тармакта жаңы ар кандай терминдер киргенин байкоого болот.

АКШ дагы жогорку окуу жайларда, университетте *дистанттык окутуу* 1874-жылы Иллинойс университетинде (Illinois Wesleyan University) абсентия формасында башталган. Бирок мындай билим берүүнүн түрү расмий дистанттык билим берүү үйдө үйрөнүү, үйдө билим алуу мезгилине чейинки 1873-жылы сырттан окутуунун энеси деп таанылган Anna Eliot Ticknor го чейин барып такалат [5]. Бул туурасында 2000-жылы жарыяланган эмгекте дистанттык билим берүүнүн өмүр таржымалы жүз алтымыш жыл мурун башталганы билдирилет [6]. АКШ университеттеринде дистанттык билим жогоруда аты аталган окуу жайдан башка сырттан окутуу жана курстардын ачылышы менен да ишке ашып келген. Аларга Висконсин, Чикаго, Мичиган, Небраска университеттери мисал боло алат. 1930-жылдары телевидение аркылуу үйрөтүүчү (билим берүүчү) программалар Айова университети жана Канзас мамлекеттик колледжи аркылуу ишке ашырылып келген [7]. Алынган маалыматтарга караганда жалпысынан 1977-жылдары 25 жаштан жогоркулар үчүн жогорку окуу жайда дистанттык түрдө билим алуу мүмкүнчүлүгү болгон. Анда алардын 38 пайызы аталган жылы, 42 пайызы болсо 1987-жылы билим алышкан [8].

1990-жылдар: санарип билим берүү маселесине байланышкан англис тилиндеги илимий изилдөөлөр 1990-жылдары абдан актуалдаша баштаган. Алардын сап башында Keegan, Peters, Moore, Mackenzie, Christensen жана Rigby турат. Булардын арасынан Keegan Desmond 1996-жылы жарыялаган өзүнүн эмгегинде дистанттык билим берүү мугалимдер, студенттер үчүн көйгөйлөр менен коштолгон билим берүүнүн бир түрү катары караган [9]. Ал жылдардагы дистанттык билим берүү менен азыркы учурдагы онлайн окутуудагы айырмага карай келгенде

отуз жылдай убакыттын ичинде технологиянын өнүгүшүнүн натыйжасында мындай билим берүү түрүндө абдан көп өнүгүүлөр, жаңылануулар жана өзгөчөлүктөр пайда болгонун байкоого болот. Жогоруда аты аталган автор дистанттык билим берүүнүн зарылчылыгы боюнча 90-жылдары илимий изилдөөлөрдү гана жүргүзбөстөн ага чейин 1970-жылдары эл аралык дистанттык журналды да түптөгөн. Аталган журнал мындай форматта окутууга байланышкан алгачкы басылма катары таанылып келет. Desmond Keegan дын эмгеги дистанттык билим берүүнүн концептин, анын теорияларын, синтезин, практикада дистанттык билим берүү жана баалоолорду камтыган эң алгачкы мазмундуу маалымат берген эмгектердин катарына кирет. Автор эмгегинде билим берүү багытына таасир эткен кыйыр факторлордун өз ара байланышын ачып берүүгө аракет кылган. Ал жалпы билим берүүнү түздөн түз билим берүү, тагыраак айтканда салттык билим берүү жана аралыктан билим берүү аталыштарына бөлгөн. Анын ичинде басмаканадан басып чыгаруу, аудио-визуал, радио-телевидение аркылуу же компьютерге багытталган үйрөнүү деп бир нече түрлөргө бөлгөн. Булардан башка өз алдынча үйрөнүү жолдоруна мисал катары көз карандысыз үйрөнүү жана жеке үйрөнүү түрлөрүн кошкон [10].

Экинчи мисал катары дистанттык билим берүүнүн концептуалдык жактан өнүгүүсүндө чоң салым кошкон изилдөөчү катары Otto Peters ди айтууга болот. Анын *Дистанттык билим берүүдө окутуу, үйрөнүү* аталышындагы эмгеги дистанттык билим берүүнүн өтмүшү, бүгүнкү жана келечеге тууралуу маалыматтарды камтыйт [11]. Ossian MacKenzie and Edward L. Christensen дин 1971-жылы жарыялаган *Сырттан окуунун өзгөргөн дүйнөсү* аталышындагы жарыялаган эмгегинде 1960-жылдардагы дистанттык билим берүүнүн абалы тууралуу маалыматтарды камтыйт. Булардан тышкары онлайн билим берүү тууралуу жалпы маалыматтарды камтыган, жалпы обзор берген илимий булактарга Boje Holmberg, Michael Grahame Moore, Smith тердин эмгектерин мисал келтирүүгө болот. Мындай эмгектер онлайн билим берүүгө технологиянын тийгизген таасиринен тарта онлайн билим берүүдө эң маанилүү факторлордун бири болгон куррикулум, студентти баалоо жолдору жана кайтарым байланыш тууралуу теориялык маалыматтарды да ичине алат.

2000-жылдар: эки миңинчи жылдардын башынан тарта батышта, асыресе Америка Кошмо Штаттарында жогорку окуу жайларда онлайн окутууда (айрыкча 2006-2007-жылдан тарта) курстардын үчтөн экиси гибриддик жана аралаш окутуу форматында жүрө баштаган [12]. Онлайн окутууга байланышкан маалыматтар ар бир университеттин сайтында өз ара бөлүшүлгөн ой-пикирлерди камтып келет. Алардан бирөөнү мисал келтире турган болсок, Калифорния мамлекеттик университетинде академиялык дисциплинаны жана академиялык колдоолорду максат кылган болжол менен 80 000 дей санарип билим берүү ресурстарын камтыган атайын сайт түзүлгөн. Андагы ресурстардан баамдалгандай АКШ дагы жогорку окуу жайларда онлайн окутуу методдору абдан популярдуу болсо, асыресе ковиддин натыйжасында мындай окутуу методдорунун ролу дагы да арта баштаганын көптөгөн илимий басылмалардын соңку мезгилдерде абдан көп экенинен байкоого болот.

Америка Кошмо Штаттарында ар бир университеттин өзүнүн онлайн окутуу курстары, онлайн үйрөнүү курстары жана буга байланышкан изилдөөлөрү бар. Аларга бир мисал катары Temple университетиндеги (The Temple University Online Learning Program) онлайн үйрөнүү программасы жаңы технологиялар менен дистанттык билим берүүнүн сапатын жакшыртуу аракетин кылып келет. Алардын изилдөө жана практикалоолоруна таянган эмгектери 2004-жылы атайын китеп болуп басылып чыккан [13]. Жылдар өткөн сайын онлайн билим берүүнүн сапатын баалоо, онлайн үйрөнүүнү баалоого байланышкан эмгектер да арбын кездешет. Аларга Дистанттык окутууну баалоо жана ишке ашыруу: технологиялар, инструменттер жана

техникаларга байланышкан, дистанттык окуу жана үйрөнүүгө байланышкан темалардагы эмгектер көңүлдү бурбай койбойт [14].

Санарип доордо билим берүүдө көңүл бурула турган маселелер: педагогдун онлайн билим берүүнү өздөштүрүүсүндө эң маанилүү факторлорго алардын окутууда жабдык катары керектелүүчү технологияны пайдалана билүүсү, окутуу процессинде маалыматты жеткиликтүү түшүндүрүүдө колдонгон методдору, мугалимдин жөндөмү, маалыматтуулугу жана анын ролу чоң болуп саналат. Буга чейинки салттык билим берүү процессинде мугалим негизги ролду ойносо, ал эми онлайн билим берүүдө студент же окуучу үйрөнүүнүн негизги чордонунда турат. Мындан улам онлайн окутууда мугалимге түшкөн жүк дагы да артат. Анткени ал бир эле билим берүү методдору боюнча дасыккан адис болуусу же педагог болушу менен чектелбейт. Заманбап технологияны, андагы гаджеттерди толук кандуу колдоно билүүсү да негизги шарттардын бири катары эсептелинет. Муну менен катар сабактын силлабусун онлайн билим берүүгө жараша түзүү жана кайтарым байланышты алуунун жана студентти баалоонун жолдорун өздөштүрүү да учурдагы заманбап билим берүү сферасында эң маанилүү факторлордун катарына кирет.

Дистанттык билим берүүнүн үч негизги өзгөчөлүгү бар экенин изилдөөчү Moore төмөндөгүдөй берет: окутуу жана үйрөнүү мамилелеринин бөлүнүшү; техниканы колдонуу; эки тараптуу байланыш модели [15]. Онлайн билим берүүдө мурунку салттык билим берүүгө салыштырмалуу педагог бир эле мыкты адис, методдорго бай болушу жетиштүү эмес. Анткени мындай билим берүү түрүндө технологияны толук кандуу пайдаланууну өздөштүрүүнү педагогко түшкөн машакаттуу иш катары кабылдоо керек.

2020-жылдар: дүйнөлүк абалга өз таасирин тийгизген Ковид-19 университеттерде, жалпы эле билим берүү сферасында дүйнөлүк аренада онлайн окутууга толук кандуу кадам шилтөөгө түрттү. Мунун натыйжасында онлайн билим берүүгө байланышкан илимий эмгектер менен катар, практикалоо максатында жол көрсөткөн аудио, видеоформатындагы маалымат берүүчү ресурстардын да саны артты. Алар да негизинен онлайн үйрөнүү жана өзгөчө кырдаалдарда аралыктан окутуу, курстун дизайны, компоненттери, курсту башкаруу жана баалоо системасы тууралуу жаңы материалдарды камтыды. Ковид-19 онлайн билим берүүнүн темпин дагы да арттырды. Мындан тышкары Онлайн окутуу жана дизайн аталышында онлайн курстар да (Online Course Services) ачыла баштады. Анда академиялык сапатка жана бүтүндүккө умтулуу менен сапаттуу онлайн окутууну аныктоо жана баалоо жолун максат кылды. Ар бир окуу жайдын онлайн окутууга байланышкан сайты башка жогорку окуу жайлардагы бул сферада жасалып жаткан изилдөөлөр менен да ишти айкалыштырып алып барышууда. Мунун ичинде англис тилиндеги онлайн билим берүүгө байланышкан илимий эмгектер акыркы мезгилдерде жалпы темага байланышкан форматтан сырткары спецификалык түрдө белгилүү илимге байланышкан маселеде да колго алынып, изилденип келүүдө. Мына ушулардын бири катары тарыхты окутууда онлайн окутуунун жолдору, усулдары жана инструкциялык колдонмолору тууралуу жарыяланган илимий эмгектер арбын кездешет. Буга байланышкан адабият ресурстарын теориялык маалыматтарды камтыган илимий эмгектер- китептер жана макалалар, практикалык маалымат берүүчү топторго болсо видео сабактар, сайттар, аудио форматтагы маалыматтар, онлайн тренингдер жана инструкциялык стратегиялар мисал боло алат. Анда ар бир жогорку окуу жайда акыркы мезгилдерде атайын онлайн билим берүүгө, спецификалык белгилүү илимге байланышкан сайттар ачылып, анда академиялык дисциплина жана академиялык жактан колдоо тобу түзүлүп, көптөгөн санарип билим берүү ресурстары пайда болду. Буга бир мисал келтириле турган сфера тарых болуп эсептелет.

Санарип доордо тарых дисциплинасын онлайн окутуу: тарыхты онлайн үйрөнүүдө жана окутууда студенттерди жана мугалимдерди даярдоо жол-жоболору иштелип чыгып, барган сайын практикаланууда. Жада калса тарыхты онлайн окутууда спецификалык изилдөөлөр, тажрыйбалар дүйнөлүк аренада бөлүшүлүп келүүдө. Бул маселеде теориялык жактан алып караганда тарыхты онлайн окутуу маселелерине багытталган илимий эмгектер арбын кездешет. Алар көбүнесе тарыхты онлайн окутуунун проблемалары, тарыхты онлайн үйрөнүү жолдору, фильмдер аркылуу тарыхты үйрөтүү жолдору, күнүбүздөгү дүйнө тарыхын окутуу маселелери, тарыхты окутуунун принциптери сыяктуу маселелерди камтыйт. Тарыхты онлайн окутууда башка сфераларда да актуалдуу болгон сыяктуу эле билим берүү методдору заманбап технологиялардын өнүгүшү менен учурдагы педагогдордун үйрөнүүсү зарыл болгон маселеге айланды. Буга байланышкан ар кайсы предметтерди онлайн окутууда (мисалы физика, биология) көңүл бурула турган нерселер, колдонула турган технологияга таандык окуу куралдары тууралуу маалыматтар камтылган тарыхтан башка сфералар үчүн да ресурстар арбын экенин белгилей кетүү керек [16]. Ар бир педагог заманбап технологияларды колдонуу менен онлайн окутуу методикаларын өздөштүрүүгө мажбур калды. Ошол эле мезгилде тарыхты да ичине алган гуманитардык илимдерде дистанттык билим берүү методдору дүйнөлүк аренада онлайн билим берүүдө колдонулган методдор күн сайын жаңыланууда. Бирок жалпысынан алып караганда учурда технологиянын өнүгүшү менен билим берүү тармагы да бала бакчадан тарта мектеп, окуу жайлар, жогорку окуу жайларда онлайн билим берүү методикаларын өнүктүрүү учурдун талабына айланды. Буга чейин негизинен онлайн курстарда үйрөтүү методикалары актуалдуу болуп келсе, азыркы мезгилде окуу жайларда билим берүүдө тарых сабагын да ичине алган онлайн окутуу методикалары чоң роль ойноп келүүдө. Анда технологияны колдонуу аркылуу методдорду пайдалануу жана аларды жаңылоо зарылчылыгы келип чыкты. Буга байланышкан Азия, Европа, Түндүк Америка жана Африкада жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөр жана практикалоолорду камтыган эмгек 2005-жылы Интернет аркылуу глобалдык үйрөнүү : риторика жана реалдуулук аталышында басылып чыккан [17].

Изилдөөчү John Shannahan дын ою боюнча билим берүү- заманбап дүйнөбүздө жаңыча (инновацияланган), ийкемдүү жана санарип жагынан өнүккөн болушу шарт. Булардын ичинде тарыхты окутуу да өзгөрүүгө учуроодо. Онлайн окутууда эң өтүмдүү формат катары темаларга жараша видеолор тартылып, кыска лекция түрүндө түзүлө баштады. Анын мөөнөтү эң көп 25 минутаны, эң кыска 8 минутаны, орточо 14 минута болушу илим дүйнөсүндө практикаланууда. Алынган маалыматтарга ылайык онлайн сабак өтүү тарыхты окутууда алда канча ийкемдүү болуусу шарт [18]. Андан тышкары студенттерде үйрөнүү мотивациясы болушу үчүн колдоо болушу шарт. Тарых сабагын өтүүдө теория жакшы формат, бирок практика сабакта үйрөнө турган нерселерин бекемдөөсүн өнүктүрөт. Онлайн окутууда аудио, видео жана тексттер чоң ролду ойнойт жана алардан алган маалыматтарын студенттер кайтарып байланыш аркылуу же суроолорго жооп берүү менен же эссе жазуу менен бекемдешет. Ошентсе да кээ бир учурда онлайн билим алуу студенттерди обочолонуп калуу же изоляцияланган сезимдерге түртөт. Студент онлайн үйрөнүүгө ынтызар болушу керек, бул учурдун талабына айланды. Ан үчүн студент алгач онлайн кантип окуу керектигин, жолдорун билүүсү шарт.

Тарыхты онлайн окутууда тексттердин абдан көп болушу студенттердин убактысын алуу жана тажатма болушу аудио жана видеого караганда салыштырмалуу терс пикирлерди калтырганын сурамжылоодон алынган жыйынтык катары кабылдоого болот [19]. Натыйжада тексттер сөзсүз карта, сүрөттөр менен биргеликте коштолушу керек. Тарых сабагын онлайн

окутууда ар бир сабак теманын аталышы, подтемалары жана суроолор, кайтарым байланыш үчүн суроолор, тапшырмалар, аудио же видеолор, карталар, графикалар, статистикалык маалыматтар жана башка материалдар менен камтылышы учурдун талабы.

Изилдөөчү Carolyn J. Lawes дин ою боюнча тарых онлайн окутууда, сунумда эң ыңгайлуу предмет катары каралат. Pdf форматта ар бир сабактын темасына байланышкан текст, темага байланышкан көркөм фильм, баарлашуу методу жана онлайн окутуудагы биринчи авантаж бул студент үчүн да окутуучу үчүн да сабактын ийкемдүү, ыңгайлуу болушу шарт. Муну жогоруда аты аталган автор ийкемдүү же ыңгайлуу сөзүн төмөнкүдөй ачыктоолор менен берет: сабактын темасына байланышкан маалыматты студент 24 сааттын ичинде каалаган мезгилинде ала алат; дал ошол сымал аптанын 7 күнүнүн каалаган мезгилинде, кээде жаратылыш кырсыктары болгон учурда да маалыматты ала алат; экинчи өзгөчөлүгү студент дагы көп окуп, дагы көп жазып баштайт; үчүнчүсү тарыхка болгон кызыгуу артат жана өтмүштү реалдуу кароо мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат [20]. Бирок булардын баары ишке ашуусу үчүн тарыхый материалдарды колдонуп, анын үстүндө студент ойлонуп, өз пикири жаралып, ал боюнча оюн төгүүгө ынтызар болушу керек. Ал туурасында жогоруда аты аталган автор ан үчүн окутуучунун дагы көп креативдүү иштөөсү талап кылынганын белгилейт жана алдын ала баарын даярдап, сабактын темасына байланышкан материалдардын баарын жүктөп, камдап алуусу шарт. Дагы көбүрөөк санарип менен иштеп, ар бир студенттин аткарган тапшырмасын текшерип, кайтарым байланыш менен алектенүүсү керек [21].

Тарыхты онлайн окутууда эмнелерге көңүл бурулушу керектиги туурасында маалыматтарды камтыган эмгекке Тарыхты окутуунун маселелери аталышындагы эмгек мисал боло алат. Аты аталган эмгекте тарыхты окутууда билим, маалымат маанилүүбү же тажрыйба алуу биринчи орунда турабы? Ушул суроонун тегерегинде кеп козгойт [22]. Мындан башка тарыхты онлайн окутууда такыр башка аспекти колго алган эмгек Christine Counsell ге таандык. Анын, *тарыхый билим жана тарыхый жөндөм: алаксыткан дихотомия* аталышындагы эмгеги хронологиянын тарыхый окуяны аңдап түшүнүүдө, анализ жасоодо чоң роль ойноорун, мезгилди аңдоодо кенен түшүнүккө ээ болууга түртөөрүн билдирет [23]. Дал ушул маселеде тарыхты аңдап түшүнүүдө хронологиянын ролу чоң экенин билдирген жана баланын тарыхты аңдап түшүнүүсүнүн өнүгүшүндө хронология концепти негизги ролду ойнойт.

Кааласак да каалабасак да билим алууда жана билимди берүүдө эки инсан түрү тең (окуучу жана педагог) технологияны толук өздөштүрүүсү, пайдалануусу учурдун талабы. Мындан улам онлайн билим алууда анын абдан көп түрлөрү келип чыкты. Аларга басмаканадан басып чыгылган материалдарга негизделген, аудиого негизделген, видеого негизделген, компьютер жана башка гаджеттерге негизделген билим деп бөлүп кароого болот. Экинчи жагынан онлайн билим берүү жана алууга байланышкан сөз казынабызда, жалпы эле илим дүйнөсүнүн билимге байланышкан сөз түрмөгүндө абдан көптөгөн жаңы сөздөр кирди. Аларга дистанттык билим берүү, онлайн билим берүү, салттык окутуу, ачык университет, онлайн университет, тыштан окутуу, сырттан окутуу, куррикулум, кайтарым байланыш, синхрондук, асинхрондук, гибрид, алыстан окутуу, пассив, актив, интерактив, зуум, гуугл, телекоммуникация, өз алдынча үйрөнүү, абсентия сымал сөздөр мисал боло алат. Булардын арасында кээ бирлери илгертеден билим алууга байланышкан сөздөр болсо да бүгүнкү күндө онлайн билим алууда дагы бир жолу алардын актуалдашканын байкоого болот.

Билим берүү процессинде дистанттык же онлайн окутууга чейин эле дайыма актуалдуу болуп келген маселелерге методика жана сабактын куррикулуму кирет. Бул туурасында 1970-жылдары изилдөөчү Larry Cuban дин ою боюнча окутуу процессинде метод менен

куррикулумдун алган орду чоң [24]. Holmberg дин оюна караганда сабактын куррикулумун өнүктүрүү дистанттык билим берген көптөгөн мектептерде жана университеттерде жогорку артыкчылык катары кам көрүлгөн маселе болуп эсептелет [25]. Мындан сырткары онлайн билим берүүдө эң маанилүү маселелердин бири - билим берүүнүн методдору болуп эсептелет. Билим берүү методдору да ар бир тармакта онлайн окутууда өзүнчө классификацияларга бөлүнгөн сымал, жалпы дистанттык билим берүүнү практикалоонун да бир нече түрү бар. Бул туурасында Edstrom методдун үч түрүн белгилейт. Алар жеке үйрөнүү; топ, группа менен үйрөнүү (мугалим жетектеген топ менен чогуу дистанттык үйрөнүү); бир жетекчинин астында дистанттык үйрөнүү деп белгиленет [26].

Сунуштоо санарип доордо билим берүү маселесинде географиялык абал, билим алуудагы шарттар, билим алуунун мезгили, жашоо стандарттары, мотивация, студенттин саны, анын билим деңгээли жана мамлекеттин заманбап технология менен байланышы чоң роль ойнойт. Жогоруда баяндалган шарттарды толук кандуу пайдалануу убакытты алууда. Санарип билим берүү бир гана мугалим менен окуучудан көз каранды болбостон мамлекеттин экономикасына жана билим берүү сферасына жараша экени маалым. Ал эми мугалимдер болсо ортоктошо тажрыйба алмашуу аркылуу ишти алып баруу зарылчылыгы бар. Мындан сырткары онлайн билим берүүдө окутуу менен үйрөнүүнү айкалыштырып кароо да учурдун талабына айланды.

Жыйынтыктар:

1. Санарип билим берүү методикаларынын өздөштүрүлүшү бир эле технологиянын өнүгүшү менен айкалышпастан ошол эле учурда чөйрөнүн өзгөрүшү жана жалпы дүйнөгө өзгөртүүлөрдү алып келген ковид сымал оорулардын капташы санариптик билим берүүнү дагы жакшы өздөштүрүүгө түрттү;

2. Бара-бара билим берүү процессинде убакыт жана мейкиндик түшүнүгү өзүнүн ролун жогото баштады. Маңдай-тескей отуруп салттык түрдө окутуу процесси менен кошо жарышып келе жаткан онлайн окутуу бара-бара сандык жана сапаттык жактан да өзүнүн ордун таба баштады;

3. Санарип билим алуу жана билим берүүнүн өнүгүшүнүн натыйжасында буга байланышкан илимий басылмалардын саны күн сайын артууда. Алар онлайн окутуу жолдору, усулдары, материалдарды онлайн пайдалануу жолдору, онлайн окутуунун маселелери боюнча маалыматтарды камтыйт. Мындай заманбап технологиянын ылдам өнүгүшү менен санарип доордо билим берүү салттык билим берүүнүн ордун толугу менен ала турганы анык;

4. Дистанттык билим берүүнүн натыйжасында билим берүүдө эмнелер өзгөрдү? Окутуучу менен үйрөнүүчүнүн ортосундагы маңдай тескей, бетме-бет билим берүү жана алуу маселесинде баарлашуу жоголду;

5. Билим берүүгө жана өз алдынча билим алууга технологиянын таасири өзгөчө тийди. Бара-бара бир эле окуу жайлары билим бербестен радио жана компьютер сымал гаджеттер менен үйрөнүүчү каалаган маселесинде маалыматтарга ээ боло ала турган замана жаралды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Holmberg, B.** Growth and Structure of Distance Education [Текст] / B.Holmberg // Croom Helm. London and Sydney and Wolfeboro.- New Hampshire, 1986.- 163 p.
2. **Verduin, R.** Distance Education [Текст] / R.Verduin, Jr. John, Thomas A. Clark // The Foundations of Effective Practice. Jossey-Bass Publishers. San Francisco. – Oxford, 1991.- 279 p.
3. **Holmberg, B.** Growth and Structure of Distance Education [Текст] / B.Holmberg // Croom Helm. London and Sydney and Wolfeboro.- New Hampshire, 1986.- 163 p.

4. **Keegan, D.** Foundations of Distance Education [Текст] / D. Keegan.- London, 1990.- 240 p.
5. **Verduin, R.** Distance Education [Текст] / R.Verduin, Jr. John, Thomas A. Clark // The Foundations of Effective Practice. Jossey-Bass Publishers. San Francisco.- Oxford, 1991.- 279 p.
6. **Simonson, M.** Teaching and Learning at a Distance. Foundations of Distance Education [Текст] / [M.Simonson, S.Smaldino, M. Albright, S. Zvacek] // Merrill an imprint of Prentice Hall, 2000.- 408 p.
7. **Simonson, M.** Teaching and Learning at a Distance. Foundations of Distance Education [Текст] / [M.Simonson, S.Smaldino, M.Albright, S.Zvacek] // Merrill an imprint of Prentice Hall.- 2000.- 408 p.
8. National Center for Education Statistics [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://nces.ed.gov/>
9. **Keegan, D.** Foundations of Distance Education [Текст] / D. Keegan.- 1990.- 240 p.
10. **Otto, P.** Learning and Teaching in Distance Education [Текст] / P. Otto. – 1999.- 268 p.
11. **Parsad, B.** Distance Education at Degree-Granting Postsecondary Institutions [Текст] / B. Parsad, L.Lewis // National Center for Education Statistics, Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education.- Washington DC, 2008.- 60 p.
12. **Monolescu, D.** The Distance Education Evaluation: Issues and Case Studies [Текст] / Dominique Monolescu, Catherine Schifter, Linda Greenwood. - Information Science Publishing, 2004.- 326 p.
13. **Simonson, M.** Teaching and Learning at a Distance. Foundations of Distance Education [Текст] / [M.Simonson, S.Smaldino, M.Albright, S.Zvacek] // Merrill an imprint of Prentice Hall. – 2000, 408 p.
14. **Moore, M.** Three types of interaction [Текст] / M. Moore // American journal of distance education, 1989.- 3(2).- 5 p.
15. The Computer Revolution in Education [Текст]. -1987.- 282 p.
16. Global Perspectives on E-Learning. Rhetoric and Reality [Текст] / Editor Alison A.Carr-Chellman // Pennsylvania State Univer. Sage Publications. Thousand Oaks. – London: New Delhi, 2005.- 288 p.
17. **Shannahan, J.** Transition into and improving online History teaching [Текст] / J. Shannahan, V. Fredeicks // Journal of Classics Teaching.- Autumn, 2022.- Pp. 138 -146.
18. **Абдыкулова, Р.** Пандемия шартында онлайн билим берүүнүн маселелери [Текст] / Абдыкулова, Р. // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУМУ, 2022.- №3 (72). – С.136-142.
19. **Lawes, Carolyn J.** Talking Less but Saying More: Teaching US History Online [Текст] / Lawes, Carolyn J. // The Journal of American History.- Bloomington, 2015.- Vol.101 (4). – Pp. 1204-1214.
20. **Lawes, Carolyn J.** Talking Less but Saying More: Teaching US History Online [Текст] / Lawes, Carolyn J. // The Journal of American History.- Bloomington, 2015. - Vol.101 (4). - Pp. 1204-1214.
21. Issues in History Teaching [Текст] / Edited by James Arthur and Robert Phillips.- Routledge Falmer, 2000.- 264 с.
22. **Counsell, C.** Historical knowledge and historical skills. A distracting dichotomy [Текст] / C.Counsell.- 2000.- 290 б.
23. **Cuban, L.** To make a difference in teaching in the city [Текст] / Larry Cuban.- New York, 1970.- 261 с.
24. **Holmberg, B.** Growth and Structure of Distance Education [Текст] / B. Holmberg // Croom Helm. London and Sydney and Wolfeboro.- New Hampshire, 1986.-163 p.
25. **Edstrom, Lars-Clof.** Mass Education: Studies in Adult Education and Teaching by Correspondence in Some Developing Countries [Текст] / Lars-Clof Edstrom.- Lars-Clof, 1970.- 380p.
26. **Калматова, Г.М.** Формирование ценностных ориентаций в образовательном пространстве вуза [Текст] / Г.М. Калматова // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2015. - №1. – С. 103 – 107.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_210

Поступила в редакцию: 17.04.2023 г.

УДК:573.4:372.857(575.2)(04)

Сатыбекова М.А.*к.п.н., доцент Кыргыз. Национ. универ. им. Ж.Баласагына, Кыргызская Республика*

ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ ОРТО МЕКТЕПТЕ 7-КЛАССТЫН БИОЛОГИЯ ПРЕДМЕТИНДЕ ЖАНЫБАРЛАР БӨЛҮМҮН ОКУТУУГА КАРАТА ЖАҢЫЧА МАМИЛЕЛЕР

Бул жумушта Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү орто мектептеринде биологиялык билим берүүгө жаңыча мамиле экинчи муундагы предметтик стандарттын негизинде

7-класста биология предметиндеги жаныбарлар бөлүмү бир сааттын ордуна эки саат болуп окутулушу менен мазмундук өзгөрүүлөргө туш болгондугу анализденет. Изилдөөнүн предмети катары жаңы мазмунга ылайык биология предметинин түйүндүү жана предметтик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга арналган сабактын иштелмеси берилди. Изилдөөнүн негизги максаты 7 - класстагы жаныбарлар курсун окутуунун мазмундук жаңыланышына илимий түшүндүрмө берүү жана анын практикада колдонулушун далилдөө үчүн сабактын иштелмесин сунуштоо. Изилдөөдөнүн негизги методдору илимий маалыматтарга жана укуктук ченемдик документтерге таянуу менен талдоо жүргүзүү, педагогикалык процесске байкоо жүргүзүү, эксперттик анализ жасоо методдору колдонулду. Алынган жыйынтыктын практикалык маанилүүлүгүнүн негизинде “Кыргызстандын жерде - сууда жашоочуларынын түрлөрү. Жерде - сууда жашоочулардын мааниси” аттуу темада сабактын иштелмеси сунушталды. Аны практик биолог мугалимдер жана биология багытында билим алып жаткан студенттер сабак өтүүдө колдонулса болот. Же ушул үлгүгө салып башка сабактардын иштелмесин өздөрү иштеп чыгып кеңири пайдаланышса болот.

Негизги сөздөр: биологиялык билим берүү; парадигма; компетенттүүлүк; предметтик компетенттүүлүктөр; мазмундук тилке; биология; жаныбарлар; этномаданий өзгөчөлүктөр; улуттук дөөлөт.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ ИЗУЧЕНИЯ РАЗДЕЛА “ ЖИВОТНЫЕ” ПО ПРЕДМЕТУ БИОЛОГИЯ В СЕДЬМЫХ КЛАССАХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛ

В данной работе проанализировано, что новый подход к биологическому образованию в общеобразовательных школах Кыргызской Республики, основанный на предметном стандарте 2-го поколения, столкнулся с изменениями в содержании предмета биологии в 7-м классе. В качестве предмета исследования была представлена работа урока, посвященная формированию профильных и предметных компетенций предмета биологии в соответствии с новым содержанием. Основная цель исследования - дать научное объяснение обновлению содержания курса животных для школьников 7-го класса и предложить план урока, подтверждающий его практическое применение. Основными методами исследования были анализ на основе научных данных и нормативно-правовых документов, наблюдение за педагогическим процессом, экспертные методы анализа. Исходя из практической значимости полученных результатов типы наземных и водных обитателей Кыргызстана. Было предложено занятие на тему «Значение наземных и водных обитателей». Его могут использовать практикующие учителя-биологи и студенты, изучающие биологию. Могут еще использовать эту модель для разработки и широкого использования в других уроках.

Ключевые слова: биологическое образование; парадигма; компетентность; предметные компетенции; предметная область; биология; животные; этнокультурные особенности; национальное наследие.

NEW APPROACHES TO STUDYING THE SECTION OF ANIMALS OF THE SUBJECT OF BIOLOGY IN THE 7TH CLASS IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS

This article analyzes that a new approach to biological education in secondary schools of the Kyrgyz Republic, based on the subject standard of the 2nd generation, has encountered changes in the content of the subject of biology in the 7th grade. The subject of the study was the work of the lesson, devoted to the formation of profile and subject competencies of the subject of biology in accordance with the new content. The main purpose of the study is to provide a scientific explanation for the update of the 7th grade animal course content and to offer a lesson plan that confirms its practical application. The main research methods were analysis based on scientific data and legal documents, observation of the pedagogical process, expert methods of analysis. Based on the practical significance of the results obtained, “Types of terrestrial and aquatic inhabitants of Kyrgyzstan. A lesson was offered on the topic “The importance of terrestrial and aquatic inhabitants.” It can be used by practicing biology teachers and biology students. Or they can use this model to develop and widely use the work of other lessons.

Key words: biological education; paradigm; competence; subject competences; subject area; biology; animals; ethno-cultural features; national heritage.

Кыргыз Республикасынын билим берүү системасынын алдында билим берүүнүн сапатын Эл аралык деңгээлге дал келтирүү милдеттеринин коюлушу дүйнөдө глобалдашуу процесстери күчөп, мектептин бүтүрүүчүсүнөн мектептен алган теориялык билимдерди практикада колдоно алуусун (компетенттүүлүгүн) талап кылып жаткандыгы менен байланышкандыгы 2020-2040-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүүнүн Концепциясында [1] белгиленгендиги мектепте биологиялык билим берүүгө түздөн-түз байланыштуу жана тиешелүү болуп эсептелет.

Учурдагы коомчулукта билим берүүнүн ролунун кескин өзгөрүшү орто жана жогорку билим берүү уюмдарында билим берүүнү модернизациялоонун маанилүүлүгүн аныктады. “Бүткүл жашоо үчүн билим” («образование на всю жизнь») парадигмасы “Жашоонун бардык мезгилинде билим алуу” («образование в течение всей жизни») парадигмасына өтүп жатат [2]. Демек, биологиялык билим берүү мазмуну дагы ушул багытта жаңылануусу зарыл.

2021-2022 окуу жылынан тартып жалпы билим берүүчү орто мектепте 7-класстын биология предметинде жаныбарлар курсу базистик окуу планда мурунку 1 сааттын ордуна 2 саат болгондугуна байланыштуу ички мазмундук структурасы өзгөрүлдү жана Кыргыз Республиканын бардык орто мектептеринин практикасына киргизилди [3]. Башкача айтканда, 2021-2022-окуу жылынан баштап 7-класстын биология предметинде жаныбарлар курсу жумасына 2 сааттан, жыл ичинде – 68 саат окутулат. Жаныбарлар курсунун максаты (биология илиминин максатынын алкагында) – ар бир жаныбар тууралуу түшүнүктөр уланып, анын морфологиясы, анатомиясы, физиологиясы жана экологиясы жөнүндө окуучулардын компетенттүүлүгүн калыптандырууга шарт түзүү. Бир эле учурда организмдердин эволюциялык татаалданышы жөнүндөгү түшүнүктөрдү өнүктүрүү.

Бул предметтин милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

- жаныбарлар организмдин түзүлүшү, жашоонун жүрүшү, жеке жана тарыхый өрчүшү, органикалык дүйнө системасы, жаныбарлардын систематикасы тууралуу биология илиминин негизги жоболорун окуучулардын өздөштүрүүсүн камсыз кылуу;
- экологиялык билим берүүнү, органикалык дүйнөнүн уюмдашуусу жана эволюциясы жөнүндө билимдердин калыптанышын ишке ашыруу;
- Кыргызстандын сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан жаныбарларын коргоо жана сактоо жолдорун билүү;
- билимдерди өздөштүрүүнүн туруктуулугуна, логикалык ой жүгүртүүнүн өрчүшүнө керек болгон негизги шарттарынын бири катары окуучулардын окууда эмгектенүү көндүмүн калыптандыруу.

7-класстын биология предметинде жаныбарлар окуу программасы биологиянын предметтик стандарты [4] менен шайкеш келет. Китептеги маалыматтар окуучулардын түйүндүү (маалыматтык, социалдык-коммуникациялык, өзүн-өзү уюштуруу жана проблемаларды чечүү) жана предметтик компетенттүүлүктөрүн (жандуу объекттерди таануу жана баяндап берүү, биологиялык процесстер жана кубулуштардын илимий жактан түшүндүрүү, жаратылыштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү, өзгөрүүлөрдү илимий далилдерди пайдалануу менен чечүү) калыптандырганга мүмкүнчүлүк берет. Окуу материалынын мазмундук тилкелер менен дал келүүсү төмөнкү таблицада чагылдырылган (1-таблица).

1-таблица. Биология предметинин мазмундук тилкелери менен 7-класстын биология предметинде жаныбарлар курсунун маалыматтарынын дал келиши

Мазмундук тилке	Мазмундук тилкенин маалыматтары	“Биология 7 класс. Жаныбарлар” окуу программасынын бөлүмдөрү
Организм – биологиялык система катары	Бир клеткалуу жана көп клеткалуу жаныбарлар, алардын түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү. Тиричилик процесстеринин жөнгө салынышы. Жаныбарлардын жүрүм-туруму. Жаныбарлардын өсүмдүктөрдөн айырмасы жана алардын ортосундагы окшоштуктар. Органдар менен органдар системасынын байланышы –организмдин бүтүндүүлүгүнүн негизи.	1-бөлүм. Жаныбарлар дүйнөсүнө жалпы мүнөздөмө. 2-бөлүм. Жөнөкөйлөр дүйнөчөсү. 3- бөлүм. Көп клеткалуу жаныбалар дүйнөчөсү (Metazoa)
Организмден жогору турган системалар	Жаратылышта организмдердин биргелешип азыктанууга ылайыкташуусу, азыктар боюнча байланышы (жергиликтүү материалдар боюнча). Жаныбарлардын жашоосундагы сезондук өзгөрүүлөр.	I-бөлүм. Жаныбарлар дүйнөсүнө жалпы мүнөздөмө. 9 - бөлүм. Хордалуулар тибине (Chordata) жалпы мүнөздөмө 15-бөлүм. Жаныбарлардын экологиясы
Органикалык дүйнөнүн көп түрдүүлүгү жана анын эволюциясы	Жаныбарлардын систематикасы. Жаныбарлар дүйнөсүнүн эволюциясынын негизги этаптары жана далилдери. Адамдын жаныбарлар менен тектештиги. Айыл-чарба жаныбарлары. Үй жаныбарларынын келип чыгышы. Багуу, тоюттандыруу, көбөйтүү. Үй жаныбарларынын жаңы пардаларын чыгарууда илимдин жетишкендиктери. Кыргызстандын сейрек кездешүүчү жана жоголуп бараткан жаныбарларынын түрлөрү.	1 - бөлүм. Жаныбарлар дүйнөсүнө жалпы мүнөздөмө. 12-бөлүм. Канатуулар классы. 13-бөлүм. Сүт эмүүчүлөр классы. 14-бөлүм. Эволюция.
Адам жана аны курчап турган чөйрө	Жаратылышта жана адамдын турмуш - тиричилигинде жана айыл - чарбасында өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын, бактериялардын, козу карындардын мааниси. Айыл-чарба жаныбарларын көбөйтүүнүн биологиялык негиздери. Айыл-чарбасынын туруктуу өнүгүшү. Органикалык калдыктардан алынган экологиялык биожер семирткичтер.	1-бөлүм. Жаныбарлар дүйнөсүнө жалпы мүнөздөмө. 12-бөлүм. Канаттуулар классы. 13-бөлүм. Сүт эмүүчүлөр классы. 15-бөлүм. Жаныбарлардын экологиясы.

	Жаныбарларды коргоо. Көп түрдүүлүктү сактоо, экосистемаларды коргоо.	
--	--	--

Биологиялык билим берүүнүн дагы бир артыкчылыгы болуп, биологиялык билим берүүнү элдин турмушуна жакындатуу максатында аймактык өз алдынча шарттардын негизинде улуттук, *этномаданий өзгөчөлүктөрдү* эске алуу менен анын түзүлүшүн, мазмунун тактоого багытталгандыгында. Кыргызстан агрардык өлкө болгондуктан биологиялык билим азыр дыйкандарга, фермерлерге зарыл болуп жатышы жана кыргыз элинин Жерге, сууга, өсүмдүктөргө, жаныбарларга илгертен берки эле өзгөчө мамилесин, *улуттук дөөлөт* катары биологиялык билим берүүнүн мазмунуна киргизилишин талап кылат [5].

Ушул өңүттө 7-класстын биология предметинде жаныбарлар курсу боюнча жаңы окуу китебинде *“Жаныбарлардын адабиятта, прикладдык искусстводо жана кыргыздардын ырым-жырым, жөрөлгөлөрүндөгү орду”* деген тема киргизилди. Анда кыргыз элинин турмушу жаныбарлар дүйнөсү менен өтө тыгыз байланышта болуп келгендиги айтылат. Анткени кыргыз эли илгертеден эле жаратылыш койнунда көчүп конуп, малчылыкты кесип кылып келишкен. Алар оозеки түрүндө муундан – муунга айтып келген жомоктор, дастандар, эпостор аркылуу адам менен жаныбарлардын ортосундагы мамилени терең чагылдырышкан. Бул өз кезегинде өсүп келе жаткан муунга экологиялык тарбия берүүгө көмөк берген.

Кандай гана жомоктор, дастандар, эпостор айтылбасын же, чыгармалар жазылбасын кыргыздар өздөрүнүн турмушунан алып айтып, жазып келишкен. Анда адам менен табияттын, адам менен жаныбарлардын ортосундагы тыгыз байланыш сүрөттөлүп, жакшылык жана жамандык, адамдык адилеттүүлүк, акыйкаттык деген түшүнүктөрдү ажыратып таануу идеялары камтылган.

Улуу “Манас” эпосунда жаныбарлар адамдын жан биргеси, жардамчысы катары сыпатталат. Буга мисал катары Манас атабыздын Аккуласын, Кумайыгын, Ак кушун айтсак болот.

Заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов ар бир чыгармасында Жерге, жаратылышка энедей урмат менен сарамжалдуу мамиле кылууну осуяттап, насааттап кеткен. Ал чыгармаларында жаныбарлар дүйнөсүнө өзгөчө мамиле жасаган. Мисалы, “Ак кемеде” бугу эненин жомогу айтылса, “Жаныбарым Гүлсарыда” ат менен адамдын боордоштук мамилесин ачып берген. Жаныбарды сыйлап бапестеп баксаң гана анын үзүрүн көрөсүн дегенди туйдурат. Себеби “ат адамдын канаты” дегендей адамга жылкы баласынын пайдасы көп. Жакшы саяпкер таптаган ат спорттук, улуттук оюндардан – атчабыш, жорго чабыш, кыз куумай ж.б. чабылат, утуп чыкса ээсине байге алып келген.

Ч. Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” романында Ташчайнар менен Акбаранын бөлтүрүктөрүн адам баласы тукум курут кылып, аларга кыямат салат. Бирок, ал нерсе айланып келип адамдын өз башына тиери чыгарманын негизги өзөгү болуп саналат.

Кыргыз эли жаштарына “Кожожаш мерген”, “Карагул ботом” окуяларын насаат катары айтып келишкен. Кожожаш мерген эчки, текелерди кырып, кайберендин каргышына калып, аскадан түшө албай ажал табат. Уктап жаткан Карагулду өз атасы байкабай чаарчыктын баласы деп атып алганы муундан – муунга жомок болуп айтылып келет. Мындай жомоктор аркылуу ата - энелер балдарын жаратылышты сүйүүгө, боорукерликке, мээримдүүлүккө тарбиялап келишкен. Себеби, табияттын бузулушу, жапайы жаныбарлардын кырылышы адам баласынын өзүнүн жок болушуна алып келет.

Кыргыз айымдары кол өнөрчүлүгүндөгү буюм тайымдарга жаныбарлардын элесин түшүрүшкөн. Мисалы, шырдакка чымчык канат, куш канат, кочкор мүйүз, карга тырмак, кыргоол ж.б. жаныбарлардын элеси түшүрүлгөн оюулар салынган. Аккуунун, бугунун ж.б. сүрөтү түшүрүлгөн саймаларды сайышкан, курактарды курашкан.

Ал эми карышкырдын чүкөсүн бөрү жатыш оорусу менен ооруган адамга ырымдап такса айыгып кеткен. Капыстан адам жашаган жерлерге келген жыланга ак чачуу жөрөлгөсүн жасап келишкен.

Кыргыздарда, дегеле чыгыш өлкөлөрүндө элдик жыл сүрүүсү 12 жаныбардын аты менен аталган: чычкан, уй, жолборс, коён, балык, жылан, жылкы, кой, маймыл(мечин), тоок, ит, доуз (кара кийик). *Жыл сүрүү* – салттуу турмушта мезгилдин агымын, окуянын мөөнөтүн, кишинин жашын ж.б. эсептөө ыкмасы болуп саналат.

Ушул эле темада жаныбарлар кинофильмдердин, мультфильмдердин дагы жылдыздарына айланышкандыгын жана алардын мазмунундагы тарбиялык мааниси жөнүндө айтылат. “Хатико”, “Пинин турмушу” кинофильмдеринен мисал келтирилет. Сабактын аягында үйгө төмөнкү тапшырмалар берилет.

1. Илгерки замандарда кыргыз эли балдарына кандай экологиялык тарбия берип келишкен? (Кошумча маалыматтарды издегиле).

2. Кыргыздардын ат оюндарынан кайсыларды билесинер жана аларды ойноо аркылуу кандай инсандык сапаттар калыптанат?

3. Жаныбарлар жөнүндө кандай кинофильмдерди, мультфильмдерди билесинер жана алардын кандай тарбиялык, экологиялык маанилери бар?

4. Жашаган жериңердин экологиясын сактоо үчүн кандай иш чараларды аткаруу керек?

Бул тапшырмалар продуктивдүү мүнөздө болуп окуучулардын өз алдынча маалыматтарды издеп табуусуна, аларды иргеп алууларына өбөлгө түзөт.

Мугалимдерге 7-класстын биология предметинде жаныбарлар курсу боюнча сабактарынын иштелмелери берилген. Анда негизинен сабактын максатына, жаңы теманын маңызына: Эмнеге басым жасоо керек, окуучулардын компетенттүүлүктөрүнүн калыптанышына кантип көмөктөшүү керек деген нерселерге көңүл бурулган. Мугалимдер сабактын максатын койгондо, өзүнүн гана аракеттерине эмес, балдар кандай компетенцияларга ээ болоорун аныктоого көңүл бурушу зарыл.

Төмөндө мисал катары *“Кыргызстандын жерде - сууда жашоочуларынын түрлөрү. Жерде - сууда жашоочулардын мааниси”* аттуу тема боюнча сабактын иштелмесин сунуш кылабыз.

Күнү	
Бекитемин	

Предметтин аталышы. Биология

Сабактын темасы: § 40. Кыргызстандын жерде –сууда жашоочуларынын түрлөрү. Жерде -сууда жашоочулардын мааниси.

Колдонулган методдор: жекече, топтордо иштөө, жуп болуп иштөө, байкоо, аңгемелешүү.

Баалоонун методдору: оозеки кайтарым байланыш, бири-бирин баалоо, диагностикалык баалоо, формативдик, суммативдик баалоо.

Сабактын ресурстары: Кыргызстандагы бакалардын түрлөрүнүн түстүү сүрөттөрү, карточкалар, слайддар, видео материалдар ж.б.

Сабактын тиби: Жаңы материалды өздөштүрүү.

Сабактын максаты:

Билим берүүчүлүк: Окуучулар Кыргызстандагы жерде-сууда жашоочулардын көп түрдүүлүгү боюнча маалымат алышат.

Өнүктүрүүчүлүк: Кыргызстанда жашаган бакалардын сырткы түзүлүш өзгөчөлүгүн аныктоо менен жаратылыштагы маанисин баамдайт.

Тарбия берүүчүлүк: Кыргызстандын Кызыл китебине кирген жерде-сууда жашоочулар жөнүндө маалымат алуу менен алардын жоголуу коркунуч себебин аныктайт.

Күтүлүүчү жыйынтык:

Кыргызстандагы таралган жерде-сууда жашоочулардын көп түрдүүлүгүн аныктайт. Кыргызстандын түрдүү зоналарындагы климатка жана жерде-сууда жашоочулардын абалына таасир тийгизүүчү факторлого баа берет. Жерде - сууда жашоочулардын адамдын жашоосундагы маанисин талдап түшүндүрөт.

Түйүндүү компетентүүлүктөр:

1. Маалыматтык ТК 1.
2. Социалдык -коммуникативдик ТК 2.
3. Өзүн-өзү уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү ТК 3.

Предметтик компетентүүлүктөр:

1. Жандуу объекттерди таануу жана баяндап берүү ПК 1.
2. Биологиялык процесстер жана кубулуштардын илимий жактан түшүндүрүү ПК 2.
3. Жаратылыштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү, өзгөрүүлөрдү илимий далилдерди пайдалануу менен чечүү ПК 3.

2-таблица.

№	Сабактын этаптары	Убак. (мүн.)	Мугалимдин иш аракети	Окуучунун иш аракети	Компетентүүлүктөр		Баалоо формалары
					ТК	ПК	
1	1.1. Уюштуруучулук бөлүм	2 мүнөт	Саламдашуу	Саламатсызбы ! Саламатсыздарбы			
	1.2. Жагымдуу маанай		Сабагыбызды баштаар алдында бири-бирибизге ачык көңүл каалап алалы. Азаматсыңар балдар. Эмесе, ушул ачык көңүлүбүз менен сабагыбызды баштайлы	Окуучулар бири-бирине жагымдуу маанай тартуулап, сабакка көңүл бурушат	ТК 2		
2.	Үй тапшырма	5 мүнөт	Өтүлгөн тема боюнча карточкалар таратылат.	Окуучулар карточкадагы	ТК 3	ПК 2	Калыптанды

	ны текшерүү		1.Бакалардын түзүлүшүндөгү кайсыл өзгөчөлүгү, алардын кургакта жана сууда жашоосуна шарт түзөт? 2.Бакалардын сезүү органдарында, балыктыкына салыштырмалуу кандай өзгөчөлүктөрү бар? 3.Жерде-сууда жашоочулардын дем алуусу канча жол менен жүрөт? 4.Баканын кан айлануу системасында кан айлануунун кичине тегереги кайсы жерден башталып жана кайсы жерден бүтөт? 5.Бакалар резонаторлорун эмнеге колдонушат?	суроолорго жооп беришет			руучу (формативдүү)баалоо
3.	Жаңы тема менен таанышуу	4 мүнөт	Мугалим окуучуларга Кыргызстанда жерде-сууда жашоочулардын кайсы түрү кездешет? Балдар биз силер менен бүгүн Кыргызстанды мекендеген жерде-сууда жашоочулар же бакалар менен таанышабыз. Жерде-сууда жашоочулардын жаратылыштагы жана адамдын жашоосундагы маанисин аныктайбыз.	Окуучулар бул суроого куйруксуздар деп, алар жөнүндөгү түшүнүгүн айтып беришет	ТК 1		Алдын алуу (диагностикалык) баалоо
4.	Стратегия	10 мүнөт	Мугалим жаңы материал менен таанышуунун астында окуучуларга “Суроолор дарагы” стратегиясын сунушталып, ага алма түрүндөгү же ар кандай	Мугалим жаңы теманы түшүндүрүп жатканда окуучулар берилген стратегия менен		ПК 1 ПК 2	

			Мугалим окууларды берилген тапшырма боюнча презентацияга чакырат. Окуучулардын ишине кошумча маалымат берип, толуктоо киргизет.				
6.	Сабакты бышыктоо	8 мүнөт	Сабакты бышыктоодо окуучулардын өз алдынча иштеген “Суроолор дарагы” стратегиясына кайрылат. Окуучулардын түшүнбөгөн суроолоруна толуктоо киргизет.	Окуучулар өтүлгөн жаңы темадагы түшүнбөгөн суроолору боюнча жана жаңы алган кызыктуу маалыматтар менен ой бөлүшөт.	ТК 3	ПК 3	Калыптандыруучу (формативдүү) баалоо
7.	Үй тапшырма	2 мүнөт	Жерде-сууда жашоочулардын жаратылыштагы жана адамдын жашоосундагы маанисине кошумча адабияттарды жана интернет булактарын колдонуп презентациялагыла. Жумушчу дептер менен иштөө.	Окуучулар берилген үй тапшырманы күндөлүгүнө жазышат.	ТК 3	ПК 3	
8.	Баалоо	4 мүнөт	Мугалим окуучулардын ишине комментарий берүү менен баалоо жүргүзөт.	Окуучулар алган бааларын күндөлүккө койдурушат	ТК 3		Жыйынтыктоочу (суммативдик баалоо)

Жыйынтыктар:

1. Макалада изилдөөгө алынган 7-класстын биология предметинде жаныбарлар курсунун мазмундук жаңыланышына илимий анализ жүргүзүлүп билим берүүдө предметтин милдеттери аныкталды. Ошол эле учурда, мугалимдердин предметтик компетенттүүлүгүн калыптандырууга азырынча жетиштүү көңүл бурулбай жаткандыгы белгилүү болду;

2. Иликтөөнүн негизинде биология предметинин мазмундук тилкелери менен 7-класстын биология предметинде жаныбарлар курсунун маалыматтары дал келтирилди. Ошондой эле, “Кыргызстандын жерде - сууда жашоочуларынын түрлөрү. Жерде - сууда жашоочулардын мааниси” аттуу темада сабактын иштелмеси сунушталды жана мазмуну илимий жактан такталды;

3. Жаңы маалыматтарды колдонуп ар бир биолог мугалимдер жана биология багытында билим алып жаткан студенттер сабак өтүүдө колдонушса болот. Же ушул үлгүгө салып башка сабактардын иштелмесин өздөрү иштеп чыгып предметтик стандартта белгиленген компетентүүлүктөрдүн кеңири калыптануусу ишке ашары белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. Кыргыз республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы 2020-2040-жылдарга чейин [Электронный ресурс]. КР Өкмөтүнүн 2012 –жылдын 23-мартындагы №201 токтому менен бекиген. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg> > act > view > ky-kg.
2. **Коростолева, Т.В.** Развитие предметной деятельности учащихся в курсе биологии основной школы [Текст]: дисс... докт. пед. наук / Т.В. Коростолева. – Санкт Петербург, 2007. – 340 с.
3. **Сатыбекова, М.А.** “Биология” 7 - класс “Жаныбарлар” курсунун окуу программасы [Текст] / М.А. Сатыбекова.
4. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 5-9 класстар үчүн “Биология” боюнча стандарт [Текст]. – 2015. – 115 с.
5. **Сатыбекова, М.А.** Биологияны окутууда предметтик компетентүүлүктөрдү окуучунун универсалдык окуу аракеттери менен бирге калыптандыруу маселелери [Текст] / М.А. Сатыбекова // КББА Кабарлары. – Бишкек, 2021.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_218

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 371.261

Касымалиев М.У.

к.п.н., директор школы-лицея им. А.Молдокулова, Кыргызская Республика

Асанова М.Б.

профессор школы-лицея им. А.Молдокулова, Кыргызская Республика

Ибрагимов Ж.У.

профессор школы-лицея им. А.Молдокулова, Кыргызская Республика

МЕКТЕПТЕ ТРАДИЦИЈЛУУ ЖАНА АРАЛЫКТАН ОКУТУУ СИСТЕМАСЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ ИШИН УЮШТУРУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Бул илимий макалада орто мектептерде традициялык жана аралыктан окутуу системаларында окуучулардын билим берүү иш-аракеттерин уюштуруунун педагогикалык негиздери каралат. Изилдөөнүн предмети - күндүзгү жана аралыктан окутуунун натыйжалуу интеграциясын камсыз кылуучу санариптик технологияларды колдонуунун педагогикалык шарттары. Изилдөөнүн максаты - жалпы билим берүүчү мектепте дистанттык жана күндүзгү окутуу формаларын интеграциялоонун педагогикалык шарттарын иштеп чыгуу. Коюлган маселелерди чечүүнүн жүрүшүндө төмөнкү изилдөө методдору колдонулду: изилдөө темасы боюнча философиялык, психологиялык-дидактикалык жана методикалык адабияттарды теориялык талдоо; жалпы билим берүүчү мектептердеги сабактарда, дистанттык олимпиадаларда, долбоорлордо жана курстарда окуучулардын аралыктан окутуу иш-аракеттерин моделдөө. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: мектептин информациялык билим берүү чөйрөсүндө берилген окуу материалынын курамына, мазмунуна, түзүлүшүнө, дизайнына жана эргономикасына коюлуучу педагогикалык талаптар

формулировка каланган. Натыйжалуу окутууну ишке ашыруунун зарыл шарттары катары сырттан окуу формалары менен айкалышкан дистанттык формаларга педагогикалык жана технологиялык талаптар аныкталган жана илимий жактан негизделген. Изилдөөнүн практикалык мааниси - жогорку класстын окуучуларын аралыктан окутууну уюштуруу модели иштелип чыккан жана практикада текшерилген. Дистанттык онлайн режиминде окуу процессин уюштурууда информациялык билим берүү платформасы апробациядан өтүп, электрондук окуу китептери, электрондук журнал билим берүү платформалары мугалимдердин практикалык иштеринде колдонулду. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган теориялык жана практикалык тыянактар аралыктан окутуу формаларын колдонуу менен мектептик окутуунун өнүгүү перспективасын ачат: айрым дисциплиналарды окутуудан баштап, билим берүү мекемесинин масштабында аралыктан окутууну уюштурууга чейин.

Негизги сөздөр: электрондук окуу китептери; информациялык технологиялар; жаңы билим берүү стандарттары; баалоонун критерийлери; санариптик технология.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В СИСТЕМЕ ТРАДИЦИОННОГО И ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЕ

В данной работе рассматриваются педагогические основы организации образовательной деятельности учащихся в традиционных и дистанционных системах обучения в средних школах. Предметом исследования являются педагогические условия применения цифровых технологий, обеспечивающие эффективную интеграцию очного и дистанционного обучения. Цель исследования - разработка педагогических условий интеграции дистанционной и очной форм обучения в общеобразовательной школе. В ходе решения поставленных задач были использованы следующие методы исследования: теоретический анализ философской, психолого-дидактической и методической литературы по теме исследования; моделирование дистанционной учебной деятельности учащихся на уроках, дистанционных олимпиадах, проектах и курсах в общеобразовательных школах. Научная новизна исследования заключается в следующем: сформулированы педагогические требования к составу, содержанию, структуре, дизайну и эргономике учебного материала, представленного в информационно-образовательной сфере школы; сформулированы и научно обоснованы педагогические и технологические требования к дистанционным формам в сочетании с заочными формами обучения как необходимые условия реализации эффективного обучения. Практическая значимость исследования заключается в следующем: разработана и проверена на практике модель организации дистанционного обучения старшеклассников. Информационная образовательная платформа при организации дистанционного онлайн-обучения прошла апробацию, электронных учебников, электронных журнальных образовательных платформ, применена в практической работе учителей. Теоретические и практические выводы полученные в ходе исследования, открывают перспективы развития школьного обучения с применением дистанционных форм обучения: от преподавания отдельных дисциплин до организации дистанционного обучения в масштабах образовательного учреждения.

Ключевые слова: электронные учебники; информационные технологии; новые образовательные стандарты; критерии оценивания; цифровые технологии.

PEDAGOGICAL BASES FOR ORGANIZING STUDENTS' LEARNING ACTIVITIES IN THE SYSTEM OF TRADITIONAL AND DISTANCE LEARNING AT SCHOOL

In this scientific article discusses the pedagogical foundations of the organization of educational activities of students in traditional and distance learning systems in secondary schools. The subject of the study is the pedagogical conditions for the use of digital technologies that ensure the effective integration of full-time and distance learning; the goal is to develop pedagogical conditions for the integration of distance and full-time forms of education in a comprehensive school. In the course of solving the tasks, the following research methods were used: theoretical analysis of philosophical, psychological, didactic and methodological literature on the research topic; modeling of distance learning activities of students in lessons, distance olympiads, projects and courses in secondary schools. The scientific novelty of the research is as follows: pedagogical requirements for the composition, content, structure, navigation, design and ergonomics of educational material presented in the information and educational sphere of the school; formulated and

scientifically substantiated pedagogical and technological requirements for distance learning in combination with correspondence forms of education as necessary conditions for the implementation of effective learning. The practical significance of the research is as follows: a model of organizing distance learning for high school students has been developed and tested in practice, which is an integration of full-time and distance learning; "the information educational platform for organizing online distance learning has been tested by electronic textbooks, electronic journal educational platforms, and applied in the practical work of teachers. The theoretical and practical conclusions obtained in the course of the study open up prospects for the development of school education with the use of distance learning: from the teaching of individual disciplines to the organization of distance learning on the scale of an educational institution.

Key words: *electronic textbooks; information technology; new educational standards; assessment criteria; digital technologies.*

Теманын актуалдуулугу: информациялык технологиянын тез өнүгүшү менен билим берүүнүн традициялык ыкмалары жаңы санариптик технология багытындагы ыкмаларды колдонсо боло тургандыгын ачыктоо менен окутуунун жана окуу процесстеринин жаңы формаларын түзүштү. Бул жаңылыктардын бири – КОВИД-19 пандемиясынан улам өзгөчө актуалдуулугун далилдей алган аралыктан окутуунун зарылчылыгынын маанилүү экендиги далилденди десек жаңылышпайбыз. Окуу процессин традициялык жана аралыктан окутуу системаларында мектептеги окутуу процессин натыйжалуу ишке ашыруу үчүн мугалимдердин, методисттердин жана изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруу менен жаңы илимий-практикалык изилдөөлөрдүн кеңири багыты ачылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: биздин изилдөөнүн негизги максаты – окуучулар үчүн натыйжалуу билим берүүнү камсыз кылуу үчүн традициялуу жана аралыктан окутуу системаларында окуу процессинин педагогикалык негиздерин изилдөө. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү максаттар коюлду:

1. Окуу процессинин мүнөзүн жана түзүлүшүн, анын компоненттерин салттуу жана аралыктан окутуу системаларында анализдөө.
2. Традициялык жана аралыктан окутуу процессин уюштуруунун педагогикалык принциптерин аныктоо.
3. Традициялык окутууда колдонулган педагогикалык технологиялардын уникалдуу өзгөчөлүктөрүн изилдөө.
4. Традициялык жана аралыктан окутууда окутуу процессин уюштурууда, жана ишке ашырууда мугалимдин ролун талдоо.
5. Окуу процессин салттуу жана аралыктан окутууда, класстын ичинде, сыртында уюштуруу ыкмаларын изилдөө.
6. Традициялык жана аралыктан окутуу системаларында колдонулган окутуунун ар кандай формаларын жана ыкмаларын аныктоо.
7. Традициялык жана аралыктан окутуу системаларынын артыкчылыктарын жана кемчиликтерин баалоо, окутуу процессин уюштурууну, ишке ашырууну жакшыртуу боюнча сунуштарды берүү.

Изилдөөнүн гипотезасы. Окутуунун күндүзгү жана дистанттык формаларын интеграциялоо окуучуларга үзгүлтүксүз билим берүү процессин уюштурууга, окутуунун сапатын жогорулатууга жана төмөнкү дидактикалык шарттарды ишке ашырууда окуучулардын чыгармачылык потенциалын ишке ашырууга мүмкүндүк берет:

- окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу үчүн маалыматтык билим берүү чөйрөсү түзүлөт;
- билим берүү процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу окутуунун күндүзгү жана дистанттык формаларын оптималдуу айкалыштырууга өбөлгө түзөт;

- окутууну уюштуруунун дистанциялык формаларына карата салттуу формалар менен айкалышкан педагогикалык жана технологиялык талаптар аткарылат.

Жогорудагы маселени чечүү үчүн, ошондой эле көчүп гипотезаны текшерүү үчүн, биз **изилдөөнүн төмөнкү милдеттерин** аныктадык.

1. Биздин өлкөдө жана чет өлкөлөрдө колдонулган аралык режимде студенттердин окуу иш-аракеттерин уюштуруу жолдорун талдоо.

2. Мектептин маалыматтык билим берүү чөйрөсүнүн курамын жана түзүмүн педагогикалык көз караштан талдоо жана негиздөө, аны педагогикалык процесстин компоненттерин жана билим берүү мекемесинин интеллектуалдык, маданий потенциалын топтоочу ачык система катары кароо.

3. Системалык жана инсандык-ишмердик мамиленин негизинде мектептин маалыматтык билим берүү чөйрөсүндө берилген окуу материалынын мазмунуна, түзүмүнө, эргономикасына талаптарды иштеп чыгуу жана негиздөө.

4. Мектеп окуучуларын күндүзгү жана аралыктан окутуу формаларын интеграциялоонун негизинде окуу ишин уюштуруунун моделин түзүү жана практикада текшерүү; мектептеги билим берүү процессинде интеграциянын маңызын аныктоо, негизги этаптардын мазмунун, моделдин элементтеринин өз ара байланышын негиздөө.

5. Окутуу-тарбиялоо процессинде күндүзгү жана дистанттык технологиялардын интеграциясын колдонуунун өзгөчөлүктөрүн, чыгармачылык активдүүлүктү өбөлгөлөөгө жана өнүктүрүүгө таасирин аныктоо, анын негизинде окутууну уюштуруунун дистанциялык формаларына карата педагогикалык жана технологиялык талаптарды аныктоо.

Изилдөөнүн методологиясы: биздин изилдөө теориялык жана эмпирикалык изилдөө ыкмаларын айкалыштырган татаал методологияга негизделген. Педагогикалык адабиятты, онлайн ресурстарды жана эмпирикалык маалыматтарды колдонуп, традициялык жана аралыктан окутуу системаларында окутуу процессин уюштурууну жана ишке ашырууну талдайбыз. Ошондой эле, сурамжылоолор, маектер жана байкоолор сыяктуу маалыматтарды чогултуу жана талдоо үчүн сапаттык жана сандык изилдөө ыкмаларын колдонобуз.

Бул изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи болуп төмөнкүлөр саналат:

- Аралыктан окутуунун теориялары Е. С. Полат жана А. В. Хуторскийдин эмгектеринде, заманбап дидактиканын идеялары С. А. Щенковдун жана Н.В. Никитинанын эмгектеринде чагылдырылган;

- И.Бекбоевдун «Инсанга багытталган мамиле теориясы», В. П. Симоновдун жана С.К. Калдыбаевдин эмгектеринде МКТ - компетенттүүлүк мамилесинин концептуалдык жоболору каралган;

- орто мектептеги педагогикалык процессти компьютерлештирүү жана билим берүүнү санариптештирүү идеялары М.У.Касымалиевдин, А.Д. Онгарбаеванын, А.Д.Ибраевдин, М.Б.Асанованын жана Ж.У.Ибрагимовдун илимий эмгектеринде берилген [3-7];

- аралыктан окутууну колдонуунун дидактикалык жана уюштуруу-методикалык маселелери Т.Е. Воробьева, Е.А. Федорова, Т.Э.Исаков, Н.В. Никитиналардын илимий эмгектеринде каралган [1,2,8,9].

1. Окуу иш-аракеттеринин түшүнүгү жана анын структурасы:

- "Окуу ишмердүүлүгү" түшүнүгүн аныктоо жана анын окуу процессиндеги ролу;

- Окуу ишинин түзүмү: максаттары, милдеттери, мазмуну, методдору, каражаттары, уюштуруучулук-педагогикалык шарттары.

Окуу иш-аракеттери белгиленген окуу максаттарына ылайык билимди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү өздөштүрүүгө багытталган процесс. Ал билим берүү процессинин негизги

компоненти болуп саналат жана бир катар функцияларды аткарат: окуучулардын интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу, алардын инсандыгын өнүктүрүү, кесиптик ишмердүүлүккө даярдоо ж. б.

Окуу ишмердүүлүктүн структурасы төмөнкү **компоненттерди камтыйт:**

Максаттар – окуу иш-аракеттеринин натыйжасында эмнеге жетишүү керектигин аныктайт. Максаттар так, конкреттүү жана өлчөнүүчү болушу керек.

Милдеттер – максаттарды деталдаштырат жана аларга жетүү үчүн зарыл болгон конкреттүү кадамдарды аныктайт. Тапшырмалар окуучулардын жашына, жөндөмүнө жана билим деңгээлине ылайыктуу болушу керек.

Мазмуну – студенттер үйрөнүшү керек болгон темаларды, предметтерди жана материалдарды аныктайт. Ал актуалдуу, кызыктуу жана окуу иш-аракеттеринин максаттарына жана милдеттерине ылайык келиши керек.

Методдору – окуу процесси кандай өтөөрүн аныктайт. Методдор ар түрдүү, натыйжалуу жана окуучулардын муктаждыктарына ылайыкташтырылышы керек.

Каражаттары – окуу процессинде кандай куралдар жана материалдар колдонуларын аныктайт. Каражаттар жеткиликтүү, заманбап болууга жана окуу ишинин милдеттерине жана максаттарына шайкеш келүүгө тийиш.

Уюштурууга – педагогикалык шарттар окуу ишмердүүлүгү жүрүп жаткан чөйрөнү аныктайт. Аларга окуу мейкиндигин уюштуруу, убакыт алкагын сактоо, окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу жана окуу процессинин натыйжалуулугуна таасир эте турган көптөгөн башка факторлор кирет.

Окуу иш-аракеттеринин структурасы, демек, минималдуу чыгым менен максималдуу натыйжага жетишүүгө мүмкүндүк берген окуу процессин уюштурууга комплекстүү мамиле кылат.

Педагогикалык шарттар кадимки жана дистанттык окутууда окуучулардын окуу иш-аракеттерин уюштурууда негизги ролду ойнойт. Келгиле, аларды кененирээк карап көрөлү.

Традициялык окутууда:

Класста жана мектепте жагымдуу психологиялык климатты түзүү. Студент мугалимдин жана классташтарынын колдоосун жана түшүнүгүн сезиши керек. Бул окуучуга активдүү болууга жана үйрөнүүгө даяр болууга мүмкүндүк берет.

Класста ар түрдүү иш-чараларды уюштуруу. Мугалим окуучулар чарчабашы жана окуу процессине кызыкдар болушу үчүн иштин ар кандай ыкмаларын жана формаларын колдоно билиши керек.

Окуу материалдары менен системалуу иштөө. Мугалим окуучуларга окуу китеби менен иштөөнү, негизги нерсени баса белгилөөнү, көчүрмөлөрдү жана резюмелерди жасоону, контролдук иштерди жана рефераттарды жазууну үйрөнүүгө жардам бериши керек.

Кайтарым байланыш жана баалоо. Мугалим окуучуларга эмне туура, эмне туура эмес экенин түшүнүшү үчүн жооп бериши керек. Ошондой эле окуучулардын билимин жана жөндөмүн баалоо, окуучуларда кандай билим бар экендигин жана кандай билимди өздөштүрүү керектигин түшүнүү керек.

Дистанттык окутууда:

Сабактарды өткөрүү үчүн техникалык базанын болушу. Аралыктан окутуу үчүн компьютерлер, интернет, онлайн сабактарды өткөрүү үчүн программалар керек.

Окуу материалдарын уюштуруу жана структуралоо. Мугалим материалдарды окуучуларга керектүү окуу материалын тез жана оңой таба тургандай кылып уюштурушу керек.

Окуучулар менен жекече иштөө. Мугалим окуучулар менен жекече иштей алышы керек, анткени аралыктан окутууда окуучу айрым маселелерди түшүнбөй, мугалимдин жардамына муктаж болушу мүмкүн.

Окуу процессин уюштуруу жана баалоо. Мугалим окуучуларга эмне туура, эмне туура эмес экенин түшүнүшү үчүн жооп бериши керек. Ошондой эле окуучулардын билимин жана жөндөмүн баалоо керек

Дистанттык окутуунун негизги аспектилеринин бири болуп окуу процессин натыйжалуу уюштурууга жана окуучулардын коюлган максаттарга жана милдеттерге жетишүүсүн камсыз кылууга мүмкүндүк берген педагогикалык технологияларды колдонуу саналат. Дистанттык окутууда педагогикалык технологияларды колдонуунун айрым өзгөчөлүктөрүн карап көрөлү:

Информациялык-коммуникациялык технологияларды (ИКТ) колдонуу. Дистанттык окутуу билим берүү ресурстарына жеткиликтүүлүктү камсыз кылган, билим берүү процессинин катышуучуларынын ортосундагы байланышты камсыз кылган жана окуу иш-аракеттерин натыйжалуу контролдоого мүмкүндүк берген ИКТны колдонбогонго мүмкүн эмес.

Интерактивдүү окутуу методдору. Дистанттык окутууда окутуучу менен окуучулардын, ошондой эле окуучулардын өз ара байланышын максималдуу камсыз кылуу маанилүү. Бул үчүн интерактивдүү окутуу ыкмалары кеңири колдонулат, мисалы, талкуулар, топтук долбоорлор, веб-конференциялар, онлайн тестирлөө ж. б.

Жеке мамиле. Дистанттык окутуу окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окуу процессин уюштурууга мүмкүндүк берет. Адаптивдүү билим берүү технологиясын колдонуу, окутуучуга жана окуучуларга окутуунун мазмунун, темпин жана ыкмаларын жекече ыңгайлаштырууга мүмкүндүк берет.

Билимди контролдоо жана баалоо. Дистанттык окутууда билимди көзөмөлдөө жана баалоо өзгөчө маанилүү. Бул үчүн ар кандай ыкмалар колдонулат, мисалы, онлайн тестирлөө, өз алдынча иштөө жана кийинки текшерүү, ошондой эле окуу иш-аракеттерин алыстан көзөмөлдөө.

Системалуулук жана ырааттуулук. Дистанттык окутуу кадимки окутууга караганда окуу процессин кыйла так уюштурууну жана структуралаштырууну талап кылат. Окуучулар билимди эффективдүү өздөштүрүшү үчүн берилген структураны жана ырааттуулукту так сактоо маанилүү.

Традициялык жана аралыктан окутуу системасында окуу процессин уюштурууда мугалимдин ролу негизги маселелердин бири болуп саналат. Дистанттык окутууда мугалим менен окуучу бири-биринен алыстап кетсе дагы, мугалим окуу процессинде маанилүү ролду ойнойт.

Кадимки окутууда мугалим сабакка жеке катышууга, студенттер менен баарлашууга, суроолорду берүүгө, материалды түшүндүрүүгө, көзөмөлдү жүргүзүүгө, билимди баалоого жана пикир билдирүүгө мүмкүнчүлүк алат. Дистанттык окутууда мугалим видеоконференция, электрондук почта, чат, форум ж. б. сыяктуу өз ара аракеттенүүнүн башка түрлөрүн колдонушу керек.

Традициялык жана аралыктан окутуу системасында мугалимдин негизги милдеттери:

- Окуу процессин уюштуруу жана пландаштыруу;
- Сабактарды, лекцияларды жана практикалык сабактарды даярдоо жана өткөрүү;
- Окуу материалдарын тандоо жана колдонуу;
- Окуучулардын билимин контролдоо жана окуу натыйжаларын баалоо;

- Кайтарым байланышты жана консультацияларды уюштуруу;
- Окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрү менен иштөө.

Дистанттык окутууда мугалим аралыктан окутуу технологиялары менен иштөө, онлайн куралдарды жана платформаларды колдонуу, окуучулардын кызматташуусун жана байланышын уюштуруу сыяктуу кошумча компетенцияларга ээ болушу керек. Ошондой эле окуучулардын жеке муктаждыктарын жана өзгөчөлүктөрүн эске алуу, аларга окуу материалдарын жана иш форматтарын тандоо мүмкүнчүлүгүн берүү маанилүү.

Ошентип, мугалим традициялык жана аралыктан окутуу системасында окуу процессин уюштурууда маанилүү ролду ойнойт, сапаттуу окутууну жана окуучулардын билимге болгон муктаждыктарын канааттандырууну камсыз кылат.

Сабактан тышкары мезгилде окуучулар окуу материалын изилдөөнү улантып, үй тапшырмаларын аткарып, өз алдынча билимин тереңдете алышат. Окутуунун кадимки формасында мугалим өз алдынча изилдөө үчүн кошумча адабияттарды жана окуу куралдарын сунуштай алат. Дистанттык окутуу формасында окуучулар үчүн кошумча онлайн курстар жана интерактивдүү материалдар да бар.

Сабакта жана сабактан тышкары мезгилде окутуунун кадимки жана дистанттык формаларында окуу иш-аракеттерин уюштурууда ар бир окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу, окуу үчүн жагымдуу атмосфераны түзүү жана окуу иш-аракеттеринде өз алдынчалуулукту колдоо зарыл.

Кадимки жана дистанттык окутууда иштин ар кандай формаларын жана окутуу методдорун колдонууну изилдөөдөгү аныкталга жагдайлар.

Кадимки жана аралыктан окутуу системаларында окуу процессин натыйжалуу уюштуруу үчүн иштин ар кандай формалары жана окутуу ыкмалары кеңири колдонулат. Айрымдары окутуунун кадимки формасында натыйжалуу болушу мүмкүн, ал эми башкалары аралыктан окутуу формасында.

Окутуунун салттуу формасында иштин эң кеңири таралган формалары лекция, семинар, практикалык иш жана жеке иш болуп саналат. Лекциялар көбүнчө негизги теориялык маалыматты берүү үчүн, семинарлар - мисалдарды талкуулоо жана талдоо үчүн, практикалык иш - чаралар - практикалык көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү бекемдөө үчүн, ал эми жеке иштөөсү - окуучулардын өз алдынчалыгын жана чыгармачылыгын өнүктүрүү үчүн колдонулат.

Дистанттык окутууда иштин эң кеңири таралган түрлөрү видео лекциялар, вебинарлар, онлайн курстар жана өз алдынча иштөө тапшырмалары болуп саналат. Видео лекциялар студенттерге материалды ыңгайлуу убакта жана өз темпинде үйрөнүүгө мүмкүндүк берет, вебинарлар студенттерге суроолорду берүүгө жана материалды реалдуу убакыт режиминде талкуулоого мүмкүндүк берет, ал эми онлайн курстар студенттерге материалды этап-этабы менен, Тест жана тапшырмаларды аткарууга мүмкүнчүлүк берет. Өз алдынча иштөө үчүн тапшырмалар эссе жазууну, рефераттарды жазууну, практикалык тапшырмаларды жана долбоорлорду аткарууну камтышы мүмкүн.

Окутуунун эки формасындагы негизги окутуу методдору окуучулардын когнитивдик ишмердүүлүгүн активдештирүү ыкмалары болуп саналат, мисалы, көйгөйлүү окутуу ыкмасы, долбоор ыкмасы, изилдөө ыкмасы, бизнес оюн ыкмасы ж.б. алар окуучулардын сынчыл ой жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын, өз алдынчалыгын жана өзүн-өзү жөнгө салууну жайылтышат. Мындан тышкары, аралыктан окутууда онлайн байланыш жана кызматташуу ыкмалары активдүү колдонулат, мисалы, топтордо иштөө, форумдар, чаттар жана башкалар.

Традициялык жана дистанттык окутуу системасынын артыкчылыктары менен кемчиликтерин талдоо, ошондой эле үзгүлтүксүз жана аралыктан окутуу шарттарында окутуу иш-аракеттерин уюштуруу боюнча сунуштарды берүү.

Окутуу системаларын салыштыруу - традициялык жана аралыктан окутуу, ар биринин бир катар артыкчылыктары менен кемчиликтерин баса белгилөөгө мүмкүндүк берет. Мисалы, аралыктан окутуунун негизги дагы бар, мисалы, мугалим жана башка окуучулар менен түз байланыштын жоктугу, жалгыздык сезимине жана мотивациянын жетишсиздигине алып келиши мүмкүн, ошондой эле окутуучу тарабынан көзөмөлдүн жоктугу, бул окутуунун сапатынын жана окуучулардын билим деңгээлинин төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн.

Традициялык окутуу шарттарында окуу иш-аракеттерин уюштурууда сабакты жана сабактан тышкаркы иш-чараларды уюштурууга, иштин ар кандай формаларын жана окутуу методдорун колдонууга жана окуучулардын ар кандай түрлөрү менен иштөөгө көңүл буруу керек.

Дистанттык окутууда виртуалдык класстын ишин уюштурууга, ар кандай маалыматтык технологияларды колдонууга, мугалимдердин пикирлерин жана көзөмөлүн уюштурууга өзгөчө көңүл буруу керек.

Ошентип, кадимки жана дистанттык окутууда окуу иш-аракеттерин ийгиликтүү уюштуруу үчүн, ар бир окуу тутумунун бардык өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек, тиешелүү педагогикалык технологияларды жана иштөө ыкмаларын тандап, жана окуучулар билимди мүмкүн болушунча натыйжалуу өздөштүрүп, алардын жөндөмдөрүн жана көндүмдөрүн өнүктүрө тургандай кылып окутууну уюштуруу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, илимий макалада, изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын чыгарууга болот, анын маанилүүлүгүн баса белгилеп, тыянактарды актоого болот.

Бул жаатта мындан аркы изилдөөлөрдүн келечеги дагы белгилениши керек. Мисалы, дистанттык окутуунун контекстинде ар кандай педагогикалык технологиялардын натыйжалуулугун изилдөө, ошондой эле кадимки жана дистанттык окутуу тутумунда ар кандай курактагы топтордо окутуу иш-аракеттерин уюштурууга салыштырмалуу талдоо жүргүзүү сунуш кылынышы мүмкүн.

Жыйынтык

Традициялык окуу системасын санариптик технологияларды колдонуу аркылуу окуучуларга кесипти багыты берип окутуу максатында аралыктан окутуу системасын дагы бирдиктүү мектептеги окутуу системасында колдонуунун киргизсе:

биринчиден, окуучуларга кесиптик багыт менен окутуунун деңгээлин көтөрүүгө шарттарды түзөт эле;

экинчиден, санариптик технологияларды колдонуу менен окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө жогорку деңгээлдеги электрондук окуу материалдык түзүүгө шарттар түзүлөт эле;

үчүнчүдөн, жалпы билим берүүчү орто мектептерде окуучулардын өз алдынча окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө шарттар түзүлүп, окуучуларга болгон окуу жүктөмдөрүн азайтууга болот эле.

Адабияттар тизмеси:

1. **Воробьева, Т.Е.** Организация учебной деятельности учащихся в условиях дистанционного обучения [Текст] / Т.Е. Воробьева // Педагогика. – 2020. – № 8. – С. 26-31.
2. **Федорова, Е.А.** Особенности организации учебной деятельности учащихся на уроке в условиях дистанционного обучения [Текст] / Е.А. Федорова // Педагогическое образование и наука. – 2021. – № 3. – С. 57-61.

3. **Касымалиев, М.У.** Орто мектептин билим берүүчү информациялык чөйрөсү жана анын билим сапатын башкаруудагы ролу [Текст] / М.У. Касымалиев, С.К. Калдыбаев, М.У. Касымалиев // Вестник Кыргызского государственного университета строительства, транспорта и архитектуры им. Н.Исанова. – 2022. - № 1 (75). – С. 135-143.
4. **Касымалиев, М.У.** Жалпы билим берүүчү орто мектептердин информациялык билим берүү чөйрөсүнүн түзүлүшү, калыптануу принциптери [Текст] / М.У. Касымалиев, С.К. Калдыбаев. // Вестник Ошского государственного университета. – Ош, 2021. – № 3. – С. 67-77.
5. **Касымалиев, М.У.** Жалпы билим берүүчү мектептин билим берүү процессиндеги информациялык-коммуникациялык технологиялар [Текст] / М.У. Касымалиев, С.К. Калдыбаев // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2021. – № 3. – С. 92-101.
6. **Асанова, М.Б.** Окуу процессинде электрондук окуу китептерин колдонуу [Текст] / М.Б. Асанова, С.К. Калдыбаев // Alatoo Academic Studies. – 2021. - № 3. – С. 83-91.
7. **Ибрагимов, Ж.У.** Некоторые способы повышения информационно-коммуникационных компетенций учителей общеобразовательных школ [Текст] / Ж.У. Ибрагимов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. № 10. С. 184-188.
8. **Исаков, Т.Э.** Роль информационно-коммуникационных технологий в дистанционном обучения [Текст] / Т.Э. Исаков, А.А. Атабаев // Наука. Образование. Техника. – Ош, 2022. - № 3. – С. 118-122.
9. **Никитина, Н.В.** Организация учебной деятельности учащихся в условиях дистанционного обучения [Текст]: проблемы и перспективы / Н.В. Никитина // Образование и наука в современном мире. – 2020. – № 6. – С. 120-125.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_228

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК:573.2:574:378(575.2) (04)

Чалданбаева А.К.*д.п.н., доц. Кыргызского государственного универ. им. И.Арбаева, Кыргызская Республика***Акматалияева Р.Ж.***ст. преп. Кыргызского Национального универ. им. Ж.Баласагына, Кыргызская Республика***Жаанбаева А.К.***преп. Кыргызского государственной универ. им. И.Арбаева, Кыргызская Республика*

СТУДЕНТТЕРДИ ОКУТУУДА ЭЛЕКТРОНДУК БИОЛОГИЯ ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУУ

Макалада конкреттүү кырдаалдардын ыкмасы катары кейс-методду биологияны окутуунун билим берүү практикасына киргизүү процесси талданат. Изилдөөнүн максаты - интерактивдүү билим берүү технологияларынын бири катары биология боюнча электрондук окуу китебинде берилген кейс ыкмасын колдонуу. Төмөнкү методдор колдонулду: изилденүүчү маселе боюнча илимий-методикалык адабияттардын теориялык анализи; биологиялык дисциплиналарды окутууда методикалык ыкмалардын синтези. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде "жалпы биология" курсун окутууда кейс-технологияларды колдонуу ар кандай татаалдыктагы биологиялык маселелерди чечүүгө, генетиканы изилдөөдө генетикалык проблемаларды коюу ыкмаларын иштеп чыгууга, үй-бүлө дарагын түзүүгө жана генетикалык тапшырмаларды аткарууга мүмкүндүк берери негизделген. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу биология боюнча генетикалык маселелерди чечүүдө кейс-методду ишке ашыруу студенттердин интеллектуалдык-чыгармачылык ишмердүүлүгүн активдештирип, практикалык багытты күчөтүп, биология боюнча билим алууга болгон мотивациясын жогорулатууда турат. Биология сабактарында кейс-методдорду колдонуу генетиканы изилдөөнүн жүрүшүндө материалды бекемдөөнүн практикалык-багытталган процессин жогорулатууга багытталган, бул чоң практикалык мааниге ээ. Изилдөөнүн теориялык-практикалык натыйжалары келечекте ЖОЖдордо биологдорду даярдоодо, ошондой эле педагогдордун квалификациясын жогорулатуу системасында билим берүү процессине киргизилиши мүмкүн.

Негизги сөздөр: жогорку окуу жай, окутуудагы интерактивдүү технологиялар, кейс-технология, кесиптик билим берүү, кырдаал, компетенция, жалпы биология, генетика, генеалогия, тектештик (санжыра).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЙ В ЭЛЕКТРОННОМ УЧЕБНИКЕ ПО БИОЛОГИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ

В статье анализируется процесс внедрения в образовательную практику обучения биологии кейс-метода как метода конкретных ситуаций. Целью исследования является использование кейс-метода, представленного в электронном учебнике по биологии, как одной из интерактивных образовательных технологий. Были использованы следующие методы: теоретический анализ научно-методической литературы по изучаемой проблеме; синтез методических подходов к обучению биологических дисциплин. На основании проведенных исследований было обосновано, что применение кейс-технологий при преподавании курса "Общая биология" позволяет решать биологические задачи различного уровня сложности, разрабатывать методы постановки генетических проблем при изучении генетики, составлять генеалогическое древо и выполнять генетические задания. Научная ценность полученных результатов заключается в том, что реализация кейс-метода при решении генетических задач по биологии активизирует интеллектуально-творческую деятельность студентов, усиливает практическую ориентацию и повышает их мотивацию к получению знаний в области биологии. Использование кейс-методов на занятиях по биологии направлено на повышение практико-ориентированного процесса закрепления материала в ходе изучения генетики, что имеет большую практическую значимость. Теоретико-практические результаты исследования могут быть широко внедрены в образовательный процесс при подготовке будущих биологов в вузе, а также в системе повышения квалификации педагогов.

Ключевые слова: высшая школа, интерактивные технологии в обучении, кейс-технология, профессиональные образования, ситуация, компетенция, общая биология, генетика, генеалогия, родословная.

THE USE OF CASE TECHNOLOGIES IN AN ELECTRONIC BIOLOGY TEXTBOOK WHEN TEACHING BIOLOGY STUDENTS

The article analyzes the process of introducing the case method into the educational practice of teaching biology as a method of specific situations. The purpose of the study is to use the case method presented in an electronic textbook on biology as one of the interactive educational technologies. The following methods were used: theoretical analysis of scientific and methodological literature on the studied problem; synthesis of methodological approaches to teaching biological disciplines. Based on the conducted research, it was proved that the use of case technologies in teaching the course "General Biology" allows solving biological problems of various levels of complexity, developing methods for setting genetic problems in the study of genetics, compiling a family tree and performing genetic tasks. The scientific value of the results obtained lies in the fact that the implementation of the case method in solving genetic problems in biology activates the intellectual and creative activity of students, strengthens practical orientation and increases their motivation to acquire knowledge in the field of biology. The use of case methods in biology classes is aimed at improving the practice-oriented process of consolidating material during the study of genetics, which is of great practical importance. The theoretical and practical results of the research can be widely implemented in the educational process in the preparation of future biologists at the university, as well as in the system of professional development of teachers.

Key words: teaching, student, independent work, diagnostics, self-monitoring, self-assessment, levels, general biology.

Азыркы учурда Кыргызстандын жогорку билим берүү системасынын башкы милдеттеринин бири келечектеги адис биологдорду сапаттуу кесипке даярдоо болуп саналат. Кийинки мезгилде компетенттүүлүккө негизделген студенттердин жалпы кесиптик даярдыгы бөлүмүнө таандык болгон жаңы мамлекеттик билим берүү стандартынын киргизилишине байланыштуу, окуу пландары бир топ өзгөрдү. Биолог студенттерди сапаттуу даярдоодо, эн

рационалдуу жана эффективдүү заманбап электрондук окутуу технологиясын пайдалануу көйгөйлөрү турат. Ошондуктан биздин изилдөөбүздүн *актуалдуулугу* заманбап окутуу процессинин шарттарындагы интерактивдүү окутуу мезгилинде, биология боюнча электрондук окуу китебиндеги кейс методу орчундуу мааниге ээ болуп жаткандыгы менен аныкталат.

Изилдөөнүн максаты: «Жалпы биология» курсун окутуу процессинде электрондук окуу китебинде берилген интерактивдүү технологияларынын бири катары кейс методун пайдалануу ыкмаларын иштеп чыгуу.

Изилдөө төмөнкүдөй *божомолдорго* негизделет: кейс технологиясын пайдалануу ийгиликтүү болот, эгерде:

- кейс технологиясынын түрлөрүнө ылайык сабак өтүүнүн бардык этаптары сакталса;
- кейс технологиясы салттуу методдор менен өз ара тыгыз байланышта жана бирдиктүү аракеттенет, аларды пайдаланууну толуктайт.

Изилдөөнүн максаты жана божомолдорунун негизинде төмөнкүдөй *милдеттер* чечилет:

- «Жалпы биология» курсун окутуу боюнча илимий педагогикалык жана методикалык, биологиялык, анын ичинде генетикалык адабияттарга талдоо жүргүзүү;
- кейс технология түшүнүгүн өнүктүрүүнүн бир катар мүнөздүү багыттарын издөө, анын таасирдүүлүгүн жана маанисин изилдеп анализдөө;
- кейс технологиясын пайдаланып генетикалык маселелерди чыгаруу, генеалогиялык санжыраны түзүү сыяктуу тапшырмаларды аткаруу ыкмаларын иштеп чыгуу.

Коюулган милдеттерди чечүү жана көрсөтүлгөн божомолдорду текшерүү үчүн төмөнкүдөй *изилдөөнүн методдору* пайдаланылды:

- проблема боюнча илимий-методикалык адабияттардын теориялык анализи;
- окутуу боюнча методикалык ыкмаларды изилдөө, жекече издөө жана синтездөө.

Окуу - тарбия процессинин заманбап этабындагы негизги методикалык жаңылануу окутуунун интерактивдүү жана маалыматтык (электрондук) технологияларын жайылтуу натыйжасы менен көрсөтүлөт [4]. Окутуунун интерактивдүү технологиялары менен байланышкан кейс технологиясы өзүнө окутуунун түрдүү методдорун жана ыкмаларын, көйгөйлөрдү чечүүгө негизделген билим берүү технологияларынын элементтерин, дисциплинаны окутуунун ачык-айкын маселелерин камтыйт. Аталган технология англис тилинин case - деген сөзүнөн келип чыккан, чемодан, портфель - дегенди, ал эми латын тилинин casus - түшүнүксүз, кызыктай абал же кырдаал - дегенди түшүндүрөт [3].

Ю.М. Царапкина [6] кейс-методдунун кыскача өнүгүү тарыхына кайрылуу менен, анын мазмунун ачып, Г.А. Брянский, О.В. Козлова, В.Я. Платов, Г.Н. Прокументова, О.А. Овсянников ж.б. окумуштуулар бул методду иштеп чыгууда жана ишке ашырууда олуттуу салым кошкондоруна токтолуп, А.А.Вербицкийдин алгылыктуу жактарын белгилейт.

А.В. Винева, кейс - бул ой жүгүртүү жолун калыптандыруу технологиясы катары кызмат кылган, компетенциялардын чегинде ойлоонууга жана аракеттенүүгө, ошондой эле чыгармачылык потенциалды өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берген метод деп эсептейт [1]. Ал эми И.В. Каширина, Э.С.Зинченко кейс технологияларын студенттердин көп сандагы тапшырмаларды, маселелерди карап чыгуу жана чечүү аркылуу предметти окуп үйрөнүү, кайсы бир тема боюнча тексттик окуу - методикалык материалдарынын белгилүү бир топтомдорун чогултуу жолу менен, бул темаларды өз алдынча окуп үйрөнүү мүмкүнчүлүгү, ошондой эле окутуучулардын жекече кеңештерин пайдалануу катары карашат [4].

Негизги бөлүм. «Жалпы биология» дисциплинасын окутууда жогоруда айтылгандарды эске алып, генетикалык маселелерди чыгаруу, генеалогиялык санжыраны түзүү сыяктуу тапшырмаларды аткаруу учурунда кейс технологиясы пайдаланылды. Бул студенттердин активдүү ишмердүүлүктөрү аркылуу, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү жолу менен профессионалдык билимин чыгармачылык менен өздөштүрүү компетентүүлүктөрүн, б.а. кейс технологияларынын жалпы өзгөчөлүктөрүнө ылайык негизги схемасын бөлүп кароого болот: көйгөйдү анализдөө (кейстин милдеттери), ой жүгүртүүнүн же компетенциялардын калыптанышы.

Илимий-методикалык адабияттарга талдоо жүргүзүүнүн негизинде бул түшүнүктү өнүктүрүүнүн бир катар мүнөздүү багыттарын бөлүп кароого болот.

Бул технология практика жүзүндө төмөнкүдөй жүргүзүлөт:

I-этап. Баштапкы этап сабактын белгилүү бир темасына даярдануудан турат: мугалим окуу материалын тандайт, көйгөйлөрдүн шарттарын иштеп чыгат, студенттер сабакка даярданат, адабияттарды же башка жеткиликтүү теориялык материалды өз алдынча үйрөнүшөт.

II-этап. Негизги этап студенттер колдо болгон биология боюнча электрондук китепти пайдалануу менен керектүү тапшырмаларды аткарышат. Иштин бул баскычында студенттер берилген тапшырмаларды кантип аткаруу керек экендигин жана аткарылган ишти баалоонун критерийлерин так билиши зарыл. Студенттердин өз алдынча иштери талап кылынган материалды өздөштүрүү катары каралат.

III-этап. Берилген тапшырманы текшерүү (өздөштүрүү деңгээли). Бул этапта окутуучу каалаган текшерүү ыкмасын колдонсо болот: салттуу жана салттуу эмес (оозеки суроо, аңгемелешүү, маселе иштөө, схема же таблица түзүү, текшерүү иштерин аткаруу, тестирилөө ж.б.).

Чакан топтордо иштөө сунушталат, анткени дал ушул вариантта студенттер берилген тапшырмаларды аткарууда жакшы тажрыйбага ээ болушат, кызыктырган бардык суроолоруна жооп табууга аракеттенишет жана мугалим менен "жандуу" баарлашуу болгондо өзүлөрүнүн каталарын жана так эмес суроолорду аныктоого жардам берүүчү талкуу пайда болот.

IV-этап. Төртүнчү этап – студенттер аткарган иштерин аягына чейин жабдып, жыйынтык чыгарышат, ал окутуучу белгиленген баалоо критерийлерин эске алуу менен алардын билимин баалайт.

«Жалпы биология» дисциплинасын окутуу учурунда кейс технологиясын пайдалануу үчүн студенттер өздөштүрүүгө зарыл болгон окуу материалдар иштелип чыгат жана сунушталат, анда студенттер кызыкдар болгон ар кандай суроолорду өз алдынча изилдей алышат жана кейс технологиясынын бардык этаптарын басып өтүшөт. «Жалпы биология» дисциплинасында тектештикти (санжыра) түзүү, тукум куучу белгилерди изилдөөнүн генеалогиялык методдорун окуп үйрөнүү үчүн пайдаланылган кейс технологиясы сунушталат.

Студенттер адегенде теориялык материалды өздөштүрүшөт. Теориялык материал окутуучу тарабынан сунушталат. Андан кийин экинчи негизги этапта төмөнкүдөй тапшырмалар берилет:

1. Жогоруда сунушталган теориялык материалды изилдегиле жана аны өзүңөрдүн үй-бүлөөңөрдүн санжырасын түзүүнүн жүрүшүндө колдонуула.

2. Генетикалык материалды – өзүңөрдүн үй-бүлөөңөрдүн мүчөлөрүнүн кандайдыр бир нормалдуу же патологиялык белгилеринин келип чыгуу өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү маалыматтарды чогулткула. Генеалогиялык изилдөөгө боло турган белгилердин катарында көздүн, чачтын түсүн, эгиздикти, сол колдуулукту алууга болот. Патологиялык белгилерден

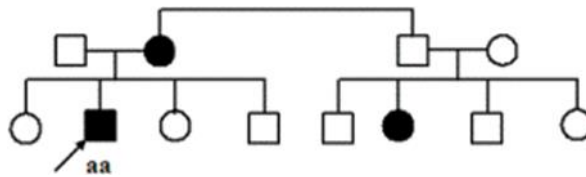
кант диабетин, алысты көрбөстүктү, гипертониялык ооруларды, холестицитти, ашказандын жана он эки эли ичегинин жара оорусун тандоого болот. Үй-бүлөөнүн үч муунунун маалыматтарын чогулткула.

3. Чогулган материалды колдонуп медициналык генетикада кабыл алынган шарттуу белгилерди сактоо менен үй-бүлөөнүн генеалогиялык таблицасын түзгүлө.

4. Изилденген белгинин тукум кубалоо өзгөчөлүгүнүн анализин жүргүзгүлө. Муундар арасындагы үй-бүлөөлөрдүн кээ бир мүчөлөрүндө изилденген белгилердин көп жолу кайталанышына көңүл бургула. Белгилердин (доминанттык, рецессивдик, жыныс менен чиркелген) тукум кубалоо мүнөзүн аныктагыла.

5. Сунушталган варианттардын негизинде санжыра түзгүлө.

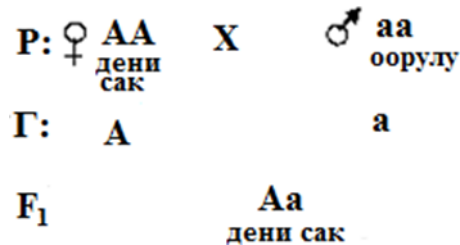
Мисалы: оору аутосома-рецессивдик тип боюнча тукум кууйт. Пробанд оорулуу жана анын тектештиги (санжырасы) төмөнкү сүрөттө көрсөтүлгөн түрдө болот (1 – сүрөт):

1 - сүрөт. Пробанд оорулуу жана анын санжырасынын сүрөттөлүшү.

Пробанданын аялынын дени сак жана өзүнүн генотибинде патологиялык аллелдер болот. Пробандадан дени сак баланын төрөлүү ыктымалдуулугу эмнеге барабар? Бул маселени төмөнкүдөй чыгарууга болот.

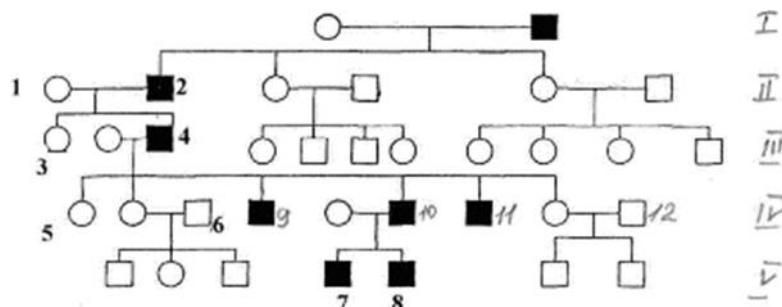
Аргындаштырууну гендик жазуу:

Дени сак баланын төрөлүү ыктымалдуулугу (генотип Aa): $P = 1/1 = 1$ (100%).

Жообу: пробандадан дени сак баланын төрөлүү ыктымалдуулугу 1 (100%) барабар.

2-маселе: Белгинин тукум кууган тибин аныктагыла (2-сүрөт). Тектештиктеги бардык мүчөнүн мүмкүн болгон генотиптерин берилген графикалык сүрөттөн көрсөткүлө?

2 - сүрөт. Белгинин голандрикалык тукум куугучтук тибин боюнча санжыранын графикалык сүрөттөлүшү

Бул маселени мындай чыгарса болот. Белги салыштырмалуу сейрек кездешет. Балдарда байкалган белги, анын ата-энесинде болбойт. Изилденип жаткан белги, эркек жынысындагы өкүлдөрдө болжол менен бирдей деңгээлде жана аял жынысындагы өкүлдөрдө сейрек кездешет (санжырада 5 эркек жана 1 аял), ошондуктан изилденип жаткан белги рецессивдүү жана жыныс менен чиркелишкен: аны аныктоочу ген жыныстык X хромосомасында жайгашкан деп ой жүгүртүүгө болот.

Тукум куугучтук тиби: рецессивдүү X - хромосома менен чиркелишкен тукум куугучтук.

Санжыранын бардык мүчөлөрүнүн мүмкүн болгон генотибтери:

Белги кездешет - X^a ;

Белги кездешпейт - X^A ;

Бул белги менен эркек жынысындагы өкүлдөрдүн генотиби - X^aY ;

Бул белги кездешпеген эркектин генотиби - X^AY ;

Бул белги кездешкен аялдын генотиби - $X^a X^a$;

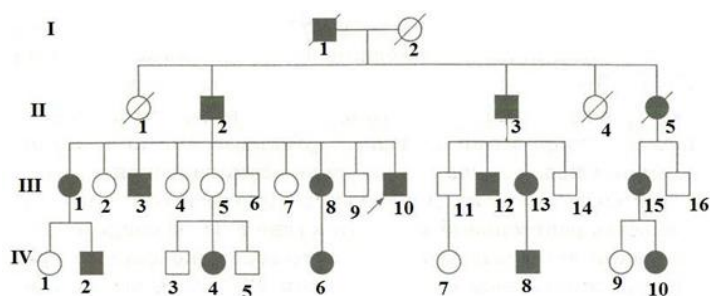
Бул белги кездешпеген аялдын мүмкүн болгон генотиби - $X^A X^A$ же $X^A X^a$;

Урууну негиздөөчү генотибтер:

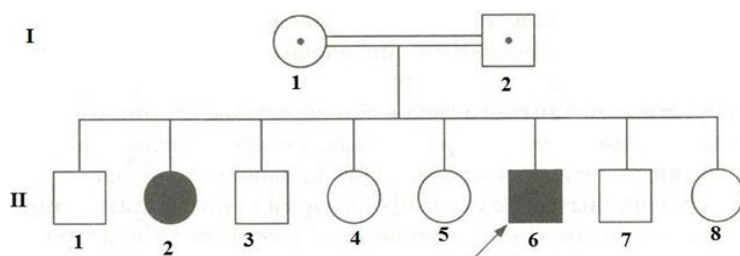
♂ $X^A X^a X^a Y$ Пробанданын генотиби – $X^a Y$ болот.

Мына ушундай тапшырмалардын бир канчасын студенттер өз алдынча аткаруу менен иштин жүрүшүнүн үчүнчү этабында кызыккан бардык суроолоруна жооп табышат, өзүлөрүнүн каталарын аныкташат жана жыйынтык чыгарышат. Студенттер жыйынтык чыгарыш үчүн, төмөнкүдөй суроолор берилет:

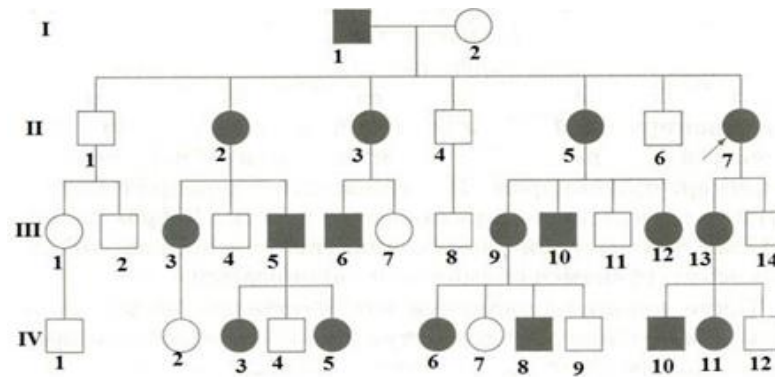
1. Санжыра түшүнүгү.
2. Адамдын тектештиги жөнүндөгү илим.
3. Генеалогиялык метод эмнени изилдейт.
4. Эмне үчүн адамдар санжыраларды түзүшөт?
5. Санжыранын генетикалык анализин кантип жүргүзүү керек.
6. Үй-бүлөөнүн генеалогиялык бутакта тандалган белги кандай көзөмөлдөнөт?
7. №3, №4, №5 - сүрөттөрдөгү санжыранын графикалык сүрөттөлүшү тукум куугучтуктун кайсы типтерине мисал болот жана далилдегиле?
- 8.

3 - сүрөт. Санжыранын графикалык сүрөттөлүшү

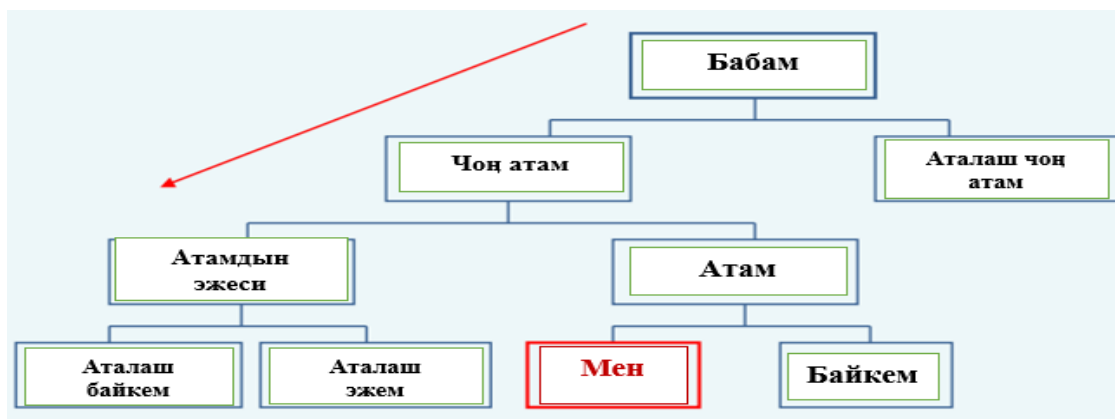
4 - сүрөт. Санжыранын графикалык сүрөттөлүшү

5 - сүрөт. Санжыранын графикалык сүрөттөлүшү

Төртүнчү этапта окутуучу студенттердин аткарган иштерине ылайык белгиленген баалоо критерийлерин эске алуу менен алардын билимин баалайт жана өз алдынча аткарып келүү үчүн төмөнкүдөй үй тапшырма берилет.

1. Сиздин санжыраңыздын толук версиясын түзүү үчүн маалыматтарды тактаңыз.
2. Үй-бүлөнүздүн жашоосундагы кызыктуу окуяны төмөнкүдөй схема түрүндө жазып чыгыңыз.

3. Белгилүү инсандардан бирөөнү тандап, анын санжырасын төмөнкүдөй үлгүдө түзүп чыгыңыз.

Мисалы: Муратаалы Күрөңкеевдин санжыра тегине кайрылсак, түп атасы: Бердике баатыр, андан – Жаныбек баатыр, андан – Белек, Белектен – Күрөңкөй, Күрөңкөйдөн – Муратаалы, Осмонаалы. Муратаалыдан – Кайназар, Кайназардан – Мундузбек азыр бар. Муратаалыдан багып алган жээндери: Толтой, Медет. Толтойдон – Асанкан, Эсенкан. Медеттен – Рашид, Шамил. Рашидден – Иманбек, Улукбек. Шамилден – Кайырбек, Кубанычбек. Осмонаалыдан – Таштанбек. Баясбектен – Төлөмүш. Төлөмүштөн – Асанбек. Асанбектен – Тилек. Толтой Мураталиев да таятасын тартып «Кыргыз эл артисти» наамына жеткен өнөрлүү адамдардын бири болот.

Демек кейс - бул окутууну баалоо максатында, ошондой эле коюулган милдеттерди таасирдүү же тез чечүүнү табуу үчүн колдонулган жагдайлардын же кырдаалдардын жазылышы. Мындай метод бүгүнкү күндө casestudy болуп кайра иштелип чыгып - реалдуу жагдайларга негизделген окуу катары пайдаланылат.

Жыйынтыктар:

1. «Жалпы биология» курсун окутуу боюнча илимий педагогикалык, методикалык жана биологиялык, генетикалык адабияттарды талдоонун негизинде студенттердин активдүүлүгүн жанданттуу, алардын окуу процессине болгон иш аракеттерге мотивациясын жогорулатуу, компетенттүүлүк мамилеге негизделген көндүмгө жана билгичтике ээ болуу деңгээлин өстүрүүдө кейс технологиясын пайдалануу абдан маанилүү экендиги аныкталды.

2. «Жалпы биология» курсун окутууда кейс технологиясынын бир катар мүнөздүү багыттарын колдонуу ар кандай деңгээлдеги татаал биологиялык маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берет.

3. Иштелип чыккан генетикалык маселелерди чыгаруу, генеалогиялык санжыраны түзүү жана тапшырмаларды аткаруу ыкмалары биолог студенттерди даярдоо процессинде кесиптик билим берүүнүн сапатын жогорулатат жана таасирдүүлүгүн кенейтет, ошондуктан окутуунун интерактивдүү технологияларын өркүндөтүү варианттарынын бири катары кейс технологияларын пайдалануу зарыл.

Адабияттар тизмеси:

1. **Виневская, А.В.** Метод кейсов в педагогике: практикум для учителей и студентов [Текст] /А. В. Виневская. - Ростов на Д.: Феникс, 2015. - 141 с.
2. Генеалогический метод [Электронный ресурс]. - Большая Российская энцикл., 2004 – Режим доступа: <https://bigenc.ru/biology/text/2349950>
3. **Долгоруков, А.М.** Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.evolkov.net/case/case.study.html>.
4. **Каширина, И.В.** Кейс - технология, как способ организации самостоятельной работы студентов СУЗОВ [Электронный ресурс] / И.В. Каширина, Е.С. Зинченко. – Режим доступа: <http://nauchforum.ru/node/2524>.

5. **Чалданбаева, А.К.** Применение технологии интерактивного обучения курса общей биологии в высшей школе [Текст] / А.К. Чалданбаева, Р.Ж. Акматцияева, А.К. Жаанбаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. - № 11. – С. 180-186.
6. **Царапкина, Ю.М.** Образовательные технологии [Текст] / Ю.М. Царапкина // Образование и наука. – 2015. - № 3. – С. 120-127.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_236

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 347.265.8(575.2)(043.3)

Кармышаков М.А.

к.ю.н., доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

УЧУРДАГЫ ЖАРАНДЫК УКУКТУК НОРМАЛАР ТУТУМУНДА АДЕП-АХЛАК ТҮШҮНҮГҮНҮН МААНИСИ ЖАНА РОЛУ

Бул жумушта коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салууда адеп-ахлактын категориясынын ролу жана мааниси изилдөөнүн предмети болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты - коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салууда адеп-ахлактын категориясынын ролуна жана маанисине талдоо жүргүзүү. Изилдөөлөрдө адабияттарды талдоо, салыштыруу жана жалпылоо илимий методдору колдонулган. Адеп-ахлак, мораль, терминдеринин аныктамалары философияга жана мамлекет теориясына негизделгени көрсөтүлгөн, бирок алардын маанилерин жарандык мыйзамды түзүүдөгү маанисине көңүл бурулбагандыгы белгиленген. Жарандык мыйзамдардын дээрлик бардык нормалары адилеттүүлүк, жеке эркиндиктин ар кандай принциптерине негизделгени көрсөтүлгөн. Алынган жыйынтыктар адеп-ахлак категориясын туура чечмелөө жана юридикалык практикада колдонууга сунушталат. Келечекте бул тематикада, башкача айтканда жарандык укуктун айрым нормаларында негизги түзүүчү катары мыйзам деңгээлинде, адеп-ахлак түшүнүгүн эске алуу, канчалык маанилүү экендигин аныктоо үчүн изилдөө жүргүзүү сунушталат.

Негизги сөздөр: мораль; адеп-ахлак; категория, норма; жарандык мыйзамдар; Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси; фактор; ар-намыс.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПРАВСТВЕННОСТИ В СИСТЕМЕ НОРМ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА

В данной работе предметом исследования является роль и значение нравственности в системе норм гражданского права. Целью исследования является анализ роли и значения нравственности в системе норм гражданского права. В исследованиях использованы методы анализа, сравнения и обобщения. Показано, что определения терминов нравственности и морали основываются на знаниях по философии, теории государства и права, но не придаётся их значения для формирования норм гражданского права. Выявлено, что любая норма гражданского права основывается на принципах разумности, справедливости, свободы личности. Полученные выводы можно применить для правильного толкования и применения в юридической практике категории нравственности во избежание его двоякого толкования. В будущем рекомендуется проводить исследования на данную тематику для определения роли понятия нравственности на законодательном уровне, как основное составляющее в отдельных норм гражданского права.

Ключевые слова: мораль; нравственность; категория; норма; гражданское право; Гражданский кодекс Кыргызской Республики; фактор; честь.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF MORALITY IN THE SYSTEM OF NORMS OF CIVIL LAW

In this paper, the subject of the study is the role and importance of morality in the system of norms of civil law. The purpose of the study is to analyze the role and significance of morality in the system of norms of civil law. The research uses methods of analysis, comparison and generalization. It is shown that the definitions of the terms morality and morality are based on knowledge of the philosophy and theory of state and law, but their importance is not attached to the formation of norms of civil law. It is revealed that any norm of civil law is based on the principles of reasonableness, justice, and individual freedom. The conclusions obtained can be applied for the correct interpretation and application in legal practice of the category of morality in order to avoid its double interpretation. In the future, it is recommended to conduct research on this topic to determine the role of the concept of morality at the legislative level, as the main component in certain norms of civil law.

Key words: *morality; morality; category; norm; civil law; Civil Code of the Kyrgyz Republic; factor; honor.*

«Адеп-ахлак», «мораль», ошондой эле алардын айрым компоненттери көбүнчө мыйзам чыгаруучу тарабынан жарандык мыйзамдарда камтылган баалоочу түшүнүктөрдүн курамына кирет, бир катар учурларда укук коргоо органдары тарабынан колдонулат, жарандык укук доктринасында кеңири колдонулат. Бирок азыркы мыйзамдар жана юридикалык илим алардын так укуктук мүнөздөмөлөрүн бере элек.

«Адеп-ахлак» жана «мораль» - бул сөздөрдүн келип чыгышы ар башка болгону менен лексикалык мааниси боюнча окшош.

Мораль – латынча “mores” сөзүнөн которгондо, адеп - мүнөз, адеп, үрп-адат деген маанини берет. Анын негизинде Цицерон байытуу максатында жана Аристотелдин тажрыйбасына түздөн-түз кайрылуу менен этиканы белгилөө үчүн “мораль” (moralis) сын атоочту түзүп, аны philosophia moralis деп атаган. Кийинчерээк, болжолдуу түрдө IV кылымда «моралдык» (moralitas) деген сөз адеп-ахлактык көрүнүштөрдүн чогултма мүнөздөмөсү катары пайда болгон [1].

Укукта моралдык баа берүү дээрлик даана көрүнүп турат. Тарыхый жактан алганда, укук жеке менчиктин жана саясий бийликтин пайда болушунан табылган адеп-ахлактын жетишсиздигинин ордун толтуруу үчүн келип чыгат.

Каралып жаткан өңүттөн алганда, адеп-ахлак менен укуктун өз ара байланышы жөнүндөгү маселе философиялык жана диний адабияттарда да талкуунун предмети болуп келет.

Мыйзам менен адеп-ахлактын (моралдын) ортосундагы байланыштын бардык көп сандаган теорияларын бир нече түргө бөлүп кароого болот.

Биринчи түрү, мыйзам менен адеп-ахлактын ортосунда эч кандай айырма жок.

Экинчи түрү, биринчисинен айырмаланып, мыйзам менен адеп-ахлактын эч кандай жалпылыгы жок деп эсептейт [1]. Көптөгөн авторлор бул пикирге көз карашын билдиришип, ага макул болушат же аны четке кагышат, бирок эч кандай ынанымдуу аргумент келтирилген эмес.

Үчүнчү түрү, укукту адеп-ахлактын бир бөлүгү катары карайт. Укук теориясында кеңири белгилүү болгондой Г. Эллиненктин жана В.С. Соловьевдун “Укук жөнүндө жобо адеп-ахлактын минимуму катары” деп айткандары И. Кантка таандык [1].

Укук менен адеп-ахлактын байланышы өтө татаал көрүнүш. С.С. Алексеевдин айтымында, укук жана мораль социалдык жөнгө салуунун эки өзгөчө өз ара аракеттенүүчү инструменти болуп саналат, бирок алар өз алдынча кубулуш катары өз ара аракеттенишет, алардын ар бири коомдук мамилелерди жөнгө салууда өз функцияларын аткарат жана өзүнүн өзгөчө баалуулугуна ээ. Азыркы жарандык укукту талдоодо “адеп-ахлак” биринчи планга чыгат, мында “норманын” маанисин түздөн-түз билдирген же алар менен ички байланышта болгон элементардык моралдык (нравалык) талаптардын, императивдердин, аксиомалардын, осуяттардын деңгээли чечүүчү мааниге ээ болот.

Жалпы калыптанган баалуулуктардын системасынан алып караганда, азыркы коомдо укук - абсолюттук, формалдуу, жалпы адамзаттык баалуулуктарга жооп бериши керек. Укук жана адеп-ахлак бири-бири менен тарыхый, мазмундуу жана логикалык жактан байланышкан ченемдик-нарктык системалар катары каралат.

Окумуштуу юристтердин жарандык укуктун адеп-ахлактык негиздерине байланыштуу талкууларында “адеп-ахлак категориясы укук менен функционалдык жалпылыкка ээ болгону менен укуктук категория эмес” деген көз карашты көп жолуктурууга болот [3].

Адеп-ахлак укуктук категория катары жарандык укук илиминде бааланган: «Адеп-ахлак – бул коомдун берилген шарттарында адамдардын жүрүм-турумуна баа берүүнүн негизинде түзүлгөн адилеттик, акниеттик менен караниеттик, жамандык менен жакшылык жөнүндөгү пикири».

Советтик жарандык мыйзамдарда биринчи жолу жарандардын жана уюмдардын коомубуздун «моралдык принциптерин» сактоого милдеттендирген норма негиздерде каралган: «Укуктарды ишке ашырууда жана милдеттерди аткарууда жарандар жана уюмдар, закондорду сактоого, социалисттик коомчулуктун турмушунун эрежелерин жана коммунизмди куруп жаткан коомдун моралдык принциптерин урматтоого тийиш». Бул формулировка союздук республикалардын жарандык кодекстеринде да жазылган.

Советтик жарандык укук илиминде моралдык аспектиге жетишсиз маани берилген деп айтууга болбойт. Буга байланыштуу белгилүү цивилисттердин: С.Н. Братусь, В.П. Грибанов, В.А. Тархов, Ю.Х. Калмыковдун жана башкалар эң сонун эмгектерин эске сала кетели [5].

Ошол кездеги юридикалык адабияттарда социалдык адилеттүүлүк маселеси активдүү талкууланганына карабастан, кодификацияланган жарандык мыйзамдарда беренелердин формулировкасында “калыстык”, “ак ниеттүүлүк”, “аң-сезимдүүлүк” деген терминдер колдонулган эмес.

Буйрукчул-административдик системанын шартында жарандардын менчик укуктарына сандык, нарктык жана убакыттык чектөөлөр «норма» катары каралып келген. Жарандардын, мисалы, жеке ташуудан же турак жайды кошумча ижарага берүүнүн натыйжасында, мыйзамдарда белгиленген тарифтерден ашыкча алынган кирешелерди “эмгектик эмес киреше” тартып алуу мүмкүнчүлүгүн белгилеген статьяларына, жарандык кодекстин беренелеринде өзгөчө каршылык болгон эмес.

Акыркы мезгилде өлкөбүздө болуп өткөн саясий, социалдык-экономикалык, моралдык-психологиялык өзгөрүүлөр, бизди жакшылык менен жамандыктын, адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин «түбөлүк» адеп-ахлактык категорияларынын ролуна, жаңыча көз караш менен кароого мажбур кылууда. Жеке нормалардын да, институттардын да, коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун бардык механизминин моралдык-этикалык чыныгы мазмунун тактоо көйгөүн жаратты.

Мыйзам чыгаруу процессинде мыйзам чыгаруучу, укуктук көрсөтмөлөрдү түзүүдө, адеп-ахлактык жүрүм-турум эрежелери жөнүндө коомдо өкүм сүргөн пикирлерди эске алууга умтулат.

Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексин (мындан ары - КР ЖК) талдоонун негизинде моралдык фактор, адеп-ахлактык аң-сезим түшүнүгү азыркы коомдун экономикалык мамилелерине сиңип, аларды бир бүтүн кылып байланыштырып турат деп айтууга негиз берет.

Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексинин 2-статьясынын 1-пунктуна ылайык Граждандык мыйзамдар өзү жөнгө салган мамилелерге катышкандардын теңдигин, эркинин автономиялуулугун жана мүлктүк өз алдынчалыгын таанууга, менчиктин кол тийгистигине, келишимдин эркиндигине, жеке иштерге кимдир-бирөөнүн зомбулук менен кийлигишүүсүнө жол бербөөгө, граждандык укуктарды тоскоолдуксуз жүзөгө ашыруунун зарылдыгына, бузулган укуктарды калыбына келтирүүнү, аларды сот тарабынан коргоону камсыз кылууга негизделет.

Демек, адеп-ахлактык категориянын өзү жана ошондой эле анын баалуулуктары жарандык мыйзамдарда түздөн-түз текст түрүндө колдонулган.

Ошентип, мыйзам чыгаруучу адеп-ахлак түшүнүгүн КР ЖКнин 5ст. 2п., КР ЖКнин 7ст. 6п., КР ЖКнин 9ст. 5п., КР ЖКнин 11ст. 10п., КР ЖКнин 16ст., КР ЖКнин 18ст. 5п., КР ЖКнин 1101ст. 2п. камтыйт.

Андан тышкары азыркы учурда КР ЖКде төмөндөгүдөй адеп-ахлактык категориялары орун тапкан, мисалы эркиндик (КР ЖКнин 1ст. 2 п., КР ЖКнин 2 ст. 3п. ж.б.), теңдик (КР ЖКнин 1 ст. 1п., КР ЖКнин 2 ст. 1п. ж.б.), адилеттик (КР ЖКнин 1028 ст. 2п.), ак ниеттүүлүк (КР ЖКнин 9 ст. 5 п. ж.б.), аң-сезимдүүлүк (КР ЖКнин 9 ст. 5п. ж.б.), ар-намыс, кадыр-барк (КР ЖКнин 18 ст. 1п., КР ЖКнин 50 ст. 1п., КР ЖКнин 151 ст. ж.б.), ишкердүү бедели (КР ЖК 18 ст. 5 п., 50ст. 1 п.) ж.б.

Жарандык укук тармагы укуктук мамиленин субъекттерине өзүн өзү жөнгө салууга кеңири эркиндик берүү менен мүнөздөлөт. Учурдагы Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси баалоочу түшүнүктөрдү (ак ниеттүүлүк, аң-сезимдүүлүк, адилеттүүлүк ж.б.) кеңири колдонот. Баалоочу категорияларды колдонуу, укуктук нормаларга көбүрөөк динамизмди берүүгө багытталган, укуктук турмуштун тез өзгөрүп жаткан реалдуулуктарына жакшыраак шайкеш келүү мүмкүнчүлүгүн берүүгө багытталган. Бирок, экинчи жагынан, мыйзам чыгаруучу көптөгөн баалоочу түшүнүктөрдүн маанисин ачып гана тим болбостон, аларды аныктоонун критерийлерин да белгилебегендиктен, мыйзамды колдонууда алдын ала айтуу мүмкүн эместиги бар. Буга байланыштуу соттук практикада белгилүү бир кыйынчылыктар бар. Мисалы: ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкердик беделди коргоо боюнча мыйзамдардын ченемдерин соттор колдонгон учурда келип чыккан маселелерди чечүү жана ушул укук мамилелерин жөнгө салуучу мыйзамдардын туура жана бирдей колдонулушун камсыз кылуу үчүн Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунун Пленуму 2003-жылдын 5-декабрындагы No 20 «Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамынын 15-беренесин жетекчиликке алып, «Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун соттук практикасынын айрым маселелери жөнүндө ар-намысын, кадыр-баркын жана ишкердик репутациясын коргоо» токтом кылат [7]:

1. Ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкердик беделди коргоо жарандардын конституциялык укугу, ал эми юридикалык жактардын ишкердик бедели алардын ийгиликтүү кесиптик ишмердүүлүгүнүн шарттарынын бири болуп саналаарына соттордун көңүлү бурулсун. Бул, сотторду жарандардын ар-намысын жана кадыр-баркын, ошондой эле жарандардын жана юридикалык жактардын ишкердик беделин коргоо боюнча талаш-тартыштарды кароодо ар бир иштин бардык жагдайларын талдап чыгууга милдеттендирет [8];

2. Соттор бул категориядагы иштерди чечүүдө “кадыр-барк”, “ар-намыс”, “аброй” деген түшүнүктөр моралдык категорияларды аныктай тургандыгын эске алуусу керек: кадыр-барк – инсандын коомдогу ордун позитивдүү аныктоочу моралдык, ишкердик жана башка сапаттарына социалдык маанилүү объективдүү баа берүү; ар-намыс - бул абалды инсандын аң-сезиминде чагылдырылышы, б.а. инсандын ишкердик жана башка сапаттарынын социалдык маанилүү критерийлеринин негизинде субъективдүү баа берүү (өзүн-өзү баалоо); белгилүү бир социалдык чөйрөдө үстөмдүк кылган ишкердик репутация, жарандын, адамдардын тобунун (коллективинин), уюмдун же юридикалык жактын кесиптик сапаттары, артыкчылыктары жана кемчиликтери жөнүндө басымдуулук кылган пикир.

Жогорудагы нормаларды талдоонун негизинде, жарандык мыйзамдарда адеп-ахлак категориясы, анын айрым элементтери түздөн-түз нормаларда камтылган деген тыянакка келсек болот. «Эркиндик, теңдик, адилеттүүлүк бул негизги башат, андан жарандык укук өнүп

чыгат жана аларды бекемдөөгө багытталат. Укуктун моралдык негиздерин ачууда бул моралдык-укуктук категориялардын маанисин түшүнүү өзгөчө маселе болуп саналат.

«Субъективдүү укуктар жана милдеттер бир гана укуктук гана эмес, ошондой эле эн маанилүү моралдык категориялар болуп саналат. Алар мүмкүн болгон жана милдеттүү жүрүм-турумдун, адептүү-адепсиздиктин, адилеттүү-адилетсиздиктин ченин аныктоочусу. Алар аркылуу адамдын турмуштук көз карашынын багытын жана максаттарын, моралдык эркиндигин баалоого болот.

КР Жарандык кодексинде камтылган бир катар ченемдик көрсөтмөлөрдү адеп-ахлак эрежелери ченемдик жактан бекемделген катары кароого болот.

Биздин оюбузча, адеп-ахлак эрежелеринин бири катары жарандык укукту коргоонун негизги ыкмаларынын бири - моралдык зыяндын ордун толтурууну кошсок туура болот.

КР Жарандык кодексинин 16-беренеси моралдык зыянды компенсациялоо учурларын аныктайт. Эгерде зыян ар-намысына, кадыр-баркына жана ишкердик беделине шек келтирген маалыматтарды жайылтуудан келип чыкса, жаран мындай маалыматтарды төгүндөөнү сот аркылуу талап кылууга укуктуу (КР Жарандык кодексинин 18-беренеси) [3]. Адатта адеп-ахлак эрежеси катары, жарандык укукту коргоонун кийинкидей ыкмаларын кароого болот, мисалы: укук бузууга чейинки абалын калыбына келтирүү, ошондой эле укук бузган же аны бузуу үчүн коркунуч туудурган иш-аракеттерге бөгөт коюу сыяктуу жарандык укуктарды коргоо ыкмаларын кароого болот.

Жарандык укуктагы адеп-ахлактын негизги функцияларынын бири субъективдүү укуктарды жүзөгө ашыруунун чектерин белгилөө болуп саналат. Бул учурда, көрсөтүлгөн чектерди эки аспектке кароого болот: социалдык жана укуктук.

Социалдык көз караштан алганда, ар бир жосун адеп-ахлак нормаларына, жүрүм-турумдун жалпы таанылган эрежелерине ылайык келиши абзел, аларды сактоо ар кандай социалдык терс көрүнүштөн, башкача айтканда, укукту ишке ашыруунун коомдук терс кесепеттеринен сактайт.

Укуктук көз караштан алганда, адеп-ахлак талаптарын сактоо айрым субъективдүү укуктарды жүзөгө ашыруунун милдеттүү шарты болуп саналат, аны бузуу сөзсүз түрдө жагымсыз юридикалык кесепеттерге алып келет. Мыйзамда көрсөтүлгөн жагдайларда, ыйгарым укуктуу адамдын адеп-ахлаксыз жүрүм-туруму коомдук гана эмес, ошондой эле мыйзамдуу түрдө жемеленет.

Жогоруда айтылгандардын негизинде өзүнүн жарандык укуктарын жүзөгө ашырууда башка адамдарга зыян келтирүүгө жол бербөө жөнүндө эреже адеп-ахлак эрежеси болуп саналат (КР Жарандык кодексинин 9-беренеси) [3].

Жыйынтыктар:

1. Жарандык укук ченемдеринин тутумунда тексттик чагылдырылышы бар моралдык категориялардын практикалык маанисин аныктоо максатында колдонуудагы жарандык мыйзамдарга талдоо жүргүзүлдү;

2. Адеп-ахлактын негизги эрежелери Кыргыз Республикасынын колдонуудагы Жарандык кодексинин статьяларынын тексттеринде чагылдырылганы аныкталды. Анын негизинде, адеп-ахлактын негизги эрежеси катары, ким гана болбосун, өзүнүн жарандык укуктарын ишке ашырууда башка адамдарга эч кандай зыян келтирүүгө жол берилбестиги аныкталды;

3. Алынган натыйжалар жарандардын жана юридикалык жактардын жарандык укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоонун жолдорун мындан ары өркүндөтүүгө мүмкүндүк берери белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Чичерин, Б.** Философия права [Текст] / Б. Чичерин. – Москва, 1900. – С. 143-147.
2. **Алексеев, С.С.** Общая теория права: курс в двух томах [Текст] / С.С. Алексеев. – Москва, 1981. – Т.1. – 184 с.
3. Гражданский Кодекс Кыргызской Республики от 8 мая 1996 года № 1516 декабря 2016 года № 208, 8 июня 2017 года № 100, 2 августа 2017 года № 170)
4. **Хабермас, Ю.** Демократия. Разум. Нравственность [Текст] / Ю. Хабермас. – Москва, 1995. – 14 с.
5. **Данильян, О.Г.** Философия права [Текст]: учебник / [О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная, С.И. Максимов и др.]. – М.: Эксмо, 2007. – 286 с.
6. **Лукашев, Е.А.** Право, мораль, личность [Текст] / Е.А. Лукашев. – Москва, 1986.
7. Постановление Пленума Верховного Суда КР от 5 декабря 2003 года № 20 «О некоторых вопросах судебной практики разрешения споров о защите чести, достоинства и деловой репутации».
8. **Тарханов, В.А.** Ответственность по советскому гражданскому праву [Текст] / В.А. Тарханов. – Саратов, 1973.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_245

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК: 34.037

Амирова К.А.

аспирант Межд. университета им К.Ш. Токтомаматова, Кыргызская Республика

Пазылова М.Н.

аспирант Межд. университета им К.Ш. Токтомаматова, Кыргызская Республика

НОТАРИАТТЫН УКУКТУК ИШИНИН ТЕОРИЯСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп заманбап укуктук тутумдарын трансформациялоо жана интеграцияга дуушар болгон нотариаттын укуктук иш чөйрөсүндө, улуттук жана эл аралык нотариалдык түзүмдөрдү түзүү жана иштөө менен өз ара аракеттерин түзгөн коомдук мамилелердин жыйындысы эсептелинет. Изилдөөнүн максаты - нотариаттын укуктук башкача айтканда укук колдонуучу, укук белгилөөчү жана укук коргоо ишмердүүлүк теориясын талдоо. Изилдөө темасынын актуалдуулугу азыркы этапта адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин мыйзамдуу кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн оптималдуу шарттарды түзүүгө умтулусу болуп саналат. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында укук теориясынын жана мамлекеттин институттарын, эл аралык укук колдонуучу органдар, нотариаттын улуттар аралык өз ара аракеттенүү тутумдары сыяктуу илимий этаптары, ошондой эле интеграциялоо жараянында нотариалдык түзүмдөрдүн бир катар теориялык тыянактарын камтыгандыгы аныкталган. Ошондой эле нотариустардын ишин оптималдаштыруу боюнча сунуштар берилген. Бул сунуштар Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу жана ченем чыгаруу ишинде практикалык колдонууну таба алары жана жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китептери жана окуу куралдарын даярдоодо, келечектеги илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, ошондой эле мамлекет жана укук теориясын, конституциялык укук жана башка укуктук дисциплиналарды окутууда колдонууга болору белгиленген.

Негизги сөздөр: *нотариат; мыйзам; укук коргоо органдары; коомдук мамиле; укуктук ченем; укук теориясы; Кыргыз Республикасынын Конституциясы; эл аралык мыйзамдар.*

ТЕОРИЯ ПРАВОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НОТАРИАТА

В данной работе предметом исследования совокупность общественных отношений, создающих взаимодействие при создании и функционировании национальных, и международных нотариальных

структур в сфере правовой деятельности нотариуса, подверженных трансформации и интеграции современных правовых систем. Целью исследования является анализ теории правоприменительной, правоустанавливающей и правоохранительной деятельности. Актуальность темы заключается в стремлении создать на современном этапе оптимальные условия для реализации законных интересов, прав и свобод человека. В результате проведенных исследований определено, что правовая теория и институты государства, международные правоохранительные органы, системы международного взаимодействия нотариуса взаимодействуют в процессе интеграции ряда теоретических выводов нотариальных структур. Практическая значимость представлена рекомендациями по оптимизации деятельности нотариата, которые могут найти практическое применение в законодательной и нормотворческой деятельности Кыргызской Республики, а также могут быть использованы в научных изысканиях, при преподавании теории государства и права, конституционного права, подготовке учебников, учебных пособий для студентов высших учебных заведений.

Ключевые слова: нотариат; закон; правоохранительные органы; общественные отношения; правовая норма; теория права; Конституция Кыргызской Республики; международное законодательство.

THEORY OF LEGAL ACTIVITY OF THE NOTARY

In this paper, the subject of the study is a set of public relations that create interaction in the creation and functioning of national and international notary structures in the field of legal activity of a notary, subject to transformation and integration of modern legal systems. The purpose of the study is to analyze the theory of law enforcement, title and law enforcement activities. The relevance of the topic lies in the desire to create optimal conditions at the present stage for the realization of legitimate interests, human rights and freedoms. As a result of the conducted research, it was determined that the legal theory and institutions of the state, international law enforcement agencies, systems of international notary interaction interact in the process of integrating a number of theoretical conclusions of notary structures. The practical significance is represented by recommendations on optimizing the activities of the notary, which can find practical application in the legislative and rule-making activities of the Kyrgyz Republic, and can also be used in scientific research, when teaching the theory of state and law, constitutional law, the preparation of textbooks, textbooks for students of higher educational institutions.

Key words: notary; law; law enforcement agencies; public relations; legal norm; theory of law; Constitution of the Kyrgyz Republic; international legislation.

Нотариаттын укуктук ишинин мазмунунун көп аспектүүлүгүн түшүнүү иш-аракетти катары аларды ар кандай абалдагы түзүлүш мүнкүнчүлүгүн алдын ала аныктоо зарыл. Укуктук жөнгө салуунун алкагында нотариалдык аракеттердин механизми негизги түзүлүшүн, иш-аракеттердин белгилүү ыраттуулугун, бийлик бутактарынын өз ара байланышын, алдыга коюлган милдеттерди натыйжалуу ишке ашырууга багытталгандыгын көрсөтөт. Чындыгында натыйжага жетүү үчүн укуктук жөнгө салуу механизмдин бардык компетенттүү күч-аракети зарыл. Мындан тышкары, жогоруда көрсөтүлгөн аспектилердин баары Кыргыз Республикасынын Конституциясы [1] жана Кыргыз Республикасынын “Нотариат жөнүндө” Мыйзамында [2] ишке ашырат.

Башкача айтканда илим изилдөөнүн башка ыкмалары менен системалык мамиледе коомдук турмуштун кубулушун жалпы маанилүү жөнгө салуучу деңгээлинде укук түзүмүнүн элементтеринин өз ара байланышын жана таасирин ачуу мүнкүндүгүн берүү менен анын мазмунун тереңирээк ачып берет. Бул төмөнкүдөй түшүнүк берет:

- нотариат тутумунун ар кандай моделдерин изилдөө;
- нотариаттын уюштуруу түзүлүшүнүн жана ички иштөө механизмдин өзгөчөлүктөрүн талдоо;
- нотариаттын ишинин булагын жана система түзүүчү факторлорун, нотариустун укуктук системасындагы укуктук макамын өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу;

- Кыргыз Республикасында нотариат институтун өркүндөтүүнүн актуалдуу көйгөйлөрүн аныктоо.

Тиешелүү түшүнүк аппаратына келсек, биз төмөнкү түшүнүктөрдү колдонобуз: нотариаттын укуктук иши- улуттук жана калыптанып жаткан улуттар аралык укуктук тутумдарда укуктук жөнгө салуу механизмин түзгөн укукту ишке ашыруунун көрүнүшүнүн формаларынын бири болуп саналат. Ошондой эле негизги милдет адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин кепилдикке алуу экенин белгилей кетүү маанилүү.

Эгерде теориялык түшүнүккө кайрылсак, маңызы боюнча нотариаттын укук коргоо иши- укуктук иштин формасы, анда жарандык-укуктук мамилелердин катышуучуларынын мыйзамдуу аракеттеринин укук ченемдүүлүгү кепилденген нотариалдык иштин бир түрү. Өз кезегинде нотариустун өз ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруу аркылуу мыйзамдардын талаптарын аткаруусу, пайдалануусу жана сакталышы, анын жүрүшүндө укук бузуулардын терс кесепеттерин азайтуу же минимумга келтирүү.

Нотариаттын укук белгилөөчү иш - укуктук иштин формасы, мыйзам чыгаруунун конкреттүү түрү, анын акыркы натыйжасы укуктук мамилелердин конкреттүү субъекттеринин өз ара укуктарын жана милдеттерин белгилөө жолу менен кабыл алуу. Коомдук өнүгүүнүн учурдагы этабында укуктук иштин бул формасы мыйзамдын оң жактарын натыйжалуу аныктоого жана терс жактарын минимумга түшүрүүгө мүмкүндүк берет.

Тагыраагы, улуттук жана эл аралык мыйзамдардын жыйындысын талдоо жолу менен нотариус өзүнүн укуктук позициясын түзөт, ал нотариалдык актыда объективдүү жана тигил же бул конкреттүү юридикалык учурда колдонулууга тийиш.

Нотариаттын укук коргоо иши нотариуска белгилүү коомдук мамилелерге карата жактын укуктарын жана эркиндиктерин, ошондой эле мыйзамдуу кызыкчылыктарын максималдуу камсыз кылуу менен белгилүү бир укук булагын тандоого мүнкүндүк берүүчү юридикалык иштин түрү. Укук коргоо органдары бул форма мамлекеттик укуктук институт катары нотариустун укуктук жөнгө салуу механизмдеги ордун чагылдырат, аларга карата нотариалдык иш-аракет жасалып жаткан жарандык жүгүртүүнүн катышуучуларынын укуктук аракеттеринин мыйзамдуулугун, ошондой эле тикелей аткарууну камсыз кылат, нотариустун өзүнүн ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруу процессинде укук ченемдерин колдонуу жана талаптарын сактоо, муну менен укук бузуулардын терс кесепеттерин болтурбоо же минималдаштыруу.

Кыргыз Республикасында болуп жаткан кайра куруулар демократиялаштыруу процессин тереңдетүүнүн, укуктук мамлекеттин жана жарандык институттардын, анын ичинде нотариаттын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн зарыл факторлорунун бири катары укуктук ишмердүүлүктүн бардык формаларын оптималдуу пайдаланууда динамикалуулука жана натыйжалуулука ээ болуда. Албетте, укуктук жөнгө салуу механизминин аткаруу касиеттеринин байланышы, укуктук жөнгө салуу усулу менен укуктук мамилелердин субъектилеринин аракеттеринин макулдашылгандыгын байкоого болот.

Демек, юридикалык ишмердүүлүктүн укуктук формаларынын ар түрдүүлүгү алар аткарып жаткан милдеттердин өзгөчөлүгүнө жана аларды чечүүнүн ыкмалары, усулу жана иш-аракеттеринин жыйындысы, ошондой эле юридикалык жол-жоболордун багыты, аларды пайдалануу этап- этабы менен колдонуу максатка ылайыктуу болуп саналат. Мында укуктук жөнгө салуунун алкагында нотариалдык аракеттердин механизими конкреттүү логикалык түзүлүшүн, иш-аракеттердин белгилүү ырааттуулук айлануу мүнөзүн, бийлик бутактарынын өз ара байланышын, коюлган милдеттерди натыйжалуу аткарууга багытталгандыгын эске алуу зарыл. Жогоруда көрсөтүлгөн жыйынтыктарга жетишүү үчүн Кыргыз Республикасында

укуктук жөнгө салуу механизмдин түзгөн бардык күч-аракеттер зарыл. "Юридикалык форма" категориясын толук түшүнүү үчүн "форма", "мазмун" жана "иш-аракет" сыяктуу кубулуштардын жалпы социалдык маанисин мүнөздөө керек. Мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын ишинин маңызы жана мазмуну өзүнүн объективдештирилген билдирүүсүн "формада" табат.

Укуктук иштин юридикалык формасын комплекстүү мүнөздөгү категория катары кароо мүнкүнчүлүгүн жокко чыгарылбайт деп болжолдоого болот, ал аркылуу укук коомдун турмушундагы жөнгө салууга муктаж болгон ар кандай укуктук эмес кубулуштарды жөнгө салат. Бул категория аркылуу материалдык ченемдер бар экендигин, мыйзам менен белгиленген эрежелерди сактоо менен укуктук мамилелердин субъекттеринин белгилүү бир иши түрүндө ишке ашырыла тургандыгын таанууга болот. Ушундан улам, укуктук иштин юридикалык формасы укук колдонуу ыкмасына юридикалык процесстин түрлөрүнө пропорционалдуу болушу керек.

Юридикалык илимде, белгилүү болгондой, юридикалык формаларды классификациялоо критерийлерин так чегин белгилөө аракеттери жасалган. Ошентип, мисалы, советтик жана россиялык жазуучу В.М. Горшенев, пикири боюнча классификациялоонун негизги критерийи боюнча, иштин формаларын колдонуудагы укук системасы менен байланыштыруу маанилүү, ага төмөнкүдөй укуктук формаларды бөлүп көрсөтүүнү сунуштоого мүнкүндүк берет:

- укук белгилөөчү, анын алкагында жаңы укук ченеми келип чыгат жана колдонулуп жаткан ченемдик системасына өзгөрүүлөр киргизилет;

- укук колдонуучу, мында укук ченемдеринде өз колдонулушун табат жана ошону менен белгилүү бир укуктук мамилелерди пайда кылат, өзгөртөт же токтотот [3].

Юридикалык адабияттарында талдоо менен көрсөткөндөй, көптөгөн изилдөө иш-аракеттердин түрлөрүн көбөйүү тенденциясы бар, бул алардын классификациялоодо татаалдыкты жаратпай койбойт. Мамлекеттик иштин масштабын өсүшү, коомдук жараяны, милдети жана функциясын татаалдашы илимде жогоруда аталган тенденциянын болушун аныктайт.

Жалпысынын алганда, биздин пикирибиз боюнча, нотариат укуктук иш-улуттук укук тармагында укуктук жөнгө салуу механизмдин ажырагыс бөлүгү. Анын маңызы укук колдонуунун мазмунун көрсөтүүнүн формаларынын бири, укук тармагындагы укуктук жөнгө салуу механизмдин курамдык бөлүгү болуп саналгандыгында. Нотариаттын милдети төмөнкүдөй юридикалык формалар аркылуу жеке укуктарын кепилдейт: - укук колдонуу; - укук коргоо; - укук белгилөөчү.

Нотариаттын ишинин укук колдонуу формасы-укуктук ишке ашыруунун негизги формаларынын бири, ал укук ченемдеринин ишке ашыруу процессин камсыз кылуу максатында укук мамилелерин айрым катышуучуларына субъективдүү укуктарды, ал эми башкаларга юридикалык милдеттерди берүү менен функцияларга, каражаттарга жана усулдарга ээ болгон укук субъектилерин иш-аракеттин билдирет [4]. Укук колдонуу (укук коргоочу) белгилүү коомдук мамилелердин субъектиси болгон жак же жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын максималдуу коргоо кепилдигин камсыз кылуу менен эгемендүү мамлекеттердин мыйзамдарын «атаандаштыгын» жеңүү ар кайсы өлкөлөрдүн нотариалдык кызматташтыгын уюштуруу үчүн эң чоң потенциалга ээ болгон укук булагын (эл аралык келишим, улуттук ченемдик укуктук акт, соттук прецедент) нотариустун тандоо мүнкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Жогоруда айтылгандарга байланыштуу, нотариаттын укук колдонуу ишиндеги аспекти аныктоо бир тараптуу милдет эмес деп айтууга болот. Башкача айтканда, мисал

катары сот ишмердигинин статусу жөнүндөгү маселени кароо максатка ылайыктуу. В. Ржевский жана Н. Чепурнова сот ишмерүүлүгүнүн укук колдонуучулук мүнөзү жөнүндө жазышат [5].

Сот бийлигине жүктөлгөн милдеттердин мүнөзү боюнча сотторду укук коргоо органдарына киргизүүгө болбойт, анткени акыркы аткаруу бийлигинин курамына кирген Ю.А. Дмитриев жана Г. Г. Черемных [6]. Бирок, юридикалык адабияттарда көрсөткөндөй талдоо, «сот адилеттиги» деген сөз соттук чечимдердин мыйзамдуулугун, адилеттүүлүгүн, укук ченемдүүлүгүн жана жалпыга милдеттүүлүгүн кепилдеген мыйзам талаптарынын негизинде аларды аткаруу үчүн иштерди кароо жана чечүү боюнча соттун укук коргоо ишин билдирет.

Башка бир катар изилдөөлөрдө сот адилеттиги-укуктук мамилелердин субъекттеринин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо максатында жарандык жана жазык иштерин, о.э. экономикалык мүнөздөгү талаш-тартыштарды кароо жана чечүү боюнча жараян тартипте соттун укук колдонуу ишмердиги деп ырастайт.

Укук коргоо да укук колдонуучу мүнөзүнө ээ, укук теориясында укук коргоо жана укук колдонуу ишмердигин так ажыратууну кыйындатат жана илимий маселеге ар түрдүү мамилелерди пайда кылат [7]. Укук теориясы укуктун колдонулушун тигил же бул укуктук мамилелердин субъекттеринин укуктарын жана милдеттерин белгилеген жараян мүнөздөгү компетенттүү мамлекеттик органдардын чыгарылышы аркылуу укуктук ченемдерди ишке ашыруу ыкмасы катары карай турганын моюнга алуу маанилүү.

Укук колдонуу актылары деп административдик, жарандык, конституциялык жана жазык сот өндүрүшүн жүзөгө ашыруучу органдар гана эмес, нотариустардын (ченемдик актылары) чечимдери түшүнүлөт. Мындан тышкары, юридикалык адабияттарда укук коргоо ишмердүүлүгү мамлекеттик ишмердүүлүктүн өз алдынча түрү, мыйзамды колдонуунун белгилүү бир ыкмасы, бул максатка ылайык анын бардык формаларынын арасында ар түрдүү пикирлер да бар. Мисалы, С.А. Масалытина өз компетенциясынын чегинде укук ченемдерин ишке ашырууну камсыз кылууга ыйгарым укук берилген бийлик органдары укук коргоо ишин жүзөгө ашырат деп эсептейт [8]. Коомдун өнүгүүсүнүн, саясий-укуктук чөйрөсүнүн жаңылануу шартында укук коргоо органдарынын көлөмү, мааниси жана мазмуну олутту өзгөрүүлөргө дуушар болгондой сезилет. Эгерде мурда мамлекеттик органдар негизинен оперативдүү-башкаруу иштерин жүргүзүшсө, учурда тескөө-уруксат берүүчү, юрисдикциялык жана каттоо ыйгарым укуктарын ишке ашыруу басымдуулук кылат. Ушуга байланыштуу, балким, субъективдүү укуктарды ишке ашыруу жана милдеттерди аткаруу тутумунда нотариаттын орду анын укук коргоо функциясы так чагылдырат деп болжолдоого болот.

Укук теориясында мыйзамды ишке ашыруунун жолдорунун белгилүү бир классификациясы иштелип чыккан: - аткаруу; - колдонуу; - сактоо; - укук колдонуу.

Иштин формаларын жана түрлөрүн талдоодон көрүнүп тургандай, нотариус жарандык жүгүртүүнүн катышуучуларынын мыйзамдуу жүрүм-турум үчүн зарыл шарттарды камсыздайт, аларга карата нотариалдык иш-аракеттер жасалат, бул анын укук коргоо ишин көрсөтөт. Мисалга, кыймылсыз мүлктү сатып алуу-сатуу актысын жасоодо процесстин катышуучулары сатуучу катары да, сатып алуучу катары да өздөрүнүн ыйгарым укуктарын колдонушат, башкача айтканда, үчүнчү жактардын укуктарына карата өз милдеттерин аткарышат, белгиленген юридикалык тыюу салууларга байланыштуу мыйзамдын талаптарын так аткарышат.

Нотариус, белгилүү болгондой, катышуучулардын укуктарын ишке ашыруу үчүн зарыл болгон укуктук шарттарды камсыз кылууга милдеттүү. Мында нотариус өзүнө берилген ыйгарым укуктардын алкагында нотариалдык аракеттерди жүргүзүүдө материалдык жана жараяндык ченемдердин талаптарын аткарууга, пайдаланууга жана сактоого милдеттүү. Мисалы, ченемдик укуктук актылардын талаптарын аткаруу, атап айтканда:

- мүлктүн сатуучуга таандык экендигин текшерүү;
- берилген документтердин аныктыгын текшерүүдө өз ыйгарым укуктарын пайдалануу;
- мыйзамда аныкталаган тыюу салууларды сактоо, башкача айтканда нотариалдык иш-аракеттин катышуучулары тарабынан ар кандай укукка каршы аракеттерге бөгөт коюу мүлктү ажыратуу боюнча бүтүмдү күбөлөндүрүү үчүн зарыл шарттар болуп саналат.

Ошону менен бирге нотариус тарабынан көрсөтүлгөн укук колдонуу иш-аракетти чектелген учурларда жүзөгө ашырылат, анткени нотариустун негизги милдети жарандык жүгүртүүнүн катышуучуларынын аракеттеринин мыйзамдуу мүнөзүн камсыз кылуу. Эгерде укуктун аксиологиясына социалдык мааниде кайрысак, анда аны ишке ашыруунун тактыгы, анын ыкмаларынын натыйжалуулугу: мыйзамды колдонуу, милдеттерди аткаруу, тыюу салууларды сактоо, укук ченемдерин колдонуу, инсандын, мамлекеттин жана коомдун укуктары менен эркиндиктери кепилденген укук ченемдерди колдонуу. В.С.Афанасьев, В.И. Гойман, Н.Л. Анар, В.В. Лазерев, укукту ишке ашыруунун жолдору төмөнкүлөрдү камтыйт: - укуктарды пайдалануу; - милдеттерди аткаруу; - тыюу салууларды сактоо.

Белгилей кетсек, советтик юридикалык илимде укукту ишке ашыруунун формаларын сактоо, пайдалануу жана колдонуу кирет деген пикир басымдуулук кылгат, ал эми кээ бир авторлор «колдонуу» деген сөздү кеңири мааниде түшүнүү менен мүнөздөлөт. Ошентип, «ишке ашыруу» укуктук жөнгө салуу механизминин акыркы этабы жана субъективдүү укуктарды жана милдеттерди ишке ашыруу аркылуу укук ченемдерин негизинде ишке ашыруу жараяны катары түшүнүлөт. Чындыгында ага укук мамилелердин бардык субекттери өздөрүнүн мүнөздүү формасы жана ыкмаларын негизинде катышат. Албетте, укук колдонуу белгилүү бир учурларда колдонулат, атап айтканда:

- -белгилөөнү жана көзөмөлдү талап кылган тигил же бул белгилүү жагдайларды эске алуу менен мыйзамды колдонуу зарыл болгондо;
- -укук мамилелеринин субъектилеринин укуктары жана милдеттери жөнүндө талаш-тартышы боюнча;
- -милдеттер аткарылбайт, эгерде укуктарды жүзөгө ашырууда белгилүү кандайдыр бир тоскоолдуктар жаратылса. Мында бардык өзгөчө учурларда белгилүү жагдайларды туура түшүнүү жана мыйзам ченемдерин туура колдонуу жана талдоо, анын алкагында юридикалык суроолор чечилет.

Мына ушулга байланыштуу нотариус укук коргоо ишмердүүлүгүн жүргүзөт деп болжолдоого болот.

Жыйынтыктар:

1. Нотариаттын укуктук иши улуттук тутумунда укуктук жөнгө салуу механизминин курамдык бөлүгү жана формасы болуп саналары белгиленген. Жарандын укуктарын, эркиндиктерин камсыз кылуу артыкчылык милдеттерине ээ жана юридикалык формаларында жүзөгө ашырыла көрсөтүлгөн;

2. Нотариаттын укуктук иш-аракетинин укук белгилөөчү формасы ар кандай укуктук тутумдагы «укуктагы боштуктарды» толтуруу гана эмес, колдонуудагы мыйзамдардын кемчилдиктерин жоюу өзгөчө ыкмасы болуп саналары аныкталган;

3. Иш жүзүндө жарандардын жана адам укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын бузган ченемдик укуктук актылардын Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык келүү максаты сотко кайрылууга алып келген негиздүү нерсе гана эмес, жалпысынан нотариалдык практикада пайдалануусу керек экендиги белгиленген;

4. Суверендүү мамлекеттин бирдиктүү укук коргоо органын, анын ичинде нотариалдык түзүлүшү боюнча реалдуу жана прагматикалык максаттарды коюу жана аларды ишке ашыруу зарылдыгы белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы Конституция 2021-жылдын 11-апрелинде Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://minjust.gov.kg/ru/content/101>.
2. Кыргыз Республикасынын Нотариат жөнүндө мыйзамы 2023-жылдын 9-марты № 54 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://minjust.gov.kg/ru/content/101>.
3. **Островская, В.Н.** Эволюция государственного управления в зарубежных странах [Текст] / [В.Н. Островская, Е.Б. Дорина и др.]. – Ставрополь, 2014. – 123 с.
4. **Захаров, А.А.** Современные проблемы правоприменения: опыт структурно-функционального анализа [Текст] / А.А. Захаров // История государства и права. – 2009. - № 5. – С. 33-36.
5. **Ржевский, В.** Судебная власть в конституционной системе разделения властей [Текст] / В. Ржевский, Н. Чепурнова // Рос. юстиция. – 1997. - № 7. – 3 с.
6. **Дмитриев, Ю.А.** Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и ... [Текст] / Ю.А. Дмитриев, Г.Г. Черемных // Государство и право. – 1997. - № 8. – 46 с.
7. **Москаленко, И.В.** Сущность и значение нотариата [Текст] / И.В. Москаленко // Нотариус. – 2002. - № 5. – 5 с.
8. **Масальгина, С.В.** Совершенствование юридических форм государственной деятельности в процессе политико-правовой модернизации [Текст] / С.В. Масальгина // История государства и права: научно-правовое изд. – Москва, 2009. - № 3. – С. 25-29.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_250

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 347.51:004.8 (575.2) (04)

Албанов Н.Т.

аспирант Института государства и права Нац. акад. наук Кыргызской Республики

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ КЕТИРГЕН КАТАЛАР ҮЧҮН ЖАРАНДЫК-УКУКТУК ЖООПКЕРЧИЛИК

Бул жумушта жасалма интеллект технологиялары кетирген каталар үчүн жарандык-укуктук жоопкерчилик маселелери изилдөөнүн предмети болуп эсептелет. Мындай технологиялардын тез өнүгүп, коомдун ар кандай чөйрөлөрүндө кеңири колдонулуп жаткан шартында, анын ичинде Кыргызстанда, жасалма интеллект кетирген зыян үчүн жоопкерчиликти кантип аныктоо жана жөнгө салуу изилдөөнүн максаты болуп саналат. Жасалма интеллектти колдонуу менен байланышкан каталар жана терс кесепеттер болушу мүмкүн болгон ар кандай сценарийлер каралып, тарыхый-укуктук, формалдуу-укуктук жана салыштырма-укуктук ыкмаларды колдонуу менен теориялык да, практикалык да аспектилери талкууланат. Макалада жоопкерчиликтин ар кандай моделдери талданат, анын ичинде өндүрүүчүнүн, программалык камсыздоонун иштеп чыгуучунун жана оператордун жоопкерчилиги. Кыргыз Республикасынын граждандык мыйзамдарынын коюлган маселелерди талаптагыдай жөнгө салуу үчүн жетиштүүлүгүн баалоого өзгөчө көңүл бурулат.

Мыйзамдарды заманбап технологиялык реалдуулукка ыңгайлаштыруу боюнча чараларды кабыл алууда эске алынууга тийиш болгон тиешелүү эл аралык тажрыйбага дагы көңүл бурулат. Макала жасалма интеллект технологияларын колдонууга катышкан бардык тараптардын кызыкчылыктарын коргоо үчүн натыйжалуу жана адилеттүү эрежелерди жана ченемдерди иштеп чыгууга көмөк көрсөтүүгө багытталган.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект; жарандык-укуктук жоопкерчилик; зыяндын ордун толтуруу; маалыматтык технологиялар.

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ОШИБКИ ДОПУЩЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИЯМИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

В данной работе предметом исследования являются вопросы гражданско-правовой ответственности за ошибки, допущенные технологиями искусственного интеллекта. Учитывая стремительное развитие таких технологий и широкое их использование в различных сферах жизни общества, в том числе в Кыргызстане, целью исследования является определение и регулирование ответственности за ущерб, причиненный искусственным интеллектом. Рассматриваются различные сценарии ошибок и негативных последствий, связанных с применением искусственного интеллекта, обсуждаются как теоретические, так и практические аспекты с использованием историко-правового, формально-правового и сравнительно-правового методов. В работе анализируются различные модели ответственности, в том числе ответственность производителя, разработчика программного обеспечения и оператора. Особое внимание уделено оценке достаточности гражданского законодательства Кыргызской Республики для надлежащего регулирования вопросов. Внимание также уделяется соответствующему международному опыту, который следует учитывать при принятии мер по адаптации законодательства к современным технологическим реалиям. Работа направлена на содействие разработке эффективных и справедливых норм и правил для защиты интересов всех сторон, участвующих в использовании технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект; гражданско-правовая ответственность; компенсация; информационные технологии.

CIVIL LIABILITY FOR DAMAGES CAUSED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

This paper addresses the issue of civil liability for errors made by artificial intelligence technologies. In the context of the rapid development and widespread application of such technologies in various spheres of society, including in Kyrgyzstan, the question arises of how to determine and regulate liability for the damage caused by artificial intelligence. The article analyzes various models of liability, including the liability of manufacturers, software developers, and operators. It examines different scenarios in which damages and negative consequences related to the use of artificial intelligence may occur. Theoretical and practical aspects are discussed using historical-legal, formal-legal, and comparative legal methods. Special attention is given to evaluating the current provisions of civil legislation in the Kyrgyz Republic in terms of their adequacy for proper regulation of the issues at hand. The relevant international practice is highlighted, which should be taken into account when taking measures to adapt the legislation to modern technological realities. The article aims to contribute to the development of effective and fair norms and rules to protect the interests of all parties involved in the use of artificial intelligence technologies.

Keywords: artificial intelligence; civil liability; compensation for damages; information technology.

Введение

Изо дня в день искусственный интеллект (далее по тексту – «ИИ») играет все более важную роль в жизни человека. Он используется для управления финансами, ведения бизнесом, диагностики заболеваний и даже для принятия решений о том, кого нанимать на работу. В 2022 году размер мирового рынка ИИ оценивался в 428 млрд долларов и, по прогнозам вырастет с 515.31 млрд долларов в 2023 году до 2025 года, 12 млрд долларов к 2030

году [1]. Все чаще технологии ИИ используются также в жизни граждан Кыргызстана, при этом большинство из них возможно, даже не задумываются о том, что используют продукты и услуги, основанные на технологиях ИИ (к примеру, различные программы, установленные на смартфонах). Однако, с возрастающей автоматизацией ИИ появляются риски возникновения ошибок, которые могут иметь серьезные последствия.

СМИ периодически сообщают о случаях, когда высокие технологии причиняют вред людям. Эти случаи включают наезд робота-полицейского на ребенка в торговом центре и смертельный инцидент на заводе Volkswagen, где сотрудника прижал робот-манипулятор к плите [2], и катастрофу самолета Boeing 737, которая произошла из-за ошибочных показаний датчика, неправильной работы системы контроля полета, что привело к гибели 189 пассажиров и членов экипажа. В другом случае, беспилотный автомобиль сбил пешехода в США, несмотря на возможность его обнаружения за несколько секунд до столкновения. По неким неизвестным причинам программа приняла решение не снижать скорость, что привело к трагическим последствиям [3].

Во всех подобных случаях возникает вопрос: кто несет ответственность за ошибки, допущенные ИИ? Какой правовой статус ИИ имеет в гражданском праве? Какие последствия могут возникнуть в результате ошибок ИИ? В данной статье мы рассмотрим вопросы гражданско-правовой ответственности за ошибки ИИ и обсудим перспективы их регулирования.

Правовой статус ИИ в гражданском законодательстве. На данный момент нет унифицированного определения ИИ, которое было бы признано всеобщим стандартом. Искусственный интеллект – это широкий термин, охватывающий различные методы и технологии, которые позволяют компьютерным системам выполнять задачи, которые обычно требуют человеческого интеллекта. Определение ИИ может варьироваться в зависимости от контекста и области применения. В целях внесения ясности мы будем ориентироваться на определение, которое существует в законодательстве РФ, согласно которому «искусственный интеллект» означает *«комплекс технологических решений, позволяющий имитировать когнитивные функции человека (включая самообучение и поиск решений без заранее заданного алгоритма) и получать при выполнении конкретных задач результаты сопоставимые, как минимум, с результатами интеллектуальной деятельности человека. Комплекс технологических решений включает в себя информационно-коммуникационную инфраструктуру (в том числе информационные системы, информационно-телекоммуникационные сети, иные технические средства обработки информации), программное обеспечение (в том числе, в котором используются методы машинного обучения), процессы и сервисы по обработке данных и поиску решений»* [4].

Правовой статус ИИ в гражданском праве до сих пор не определен четко и однозначно. На данный момент не существует стран, в которых ИИ рассматривается в полной мере в качестве субъекта права. В большинстве стран ИИ рассматривается как объект или технический инструмент, а не субъект правовых отношений. При этом существуют концепции, предлагающие присвоить интеллектуальным роботам статус самостоятельного «электронного» субъекта права [5].

Отдельные страны уже начали вводить некоторые формы юридического признания для ИИ, предоставляя ему определенные права или обязанности. Например, в 2017 году робот-андроид София, созданный гонконгской компанией Hanson Robotics, стал первым роботом, получившим гражданство в стране пребывания, после успешного выступления на конференции «Инвестиционная инициатива будущего» в Саудовской Аравии [6].

Примечательно, что получение гражданства в Саудовской Аравии является крайне сложным для многих иностранцев и их детей, даже для тех, кто проживал и работал в этой стране в течение многих лет. В 2021 году федеральный судья Австралии стал первым известным юристом, который постановил, что изобретения, разработанные с помощью ИИ, могут претендовать на патентную защиту. Дело было инициировано Стивеном Талером с целью получить патент на изобретение, сделанное ИИ под названием DABUS [7]. В этот же период, тот же Талер успешно получил в Южной Африке первый в мире патент на изобретение, созданное ИИ, без прямого участия традиционного изобретателя-человека. В патенте в качестве изобретателя указан ИИ (DABUS) [8].

Несмотря на существующие инициативы по признанию определенных прав за ИИ, полноценное юридическое признание ИИ в качестве субъекта права все еще остается в основном на стадии обсуждения и разработки.

В США ИИ рассматривается как объект интеллектуальной собственности, что означает, что он может быть защищен патентным правом или авторским правом. В Европейском союзе (ЕС) существуют различные подходы к определению статуса ИИ в гражданском праве, но общим требованием является необходимость признания ИИ как средства для достижения правовых целей. В Российской Федерации ИИ также не признается субъектом права, при этом ее законодательство устанавливает обязанности и ответственность за использование ИИ. Как справедливо отмечает Левченко А. И., согласно гражданскому законодательству РФ, киберфизические системы на данный момент классифицируются как вещи, то есть материальные объекты, и, следовательно, подпадают под правовой режим вещей. В то же время, комплекс технологических решений, таких как искусственный интеллект, должен рассматриваться как результат интеллектуальной деятельности человека, являющийся разновидностью программы для электронно-вычислительных машин и базы данных, и имеющий свой собственный правовой статус. В большинстве случаев эти два объекта могут совмещаться в одном киберфизическом устройстве, что приводит к двойному правовому режиму такого устройства [9].

Гражданское законодательство КР в настоящее время не учитывает специфические аспекты, связанные с ИИ. Согласно п. 3 ст. 1 Гражданского кодекса КР *«участниками регулируемых гражданским законодательством отношений являются граждане, юридические лица и государство»*. При этом, как общее правило, положения, предусмотренные гражданским законодательством, применяются к отношениям с участием иностранных граждан, лиц без гражданства и иностранных юридических лиц. В этот же перечень можно отнести международные организации, дипломатические представительства и консульские учреждения иностранных государств. Как ясно видно из процитированной статьи, ИИ никоим образом не входит в круг субъектов гражданского права.

Ст. 22 Гражданского кодекса КР предусматривает, что *«к объектам гражданских прав относятся вещи, включая деньги и ценные бумаги, виртуальные активы, иное имущество, в том числе имущественные права; работы и услуги; охраняемые информация, результаты интеллектуальной деятельности и приравненные к ним средства индивидуализации (интеллектуальная собственность), а также другие материальные и нематериальные блага»*. Мы полагаем, что по текущему законодательству КР ИИ должен рассматриваться в качестве объекта гражданских прав.

В свете непрерывных усилий по совершенствованию уровня цифровизации и развитию IT индустрии в Кыргызской Республике, последующее развитие гражданского законодательства страны должно учитывать стремительное развитие сферы информационных

технологий и искусственного интеллекта в мире, а также соответствующие законодательные изменения и новшества, которые внедряются в международной практике для целей регулирования данной области.

Общие принципы ответственности за ошибки ИИ

Правовая ответственность за действия ИИ должна соответствовать общим принципам ответственности, которые применяются в гражданском праве. Одним из таких принципов является принцип общей ответственности, согласно которому любой юридический субъект несет ответственность за вред, причиненный третьим лицам в процессе осуществления своей деятельности.

Кроме того, принципы ответственности должны быть согласованы с целями, которые преследует использование ИИ. Например, если ИИ используется в медицинских целях, ответственность за возможные ошибки должна определяться в контексте медицинского права. Если ИИ используется в автомобильной промышленности, то ответственность за возможные ошибки должна быть регулируема в контексте автомобильного права.

Еще одним важным принципом ответственности является принцип пропорциональности, который означает, что ответственность должна быть пропорциональна ущербу, причиненному третьим лицам. В случае с ИИ, это означает, что ответственность должна быть пропорциональна ущербу, который был причинен конкретному лицу в результате ошибок, допущенных ИИ.

Также важно учитывать принципы человеческого достоинства и социальной ответственности при регулировании ответственности за действия ИИ. Эти принципы могут помочь гарантировать, что использование ИИ не будет противоречить основным правам и ценностям общества, а также что ИИ не будет использоваться для нанесения вреда окружающей среде или другим социальным ценностям.

В целом, полагаем, что принципы ответственности за действия ИИ должны быть общими и учитывать специфику области, в которой ИИ используется, чтобы обеспечить справедливую и эффективную правовую защиту прав, и интересов всех сторон, затрагиваемых использованием ИИ.

С точки зрения законодательства КР необходимо отметить, что общие основания ответственности за причинение вреда, изложенные в ст. 993 Гражданского кодекса КР, предусматривают, что *«вред, причиненный личности или имуществу гражданина, а также вред, причиненный юридическому лицу, подлежит возмещению лицом, причинившим вред, в полном объеме»*. Указанная статья также предусматривает, что *«законом может быть возложена обязанность возмещения вреда на лицо, не являющееся причинителем вреда»* и что *«лицо, причинившее вред, освобождается от возмещения вреда, если докажет, что вред причинен не по его вине. Законом может быть предусмотрено возмещение вреда и при отсутствии вины причинителя вреда»*.

В настоящее время изложенные общие основания ответственности за причинение вреда могут применяться для регулирования вопросов ответственности в рассматриваемой области. Однако, в будущем потребуются введение специальных норм в Гражданский кодекс КР для более полноценного и точного регулирования этих вопросов. На подобие специальных норм ст. 1007 Гражданского кодекса КР, регулирующих ответственность за вред, причиненный деятельностью, создающей повышенную опасность для окружающих.

Практические аспекты

Полагаем, что при анализе вопросов ответственности необходимо учитывать специфику каждой области. Так, в случае ошибок ИИ в сфере медицины, производители могут нести ответственность за ущерб, который был причинен пациентам. Например, если ИИ диагностирует заболевание неправильно и назначает неправильное лечение, производители медицинского ИИ могут быть привлечены к гражданской ответственности. Однако ответ на рассматриваемый вопрос не является однозначным. В данной ситуации особый интерес будет вызывать ст. 993 Гражданского кодекса КР, предусматривающая, что *«лицо, причинившее вред, освобождается от возмещения вреда, если докажет, что вред причинен не по его вине»*. К примеру, если действующий в КР медицинский центр использует диагностическое оборудование на базе ИИ и заболевание будет диагностировано с ошибками, будет ли медицинский центр освобожден от ответственности?

В случае аварий, вызванных ошибками автомобильного ИИ, не только производители могут нести ответственность за ущерб, который был причинен в результате аварии. Например, если ИИ управляет автомобилем неправильно и вызывает аварию, каким образом будет распределяться ответственность (как гражданская, так и административная / уголовная)?

Калифорнийскому жюри в США, возможно, вскоре придется принять такое решение. Как известно, в декабре 2019 года человек за рулем машины Tesla с навигационной системой ИИ убил двух человек в результате аварии. Водителю грозит до 12 лет лишения свободы. Несколько федеральных агентств расследуют аварии Tesla, а Министерство юстиции США возбудило уголовное дело о том, как Tesla рекламирует и продает свою систему автономного вождения. При этом Департамент транспортных средств Калифорнии изучает вопросы использования функций вождения, управляемых искусственным интеллектом [10].

В случае ошибок, допущенных ИИ в сфере финансов, производители могут нести ответственность за ущерб, который был причинен инвесторам. Например, если ИИ рекомендует неправильные инвестиционные решения и вызывает убытки, насколько производители финансового ИИ могут быть привлечены к гражданской ответственности. Самый простой пример: в мае 2023 г. интернет-издание Tazabek выпустило статью с содержанием прогнозов ИИ по изменению курса сома к доллару США до конца 2023 года [11]. Если профессиональные консультанты будут базировать свои заключения на технологиях ИИ, какова будет степень их ответственности?

В случае ошибок, допущенных ИИ в сфере розничных продаж, производители могут потенциально понести ответственность за ущерб, который был причинен покупателям. Например, если ИИ дает неправильные рекомендации по выбору товаров и тем самым причиняет ущерб покупателям, могут ли производители ИИ быть привлечены к гражданской ответственности?

Все эти примеры демонстрируют, что ответственность за ошибки ИИ должна быть определена в соответствии с контекстом использования их в конкретной области. Кроме того, учитывая высокие ставки и риски в таких сферах, необходимо адаптировать текущие правовые механизмы (или разработать новые) для защиты прав и интересов всех сторон, затрагиваемых использованием ИИ.

В различных исследованиях, связанных с робототехникой, обсуждаются разные точки зрения относительно того, кто должен нести ответственность за их ошибки: (1) производитель робота или программного обеспечения для него; (2) юридическое или физическое лицо – владелец устройства (программы); (3) лицо, непосредственное управляющее роботом (оператора), в момент причинения вреда; (4) тьютор (для самообучающихся систем) [9].

При этом существуют различные подходы к решению возникшей проблематики. В первую очередь, возможен индивидуальный подход к определению субъекта ответственности в зависимости от степени вины. Согласно данной концепции, лицом, несущим ответственность за вред, причиненный роботом, будет то, которое несет вину за негативные последствия. Это может быть производитель (в случае дефектов конструкции), разработчик программного обеспечения (если вред вызван ошибками в программе), оператор (если вред причинен выполнением некорректных команд) и т.д. Так, в Резолюции Европейского парламента от 20 октября 2020 г. с рекомендациями Комиссии по режиму гражданско-правовой ответственности для искусственного интеллекта [2020/2014 (INL)] был сделан акцент на ответственности оператора, что так как он или она имеет контроль над рисками, связанными с системой ИИ, аналогичным владельцу автомобиля. Кроме того, из-за сложности и взаимосвязанности системы ИИ, оператор во многих случаях будет первым контактным лицом для пострадавшей стороны [12].

Альтернативный подход заключается в коллективной ответственности изготовителя, оператора, собственника и пользователя ИИ в зависимости от степени вины каждого [5].

Отдельно рассматривается концепция управления рисками, основанная на принципе привлечения к ответственности лиц, обязанных минимизировать риск причинения вреда действиями ИИ. Авторы этой концепции аргументируют ее эффективность тем, что меры ответственности должны быть применены к лицу, которое не выполнило свои обязанности по предотвращению негативных последствий, возникших в результате действий робота [13].

Перспективы правовой ответственности за ошибки ИИ

Существует несколько направлений, в которых, скорее всего, будет происходить дальнейшее развитие сферы правовой ответственности за ошибки ИИ:

– Разработка специальных законов и нормативных актов. Для того чтобы регулировать вопросы ответственности за ошибки ИИ, необходимо разработать специальные законы и нормативные акты, которые учитывают особенности технологий ИИ и их применения в разных областях. Развитые юрисдикции принимают активные меры в этой связи. К примеру, Резолюция Европейского парламента с рекомендациями по режиму гражданско-правовой ответственности для искусственного интеллекта [14].

– Разработка стандартов и процедур оценки качества ИИ. Оценка качества и надежности ИИ является важным фактором в определении его ответственности за ошибки. Разработка стандартов и процедур, которые позволят оценить качество ИИ, станет ключевым элементом будущей системы правовой ответственности за ошибки ИИ.

– Развитие технологий, позволяющих определить, кто несет ответственность за ошибки ИИ. На данный момент, определение того, кто несет ответственность за ошибки ИИ, является сложной задачей. В будущем, возможно появление технологий, которые помогут определить, кто был ответственным за конкретную ошибку ИИ.

– Обучение ИИ этике и нормам поведения. Для того чтобы минимизировать ошибки, допущенные ИИ, и уменьшить возможность их ответственности, возможно в будущем будет развиваться технология, которая обучит ИИ этике и нормам поведения, схожим с этическими стандартами, которым следуют люди.

Таким образом, правовая ответственность за ошибки ИИ – это сложный и многогранный вопрос, который требует дальнейших исследований и разработок. Но с развитием технологий ИИ и созданием соответствующей правовой базы, возможно будет создана эффективная система ответственности за ошибки ИИ, которая будет минимизировать риски и обеспечивать

безопасное использование ИИ в различных областях и приложениях, снижая риски возникновения ошибок и улучшая качество жизни людей. При этом необходимо учитывать этические, правовые и социальные аспекты развития ИИ, чтобы создать прозрачную и ответственную систему использования этих технологий.

Выводы:

1. Определено, что вопросы гражданско-правовой ответственности за ошибки, допущенные технологии искусственного интеллекта, являются актуальными и вызывают все больший интерес у научных и практических кругов;

2. Выявлено, что для обеспечения безопасного и эффективного использования искусственного интеллекта, необходимо выстроить прозрачную и логичную систему его регулирования. Важным элементом такой системы должны стать общие принципы ответственности за действия искусственного интеллекта, которые будут ориентиром для регуляторных органов и судов при рассмотрении дел, связанных с ошибками искусственного интеллекта;

3. Показано, что примеры гражданско-правовой ответственности за ошибки ИИ уже есть, и они демонстрируют важность постепенного принятия соответствующих мер на законодательном уровне. Необходимо дальнейшее исследование данной темы, а также создание специализированных экспертных групп или органов;

4. Определено, что текущее гражданское законодательство Кыргызской Республики не предусматривает специальных положений касательно технологий искусственного интеллекта. Существующие в нем общие основания ответственности за причинение вреда могут применяться для регулирования текущих вопросов ответственности за ошибки искусственного интеллекта. По мере возрастания на практике объема и сложности дел, связанных с подобными вопросами, в будущем потребуются введение специальных норм в Гражданский кодекс Кыргызской Республики для их полного и точного регулирования. При разработке таких норм Кыргызстану следует учитывать передовой международный опыт, включая Резолюцию Европейского парламента от 20 октября 2020г., с рекомендациями Комиссии по режиму гражданско-правовой ответственности для искусственного интеллекта.

Список литературы:

1. Отчет об исследовании рынка, посвященный размеру рынка искусственного интеллекта, доле и анализу воздействия COVID-19, 2023–2030 гг. [Электронный ресурс]. (Market Research Report on Artificial Intelligence Market Size, Share & COVID-19 Impact Analysis, 2023-2030). Агентство Fortune Business Insights. – 2023. – Режим доступа: www.fortunebusinessinsights.com/industry-reports/artificial-intelligence-market-100114.
2. **Попова, Н.Ф.** Основные направления развития правового регулирования использования искусственного интеллекта, роботов и объектов робототехники в сфере гражданских правоотношений [Текст] / Н.Ф. Попова // Современное право. – 2019. – № 10. – С. 69-73.
3. **Мационг, Е.** Чем опасно внедрение технологий с искусственным интеллектом. Рядом с нами появились электронные личности [Текст] / Е. Мационг // Российская газета. – 2020. - № 18 (8072).
4. О проведении эксперимента по установлению специального регулирования в целях создания необходимых условий для разработки и внедрения технологий искусственного интеллекта в субъекте Российской Федерации – городе федерального значения Москве и внесении изменений в статьи 6 и 10 Федерального закона «О персональных данных» [Текст]: федер. закон от 24 апреля 2020 г. № 123-ФЗ // Российская газета. – 2020. - № 92 (8146).
5. **Тихомирова, Ю.А.** Юридическая концепция роботизации [Текст]: монография / Ю.А. Тихомирова, С.Б. Намба. – М.: Проспект, 2019. – 240 с.

6. Робот-андроид София стала подданной Саудовской Аравии [Электронный ресурс]. Информационное агентство ТАСС. – 2017. - Режим доступа: <https://tass.ru/ekonomika/4680400>.
7. **Калигиури, Э.** Австралийский судья постановил, что изобретения, разработанные с помощью искусственного интеллекта, могут претендовать на патентную защиту (Australian Judge Rules Inventions Developed By Artificial Intelligence Can Qualify For Patent Protection) [Текст] / Э. Калигиури, Т. Вайнтрауб // JD Supra. – 2021.
8. **Эбботт, Р.** Выдан первый патент на проект искусственного изобретателя (First Patent Granted to the Artificial Inventor Project) [Текст] / Р. Эбботт. – 2021.
9. **Левченко, А.И.** Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда искусственным интеллектом [Текст] / А.И. Левченко // Уральский журнал правовых исследований. – 2022. - № 2. – С. 58-62.
10. **Малиха, Дж.** Кто несет ответственность, когда ИИ убивает? (Who Is Liable When AI Kills?) [Текст] / Дж. Малиха, Б.П. Рави // Научное издание Scientific American. - 2023.
11. Каким будет курс доллара к сому и каким он был за 30 лет? Большой разговор с ChatGPT о национальной валюте [Электронный ресурс] // Интернет-издание Tazabek. – 2023. – Режим доступа: <https://www.tazabek.kg/news:1921357#>.
12. **Романова, И.Н.** Проблемы юридической ответственности за вред, причиненный при использовании технологий искусственного интеллекта [Текст] / И.Н. Романова // Человек: преступление и наказание. – 2022. – Т. 30 (1–4), № 1. – С. 72–77.
13. **Михалева, Е.С.** Проблемы и перспективы правового регулирования робототехники [Текст] / Е.С. Михалева, Е.А. Шубина // Актуальные проблемы российского права. – 2019. - № 12 (109). – С. 26-35.
14. Резолюция Европейского парламента с рекомендациями Европейской Комиссии по режиму гражданско-правовой ответственности для искусственного интеллекта [Электронный ресурс]: резолюция от 20 октября 2020 г. № 2020/2014 (INL). – Режим доступа: www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0276_EN.html#title1.
15. **Истамкулов, Ж.У.** Права граждан на благоприятную окружающую среду [Текст] / Ж.У. Истамкулов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2016. – №3,4. – С. 113 - 117.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_256

Поступила в редакцию: 29.05.2023 г.

УДК 34.343**Кокоева А.М.***д.ю.н., проф. Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика***Кокоева А.М.***преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика***Жаасынбек к. А.***преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика***ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕК БАЛДАРДЫН УКУКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ИШКЕ
АШЫРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР**

Бул жумушта изилдөө предмети болуп жашы жете электердин кылмыштуулугунун мүмкүн болгон себептери жана шарттары эсептелинет. Изилдөөнүн максаты - жашы жете электердин кылмыштуулук маселелерин коомубуздун эң курч көйгөйлөрүнүн бири катары кара алардын коомдук коркунучтуу жосундарды жасашынын жүйөлөрү себептерин аныктоо. Изилдөөлөрдө адабияттарды, мыйзамдарды талдоо, салыштыруу жана жалпылоо илимий методдору колдонулган. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында жашы жете электердин кылмышка баруусу көбүнчө үй-бүлөлүк кырдаалга байланыштуу, мындан башка, чөйрө, баңгилик, алкоголизм, сойкулук жана башкалар экендиги белгиленди. Жашы жете электердин кылмыштуулугу азыркы учурда болуп жаткан жалпы кылмыштуулуктун бир бөлүгү экендиги көрсөтүлдү. Жалпысынан бардык кылмыштар сыяктуу эле, ал коомдук "өнөкөт" жана түбөлүк социалдык көйгөй катары белгиленди. Жашы жете электердин

кылмыштуулугун жана анын социалдык кесепеттерин азайтуу үчүн мамлекет, коом, үй бүлө аракеттери күчөтүлүүсү белгиленген. Мамлекет бул көйгөйдү чечүүнү өзүнө алышы жана терс кесепеттерди азайтууга багытталган натыйжалуу программаны иштеп чыгышы абдан маанилүү экендиги сунушталды. Бул белгиленген көйгөйдү чечүүнүн инструменттеринин бири турмуштук оор кырдаалда турган балдардын категориясын социалдык-укуктук коргоо системасы болуп саналары көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: мамлекет; коом; үй бүлө; чөйрө; аракет; жашы жете элек; укук; милдет; ата-эне; тарбия; кароо; себептер; кылмыштуулук.

ПРАВА НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ И ПРОБЛЕМЫ ИХ РЕАЛИЗАЦИИ

В данной работе в качестве предмета исследования рассматриваются причины и условия совершения преступлений против несовершеннолетних. Цель исследования – определение проблем преступности несовершеннолетних, как одну из самых острых проблем общества, совершения несовершеннолетними общественно опасных деяний. Выявлено, что совершение преступлений несовершеннолетними часто связано с семейными обстоятельствами, за исключением в частности окружающей среды, наркомании, алкоголизма и проституции. Преступность среди несовершеннолетних является частью общей преступности, которая имеет место сегодня. Показано, что все преступления в целом, обозначено как "хроническая" и вечная социальная проблема, поэтому систематические работы государства, общества и семьи по снижению преступности среди несовершеннолетних должны усиливаться, а ее социальные последствия снижаться. Даны рекомендации, чтобы государство взяло на себя решение этой проблемы и разработало эффективную программу, направленную на снижение негативных последствий. Предложено, что одним из инструментов решения этой проблемы является система социальной и правовой защиты категории детей, находящихся в трудных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: государство; общество; семья; среда; действие; несовершеннолетние, право; обязанность; воспитание; уход; причины; преступность.

THE RIGHTS OF MINORS AND THE PROBLEMS OF THEIR IMPLEMENTATION

In this paper, the causes and conditions of committing crimes against minors are considered as the subject of research. The purpose of the study is to identify the problems of juvenile delinquency as one of the most acute problems of society, the commission of socially dangerous acts by minors. It was revealed that the commission of crimes by minors is often associated with family circumstances, with the exception, in particular, of the environment, drug addiction, alcoholism and prostitution. Juvenile delinquency is part of the general criminality that takes place today. It is shown that all crimes in general are designated as a "chronic" and eternal social problem, therefore the systematic work of the state, society and the family to reduce juvenile delinquency should increase, and its social consequences should decrease. Recommendations are given that the state should undertake to solve this problem and develop an effective program aimed at reducing negative consequences. It is suggested that one of the tools for solving this problem is the system of social and legal protection of the category of children in difficult life situations.

Key words: state; society; family; environment; action; minors, right; duty; upbringing; care; causes; crime.

ООНдун Генералдык ассамблеясынын 20-ноябрь 1989-жылдагы 44-сессиясында кабыл алынган, Баланын укуктары жөнүндөгү Конвенциясында, бала анын физикалык жана акыл эсинин жетилбегендигине байланыштуу атайын коргоого жана кам кордукка муктаж.

Бул Конвенциянын үй бүлө укугуна оорду өтө чоң мааниге ээ. Баланын үй бүлөдөгү оордун анын укуктарын жана көзкарандысыздыгын аныктайт.

Кыргыз Республикасында жашы жете элек баланын укуктары жөнүндө Кыргыз Республикасынын Уй бүлө кодексинин 12-главасында каралган. Баланын укуктары жөнүндөгү Бүткүл дүйнөлүк Конвенциядагыдай эле Кыргыз Республикасынын үй бүлө кодексинин 59-беренесинин 1-бөлүмүндө он сегиз жашка толо элек адам бала деп эсептелинет [1].

Ар бир бала, үй бүлөдө жашоого, атасын да, энесин да билүүгө, алардан камкордук көрүүгө, ата-энеси менен чогуу жашоого укуктуу. Алар корголууга, өзүнүн оюн айтууга жана башкаларга укуктуу.

Баланын үйүндө жашоого жана тарбияланууга укугу - мамлекеттин балага үйдө жашоого жана тарбияланууга мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу укугу. Үй бүлөдө гана бала өз алдынча жашоого жөндөмдүү коомдун толук кандуу мүчөсү болууга мүмкүндүк берүүчү физикалык жана рухий жактан өнүгүүнү алат.

Биздин өлкөдө үй-бүлө мамлекеттин коргоосунда, демек ата-эне, бала үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнүн укуктарын жана кызыкчылыктарын так сактоо үчүн бардык күч-аракетти жумшалышы керек. Ушуга байланыштуу, мамлекет мыйзам чыгаруу деңгээлинде белгилүү бир эрежелердин жыйындысын белгилейт, алар коомдун турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөргө ылайык мезгил-мезгили менен жаңыланып турушу керек. Бул эрежелерди сактоо гармониялуу үй-бүлөлүк жашоого өбөлгө түзөрүн жана аларды бузуу, башкача айтканда, кылмыш мамлекет тарабынан белгилүү санкцияларды колдонууга алып келерин эстен чыгарбоо керек.

Балалык жана өспүрүм курак – адам баласынын өнүгүүсүнүн маанилүү мезгилдери. Мээнин өнүгүү көз карашынан алганда, жашоонун ушул баскычтарында, мээнин көптөгөн структураларынын жана нейросистемаларынын тез жетилиши жүрөт. Бул таанып-билүү иштешине, эмоцияны жөнгө салууга, мотивацияга жана социалдык өз ара аракеттерге таасирин тийгизет. Чындыгында, өспүрүм куракта өсүп өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү жана тобокелчиликтер менен байланышкан, айрыкча психикалык ооруларга байланыштуу сезимтал өнүгүү мезгили катары көбүрөөк түшүндүрүлөт. Ошондуктан, изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдыргандай, балага жана анын психологиялык абалына үй-бүлө институтунун орду маанилүү. Өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык процесстериндеги жүрүм-турумуна таасир этүүчү фактору болуп социалдашуунун негизги институттары - үйбүлө, мектеп, эс алуу чөйрөсү, эмгек дүйнөсү бүгүнкү күндө кризиске кептелгенин көрсөттү. Ал гана эмес, социалдык-экономикалык: материалдык жактан жашоо деңгээлдин төмөндөшү, жумушсуздук, миграция, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн коомдогу абалы өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык абалына таасирин тийгизбей койбойт. Алсак, үй-бүлөлүк кризис: толук эмес үй-бүлө, ата-эне тарабынан балдарга карата зордук - зомбулук, кароосуз калуучулук, аракеттик, баңгилик маселеси, ата-энелердин күнөөсү менен же экстремалдык шарттарда күч колдоону. Психологиялык жактан туруксуздугу: балдар менен психологиялык климаттын сакталбашы, балдарга айосуз мамиле жасоо, чоңдор тарабынан психикалык зомбулук көрсөтүү.

Жашы жете элек балдардын укуктук статусунун маанилүү көйгөйү-бул көбүнчө ата-энелер баланы тарбиялоодо анын инсан катары калыптанышынын жашы жете элек балага түздөн-түз багытталган аспектилерине гана көңүл бурушу (баланы мектепте окутуу, аны ар кандай клубдарга коштоп баруу ж.б.). Бул жашы жете элек баланын жашы жете электигине байланыштуу болушу мүмкүн. Бирок, баланын маданий-адеп-ахлактык өнүгүүсү биринчи кезекте ата-энелердин инсандык сапаттарына, алардын моралдык баалуулуктарына көз каранды.

Бүгүнкү күндө тарбиянын бул тарабы солгундап келет. Эгерде ата-эненин жүрүм-туруму балдарга терс таасирин тийгизсе, үй-бүлө кодекси ата-энелик укуктардан ажыратууга жол берет.

Ата-энелердин Конституциялык милдеттерин аткарышын камсыз кылуудагы эн маанилүү кемчилик, мамлекет, адатта, маселе өтө олуттуу болуп кетмейинче, тарбиялоо

процессинин сапаттык жагын четке кагат. Бул ата-эненин камкордугунун жоктугу, баланы бир нече күн тамаксыз калтыруу, баланын мектепке баруудан узак убакытка баш тартуусу жана башка [1].

Бир адамдын укуктары экинчисинин милдеттери менен байланыштуу. Ал эми баланын психикалык жана акыл-эсинин өнүгүүсү чоң кишилердикинен төмөн болгондуктан, мамлекет коомдун атынан ата-энелерди көзөмөлдөөгө милдеттенет. Демек, ата-эне баланы тарбиялоо үчүн балдардын алдында гана эмес, мамлекеттин алдында дагы жооп берет. Ошондуктан баланы тарбиялоо жана ага кам көрүү менен байланышкан ата-энелердин өз милдеттерин аткарбагандыгы же талаптагыдай аткарбагандыгы үчүн жоопкерчилик чараларын конкреттүү аныктоо зарыл, анткени Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында бул чаралар белгиленген.

Жыйынтыктап айтканда, жашы жете электердин укуктарын жөнгө салуучу ченемдерди практикалык колдонуу көйгөйлөрүнө кунт коюп мамиле кылуу жана жашы жете электердин арасында үй-жайсыздыкты жоюу, ошондой эле балдарга катаал мамиле кылуу фактыларын азайтуу үчүн реалдуу шарттарды түзө турган мыйзамдарга түзөтүүлөрдү киргизүү гана ата-энелердин баланын калыптанып жаткан психикасына терс таасирин тийгизүү ыктымалдыгын азайтат.

Психолог Зебинисо Ахмедова жашы жете электерди кылмыш жасоого түрткөн факторлор жөнүндө төмөндөгүлөрдү белгилеген, негизгиси балага келтирилген психикалык жана физикалык травма экенин айткан.

"Жашы жете электердин ортосундагы кылмыштардын көбү ата-энесинин ажырашуусунун натыйжасында, башкача айтканда, өспүрүмдөр өз алдынча чечим кабыл алуу мезгили башталганда болот. Өспүрүмдүн жетилүү мезгили 9-12 жаш жана 12-16 жаш курагында болот. Эгерде ушул мезгилде балада өзүнө болгон ишеним жана өзүн-өзү сыйлоо сезими пайда болбосо, анын кыялдары ата-энесинен колдоо таппаса, анда ал эч нерсеге жөндөмсүз сезе баштайт. Натыйжада, бул бала дүйнөнү жек көрүшү мүмкүн. Эгерде үй-бүлөдө эч ким баланын муктаждыктарына жана тынчсызданууларына кызыкпаса, ага кайдыгер болсо, анын пикирин эске албаса жана ага каршы зомбулук көрсөтсө, анда ал кылмыш же шыкактоо жолу менен өзүн көрсөтүүгө аракет кылат. Эгерде бала психикалык жана физикалык жактан жабыркаса, анда ал башкаларга да ушундай кылуудан коркпойт. Жашы жете электердин укук бузууларын токтотуу боюнча программанын принциптерине ылайык өспүрүмдөрдү тарбиялоого жана укук коргоо органдары гана эмес, үй-бүлө, социалдык мекемелер, мектептер, жана жаштар уюмдары да катышууга тийиш [2,3].

Жашы жете электердин укук бузууларынын себептери жана шарттары, биринчи кезекте, алар коомдун конкреттүү тарыхый шарттарына жана коомдун институттарынын мазмунуна жана багытына жараша болот. Адамдын татыктуу жана жакшы жүрүм-турумун көрсөтүүгө даярдыгы же каалоосу, жогорку жоопкерчилик сезими, тартипти сүйүү, милдеттерди тез жана эффективдүү аткарууга болгон ынтызарлыгы адамдын жакшы сапаты катары бааланат. Адам ушул мүнөздөмөлөрдү чагылдыра албаганда, дезадаптациялык жүрүм-турум пайда болот. Дезадаптациялык деп белгилүү бир куракта адамдын айлана-чөйрөсүндө кабыл алынган жүрүм-турум эрежелерине каршы келген жана мындай жүрүм-турум ошол адамга, анын айланасындагыларга терс таасирин тийгизет [4,5].

Ушул теориялардын бардыгы өспүрүмдөрдүн укук бузууларын детерминанттардын мазмунуна туура келген криминогендик факторлорду тормоздоо механизмдери жана каражаттары аркылуу канааттандырарлык түрдө түшүндүрүп, чечмелей алат.

Жыйынтыктап айтканда, жашы жете электердин укук бузууларынын жана тез өсүшүнүн негизги себеби экономикалык кырдаалдын кескин начарлашы жана коомдогу чыңалуунун

кескин начарлашы себеп боло алат. Анткени, мунун бардыгы чоңдордун укук бузууларына таасир этет, бирок жашоо деңгээлинин тез төмөндөшү көпчүлүккө таасир берет анын катарында жашы жете электерге. Буга жашы жете электердин айырмалоочу өзгөчөлүктөрү (акыл-эси туруксуз, нарк тутуму аягына чейин түзүлбөйт) чоңдор алда канча ийгиликтүү каршылык көрсөткөн факторлорго көбүрөөк кабылышат. Ошентип, көптөгөн өспүрүмдөр өз муктаждыктарын мыйзамдуу түрдө канааттандыра албай, керектүү буюмдарды жана өнүмдөргө жетүүгө өз каалоолорун ар кандай аракеттери менен көп учурда кылмыш жасашат.

Жыйынтыктар:

1. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында жашы жете электердин кылмышка баруусу көбүнчө үй-бүлөлүк кырдаалга байланыштуу, мындан башка, чөйрө, баңгилик, алкоголизм, сойкулук жана башкалар экендиги белгиленди;

2. Жашы жете электердин кылмыштуулугу азыркы учурда болуп жаткан жалпы кылмыштуулуктун бир бөлүгү экендиги көрсөтүлдү. Жалпысынан бардык кылмыштар сыяктуу эле, ал коомдук "өнөкөт" жана түбөлүк социалдык көйгөй катары белгиленди;

3. Жашы жете электердин кылмыштуулугун жана анын социалдык кесепеттерин азайтуу үчүн мамлекет, коом, үй бүлө аракеттери күчөтүлүүсү белгиленген. Мамлекет бул көйгөйдү чечүүнү өзүнө алышы жана терс кесепеттерди азайтууга багытталган натыйжалуу программаны иштеп чыгышы абдан маанилүү экендиги сунушталды;

4. Белгиленген көйгөйдү чечүүнүн инструменттеринин бири турмуштук оор кырдаалда турган балдардын категориясын социалдык-укуктук коргоо системасы болуп саналары көрсөтүлдү.

Адабияттар тизмеси:

1. Конституция Кыргызской Республики. Официальный сайт Правительства Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.for.kg/ru/news/160306/>. – Загл. с экрана.
2. **Абрамова, Г.С.** Возрастная психология [Текст] / Г.С. Абрамова. – Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 230 с.
3. **Агаева, И.** Ребенок должен жить в семье [Текст] / И. Агаева. – Режим доступа: <http://www.delodobroe.ru/content/articles/2439/index.php>.
4. Дети, не посещающие школу в Кыргызстане [Текст]. – Бишкек: ЮНИСЕФ, 2008. – 120 с.
5. **Каримова, Д.С.** Мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптациясы (социологиялык талдоо) [Текст]: автореф. дис...канд. соц. наук: 22.00.04 / Д.С. Каримова. – Бишкек, 2022.
6. **Кокоева, А.М.** Кыргыз элинин укуктук маданияты мамлекеттин өнүгүшүнүн негизи катары [Текст] / А.М. Кокоева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2018. – №2. – С. 115 - 118.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_264

Поступила в редакцию: 31.01.2023 г.

УДК 343.

Сунатаева Ж.Э.

к.ю.н., доцент Кыргызского национ. универ. им. Ж.Баласагына, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАҢЫ КЫЛМЫШ-ЖАЗА МЫЙЗАМДАРЫН ЖАКШЫРТУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары Кыргыз Республикасынын жаңы Кылмыш-жаза мыйзамдарын жакшыртуунун айрым маселелери эсептелинет. Изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз

Республикасынын жаңы Кылмыш-жаза мыйзамдардын жакшыртуу жолдорун аныктоо. Изилдөөдө мыйзамдарды, адабияттарды талдоо, салыштыруу жана жалпылоо илимий методдору колдонулган. Кыргыз Республикасынын жаңы Кылмыш-жаза кодексинин кабыл алынышынын өбөлгөлөрү каралган. Кыргызстандын жаңы Кылмыш-жаза кодексинин кемчиликтерин жана коллизияларын талдоого өзгөчө көңүл бурулган. Изилдөөнүн натыйжасында коомдун өзгөрүп жаткан суроо-талаптары менен жазык-укуктук саясатты жана учурдагы кылмыш-жаза кодексин оңдоо иштерин улантууга болжолдоо сунушталган. Мыйзам долбоорлоо иштери катуу илимий негизде болуусу, криминологиялык экспертизадан өтүүсү, криминалдаштыруу жана пенализациялоо теориясы тарабынан иштелип чыгуусу жана мындай ишмердүүлүккө коюлган бардык талаптарды эске алуусу белгиленген. Алынган жыйынтыктар Кыргыз Республикасынын жаңы Кылмыш-жаза мыйзамын жакшыртуу багытында иштеп жаткан юристерге, Кылмыш-жаза мыйзамдардын өркүндөтүүгө Кылмыш-жаза укугунун курсу боюнча окуу процессинде колдонууга сунушталат.

Негизги сөздөр: кылмыш-жаза кодекси; жазык-укуктук саясат; кемчиликтер; укуктук коллизиялар.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НОВОГО УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В данной работе в качестве предмета исследования рассматриваются некоторые вопросы совершенствования нового Уголовного закона Кыргызской Республики. Цель исследования определить пути совершенствования нового Уголовного закона Кыргызской Республики. В исследовании использовались научные методы анализа, сравнения и обобщения законов, литературы. Приведены предпосылки для принятия нового Уголовного кодекса Кыргызской Республики. Особое внимание было уделено анализу недостатков и коллизий нового Уголовного кодекса Кыргызстана. В результате исследования рекомендуется продолжить коррекцию уголовно-правовой политики и действующего УК с учетом меняющихся запросов общества. Установлено, что правотворческая деятельность должна основываться на строгой научной основе, проходить криминологическую экспертизу, разрабатываться теорией криминализации и пенализации и учитывать все требования, предъявляемые к такой деятельности. Полученные результаты рекомендованы юристам, работающим над совершенствованием нового Уголовного законодательства Кыргызской Республики, для использования в учебном процессе Уголовно-правового курса по совершенствованию уголовного законодательства.

Ключевые слова: уголовный кодекс; уголовно-правовая политика; дефекты; юридические конфликты.

SOME ISSUES OF IMPROVING THE NEW CRIMINAL LAWS OF THE KYRGYZ REPUBLIC

In this work, some issues of improving the new Criminal Law of the Kyrgyz Republic are considered as the subject of research. The purpose of the study is to determine ways to improve the new Criminal Law of the Kyrgyz Republic. Scientific methods of analysis, comparison and generalization of laws, literature were used in the study. The prerequisites for the adoption of the new Criminal Code of the Kyrgyz Republic are provided. Particular attention was paid to the analysis of shortcomings and conflicts of the new Criminal Code of Kyrgyzstan. As a result of the research, it is recommended to continue the correction of the criminal law policy and the current criminal code with the changing demands of the society. It is established that law-making activities must be based on a strict scientific basis, undergo criminological examination, be developed by the theory of criminalization and penalization, and take into account all the requirements for such activity. The obtained results are recommended to the lawyers who are working on the improvement of the new Criminal Law of the Kyrgyz Republic, to use in the training process of the Criminal Law Course on the Improvement of Criminal Law.

Key words: criminal code; criminal law policy; defects; legal conflicts.

Кылмыш-жаза мыйзамынын мыйзамдык булагы - Кылмыш-жаза кодекси, кылмыштуулукка каршы туруу менен байланышкан бардык маселелерди чечпестен, ага каршы күрөшүүнүн укуктук каражаттарынын бири гана болуп саналат жана негизинен эки

суроого жооп берет: кандай аракеттер (же аракетсиздиктер) кылмыштын белгилерине туура келет жана алар үчүн кандай жазалар же кылмыш-жаза-укуктук таасир этүү чаралар каралган.

Кылмыш-жаза кодекси – бул кылмыш-жаза мыйзамдарын ар бир колдонуу актысы адамдардын тагдырына олуттуу таасир эткендиктен, кылмыш-жаза репрессиясын үнөмдөө, адилеттүүлүк принциптерин эске алуу менен туура колдонулууга тийиш болгон кылмыш-жаза юстициянын укуктук куралы. Кылмыш-жаза мыйзамы оппоненттерин жок кылуу үчүн зулумдардын колундагы курал болгон учурлар болгон, кылмыш-жаза репрессиясына кабыл болгон муундар, кылмыш-жаза юстициясын колдонуп кимдир бирөөлөр жок кылынган же майып болгон тарыхта бир нече терс мисалдар бар [1].

Кыргыз Республикасынын Кылмыш - жаза кодекси (мындан ары-КР КЖК), 2021-жылдын 28-октябрында кабыл алынып 2021-жылдын 1-декабрынан баштап ишке киргизилген [2] жана иштеп чыгуучулардын ою боюнча, инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун максималдуу камсыздоого багытталган, жаңы коомдун калыптанышына, анда мыйзамдуулукту, укук тартибин, эл аралык укуктун негизги принциптерин бекитүүгө көмөк көрсөтүүгө арналган.

Адам укуктарын ар тараптан чыңдоо жана камсыз кылуу, кылмыш-жаза саясатын гумандаштыруу, ошондой эле кылмыш жоопкерчилигин андан ары да дифференциялоо боюнча декларацияланган багытты эске алып 1997-жылы эгемендүү Кыргызстандын биринчи Кылмыш-жаза кодекси кабыл алынган жана колдонууга киргизилген күндөн тартып акыркы жыйырма жылдан бери аталган багыттарда Кылмыш-жаза мыйзамдарынын кыйла интенсивдүү реформаланганын белгилей кетүү керек.

Ошону менен бирге, жазык-укуктук саясаттын ачык көрүнгөн максатынын жоктугу, кылмыш-жаза кодексине киргизилген өзгөртүүлөрдүн жана толуктоолордун баш аламандыгы, жазык мыйзамынын юридикалык техникасынын сапатынын төмөндүгү, кээ бир ченемдердин криминологиялык жана социалдык негизсиздиги, ички тармактар аралык жана тармактар аралык коллизиялары, жосундарды негизсиз криминалдаштыруу же тескеринче коркунуч алып келген жосундун кодексте каралбагандыгы, ошондой эле жазасынын декларацияланган максаттарынын аларга жетишүүдөгү реалдуу мүмкүнчүлүктөргө дал келбестиги, ошондой эле жазалар системасынын зыяндуулугу жалпысынан 2017-жылы жаңы Кылмыш-жаза кодексин кабыл алуу зарылчылыгына алып келди.

1997 жылы кабыл алынган КРнын Кылмыш-жаза кодексинин 2017 – жылы кабыл алынган 2019-жылдын 1-январынан тартып күчүнө кирген КРнын Кылмыш-жаза кодекси жана КР Жоруктар жөнүндө кодекси деп атайылап экиге "бөлүнүшү" жана алардын биринчи жылдын ичинде эле колдонуу практикасы, бул Кылмыш-жаза мыйзамдарынын жашоого жөндөмсүздүгүн аныктады. Бул тууралуу жогоруда белгиленген кодекстерди шашылыш кабыл алууга чейин эле айрым окумуштуу-юристар жана практик-юристар эскертишкен.

Биздин пикирибиз боюнча, 2017-жылдагы КРнын Жосундар жөнүндөгү кодекси жана кылмыш жаза кодексинин фиаскосу мыйзам чыгаруу процессиндеги илимий коштоонун жетишсиздиги, мыйзам долбоорлоруна объективдүү эксперттик баа берүү системасынын жоктугу менен аныкталат. Эки жыл ичинде (2019-2020-жылдар) боштуктарды жана коллизияларды четтетүү үчүн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Кылмыш-жаза кодексине, жосундар жөнүндөгү кодекси жана Кылмыш-жаза-процессуалдык кодекстерге 285 өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизди, бирок алар кылмыш-жаза юстициясындагы пайда болгон кризистик кырдаалды оңдой алышкан жок.

Ушул жагдайлар менен 2017-жылдын кодекстери жокко чыгарылып, акыркы жыйырма жылдагы коррекциялоо тажрыйбасы эске алынып 1997-жылдын кылмыш-жаза кодексинин

концепциясына белгилүү деңгээлде кайтып келүү менен 2021-жылдын жаңы Кылмыш-жаза кодексинин кабыл алынды.

Белгилүү болгондой, идеалдуу мыйзамдар жок. Жаңы Кылмыш-жаза мыйзамдары менен биринчи таанышуу, иштеп чыгуучулардын жана мыйзам чыгаруучулардын ченем жаратуусунда юридикалык техниканы билбестиктен жана жетишсиз көңүл бурулбагандан [3, 4] улам келип чыккан анын бир катар кемчиликтери аныктады. Мындай так эместиктер жана боштуктар көбүнчө Кылмыш-жаза кодексинин Өзгөчө бөлүгүндө арбын:

1. Кылмыш-жаза кодексинин "Ушул Кодексте колдонулган терминдердин мааниси" аттуу 1-тиркемесинен баштайлы. Бул 28 пункттан турган тиркемеден кийин башка тиркемелер жок, ошол себептуу Тиркемени номерлөөнүн логикасы жөнүндө суроо туулат. Анда "Эгерде өзгөчө көрсөтмөлөр жок болсо, ушул Кодекстин Өзгөчө бөлүгүнүн беренелериндеги терминдер төмөнкүдөй маанилерди билдирет" деп көрсөтүлгөн.

Буга кошумча, бул терминдер өз маңызы боюнча алкактык жана аларды колдонууда мыйзамдарда камтылган түшүнүк аппаратын, ошондой эле соттук практиканын сунуштамаларын – Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунун пленумдарынын тиешелүү токтомдорун эске алуу менен айрым жосундарды квалификациялоонун ар бир учурунда пайдаланылышы керектиги жөнүндө эскертүү жасоо керек деп ойлойбуз.

Иштеп чыгуучулардын жана мыйзам чыгаруучунун логикасы түшүнүксүз, алар 1-тиркеменин 3-пунктунда "Оор залалга өзгөчө оор залал да кирет (ушул тиркеменин 3-пунктун караңыз" деп белгилеген. 3 пунктагы шилтемени мыйзам чыгаруучунун байкабастыгы менен түшүндүрсө болот, аткени Тиркеменин 4 пунктунда "өзгөчө оор залалдын" түшүнүгү берилген, бирок 3 жана 4 пункттарда оор жана өзгөчө оор залалдын түшүнүктөрүн чаташтыруу жазык жоопкерчилигин дифференциялоо принцибине каршы келет.

КР Кылмыш-жаза кодексине карата 1-тиркемени "ири" жана "өзгөчө ири киреше" түшүнүгү менен толуктоо зарыл деп эсептейбиз, аларга карата шилтемелер КЖКнын айрым беренелеринде кездешет, бирок аларга карата эскертүүдө көрсөтүлбөйт, мисалы, бул КЖКнын 218 (мыйзамсыз ишкердик же банк иши), КЖКнын 220 (жалган ишкердик), КЖКнын 221 (финансылык пирамидаларды уюштуруу), КЖКнын 223 (монополиялык аракеттер жана атаандаштыкты чектөө) жана КЖКнын 230 (баалуу кагаздар рыногундагы инсайдердик бүтүмдөр) беренелерине тиешелүү.

КЖКнын бир гана беренесинин эскертүүсүндө гана кылмыштуу кирешенин аныктамасы жана ири кирешенин өлчөмү көрсөтүлгөн – КЖКнын 222 - беренесинде (кылмыштуу кирешелерди легализациялоо (адалдоо)) - "Ушул беренедө ири өлчөм деп кылмыш жасалган учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген эсептик көрсөткүчтөн он миң эсе ашкан сумма таанылат" деп жазылган. Бирок, бул эскертүүдө кылмыштуу кирешенин ири өлчөмү Кылмыш-жаза кодексинин 222-беренесине карата гана көрсөтүлгөн.

Ошентип, КЖКнын жогоруда көрсөтүлгөн 5-беренесине карата аларды же алардын квалификациялык белгилерин колдонууга жол бербеген боштук пайда болгон. Ошол эле учурда, 1-тиркемедеги өзгөчө ири зыян (8-п.) Кылмыш-жаза кодексинин 245-беренесине карата эскертүүнүн 4-пунктунда (коммерциялык же башка уюмдардын кызматкерлеринин ыйгарым укуктарынан кыянаттык менен пайдалануусу) да беретет, анын сыпаттамасы бирдей өлчөмдө ашыкча кайталанган.

2. Кылмыш-жаза кодексинин 286-беренесинде (Баңгизат каражаттарын же психотроптук заттарды уурдоо же болбосо опузалап алып коюу), Кылмыш-жаза кодексинин 287-беренесинде (Баңгизат каражаттарын жана психотроптук заттарды колдонууга көндүрү) предмети катары баңги каражаттардын жана психотроптук заттардын аналогдору

көрсөтүлбөгөндүгү да боштук болуп саналат, ошол эле учурда 36-главанын бардык тиешелүү беренелеринде (баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын аналогдорун жана прекурсорлорун жүгүртүү чөйрөсүндөгү кылмыштар) аналогдор эскерилет.

3. 2021-жылдын жаңы Кылмыш-жаза кодексинин кабыл алынышына байланыштуу айрым жосундарды криминалдаштыруунун, ошого тете декриминалдаштыруунун негиздүүлүгү маселелери өзүнчө деталдуу кароону талап кылат, бирок, кылмыш-жаза кодексинин эң көп колдонулган ченемдери боюнча айрымдары дагы эле таң калыштуу. Мисалы, КЖКнын 342-беренесинде (пара алуу) "пара алууга макулдук" (КЖКнын 342-беренесинин 1-бөлүгү) пара алуу боюнча түздөн-түз аракеттер менен бирдей криминалдаштырылган. Пара алууга макулдук берүү 5000ден 10000 эсептик көрсөткүчтөргө чейин айып салууга, же мүлкүн конфискациялоо менен же аны колдонбостон, эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен эки жылдан беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

"Пара алууга макулдукту" криминалдаштырууда мыйзам чыгаруучулардын логикасын кылмыш-жаза мыйзамынын алдын алуучу функциясын күчөтүү ойлору менен түшүнүүгө аракет кылса болот. Бирок, ушундай жол менен оозеки билдирилген "макулдук" үчүн адамдарды «подстава» кылып коррупция менен "күрөшүүчү" деп аталгандар тарабынан "баш аламандыкка" жол ачылышы жана кийинки коррупциялык кол салуулар үчүн шарттар түзүлүшү мүмкүн.

Ошондой эле, 2021-жылдагы Кылмыш-жаза кодексинде укук коргоочуларга "буудайды топондон бөлүүгө", башкача айтканда майда паракорчуларды коррупционерлерден айырмалоого жардам бере турган паранын минималдуу өлчөмүн киргизилбегендигин белгилеп кетким келет. Мисалы, олуттуу, ири жана өзгөчө ири өлчөмдөгү пара градация киргизилген орус тажрыйбасын колдонсо болот эле. Анча чоң эмес өлчөмдөгү пара үчүн Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодексинин алкагында жоопкерчилик белгиленмек.

Биздин пикирибиз боюнча жаңы Кылмыш - жаза кодексинин айрым беренелеринен кылмыш жоопкерчилигине тартуу үчүн укуктук шарттар "фильтрлар" негизсиз алынып салынганы туура эмес. Мисалы, 1997 жылдагы КЖКнын 338 - беренесине ылайык (соттун өкүмүн, соттун чечимин же башка сот актысын аткарбоо), кылмыш-жаза жоопкерчилиги оттун өкүмүн, соттун чечимин же башка сот актысын атайылап аткарылбаган учурда келип чыккан. Эми адамды соттун мыйзамдуу күчүнө кирген өкүмүн, соттун чечимин же башка соттук актыны белгиленген мөөнөттө аткарбагандыгы аныкталгандан кийин дароо кылмыш жоопкерчилигине тартууга болот (2021-жылдагы КЖКнын 370-беренеси). Мындай ойлонулбаган мыйзам чыгаруу жаңылыктары, ошондой эле кылмыш мыйзамын мыйзамсыз максаттары үчүн колдонгон сот аткаруучулардын жана башка укук коргоо органдарынын "баш аламандыгына" шарт жана азгырыктарды жаратат.

Жыйынтыктар:

1. Коомдун өзгөрүп жаткан суроо-талаптары менен жазык-укуктук саясатты жана учурдагы кылмыш-жаза кодексин оңдоо иштерин улантууга болжолдоо сунушталган;

2. Мыйзам долбоорлоо иштери катуу илимий негизде болуусу, криминологиялык экспертизадан өтүүсү, криминалдаштыруу жана пенализациялоо теориясы тарабынан иштелип чыгуусу жана мындай ишмердүүлүккө коюлган бардык талаптарды эске алуусу белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. **Ревин, В.П.** Россиянын жана Кыргызстандын заманбап кылмыш саясатынын негиздери [Текст]: окуу китеби / В.П. Ревин, К.М. Осмоналиев. – Б. – М., 2016.
2. 2021-жылдын 28- октябрындагы №127 Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309>.
3. **Осмоналиев, К.М.** Кыргыз Республикасынын Кылмыш – жаза кодексине комментарийлер (берене боюнча) [Текст] / К.М. Осмоналиев, Ж.Э. Супатаева. – Бишкек: Алтын басма, 2023.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_268

Поступила в редакцию: 19.04.2023 г.

УДК:342.83

Муратбаева Г.Н.

доцент Ошского технолог. универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

Тобокелов Б.

преп. Ошского технолог. универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

КОНСТИТУЦИЯЛЫК-МЫЙЗАМДЫК КЫРДААЛДА КЫРГЫЗСТАНДЫН АЯЛДАРЫНЫН УКУКТАРЫН КЕҢЕЙТҮҮ ЖӨНҮНДӨ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР

Изилдөөнүн предмети катары Конституциялык -мыйзамдык кырдаалда Кыргызстандын аялдарынын укуктарын кеңейтүү эсептелет. Изилдөөнүн максаты - Кыргыз Республикасындагы бийлик органдарында гендердик квоталарды конституциялык-укуктук жөнгө салууга талдоо жүргүзүлөт. Изилдөөдө салыштырмалуу укуктук, тарыхый, статистикалык талдоо, гипотеза, синтез жана укуктук моделдөө изилдөөнүн методдору. Талдоо бул жоболордун натыйжасыз ишке ашырылышы каржылык ресурстардын чектелүүлүгүнөн улам институционалдык көйгөй экенин моюнга алат. Макала ошондой эле илимий баалуулукка ээ болгон бир катар аспектилерди, тактап айтканда, кыргыз коомчулугунун турмушунун бардык чөйрөлөрүн камтыган аялдардын күтүлүп жаткан ролунун социалдык нормаларына негизделген гендердик дисбаланстын шарттарын эске алуу менен, ошондой эле патриархалдык мамилелердин сакталышы. Жумушчу күчтөгү аялдардын катышындагы, олуттуу айлык акынын ажырымында, мамлекеттик кызматта жана саясий структураларда бирдей эмес өкүлчүлүктө стратегиялык көз караш менен реалдуулуктун ортосундагы дисбалансты иштеп чыгууга багытталган практикалык мааниге көңүл бурулат. Белгиленген факторлордун арасында улуттук жана субулуттук деңгээлдеги операциялык пландарды иштеп чыгуу боюнча практикалык сунуштар, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелерде техникалык жана укуктук экспертизаны жаакшыртуу, бюджеттик чектөөлөр жана саясий туруксуздук бар. Ошондой эле практикалык сунуштар гендердик теңчиликти жана аялдардын саясатка катышуусун илгерилетүү боюнча стратегияларды жана чараларды иштеп чыгууну камтыйт. Ошондой эле шайлоо кампаниясын каржылоонун ченемдеринин Кыргыз Республикасындагы бийлик органдарында аялдардын өкүлчүлүгүнө тийгизген таасирин эске алуу менен, гендердик өкүлчүлүктүн негизинде Кыргыз Республикасынын Өкмөтүн түзүүнүн көйгөйлөрү жана келечеги.

Негизги сөздөр: гендер; гендердик теңчилик; гендердик дисбаланс; квоталар; инструменттер; институтташтыруу; социалдык норма; конституциялык норма; талдоо.

О РАСШИРЕНИИ ПРАВ ЖЕНЩИН КЫРГЫЗСТАНА В КОНТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Предметом исследования является расширение прав женщин Кыргызстана в конституционно-правовом положении. Цель исследования - проанализировать конституционно-правовое регулирование гендерных квот в органах власти Кыргызской Республики. Методы исследования включают сравнительно-правовой, исторический, статистический анализ, выдвижение гипотез, синтез и правовое моделирование. Анализ признает, что неэффективное выполнение этих положений является институциональной проблемой из-за ограниченности финансовых ресурсов. В статье

также рассматривается ряд аспектов, имеющих научное значение, а именно условия гендерного дисбаланса на основе социальных норм ожидаемой роли женщины, охватывающих все сферы жизни кыргызского общества, а также сохранение патриархальных отношений. Акцент делается на практических последствиях устранения дисбаланса между стратегическим видением и реальностью в отношении участия женщин в рабочей силе, значительного разрыва в заработной плате и неравного представительства на государственной службе и в политических структурах. Выявленные факторы включают практические рекомендации по разработке оперативных планов на национальном и субнациональном уровнях, улучшение технических и юридических знаний в государственных и муниципальных учреждениях, бюджетные ограничения и политическую нестабильность. Практические рекомендации также включают разработку стратегий и мер по содействию гендерному равенству и участию женщин в политической жизни. Также с учетом влияния регламента финансирования избирательной кампании на представительство женщин в органах государственной власти Кыргызской Республики, проблемы и перспективы формирования Правительства Кыргызской Республики на основе гендерного представительства.

Ключевые слова: гендер; гендерное равенство; гендерный дисбаланс; квотирование; инструменты; институционализация; социальная норма; конституционная норма; анализ.

ON EXPANDING THE RIGHTS OF WOMEN IN THE KR IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL TRANSFORMATIONS

The subject of the study is the expansion of the rights of women in Kyrgyzstan in the constitutional and legal position. The purpose of the study is to analyze the constitutional and legal regulation of gender quotas in the authorities of the Kyrgyz Republic. Research methods include comparative legal, historical, statistical analysis, hypotheses, synthesis and legal modeling. The analysis recognizes that the ineffective implementation of these provisions is an institutional problem due to limited financial resources. The article also discusses a number of aspects of scientific importance, namely the conditions of gender imbalance based on social norms of the expected role of women, covering all spheres of life in Kyrgyz society, as well as the preservation of patriarchal relations. Emphasis is placed on the practical implications of addressing the imbalance between strategic vision and reality regarding women's labor force participation, large wage gaps and unequal representation in public service and political structures. Factors identified include practical guidance on the development of operational plans at the national and subnational levels, improved technical and legal knowledge in state and municipal institutions, budget constraints, and political instability. Practical recommendations also include the development of strategies and measures to promote gender equality and women's political participation. Also, taking into account the impact of the election campaign financing regulations on the representation of women in the state authorities of the Kyrgyz Republic, the problems and prospects for the formation of the Government of the Kyrgyz Republic based on gender representation.

Key words: gender; gender equality; gender imbalance; quotas; tools; institutionalization; social norm; constitutional norm; analysis.

Рассмотрим инструменты планирования, которые смогут в определенной степени оптимизировать ситуацию в выравнивании гендерного дисбаланса в КР. Это такие программные документы, как Национальная стратегия по обеспечению гендерного равенства до 2020 г. [1] и Концепция регионального развития [2] подчеркивающие принимаемые Правительством КР внедрению ЦУР, что способствовало более системной интеграции ЦУР в Национальной стратегии развития на 2018–2040 гг. [3].

Следует также актуализировать более активное внедрение ЦУР в субнациональные планы развития, которые станут важным шагом для мониторинга гендерного равенства. В указанной связи в контексте проводимых в КР конституционно-правовых реформ и реализации Национальной стратегии по обеспечению гендерного равенства до 2020 г. [1] будут существенно расширяться политические и экономические права женщин, образования и обеспечению доступа к правосудию.

В свою очередь, Концепция региональной политики КР на 2018-2022 гг. имеет целью содействие ускоренному социально-экономическому развитию регионов КР. Так, к примеру,

подразумевается переход от секторальной к комплексной модели регионального развития, основанной на идентичности, специфике и специализации каждого региона [4].

Важно отметить и глобальный Индекс гендерного неравенства (ИГН), согласно которому КР занимает 91 позицию из 160 стран в 2017 г., который сигнализирует о сложной ситуации. Также после выборов 2015 г. в КР - 19,2% в ЖК КР занимали женщины, но на текущий период эта цифра упала до 15%. В этом же контексте рассматривается маркер материнской смертности, остающимся относительно высоким. Так, на каждые 100 тыс. рождений 60 женщин умирает по причинам, связанным с беременностью, что сопоставимо с показателями в РТ (17 случаев женской смертности) и РУ (29 случаев женской смертности).

Исходя из такой концептуальной установки, закрепленной в выше обозначенных документах, устойчивое развитие на перспективу корреспондирует более действенной реализации законодательства и усиления роли государственного управления в КР, а именно установлению определенного гендерного паритета в представленности женщин в эшелонах власти.

Рассматривая указанный круг проблем, необходимо внести некоторые пояснения, которые позволят реально оценить ситуацию. Женщины и девочки, как показывает практика зарегистрированных случаев в компетентных органах, сталкиваются с реальной дискриминацией, и, по сути, ограничивает их возможности на протяжении всей жизни, что также отчасти проецируется на маргинализацию женщин из-за отсутствия достойной оплаты труда.

Традиционно, в силу стигматизации в социуме жертв, восприятие насилия может удерживать от подачи заявления и усугубляется тем, что многие случаи можно передать на рассмотрение местных «Судов Аксакалов», которые не имеют компетенции заниматься этими делами. К примеру, 73, 5% из пострадавших, экономически зависят от насильников, что подчеркивает важность экономической несамостоятельности женщин. Как известно, экономическая зависимость - один из факторов зависимости в абьюзивных отношениях.

Еще одним аспектом анализа насилия в отношении женщин, является соотношение рождения мальчиков и девочек, когда имеют место случаи прерывания беременности с учетом пола, так как семья предпочитает рождение мальчиков исключительно с позиций экономических интересов семьи, и представляют их в качестве будущих кормильцев.

Немаловажным аспектом выступает умыкание невест и ранних браков, которые глубоко укоренились в кыргызском обществе, когда 35-45% браков происходят в результате умыкания невест. А для сельской местности – эта цифра варьирует в пределах 60%. Также цифры указывают на то, что 43 девочки подвергаются умыканию - ежедневно.

Также международными экспертами отмечается, что присутствует четкая дифференциация в «расширении прав и возможностей женщин» с РТ и РУ, где показатели КР отстают в части «социально-экономические возможности женщин».

Если говорить об антидискриминационных НПА, то они еще не приняты, что актуализируется вопросом равенства возможностей для женщин на рынке труда, подразумевающий наличие независимого правоприменительного механизма [5].

Диспропорции, которые могут в будущем подорвать целостность отдельных компонентов сложной социальной структуры кыргызского социума непосредственно необходимо искоренять уже сейчас. Для этого созданы реальные предпосылки.

Так, согласно новаций в закон «О выборах депутатов местных Кенешей КР», внесенные 8 авг. 2019 г., в местных Кенешах должна быть учтена гендерная квота, иначе говоря, не менее 30% женщин.

К примеру, выборы в с. Саруу продемонстрировали активное участие женщин в политике, которое для кыргызского общества еще не привычно.

Стоит признать, что введение 30 % квоты в 2019 г. для женщин актуализировано тем, что за последние 15 лет в КР резко снижено число женщин среди депутатов айылных Кенешей.

По данным ООН в КР в 2004 г. доля женщин составляла 19% по всей стране, то в 2016-м этот показатель снизился в 2 раза, это примерно в каждом пятом местном Кенеше не было избрано женщин.

Также стоит отметить, что отношение к участию женщин в политике в КР носит определенные сложности. По мнению Международного Республиканского Института (МРИ), которые провели «Опрос общественного мнения жителей КР» в 2019 г., каждый третий житель считает, что женщин в политике должно быть много. Положительное отношение к участию женщин в политике отмечает и Нацстатком КР (НСК) – так, более 50% уверены, что женщины активно развивают многие институты государства.

По данным МРИ, кыргызский электорат признает за женщинами заметное участие в политике, обусловленное их профессиональными компетенциями, способность эффективно решать задачи, а в составе Кабмина их должно быть больше, необходимо предоставлять равные возможности для участия в политической жизни.

Вместе с тем, с одной стороны женщина самодостаточна, а с другой, она не обладает инструментами власти, на эту ситуацию также накладывается резкая исламизация, где женщина не рассматривается как лидер.

Безусловно, следует акцентироваться на образовании и экономическом развитии, как одном из этапов скорейшего гендерного паритета. А также прогнозировать политические процессы, дифференцировать «политизацию» гендерных процессов от проведения реформ, обусловленных подменой понятий и манипуляций в массовом сознании КР.

Как известно, в 2012 г. КР приняла Национальную стратегию по достижению гендерного равенства до 2020 г., в которой определены важнейшие из приоритетов, в числе которых: политическое равноправие, доступ к правосудию, образованию и экономическим ресурсам. В указанной связи целесообразно отметить определенные успехи. Так, Закон о 30% квоте показал положительную динамику. Так, к примеру, если депутат-женщина сдает мандат, на ее место должна прийти женщина [6,7,8].

Так, по данным ОФ «Женская демократическая сеть», в КР около 800 из 7800 мандатов местных кенешей у женщин. Иначе говоря, только один из 10 депутатов этих органов – женщина.

Отметим, что норма о 30 % квоте в ЖК КР в Кодекс о выборах была внесена в 2007 г. Между тем, в состав ЖК КР входит лишь 18 женщин – это 15% от 120 депутатов. В Кабмине КР гендерный состав на текущий момент примерно таков: 3 женщины на 18 мужчин. Спустя 12 лет указанную норму ввели и для местных кенешей.

Также фонд «ООН-женщины» подсчитал, что если бы тенденция уменьшения количества женщин в местных кенешах продолжилась, то в 2020 г. показатель составил - 2%, а к 2028 г. - упал до нуля.

На текущий момент в местных кенешах осталась мажоритарная избирательная система. Вместе с тем, в КР было сконцентрировано внимание на квотировании, чтобы представленность женщин в айылных кенешах может критически отразиться в последующем.

Несмотря на то, что в случае с с. Саруу, по мнению «Агентства социальных технологий», такие меры являются средством преодоления физического неравенства. В свою очередь, активизация кампаний о специальных мерах поможет женщинам активно становиться лидерами.

На текущий момент в КР отмечается наименьшая доля женщин среди парламентариев в государствах ЦА – 15%. В РК указанный показатель составляет 27,1% в Мажилисе. В Туркменистане 25% мест в Меджлисе закреплены за женщинами. В РТ в Маджлиси Оли - 19% женщин, а в Национальном Совете – 21,9%. В РУ количество женщин составляет суммарно 33 %.

Таким образом, стоит признать, что в указанном нами направлении ведется полномасштабная работа и можно сделать ряд важнейших выводов.

Выводы:

1. Определены практические рекомендации по выработке оперативных планов на национальном и субнациональном уровнях, улучшении технической и правовой экспертизы в государственных и муниципальных учреждениях на фоне бюджетных ограничений, политической нестабильности;

2. Выявлено выработка стратегий и мер содействия достижению гендерного равенства и участию женщин в политике. А также учет влияния норм финансирования избирательных кампаний на женское представительство в органах власти в КР вкуче с учетом проблем и перспектив формирования Правительства Кыргызской Республики на основе гендерного представительства;

3. Выявлено, что благоприятные условия для выстраивания гендерной вертикали и в высшем законодательном органе, и местных Кенешах, что подчеркивает особую значимость и дальнейшую институционализацию процессов гендерного равноправия в Кыргызской Республике.

Список литературы:

1. Национальная стратегия по обеспечению гендерного равенства до 2020 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://polioeradication.org/wp-content/uploads/2020/07/Gender_Strategy_RU.pdf.
2. Концепция регионального развития КР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/99907>.
3. Национальная стратегия развития КР на 2018-2040 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/nsur/>.
4. Промышленное развитие Кыргызстана: рекомендации, Рабочий документ, окт. 2018 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unido.org/sites/default/files/files/2018-12>.
5. Отчет Межведомственной группы ООН по миссии МАПС, 2 янв. 2019 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kyrgyzstan.un.org/sites/default/files/2020-06/1%20OON_ru.pdf.
6. Проект IWPR «Giving Voice, Driving Change — from the Borderland to the Steppes Project». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://iwpr.net/projects/focus/borderland-steppes>.
7. Сулайманов, К.А. Должность, полномочия и правовой статус сотрудников органов внутренних дел КР [Текст] / К.А. Сулайманов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. – №3. – С. 171 - 173.
8. Сулайманов, К.А. Правовой статус сотрудников органов внутренних дел в системе государственной службы [Текст] / К.А. Сулайманов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. – №3. – С. 173 - 176.
9. Дуйсенов, Э.Э. О конституционно-правовой системе государств: международно-правовой аспект [Текст] / Э.Э. Дуйсенов, А.А. Абжалиев // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №2. – С. 162 – 167.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_273

Поступила в редакцию: 19.04.2023 г.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдирасулова Ж.А.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Абакир уулу Торобек 40 г-56, тел.: +996552251648, **e-mail: jabdirasulova@ohsu.kg**
- Абдулазизов Т.А.** - доцент Ошского государственного университета, к.х.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331, **e-mail: abdulazizov_1967@mail.ru**
- Абдыкааров А.М.** - доцент Ошского госуд. универ., к.б.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331, тел: +996 773 205 512.
- Абдыкулова Р.А.** - директор дистанционного центра Кыргызско-Турецкого университета Манас, д.и.н. 720044, Кыргызская Республика, г. Бишкек, проспект Мира, 56, **e-mail: roza.abdykulova@manas.edu.kg**
- Адылбекова А.А.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Коргон 2-30, тел.: +996778969726, **e-mail: Omur-0530@mail.ru**
- Айдыралиева Ч.Б.** - аспирант Кыргызского национального аграрного университета им. И.К. Скрябина. 720009, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Маликова, 49, **e-mail: aidyralieva_153@mail.ru**, тел.: +996708870929
- Акматалиев А.Т.** - доцент Ошского технологического университета, к.филос.н. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 81
- Акматова Г.Э.** - ст. преп. Кыргызско-Узбекского Межд. Универ. им. Б.Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Албанбаева Дж.О.** - ст. преп. Кыргызского госуд. университета им. И. Арабаева. 720026, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. И. Раззаков 51 А
- Албанов Н.Т.** - аспирант Института государства и права Национальной академии наук КР. 720005, Кыргызская Республика, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова, 203, **email: albanov@gmail.com**
- Алиева А.П.** - преп. Ошского технологического университета им. М.М.Адышева. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н.Исанова, 81, **e-mail: anaraalieva911@gmail.com**
- Алиева С.А.** - аспирант Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына. 050000, Казахстан, г. Алматы, **e-mail: a_salima@mail.ru**, тел.: +77071330365
- Амердинова М.М.** - профессор Кыргызского гос. универ. им. И. Арабаева, д.филос.н. 720026, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. И. Раззаков 51 А
- Амиралиев С.М.** - доцент Ошского государственного университета, к.филол.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. У.Салиева, 18/7, **e-mail: samiraliiev@ohsu.kg**, тел.: +996 772 45-71-19
- Амирова К.А.** - ст. преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, мкр. Анар дом № 1, кв. № 1. **e-mail: amirova.kairynisa@gmail.com**, тел.: +996 554 304 747, +996 773 936 999
- Асанова М.Б.** - профессор школы-лицея им. А.Молдокулова. 720011, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Токтогула, 68, **e-mail: ncg5@inbox.ru**, тел.: +996 312 486383

- Атамкулов У.Т.** - доцент Ошского технологического университета им. М.М.Адышева. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н.Исанова 81, **e-mail: aut75@rambler.ru**, тел.: +996772750808
- Бакирова Н.А.** - доцент Ошского технолог. университета им. М. Адышева, к.т.н. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 81, **e-mail: b_nazka_85@mail.ru**, тел.: +996550141121
- Бисерова А.Х.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика г. Ош, ул. Победы 21, **e-mail: aida_1576@mail.ru**, тел.: +996 502 242486
- Дурсунбаева А.Ж.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331, **e-mail: aidadursunbaeva@gmail.com**, тел.: + 996 0551 55 54 71
- Жаасынбек кызы А.** - ст. преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331, **e-mail: zhaasynbekkyzy@inbox.ru**
- Жакиева В.Т.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 75-41, тел.: +996557363729, **e-mail: zakievavenera10@gmail.com**
- Жапаров К.А.** - и.о. доцента Ошского государственного университета, к.м.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Э. Ташболотова 7, тел.: +996772125441, **e-mail: keldibek70japarov@mail.ru**
- Жээнбекова Г.Б.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ш. Руставели 126, тел.: +996779841776, **e-mail: gjnbekova@oshsu.kg**
- Зулуев Б.Б.** - проф. Ошского госуд. педагог. универ. им. М. Мырсабекова, д.п.н. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н.Исанова, 80
- Ибрагимов Ж.У.** - профессор школы-лицея им. А.Молдокулова, 720011, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Токтогула, 68, **e-mail: ncg5@inbox.ru**, тел.: +996 312 486383
- Исабеков И.Н.** - доцент Международного университета имени К.Ш. Токтомаматова, к.филол.н. 720002, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, ул. Жени-Жок, 30.
- Исмаилова Ж.А.** - аспирант Ошского технолог. универ. им. М. Адышева. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 81. **e-mail: Zhypara_ismailova@list.ru**
- Каимов К.К.** - преп. Кыргызско-Узбекского Междун. универ. им. Б.Сыдыкова. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н.Исанова 79
- Карабаева Б.К.** - аспирант Института геомеханики и освоения недр Национальной академии наук Кыргызской Республики. 720055, г. Бишкек, ул. Медерова, 98, **e-mail: bubu0124@yandex.ru**, тел.: +996 (0312)541498; +996504380022
- Кармышаков М.А.** - доцент Ошского государственного университета, к.ю.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, пр. И. Раззакова 19/1а, **e-mail: mirbeksubaru@mail.ru**
- Касымалиев М.У.** - директор школы-лицея им. А.Молдокулова, к.п.н. 720011, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Токтогула, 68, **e-mail: ncg5@inbox.ru**, тел.: +996 312 486383

- Кашкариева М.А.** - ст. преп. Кыргызско-Узбекского Междун. универ. им. Б.Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Г.Айтиева, 27, **e-mail: kashkariyevam@bk.ru**, тел.: +996 772 36 28 09
- Кочорбай у. С.** - аспирант Кыргызско-Турецкого универ. Манас. 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал)
- Кокоева А.М.** - профессор Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б.Сыдыкова, д.ю.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Г.Айтиева, 27.
- Кокоева А.М.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331, **e-mail: aynagulkokoeva@gmail.ru**
- Кудайбердиева А.И.** - преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. мкр. Толойкон 14-5, тел.: +996701791001, **e-mail: kudaiberdievaainura448@gmail.com**
- Кулбаев А.З.** - преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79, **e-mail: abdusttarkulbaev@gmail.com**
- Кунакова Г.У.** - профессор АО "Академия логистики и транспорта", к.филол.н. 050000, Казахстан, г. Алматы, **e-mail: gulkun@mail.ru**
- Макулова Л.Т.** - доцент Таразского регионального университета им. Х. Дулати, к.филол.н., **e-mail: makulovalaura@mail.ru**, тел.: +87019189752
- Маматов А.М.** - преп. Ошского государственного университета, к.м.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Джим 2-67, тел.: +996774751111, **e-mail: Aliwermamatov1983@gmail.com**
- Маматумаров А.Т.** - преп. Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова. 720000, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, улица Ленина, 57, тел.: +996773 75 16 14, +996702 74 94 44
- Маметова К.К.** - аспирант Ошского технолог. универ. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина 331, **e-mail: k.burak@mail.ru**
- Маруфий А.Т.** - профессор Ошского технологического университета им. М.М.Адышева, д.т.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н.Исанова, 81, **e-mail: oшту-marufi@rambler.ru**
- Матаева О.Н.** - аспирант Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Мирзахидова М.И.** - профессор Жалал-Абадского государ. универ., д.ф.н. 720000, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, улица Ленина, 57
- Мойдунов Т.Т.** - доцент Ошского технолог. университета им. М. Адышева, к.т.н. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, Н. улица Исанова, 81, **e-mail: tayr.moydunov@mail.ru**
- Муратбаева Г.Н.** - доцент Ошского технологического университета. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 81
- Мурзакулов С.С.** - соискатель Ошского технолог. универ. им. М. Адышева. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 81
- Мусабаева З.Т.** - преп. АО "Академия логистики и транспорта". 050000, Казахстан, г. Алматы, **e-mail: zarema.mussabayeva@gmail.com**, тел.: +7054557534

- Орозали к. Г.** - аспирант Ошского технолог. универ. им. М.Адышева. Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н.Исанова, 81
- Орунбеков Б.О.** - преп. Кыргызско-Турецкого университета Манас, к.полит.н. 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал), **e-mail: borunbekov@gmail.com; bakyt.orunbekov@manas.edu.kg**
- Пазылова М.Н.** - аспирант Международного университета имени К.Ш. Токтомаматова, к.э.н. 720002, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, ул. Жени-Жок, 30.
- Пернеев А.Н.** - аспирант Ошского технолог. универ. им. М. Адышева. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 81
- Раимкулова А.С.** - профессор Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына, д.п.н. 720005, Кыргызская Республика, г. Бишкек, улица Шевченко 144, кв. 82, **e-mail: rajmkulowa@yandex.ru**
- Сагынбаева Б.** - проф. Кыргызско-Турецкого универ. Манас, д.филол.н. 720038, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Кампус им. Ч.Айтматова (Джал)
- Саримсаков А.А.** - доцент Ошского технолог. университета им. М. Адышева, к.т.н. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, Н. улица Исанова, 81, **e-mail: Sadilkan@inbox.ru**
- Сарыбаева М.К.** - аспирант Кыргызско–Узбекс. Межд. универ. им. Б.Сыдыкова. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Г.Айтиева, 27
- Сатыбекова М.А.** - доцент Кыргызского Национального университета, к.п.н. 724327, Кыргызская Республика, Чуйская область, Аламудунский район, с. Пригородное, улица Жаштык 4,5, **e-mail: msatybekova@bk.ru**
- Супатаева Ж.Э.** - доцент Кыргызского национ. универ. им. Ж.Баласагына, к.ю.н. 720005, Кыргызская Республика, г. Бишкек, улица Шевченко 144
- Суркеева В.Б.** - доцент Ошского государственного университета, к.филол.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Салиевой, 62/28, **e-mail: vsurkeeva25@mail.ru**, тел.: +996 555 158384
- Сыдыкова Ж.А.** - доцент Ошского технолог. университета им. М. Адышева, к.т.н. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 81, **e-mail: jannat_kan16@mail.ru**, тел.: +996777462428
- Тажобаев Д.К.** - заведующий лабораторией Института геомеханики и освоения недр Национальной академии наук Кыргызской Республики, к.т.н. 720055, г. Бишкек, ул. Медерова, 98, тел.: +996 (0312)541133; +996776507066, **e-mail: Dantaji@mail.ru**
- Тажобаев К.Т.** - профессор, заведующий лабораторией Института геомеханики и освоения недр Национальной академии наук Кыргызской Республики, д.т.н. 720055, г. Бишкек, ул. Медерова, 98, тел.: +996 (0312)541133; +996772863785, **e-mail: Kushbak@yandex.ru**
- Тентимишова А.К.** - преп. Кыргызско-Узбекского Междун. универ. им. Б.Сыдыкова, к.филол.н. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Г.Айтиева, 27
- Тобокелов Б.** - преп. Ошского технологического университета. 723503, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Исанова 81
- Турдажиева Э.Н.** - ст. преп. Ошского технологического университета им. М.М.Адышева. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н.Исанова, 81, **e-mail: turdazhiyeva@inbox.ru**

- Тыныстанова М.М.** - аспирант Кыргызского эконом. универ. им. М. Рыскулбекова. 720033, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Т. Молдо, 58.
- Уметалиев М.Т.** - ст. преп. Ошского государственного университета. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Ленина, 331, **e-mail: M_umetaliev60@mail.ru**, тел.:+996 0772 28 42 65
- Худайбергенова Б.М.** - профессор, член-корр. НАН КР, д.б.н. 720053, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Интергельпо, 1 Ф.
- Чокоева Д.М.** - доцент Джалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова, к.филол.н. 720000, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, улица Ленина, 57, тел.: 0772 82-14-19; 0507 07 30 57
- Шарипова Ч.Р.** - ст. преп. Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова. 723500, Кыргызская Республика, г. Ош, ул. Н. Исанова, 79
- Чалданбаева А.К.** директор центра аккредитации, лицензирования и мониторинга качества образовательных программ КГУ им. И. Арабаева, д.п.н. 720026, Кыргызская Республика, г. Бишкек, улица И. Раззакова, 51, **e-mail: ai_kush777@mail.ru**
- Акматацияева Р.Ж.** ст. преп. КНУ им. Ж. Баласагына. 720003, Кыргызская Республика, г. Бишкек, улица Т. Абдумомунова, 238, **e-mail: akmatsiyaevan@mail.ru**
- Жаанбаева А.К.** преп. КГУ им. И. Арабаева. 720026, Кыргызская Республика, г. Бишкек, улица И. Раззакова, 51, **e-mail: aidyn-0692@mail.ru**

ТРЕБОВАНИЯ

к содержанию и оформлению статей для публикации в журнале «Наука. Образование. Техника»

Требования к содержанию и оформлению научной статьи представлены с учетом структуры ее рукописи.

Формат, поля и нумерация страниц	Статья представляется в электронном и/или бумажном варианте. Оформляется в редакторе Microsoft Office, формате *.doc или *.docx, шрифтом 14, Times New Roman. Формат А4. Поля: верхнее и нижнее по 20 мм; правое – 15 мм; левое – 30 мм. Не используйте колонтитулы. Нумерация страниц производится внизу справа, начиная с 1-й страницы.
УДК	На первой странице проставляется код УДК (прописными буквами), располагается слева вверху. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman.
Ф.И.О. автора(ов)	На следующей строке (на русском языке) указывается Ф.И.О. автора, ниже учёная степень, должность в организации, страна - располагаются - справа. Шрифт 12 (курсив), межстрочный интервал 1. Например: <i>Иванов И.И.</i> <i>д.и.н., проф. Кыргызско-Узбекского Межд. универ., Кыргызская Республика.</i> Подробные сведения об авторах на кыргызском, русском и английском языках, представляются в конце статьи, на отдельной странице.
Название статьи	Название статьи (на кыргызском, русском и английском языках) с прописными буквами – по центру страницы. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman, межстрочный интервал 1,25. <i>Обратите внимание, в конце названия точка не ставится!</i>
Аннотация	Приводится на кыргыз., русс. и англ. языках (100 - 200 слов) строчными буквами. Аннотация состоит из 7 предложений: предмет исследования; цель исследования; методы исследования; полученные результаты; особенности (научная ценность) полученных результатов; практическая значимость полученных результатов; рекомендации о перспективах исследований по данной теме. В аннотации не допускается цитирование и сокращение. Форматирование выравниванием по ширине страницы. Шрифт 14 (курсив), Time New Roman, межстрочный интервал 1,25.
Ключевые слова	Приводится на кыргыз., русс. и англ. языках (8-10 слов) строчными буквами, не более двух строк. Слова или словосочетания отделяются друг от друга точкой с запятой. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman, межстрочный интервал 1,25.
Текст статьи	Текст статьи оформляется шрифтом 14 (обычный), межстрочный интервал 1,5. Абзацы («красная строка») – 1,25 см, должны вставляться автоматически, а не с помощью клавиши «пробел». Наличие двойных или тройных пробелов не допустимо. Требуется следующая логическая структура текста статьи: <i>1. Вводная часть</i> – проводится анализ работ ученых по данной теме, выявляются их достоинства и недостатки, обосновывается актуальность темы, цель и задачи исследования; <i>2. Исследовательская часть</i> – производится выбор научного метода(ов) исследования, методика проведения исследований, последовательное и логическое изложение проведенных исследований; <i>3. Заключительная часть</i> – последовательно и доступно излагаются основные результаты исследования. Производится сравнительный анализ полученных результатов с известными, обобщение. Определяется научная ценность и практическая значимость результатов исследования

	<p>и сформулируются рекомендации по перспективным направлениям развития исследований в данной области. При первом употреблении <i>аббревиатур</i> обязательно указывать их расшифровку. Должны применяться единицы международной системы СИ. Оформление таблиц, рисунков и формул должно соответствовать требованиям ГОСТ 7.32. – 2001. Каждая таблица снабжается заголовком и вставляется в текст после абзаца с первой ссылкой на неё. Название таблицы приводится <i>над таблицей слева</i> с выравниванием по ширине. Текст в таблицах – шрифт 12, интервал 1, Time New Roman. Количество таблиц не ограничено. Все составляющие <i>формулы</i> должны быть оформлены в макросе «Math Type» (шрифт 14). Нумерация формул производится в скобках, например: (1), (2). <i>Рисунки</i> должны допускать перемещение в тексте и возможность изменение размеров. Каждый рисунок снабжается надписью и вставляется в текст после абзаца с первой ссылкой на него. Формирование названия и номера рисунка – шрифт 12, обычный, интервал 1. <i>Графические рисунки</i> должны быть хорошего качества. Если есть надписи, то текст должен отображаться четко. <i>Фотографии</i> должны быть с разрешением минимум 300 или 600 dpi. Формат рисунков и фотографии – gif, jpeg. Количество рисунков - не более 4. <i>Обратите внимание, что в конце названия таблицы и рисунка точка не ставится!</i></p>
Выводы	<p>Текст статьи завершается с изложением основных выводов. Кратко формулируются основные результаты исследования, при этом выводы должны содержать достаточно информации для оценки научной ценности и практической значимости работы. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1,5.</p>
Список литературы	<p>При заимствовании материала из других источников ссылка на эти источники обязательна. Ссылки в тексте оформляются квадратными скобками, например: [1], [2-5]. Источники указываются в порядке цитирования в тексте. На все источники из списка литературы должны быть ссылки в тексте. Список литературы оформляется по ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая ссылка. Общие требования и правила составления. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1,25.</p>
Общий объём статьи	<p>Объём статьи: в формате А4 - от 7 до 16 страниц включая аннотацию, ключевые слова, рисунки, таблицы и литературу (до 30 000 знаков с пробелами).</p>
Сведения об авторе(ах)	<p>В конце статьи на отдельной странице представляются подробные сведения об авторах на кыргыз., русс. и англ. языках. Фамилия, имя, отчество автора(ов) - полностью, должность в организации, ученая степень, звание. Почтовый индекс, страна, город, улица, № кв., телеф.: служ. или моб., e-mail. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1,25.</p>
Проверка в системе «Антиплагиат»	<p>Предельные нормы заимствования научных статей после проверки в системе «Антиплагиат» должно быть: для технических, естественно-математических, химико-биологических и медицинских наук – 14%; для социально-гуманитарных наук – 24%.</p>

Разработал, проректор по науке КУМУ, д.т.н. **М.М. Исманов**

МАЗМУНУ

ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Маруфий А.Т., Турдажиева Э.Н., Алиева А.П. Деформациялык негиздеги чектүү устундун реалдуу иштешин толук көрсөтүүчү шарттарын эске алуу менен эсептөө алгоритми.	5
Атамкулов У.Т. Жолдордун транспорттук жана эксплуатациялык сапаттарынын жол кырсыктардын деңгээлине тийгизген таасири.	11
Тажиев К.Т., Карабаева Б.К., Тажиев Д.К. Жерүй алтын кенин ачык түрдө иштетүүдө мерчим-агымдуу ыкмасын колдонуу үчүн майдалоочу жабдыктарды тандоо жана негиздөө.	19
Бакирова Н.А., Сыдыкова Ж.А. Кыргызстандын тигүү ишканаларынын түрлөрү жана өзгөчөлүктөрү.	24
Мойдунов Т.Т. Санариптик телевидение жана мобилдик байланыш системаларынын ортосундагы радиожыштык тилкесин пайдаланууну анализдөө.	34
Мойдунов Т.Т., Саримсаков А.А. Экономиканы камсыз кылуу үчүн радиожыштык спектрлерин башкаруу.	39

ХИМИЯ-БИОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР

Кулбаев А.З., Абдулазизов Т.А. Кара-Шоро мамлекеттик улуттук жаратылыш паркындагы минералдык суулардын экологиялык абалы.	45
Айдыралиева Ч.Б., Худайбергенова Б.М. Бишкек шаарындагы топурактын жана айлана чөйрөнүн булганышын экологиялык баалоо.	49
Исмаилова Ж.А., Мурзакулов С.С., Маметова К.К., Пернеев А.Н. Кыргыз-Ата улуттук жаратылыш паркындагы арча токойлорунун рекреациялык туруктуулугун баалоо.	56
Уметалиев М.Т., Дурсунбаева А.Ж. Борбордук азиядагы <i>Hedysarum l.</i> (Fabaceae) тукумунун айрым түрлөрүнүн жалбырак сапчаларынын анатомиялык түзүлүшү жана диагностикасы.	63

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕР

Жапаров К.А., Маматов А.М., Абдирасулова Ж.А., Адылбекова А.А., Жакиева В.Т. Дарыгер менен бейтаптын өз ара мамилелериндеги конфликттик кырдаалды анализдөө жана аларды чечүү.	68
---	----

**Жапаров К.А., Маматов А.М., Абдирасулова Ж.А., Кудайбердиева А.И.,
Жээнбекова Г.Б.**

SWOT анализ амбулаториялык хирургиялык жардамды стратегиялык пландоо
инструменти катары. 72

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Тыныстанова М.М.

Евразиялык экономикалык биримдиктеги өлкөлөрдүн көмүскө экономикасы: өсүү
факторлору жана кесепеттери. 82

ТАРЫХ-ФИЛОСОФИЯЛЫК ИЛИМДЕР

Орунбеков Б.О.

Советтик журналистиканын саясий-идеологиялык өзгөчөлүгү жана коомдук
жоопкерчилиги. 88

Амердинова М.М., Акматалиев А.Т., Акматова Г.Э.

Адеп-ахлактык аң-сезим журум-турумдун оптималдуу модели катары. 94

ФИЛОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР

Суркеева В.Б., Бисерова А.Х.

Тил менен кептин дифференциалдык белгилери жөнүндө. 101

Амиралиев С.М.

Кыргыз-кытай лексикалык шайкештиктериндеги айрым фонетикалык моделдердин жана
алардын варианттарынын номинанттары жөнүндө. 108

Сагынбаева Б., Кочорбай у. С.

Кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк сан маанисинин туюндурулуусу. 115

Исабеков И.Н.

Манас-чокусунун топониминин этимологиясы. 121

Исабеков И.Н.

Чаткал топониминин этимологиясы. 128

Чокоева Д.М.

Маркес, Айтматов, Шундик жараткан чыгармаларда магиялык реализмдеги
окшоштуктар. 134

Чокоева Д.М.

Улуттук адабият жана магиялык реализмдин өбөлгөлөрү. 140

Алиева С.А., Кунакова Г.У., Макулова Л.Т., Мусабаева З.Т .

Казак тил илиминдеги антропоцентридик макал-лакаптардын классификациясы. 146

Шарипова Ч.Р.

Орус, кыргыз жана немис тилдериндеги колеронимдердин зоологиялык номинацияларда
берилиши. 157

Мирзахидова М.И., Матаева О.Н.

“Кош бойлуулук” термининин лингводидактикалык анализи. 161

ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Сарыбаева М.К.

Башталгыч класстарда геометриялык маселелерди ар түрдүү жолдор менен чыгаруу. 169

Раимкулова А.С., Сарыбаева М.К.

Заманбап окутуу технологияларды колдонуу жараянында болочок педагогдордун долборлоо компетенцияларын калыптандыруу. 175

Каимов К.К.

Кенже класстардын окуучуларына сергек жашоо образын калыптандырууда кыймылдоо активдүүлүгүнүн негиздерин өнүктүрүү. 180

Орозали к. Г., Зулуюев Б.Б.

Өспүрүм курактагы окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттары. 184

Албанбаева Дж.О.

Студенттердин окууга канааттануусу - билим берүү жараянын башкаруунун натыйжалуулугунун негизги фактору. 190

Маматумаров А.Т.

Башталгыч класстарда окууну уюштуруунун орду жана окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү жолдору. 200

Кашкариева М.А., Тентимишова А.К.

Кыргыз тилин коммуникативдик компетенттүүлүккө багыттап окутуунун педагогикалык маселелери. 204

Абдыкулова Р.А.

Санарип доордо билим берүү: тарыхты окутууда батыш мамлекеттеринин тажрыйбалары 210

Сатыбекова М.А.

Жалпы билим берүүчү орто мектепте 7-класстын биология предметинде жаныбарлар бөлүмүн окутууга карата жаңыча мамилелер. 218

Касымалиев М., Асанова М.Б., Ибрагимов Ж.У.

Мектепте традициялуу жана аралыктан окутуу системасында окуучулардын окуу ишин уюштуруунун педагогикалык негиздери. 228

Чалданбаева А.К., Акматцияева Р.Ж., Жаанбаева А.К.

Студенттерди окутууда электрондук биология окуу китебиндеги кейс-технологияларын пайдалануу. 236

ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Кармышаков М.А.

Учурдагы жарандык укуктук нормалар тутумунда адеп-ахлак түшүнүгүнүн мааниси жана ролу. 245

Амирова К., Пазылова М.Н.

Нотариаттын укуктук ишинин теориясы. 250

Албанов Н.Т.

Жасалма интеллект технологиялары кетирген каталар үчүн жарандык-укуктук жоопкерчилик. 256

Көкөева А.М., Көкөева А.М., Жаасынбек кызы А.

Жашы жете элек балдардын укуктары жана аларды ишке ашыруудагы көйгөйлөр. 264

Супатаева Ж.Э.

Кыргыз Республикасынын жаңы кылмыш-жаза мыйзамдарын жакшыртуунун айрым маселелери. 268

Муратбаева Г.Н., Тобокелов Б.

Конституциялык-мыйзамдык кырдаалда Кыргызстандын аялдарынын укуктарын кеңейтүү жөнүндө трансформациялар. 273

Авторлор жөнүндө маалымат. 278

"Илим. Билим. Техника" журналында макаланы жарыкка чыгаруу үчүн анын мазмунуна жана жазылышына коюлган талаптар. 283

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Маруфий А.Т., Турдажиева Э.Н., Алиева А.П. Алгоритм расчета конечной балки на деформируемом основании с учетом условий отражающих её реальную работу	5
Атамкулов У.Т. Влияние автомобильных дорог и их эксплуатационных качеств на уровень дорожно-транспортных происшествий.	11
Тажобаев К.Т., Карабаева Б.К., Тажибаев Д.К. Выбор и обоснование дробильного оборудования для циклично-поточной технологии при открытой разработке месторождения Джеруй.	19
Бакирова Н.А., Сыдыкова Ж.А. Типы и особенности швейных предприятий Кыргызстана.	24
Мойдунов Т.Т. Анализ совместного использования полос радиочастот между цифрового телевидения и систем подвижной связи.	34
Мойдунов Т.Т., Саримсаков А.А. Управления радиочастотного спектра для обеспечения экономики.	39

ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кулбаев А.З., Абдулазизов Т.А. Экологическое состояние минеральных вод государственного национального природного парка Кара-Шоро.	45
Айдыралиева Ч.Б., Худайбергенова Б.М. Экологическая оценка загрязнения почв и окружающей среды города Бишкек.	49
Исмаилова Ж.А., Мурзакулов С.С., Маметова К.К., Пернеев А.Н. Оценка рекреационной устойчивости арчовых лесов в Кыргыз-атинском национальном природном парке.	56
Уметалиев М.Т., Дурсунбаева А.Ж. Анатомические строения и диагностика листовых черешков некоторых видов рода <i>hedysarum</i> l. (Fabaceae)	63

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Жапаров К.А., Маматов А.М., Абдирасулова Ж.А., Адылбекова А.А., Жакиева В.Т. Анализ конфликтной ситуации во взаимоотношениях врача и пациента и их разрешение.	68
Жапаров К.А., Маматов А.М., Абдирасулова Ж.А., Кудайбердиева А.И., Жээнбекова Г.Б. SWOT анализ, как инструмент стратегического планирования амбулаторной хирургической помощи.	72

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Тыныстанова М.М.

Теневая экономика в странах Евразийского экономического союза: факторы роста и последствия. 82

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Орунбеков Б.О.

Политико-идеологические особенности и социальная ответственность советской журналистики. 88

Амердинова М.М., Акматалиев А.Т., Акматова Г.Э.

Нравственное сознание как оптимальная модель поведения. 94

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Суркеева В.Б., Бисерова А.Х.

О дифференциальных признаках языка и речи. 101

Амирралиев С.М.

О номинантах некоторых фонетических моделей и их вариантов в кыргызско-китайских лексических соответствиях. 108

Сагынбаева Б., Кочорбай у. С.

Интерпретация значения множественного числа в кыргызском и турецком языках. 115

Исабеков И.Н.

Этимология топонима вершины Манас. 121

Исабеков И.Н.

Этимология топонима Чаткал. 128

Чокоева Д.М.

Сходства магического реализма созданное в произведениях Маркеса, Айтматова и Шундика. 134

Чокоева Д.М.

Национальная литература и предпосылки магического реализма. 140

Алиева С.А., Кунакова Г.У., Макулова Л.Т., Мусабаева З.Т .

Классификация антропоцентрических пословиц и поговорок в казахском языкознании. . . 146

Шарипова Ч.Р.

Представление колеронимов в зоологических номинациях на русском, кыргызском и немецком языках. 157

Мирзахидова М.И., Матаева О.Н.

Лингводидактический анализ термина “беременность”. 161

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сарыбаева М.К.

Разные способы решения геометрических задач в начальной школе. 169

Раимкулова А.С., Сарыбаева М.К. Формирование проектировочных компетенций будущего педагога в процессе применения современных технологий обучения.	175
Каимов К.К. Основы развития двигательной активности у школьников младших классов как одно из условий формирования здорового образа жизни.	180
Орозали к. Г., Зулуюев Б.Б. Педагогические условия развития творческих возможностей учащихся подросткового возраста.	184
Албанбаева Дж.О. Удовлетворенность студентов обучением - основной фактор эффективности управления образовательным процессом.	190
Маматумаров А.Т. Место организации обучения и способы развития учебных навыков в начальных классах.	200
Кашкариева М.А., Тентимишова А.К. Педагогические проблемы коммуникативно компетентностного подхода обучения кыргызскому языку.	204
Абдыкулова Р.А. Образование в эпоху цифровых технологий : опыт западных стран на примере преподавания истории.	210
Сатыбекова М.А. Новые подходы изучения раздела “ животные” по предмету биология в седьмых классах в общеобразовательных средних школах.	218
Касымалиев М., Асанова М.Б., Ибрагимов Ж.У. Педагогические основы организации учебной деятельности учащихся в системе традиционного и дистанционного обучения в школе.	228
Чалданбаева А.К., Акматцияева Р.Ж., Жаанбаева А.К. Использование кейс-технологий в электронном учебнике по биологии при обучении студентов.	236

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кармышаков М.А. Роль и значение нравственности в системе норм гражданского права.	245
Амирова К., Пазылова М.Н. Теория правовой деятельности нотариата.	250
Албанов Н.Т. Гражданско-правовая ответственность за ошибки допущенные технологиями искусственного интеллекта.	256
Көкөева А.М., Көкөева А.М., Жаасынбек кызы А. Права несовершеннолетних и проблемы их реализации.	264
Супатаева Ж.Э. Некоторые вопросы совершенствования нового уголовного законодательства Кыргызской Республики.	268

Муратбаева Г.Н., Тобокелов Б.

О расширении прав женщин Кыргызстана в контексте конституционно-правовых преобразований. 273

Сведения об авторах. 278

Требования к содержанию и оформлению статей для публикации в журнале "Наука. Образование. Техника". 283

CONTENT

TECHNICAL SCIENCES

Marufy A.T., Turdazhieva E.N., Alieva A.P.

The algorithm for calculating the final beam on a deformable base, taking into account the conditions reflecting its actual operation. 5

Atamkulov U.T.

The necessity of revision of opinion on the influence of transportation of explotational quality of automobile roadways on the level of accident. 11

Tazhibaev K.T., Karabaeva B.K., Tazhibaev D.K.

Selection and substantiation of crushing equipment for cycle-flow technology on the open development of Jerooy deposit. 19

Bakirova N.A., Sydykova Zh.A.

Types and peculiarities of garment enterprises in Kyrgyzstan. 24

Moidunov T.T.

Analysis of radio frequency sharing between digital television and mobile communication systems. 34

Moidunov T.T., Sarimsakov A.A.

Radio frequency spectrum management to ensure the economy. 39

CHEMICAL AND BIOLOGICAL SCIENCES

Kulbaev A.Z., Abdulazizov T.A.

Ecological state of mineral waters of the state national natural park Kara-Shoro. 45

Aidyalieva Ch.B., Khudaibergenova B.M.

Environmental assessment of the impact of pollutants on the state of the environment on the example of soils in Bishkek. 49

Ismailova Zh.A., Murzakulov S.S., Mametova K.K., Perneev A.N.

Assessment of recreational sustainability of junir forests in the Kyrgyz-Ata state natural park. . 56

Umetaliev M.T., Dursunbaeva A.Zh.

Anatomical structure of leaf petiols of some species of the genus Hedysarum L. (Fabaceae) 63

MEDICAL SCIENCES

Zhaparov K.A., Mamatov A.M., Abdirasulova Zh.A., Adylbekova A.A., Zhakieva V.T.

Analysis of the conflict situation in the relationship between the doctor and the patient and their permission. 68

Zhaparov K.A., Mamatov A.M., Abdirasulova Zh.A., Kudaiberdieva A.I., Zheenbekova G.B.

SWOT analysis as a strategic planning tool outpatient surgical care. 72

ECONOMIC SCIENCES

Tynystanova M.M.

Shadow economy in the countries of the Eurasian economic union: growth factors and consequences. 82

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL SCIENCES

Orunbekov B.O.

Political, ideological features and social responsibility of soviet journalism. 88

Amerdinova M.M., Akmatoliev A.T., Akmatova G.E.

Moral consciousness as optimum model of behavior. 94

PHILOLOGICAL SCIENCES

Surkeeva V.B., Biserova A.Kh.

About differential features of language and speech. 101

Amiraliev S.M.

About the nominees of some phonetic models and their variants in kyrgyz-chinese lexical correspondences. 108

Sagynbayeva B., Kochorbay u. S.

Interpretation of plural meaning in the kyrgyz and turkish languages. 115

Isabekov I.N.

Etymology of the toponym Manas. 121

Isabekov I.N.

Etymology of the toponym Chatkal. 128

Chokoeva D.M.

Similarities of magic realism created in the works of Markes, Aitmatov, Shundik. 134

Chokoeva D.M.

National literature and the prerequisites of magic realism. 140

Alieva S.A., Kunakova G.U., Makulova L.T., Musabayeva Z.T.

Classification of anthropocentric proverbs and sayings in Kazakh linguistics. 146

Sharipova Ch.R.

Presentation of coloronyms in zoological nominations in russian, kyrgyz and german. 157

Mirzahidova M.I., Mataeva O.N.

Linguodidactic analysis of the term "pregnancy". 161

PEDAGOGICAL SCIENCES

Sarybaeva M.K.

Different ways of solving geometric problems in elementary school. 169

Raimkulova A.S., Sarybaeva M.K.

Formation of design competences of the future teacher in the process of application of modern learning technologies. 175

Kaimov K.K.

Fundamentals of motor activity development in primary school children as one of the conditions for the formation of a healthy lifestyle. 180

Orozali k. G., Zuluev B.B.

Pedagogical conditions for the development of creative abilities of adolescent students. 184

Albanbayeva J.O.	
Student satisfaction with learning is the main factor of the effectiveness of educational process management.	190
Mamatumarov A.T.	
The place of organization of training and ways of developing educational skills in primary classes.	200
Kashkarieva M.A., Tentimishova A.K.	
Pedagogical issues of teaching the kyrgyz language oriented to communicative competence.	204
Abdykulova R.A.	
Education in the digital age: based on the experiences of western countries exemplified by history teaching.	210
Satybekova M.A.	
New approaches to studying the section of animals of the subject of biology in the 7th class in general secondary schools.	218
Kasymaliev M., Asanova M.B., Ibragimov Zh.U.	
Pedagogical bases for organizing students' learning activities in the system of traditional and distance learning at school.	228
Chaldanbaeva A.K., Akmattsiyaeva R.Zh., Zhaanbaeva A.K.	
The use of case technologies in an electronic biology textbook when teaching biology students.	236

LEGAL SCIENCES

Karmyshakov M.A.	
The role and importance of morality in the system of norms of civil law.	245
Amirova K., Pazylova M.N.	
Theory of legal activity of the notary.	250
Albanov N.T.	
Civil liability for damages caused by artificial intelligence technologies.	256
Kokoeva A.M., Kokoeva A.M., Zhasynbek kyzy A.	
The rights of minors and the problems of their implementation.	264
Supataeva Zh.E.	
Some issues of improving the new criminal laws of the Kyrgyz Republic.	268
Muratbaeva G.N., Tobokelov B.	
On expanding the rights of women in the kr in the context of constitutional and legal transformations.	273
Information about authors.	278
Requirements for the content and design of articles for publication in the journal "The science. Education. Equipment".	283

НАУКА. ОБРАЗОВАНИЕ. ТЕХНИКА

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Адрес редакционно-издательского совета:

723503. Кыргызская Республика, г. Ош, улица Н. Исанова, 79,
Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова
Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».
Телефон: (03222) 4-20-64; (03222) 4-20-79. Факс: (03222) 4-20-64; (03222) 5-53-45.
E-mail: ismanov1970@mail.ru; info@not.kg; nurkyz.alisherovna78@bk.ru

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской Республики (регистрационное свидетельство № 387 от 23.06.1999 г. и перерегистрирован № 387 от 30.07.2021 г.) и Национальной книжной палатой Кыргызской Республики с присвоением международного шифра ISSN 1694-5220 от 15.01.2004 г.

Номер подготовили: М.М.Исманов, Н.А.Салиева, М.К. Касымов.

Сдано в набор 01.06.2023 г. Подписано в печать 13.06.2023 г. Печать офсетная. Формат А4. Гарнитура «Times», шрифт 12. Объем 29,0 усл. п.л. Заказ № 29. Тираж 200 экз.